

81-3
L 297

A.LAUA

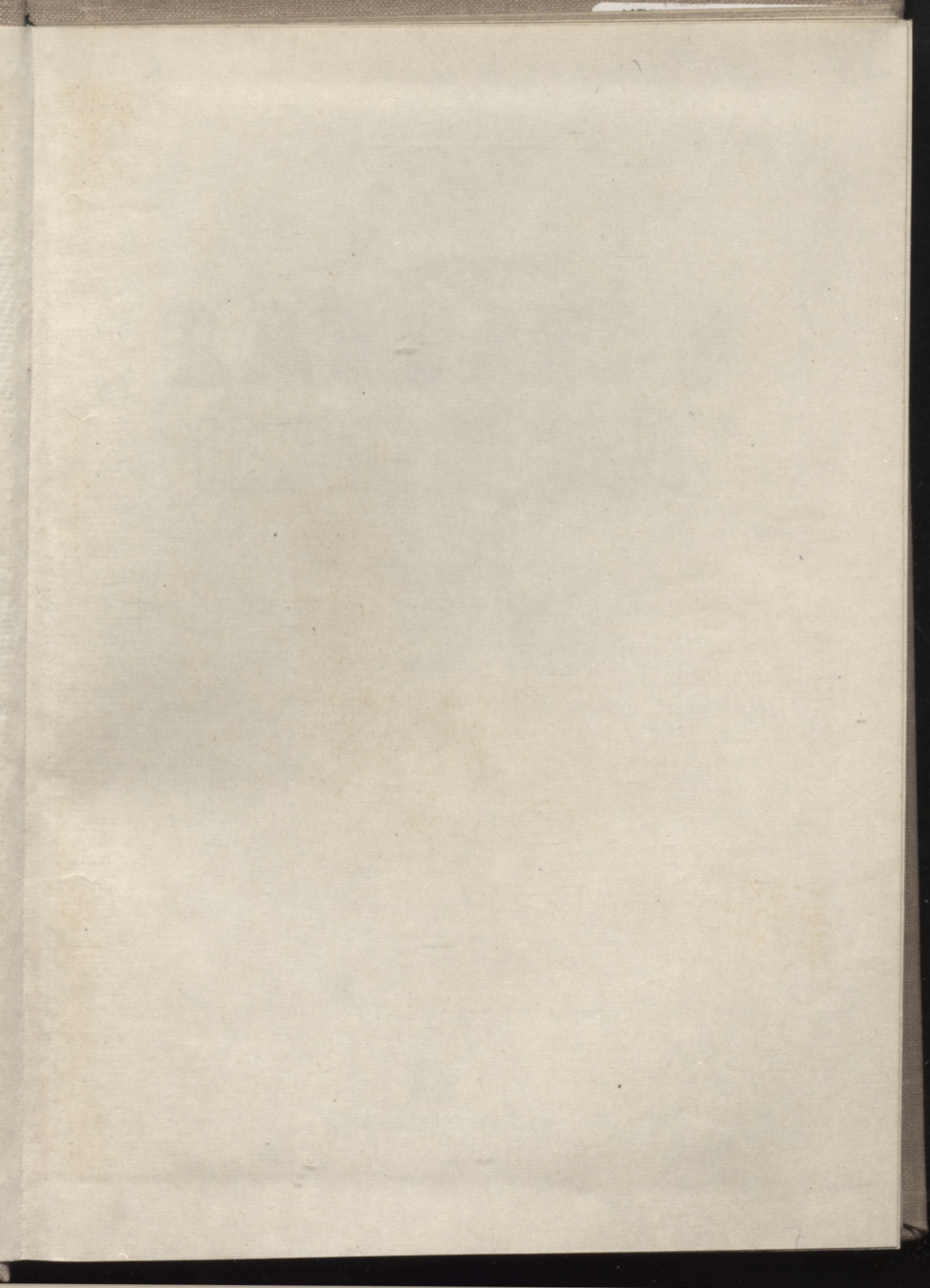

LATVIEŠU
LEKSIKOLOĢIJA

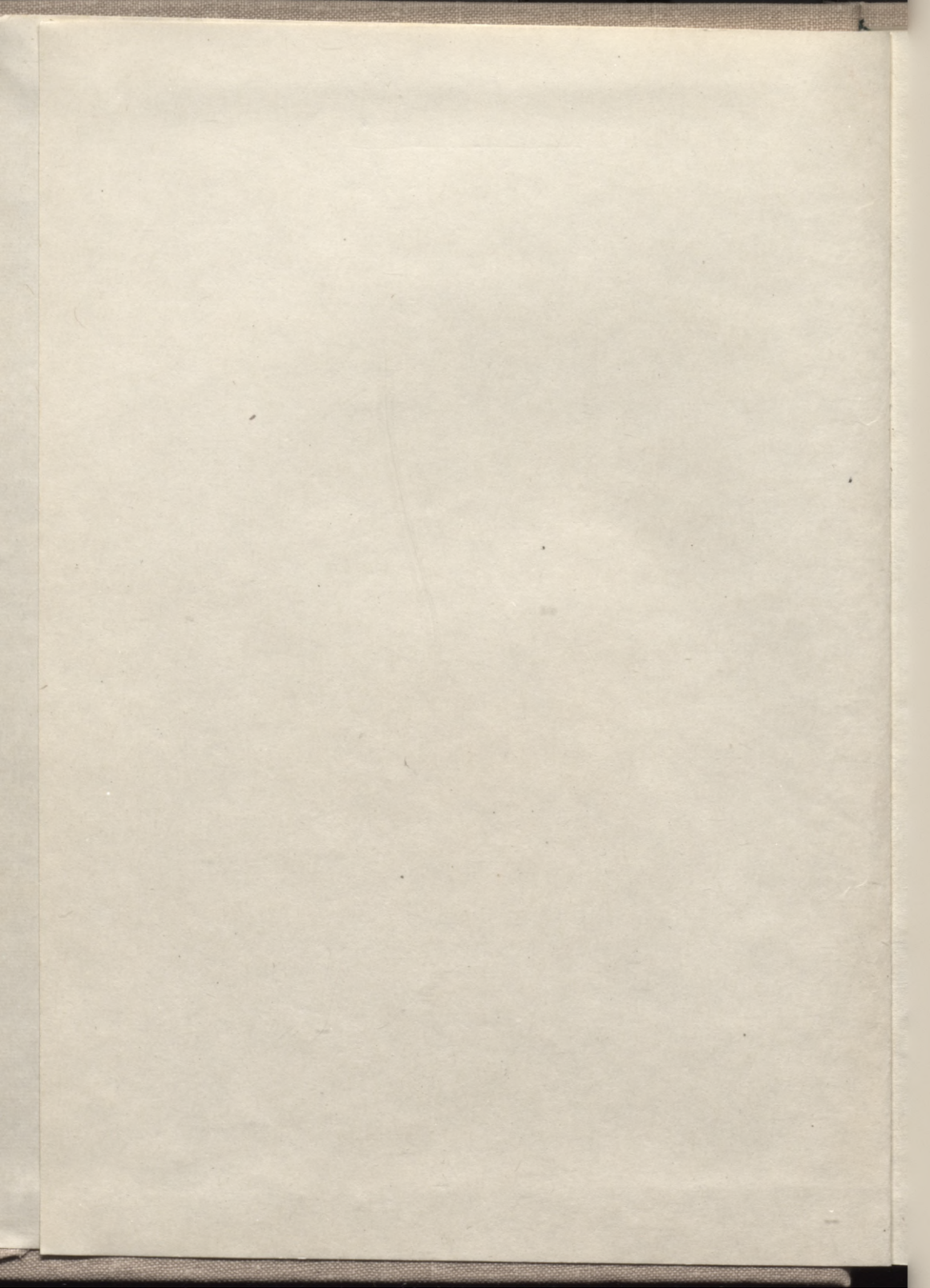

81-3
297

Dybl.
410

A. LAUA

LATVIEŠU LEKSIKOLOĢIJA

OTRS, PAPILDINĀTS IZDEVUMS

Latvijas PSR Augstākās un vidējās speciālās
izglītības ministrija atļāvusi lietot
par mācību līdzekli Latvijas PSR augstskolu
filoloģijas fakultāšu studentiem

RIGA «ZVAIGZNE» 1981

4L
81.2L-3
La 820

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~81-51.760~~

03050344921

Алисе Лауа

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

2-е, дополненное издание

Допущено Министерством высшего и среднего
специального образования Латвийской ССР
в качестве учебного пособия
для студентов филологических факультетов вузов

Рига «Звайгзне» 1981

На латышском языке

Par šīs grāmatas 1. izdevumu autorei 1970. gadā
piešķirta Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas
Jāņa Endzelīna prēmija

Recenzente — filol. zin. kand. L. Roze

Alise Laua

LATVIEŠU LEKSIKOĻĪJA

Vāku zīm. V. Grants. Redaktore R. Augstkalne.
Māksl. redaktors J. Sitnieks. Tehn. redaktore V. Klaviņa.
Korektore I. Liberte.

ИБ № 1655

Nodota salikšanai 17.07.80. Parakstīta iespēšanai 27.10.81.
Formāts 60×84/16. Tipogr. papīrs Nr. 2. Literatūras garnitūra.
Augstspiedums. 16,74 uzsk. iespiedl., 16,74 uzsk. krāsu novilk.,
18,58 izdevn. l. Metiens 2000 eks. Pasūt. Nr. 1571. Cena 90 kap.
Izdevniecība «Zvaigzne», Rīgā, 226013, Gorkija ielā 105.
Izdevn. Nr. 5482/LP-429. Iespēsta Latvijas PSR Valsts izdevniecību,
poligrāfijas un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas tipogrāfijā
«Cīņa», 226011, Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40.

IEVADJAUTĀJUMI

Leksikoloģija kā valodniecības nozare

LEKSIKOLOĢIJA ir valodniecības nozare, kas pēti valodas vārdu krājumu jeb leksiku. Vārds *leksika* ir grieķu cilmes vārds. Tā pamatā ir grieķu valodas lietvārds *lexis* ar nozīmi 'vārds', no kura ir atvasināts īpašības vārds *lexikos*, kas nozīmē 'uz vārdu attiecīgs', 'vārdam piederīgs', 'ar vārdu saistīts'. No vārda *lexikos* veidots vārds *leksika*, kas nozīmē 'vārdu kopums', 'valodas vārdu krājums', un vārds *leksikons* 'vārdnīca', 'vārdu krājums'. Leksikoloģija ir mācība par leksiku. Termini *leksika* un *leksikoloģija* nav jaujami. Leksikoloģija ir zinātnes nozare, leksika ir šīs zinātnes pētīšanas objekts.

Terminu *leksikoloģija* lieto šaurākā un plašākā nozīmē. Šaurākajā izpratnē leksikoloģija pēti vārdu krājuma sastāvu, raksturo vārdu krājumu no dažādiem viedokļiem, aplūko dažādas leksiskas grupas, apskata vārdu krājuma semantiskās mikrosistēmas — sinonīmus, antonīmus, vārdu tematiskās grupas. Plašākajā izpratnē leksikoloģijā tiek iekļauti arī jautājumi par vārda nozīmi un nozīmes maiņām, ko pēti īpaša valodniecības nozare — sēmioloģija. Tāpat leksikoloģija pievēršas arī dažiem stilistikas jautājumiem — aplūko vārda ekspresiju, kas tam piemīt kā leksikas vienībai objektīvi, neatkarīgi no konteksta, kā arī raksturo dažādu leksisko grupu stilistikās funkcijas. Šai darbā risināti jautājumi, ko izvirza leksikoloģijas plašākā izpratne. Pašreizējā latviešu valodniecības stāvoklī šāda pieeja šķiet lietderīgāka.

Atkarībā no tā, vai leksikoloģiskā pētījumā galvenā uzmanība tiek pievērsta leksikoloģijas vispārīgajām problēmām, t. i., tādām, kas attiecas uz jebkuras valodas vai vismaz daudzu valodu leksiku, vai uzmanības centrā ir vienas noteiktas valodas leksika, šķir vispārīgo un nacionālo valodu leksikoloģiju. Tā latviešu leksikoloģijas pētīšanas objekts ir latviešu valodas leksika. Praktiskā

pētniecības darbā vispārīgā un atsevišķu valodu leksikoloģija bieži saskaras, jo vispārīgā leksikoloģija nav domājama bez konkrētu valodu faktiem un daudzos gadījumos, risinot vienas noteiktas valodas leksikoloģijas jautājumus, iznāk pievērsties arī vispārīgās leksikoloģijas problēmām. Vispārīgās leksikoloģijas teorija palīdz ikvienas valodas leksikas pētīšanā. Nacionālo valodu leksikologiem bieži jārisina vispārīgās leksikoloģijas problēmas, jo leksikoloģijas teorija vēl ir maz izstrādāta.

Kā vispārīgā, tā konkrētu valodu leksikoloģija var būt gan aprakstoša (sinhroniska), kas aplūko viena laika posma leksikas materiālu, gan vēsturiska (diahroniska), kas aplūko leksiku vēsturiskās attīstības gaitā dažādos laika posmos. Tāpat kā ir saskare starp vispārīgo un nacionālo valodu leksikoloģiju, arī starp aprakstošo un vēsturisko leksikoloģiju nav nepārejamas robežas. Risinot mūsdienu valodas leksikoloģijas jautājumus, nedrīkstam aizmirst, ka aplūkojamās parādības atspoguļo tikai vienu posmu nepārtrauktā attīstības procesā. Skaidrojot parādības mūsdienu valodas leksikā, bieži ir nepieciešami dot vēsturisku izziņu. Tomēr pētīšanas aspekts skaidri jāapzinās un tam jāpakārto viss pārējais.¹

Leksikoloģijai tuvākās robežzinātnes ir leksikogrāfija, frazeoloģija un semazioloģija.

Ar terminu *leksikogrāfija* saprot gan praktisko vārdnīcu rakstīšanas darbu un šī darba rezultātu (vārdnīcu kopumu), gan zinātnes nozari, kas izstrādā vārdnīcu rakstīšanas teorētiskos principus un metodes. Leksikogrāfija kā zinātne ir radusies praktiskā vārdnīcu veidošanas darbā un ir samērā jauna. Praktiskās leksikogrāfijas uzdevums ir reģistrēt un aprakstīt vārdu krājumu vārdnīcu veidā. Tā ir daudz vecāka par zinātnisko leksikogrāfiju, tāpat arī par leksikoloģiju un ir daudz pilnīgāk izveidota.

Leksikogrāfija un leksikoloģija ir savstarpēji cieši saistītas un ar saviem atzinumiem bagātina viena otru. Praktiskā un zinātniskā leksikogrāfija izmanto leksikoloģijas atzinumus, leksikologi — vārdnīcu dotumus. Praktiskajai leksikogrāfijai ir liela nozīme ne tikai leksikoloģijas, bet arī visas valodniecības attīstībā. Leksikogrāfija dod leksikoloģijai plašu un daudzveidīgu faktu materiālu un stimulē tās attīstību. Katrs leksikogrāfisks darbs tādējādi ir ieguldījums arī leksikoloģijā. Speciālos leksikoloģiskos pētījumos reti kad tiek iekļauts viss iespējamais leksikas materiāls. Leksikogrāfi inventarizē leksikas materiālu, fiksē *visus* vārdus, kas iekļaujas vārdnīcas profilā. Noteiktā kārtībā grupētais un vairāk vai mazāk apstrādātais materiāls ir pamats leksikolo-

¹ Арнольд И. В. Оппозиции в семасиологии. — ВЯ, 1966, № 2, с. 107.

ģiskiem pētījumiem un vispārīnājumiem. Leksikogrāfiskais materiāls ir neatsverams ieguldījums plaša apjoma leksikas izpētē.

Zinātnes vispārīgai attīstībai raksturīga arvien lielāka specializēšanās, sākotnēji vienotas zinātnes diferencēšanās vairākās nozarēs. Tas pats vērojams arī leksikoloģijas attīstībā. Tā pašā jaunākajā laikā, atdaloties no leksikoloģijas, ir izveidojusies frazeoloģija. Frazeoloģija ir valodniecības nozare, kas pēti frazeoloģismus. Tā ir īpaša valodniecības nozare, kas tikai tradīcijas dēļ augstskoluursos vēl nav ieguvusi patstāvību un tiek piekļauta leksikoloģijas kursam. Frazeoloģija pēti ar tradīciju nostiprinātus vārdu savienojumus, kuros realizējas tikai frazeoloģismam raksturīga — īpatnēja nozīme, kas neizriet no komponentu (viena vai vairāku) leksiskās nozīmes, piemēram, *kost pirkstos* ('nožēlot'), *cūkas laime* ('nejauša, negaidīta laime').

Vārdnīcas reģistrē gan leksiku, gan frazeoloģiju. Visas lielākās tulkojošās un skaidrojošās vārdnīcas aiz vārda nozīmēm rāda attiecīgā vārda lietojumu frazeoloģismos. Tādējādi frazeoloģismu uzkrāšanai ir senas tradīcijas, bet kā patstāvīga valodniecības nozare frazeoloģija vēl ir jauna un teorētiski maz izveidota. Jaunākajā laikā vērojama arvien lielāka interese par frazeoloģijas teoriju, tiek izstrādātas arī speciālas frazeoloģismu vārdnīcas.

Ļoti tuva leksikoloģijai ir semazioloģija — valodniecības nozare, kas pēti vārda nozīmi un nozīmju attīstību. Sie jautājumi tiek plaši aplūkoti¹ un arvien vairāk saista valodnieku uzmanību.² Daļa valodnieku pēc tradīcijas semazioloģiju uzskata par leksikoloģijas sastāvdaļu,³ taču pēc jaunākajiem atzinumiem semazioloģija tiek uzlūkota par semantikas daļu. Semantika kā valodniecības nozare aptver visu valodas vienību satura (nozīmes) pusi, tās uzdevums ir pētīt formas un satura savstarpējo sakaru valodā.

Saprotot leksikoloģiju plašākā nozīmē, jautājumi, kas attiecas uz vārda leksiskās nozīmes izpratni, tiek iekļauti leksikoloģijā. Tomēr nevar uzskatīt, ka ar to būtu atrisināti visi semazioloģijas jautājumi, kas attiecas uz leksisko nozīmi. Leksikoloģijā tos skata tikai tik daudz, cik semazioloģija nepieciešama atsevišķu leksikoloģijas problēmu risināšanai.

¹ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957; Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). М., 1963; Арнольд И. В. Оппозиции в семасиологии. — ВЯ, 1966, № 2, с. 105—110.

² Sk. Ozols A. Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos. — Grām.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 501. lpp.

³ Sk. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 22.

Semazioloģija jautājumus, kas saistās ar vārda nozīmi, risina daudz dziļāk nekā leksikoloģija un detalizēti. Katrs atsevišķs jautājums, piemēram, vārda nozīmes un jēdziena sakars, polisēmijas tipi, var būt īpaša pētījuma objekts. Īss atsevišķu semazioloģijas jautājumu aplūkojums leksikoloģijā nenoliedz semazioloģiju kā patstāvīgu valodniecības nozari.

Risinot leksikoloģijas jautājumus, iznāk saskarties arī ar etimoloģiju. Etimoloģija ir valodniecības nozare, kas pēti vārdu (arī morfēmu) cilmi, nosaka, vai vārds ir mantots vai aizgūts. Ar vārdu *etimoloģija* saprot arī katra konkrēta vārda izcelšanos. Etimoloģiju konstatē, rūpīgi salīdzinot vairāku valodu vārdus. To izdara, balstoties uz skaņu atbilstības likumiem radu valodās, fonētisko pārveidojumu likumbām aizguvējā valodā, nozīmju savstarpējo sakaru, kā arī ievērojot konkrētos vēsturiskos apstākļus, īpaši aizguvumu noteikšanā. Vārdu etimoloģiju uzrāda īpašās vārdnīcās, ko sauc par etimoloģiskām vārdnīcām.

Kā valodniecības nozarei leksikoloģijai ir saskare ar stilistiku, kuras galvenais uzdevums ir pētīt valodas līdzekļu atlasī noteikta satura izteikšanai. Šai atlasē viena no redzamākajām vietām pieder leksikai. Lai atlase būtu veiksmīga, labi jāpazīst leksikas stilistiskās iespējas. Līdzās jēdzieniskajam saturam ļoti svarīgs elements vārdā ir tā ekspresīvie papildkomponenti (stilistiskie un emocionālie), kas vārdam piemīt objektīvi, neatkarīgi no konteksta. Piemēram, sinonīmiem *gulēt*, *dusēt*, *čučēt* ir viens jēdzieniskais saturs, bet katram sava ekspresija: *gulēt* ir ekspresīvi neitrāls vārds, *dusēt* — poētisms, *čučēt* — sarunvalodas vārds, ko lieto, runājot ar bērniem. Vārdam objektīvi piemītošo ekspresiju ar īpašām stilistiskām norādēm atspoguļo arī vārdnīcās. Stilistika ar to savu daļu, kas pēti leksikas vienību ekspresiju ārpus konteksta, iekļaujas leksikoloģijā. Līdzīgi semazioloģijai leksikostilistika kļūst par leksikoloģijas sastāvdaļu.

Leksikoloģija pēti ne tikai vārdu krājumu, bet arī vārdu atsevišķi. Aplūkojot vārdu, leksikoloģijai rodas saskare ar divām citām galvenajām valodniecības nozarēm, proti, ar fonētiku un gramatiku. Tas tāpēc, ka vārdā ir savstarpēji saistīti trīs aspekti — leksiskais, fonētiskais un gramatiskais. Leksisko aspektu rāda vārda nozīme, fonētiskais aspekts izpaužas valodas skaņās, gramatiskais aspekts parādās vārdu gramatiskajā noformējumā un katrai vārdšķīrai raksturīgā formu sistēmā. Katram no šiem aspektiem pievēršas sava valodniecības nozare.

Fonētika pēti vārda skanējumu — noskaidro, kādas fonēmas veido vārda materiālo apvalku, un, ja kāda no fonēmām vārdā nav sākotnēja, nosaka, kādu pārmaiņu rezultātā tā radusies, pievēršas vārda uzsvaram, zilbes struktūrai, zilbes intonācijai utt.

Fonētiskais ietērs ir vārda materiālā izpausmes forma. Bez tās nav iespējams neviens valodas elements. Leksikoloģija pētī vārda skanējuma un nozīmes attiecības, pievērš uzmanību vārda fonētiskajiem variantiem, vārda skanējuma maiņām vēsturiskās attīstības gaitā. Risinot atsevišķas leksikoloģijas problēmas, piemēram, pētījot vārdu cilmi un etimoloģiskos sakarus, nosakot aizguvumu asimilēšanās pakāpi, jāizmanto fonētikas atzinumi.

Gramatika pievēršas vārda gramatiskajam noformējumam, analizē vārda formu sistēmu, nosaka gramatiskās attiecības starp vārdiem. Noteikta satura izteikšanai ir nepieciešami ne tikai attiecīgas nozīmes vārdi, bet arī atbilstošs vārdu gramatiskais noformējums. Dažādās gramatiskās formās vārdi saglabā savu leksisko nozīmi, tā paliek viena un tā pati visās vārda gramatiskajās formās, piemēram, *saprast, saprastu, jāsaprot, saprastisim*.

Pētījot vārdu, nav grūti nošķirt tajā fonētisko aspektu no leksiskā. Novilkta robežu starp gramatisko un leksisko aspektu ne katreiz ir tik viegli. Ir tādas valodas parādības, kurās abi šie aspekti krustojas. Viena no tādām ir vārdu dalīšana vārdšķirās. Kaut gan dalījumu vārdšķirās aplūko gramatika, vārdšķira tomēr nav tikai gramatiskā kategorija, tā ir leksiski gramatiskā kategorija. Nosakot, pie kuras vārdšķiras pieder kāds vārds, jāņem vērā tā leksiskā nozīme un gramatiskais raksturs. Katrai vārdšķirai raksturīga kāda vispārināta nozīme, kas kopā ar vārda gramatisko veidojumu noder par pazīmi konkrētu vārdu iedalīšanai noteiktā grupā. Tā lietvārdam nozīmes ziņā raksturīgs priekšmetiskums, gramatiskā ziņā — dzimte, skaitlis, locījums. Par lietvārdiem saucami tikai tādi vārdi, kuru leksiskā nozīme pakļaujas priekšmetiskuma nozīmei, piemēram, *celtne, putns, prieks, domas, elpošana, skaistums, grūtības*.

Tādi vārdi kā *zaļš, zaļot, zaļums, zaļošana*, kuriem ir kopēja saknes morfēma un tāpēc zināma kopība nozīmes ziņā, pieder katrs pie savas vārdšķiras. Vārds *zaļš* izsaka priekšmeta pazīmi — tā īpašību, tas mainās dzimtē, skaitlī, locījumos, tāpēc ir īpašības vārds. Vārds *zaļot* turpretī izsaka procesu, to var lietot dažādos laikos — tagadnē, pagātnē, nākotnē, tāpat izteiksmēs — īstenības, atstāstījuma, vēlējuma u. c., no tā var veidot divdabjus utt., tāpēc tas ir darbības vārds. Vārdā *zaļums* pazīme krāsas ziņā atklāta priekšmetiskuma aspektā, tāpēc tas ir lietvārds. Arī vārds *zaļošana* ir lietvārds; tas redzams pēc gramatiskajām pazīmēm, no kurām secinām, ka process šeit skatīts priekšmetiskuma aspektā.

Vārdu klasifikācija vārdšķirās rāda, ka vispārinātā, vārdšķirai raksturīgā nozīme ir cieši saistīta ar vārda gramatiskajām kategorijām un ir atkarīga no vārda leksiskās nozīmes. Vārdu

grupēšana vārdšķirās nav tikai gramatikas jautājums, tas ir reizē arī leksikoloģijas jautājums.

Gramatikas un leksikoloģijas ciešo sakaru rāda arī gramatisko formu leksikalizācijas process, proti, gadījumi, kad atsevišķa gramatiska forma iegūst citu leksisko nozīmi, piemēram, *svars* (vienskaitli) — 'noteiktās mēra vienībās izsakāms sma-gums', *svari* (daudzskaitli) — galvenokārt 'ierīce svēršanai' un tikai retumis vienskaitļa nozīmei atbilstošā daudzskaitļa forma. Leksiskās nozīmes diferencētāja pazīme te ir gramatiskā skaitļa forma — vienskaitļa formām ir viena leksiskā nozīme, daudzskaitļa formām — divas. Leksiskās atšķirības šeit saglabājas visās vienskaitļa un daudzskaitļa formās.

Dažreiz atsevišķas lietvārdu locījumu formas atraujas no lietvārda formu sistēmas, pāriet citā vārdšķirā un iegūst citu leksisko nozīmi. Tā daudzi lokatīvi kļuvuši par apstākļa vārdiem un reizē ieguvuši no lietvārda atšķirīgu leksisku nozīmi un sintaktiskās funkcijas, piemēram, *zemē*, *augšā*, *laukā*. Lietvārda datīvs *laikam* kļuvis par modālu vārdu ar partikulas funkcijām, tas piešķir teikumam šaubu, nedrošības nokrāsu. Modālu vārdu nozīmi ir ieguvušas arī dažas divdabju formas, piemēram, *zināms*, *protams*, *saprotams*; tās tiek izmantotas par iespraustiem vārdiem un pauž apstiprinājumu.¹

Svarīga loma leksisko nozīmju noteikšanā ir sintaktiskajām attieksmēm — pārvaldījumam jeb rekcijai, piemēram, *aizjāt* bez papildinātāja akuzatīvā (nepārejošs verbs) — 'jādot attālināties', (*aizjāt pa ceļu*), *aizjāt* ar papildinātāju akuzatīvā (pārejošs verbs) — 'jādot nogādāt' (*aizjāt zirgu uz ganībām*).

Ļoti sarežģītas ir leksikoloģijas un gramatikas attieksmes vārddarināšanā. Tradicionāli vārddarināšana tiek iekļauta gramatikā un aplūkota morfoloģijas apskatā. Daļa valodnieku vārddarināšanu iekļauj leksikoloģijā.² Jaunākajā laikā vārddarināšana tiek izvirzīta par patstāvīgu valodniecības nozari. Pievienojoties uzskatam, ka vārddarināšana ir patstāvīga valodniecības nozare, to šai darbā neaplūkosim.

Latviešu leksikoloģijas apskats šajā grāmatā veidots sinhroniskā aspektā pēc šādas sistēmas:

I. Vārds kā valodas pamatvienība.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramātika. 1. sēj. Fonētika un morfoloģija. R., 1959, 799.—800. lpp.; 2. sēj. Sintakse. R., 1962, 570.—572. lpp.

² Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, с. 62—154; Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Князева G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. М., 1966, p. 135—208.

II. Vārdu krājuma diferenciācija.

III. Vārdu krājuma semantiskās mikrosistēmas.

I daļā koncentrēti semazioloģijas jautājumi — noskaidrota vārda nozīme, tās struktūra, nozīmju klasifikācija, nozīmju nacionālā specifika un vēsturiskais mainīgums. Tā kā homonīmu problēmas būtība ir jautājums par vārda robežu, tad atšķirībā no tradīcijas, pēc kuras homonīmus aplūko pie semantiski saistītu vārdu grupām — sinonīmiem un antonīmiem, šai darbā homonīmi apskatīti I daļā aiz vārda nozīmes iztirzājuma. I daļas beigās uzmanība pievērsta valodā pastāvošām vārda formas variēšanas iespējām — raksturoti vārda formālie varianti.

II daļā aplūkots leksikoloģijas centrālais jautājums — valodas vārdu krājums, no dažādiem viedokļiem rādīta vārdu krājuma diferenciācija. Pirmajā vietā izvirzīta vārdu krājuma leksikostilistiskā diferenciācija ar stilistiski ekspresīvo leksiku kā apakšnodaļām. Pēc tam diezgan liela vieta ir ierādīta vārdu krājuma etimoloģiskajai diferenciācijai, atsevišķi analizējot mantoto un aizgūto leksiku un kalkusu. Mantotā un aizgūtā leksika ir visplašākā un līdz šim visvairāk pētītā vārdu krājuma daļa. Aizguvumiem ir piekļauti barbarismi kā leksikas grupa ar īpašu stilistisku ekspresiju. Tālāk ir aplūkots vārdu krājums no profesionālās, sociālās un teritoriālās diferenciācijas viedokļa. II daļa beidzas ar jautājumu par vārdu krājuma vēsturisko mainīgumu. Te aplūkoti vecvārdi, jaunvārdi un okazionālisti.

III daļā dots vārdu krājuma semantisko mikrosistēmu apskats, īpaši pievēršoties sinonīmiem un antonīmiem.

Praktisku apsvērumu dēļ darbam vēl pievienots īss pārskats par latviešu leksikogrāfiju. Tas darīts tāpēc, ka speciāls leksikogrāfijas kurss augstskolu programmās nav paredzēts, bet darbā ar leksiku jāizmanto vārdnīcas un ir nepieciešamas īsas ziņas par latviešu vārdnīcām. Šī daļa nepretendē uz sistemātisku latviešu leksikogrāfijas izklāstu, kas ir speciālu apcerējumu objekts. Šeit uzmanība pievērsta galvenokārt nozīmīgākajām un jaunākajām vārdnīcām. Bez tam leksikogrāfijas vēsture universitātē daļēji tiek aplūkota sakarā ar latviešu literārās valodas vēstures kursu.

Leksikoloģijas attīstības stāvoklis

Leksikoloģijas teorija mūsdienīgu valodniecībā ir daudz mazāk izstrādāta nekā gramatikas un fonētikas teorija.¹ Tas ir saistīts ar leksikoloģijas pētīšanas objekta īpatnībām. Valodas vārdu krājums aptver milzum daudz atsevišķu leksisku vienību un sniedzas

¹ Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 47.

desmitos un simtos tūkstošu vārdu. Katrs vārds ir zināmā mērā individuāla, vienreizēja parādība un pats par sevi pelna pētnieka uzmanību. Tas lielā mērā apgrūtina sistēmas izveidi leksikas parādību apskatā un leksikoloģijas kā zinātnes veidošanos un attīstību.

Visās pilnīgāk izpētītās valodās ir sistemātisks pārskats par gramatiku. Gramatika neaplūko atsevišķas valodas vienības, tā dod vispārīnātu pārskatu par vārdšķirām, vārdu formām, vārdkopām un teikumiem. Tāpēc gramatika visās valodās mēdz būt visvairāk izpētītā valodas specifikas daļa. Gramatikai tiek pievienots vairāk vai mazāk pilnīgs fonētiskās sistēmas apskats. Tā tas mēdz būt gan skolu, gan zinātniskās gramatikās. Leksika parasti paliek ārpus šāda sistemātiska pārskata.¹ Krievu padomju valodniecībā atrodam speciālas monogrāfijas par dažādu valodu leksikoloģiju.²

Parasti šīm monogrāfijām ir praktiska ievirze. Materiāls tajās tiek izkārtots pa atsevišķām leksikoloģijas problēmām un no visa bagātā valodas vārdu krājuma izraudzīti atsevišķi piemēri izteikto atziņu ilustrēšanai. Starp aplūkojamiem jautājumiem mēdz būt tādi kā leksikas raksturojums no cilmes viedokļa (mantotā un aizgūtā leksika), no jaunuma un novecojuma viedokļa (jaunvārdi un vecvārdi), no teritoriālās izplatības viedokļa (apvidvārdi), no stilistiskās diferenciacijas viedokļa utt. Vismazāk uzmanības tiek veltīts visparastākajiem, stilistiski neitrālajiem vārdiem, lai gan tie ir vārdu krājuma galvenā daļa.

Leksikoloģiem nav izdevies atrast vienotu sistēmu, kas dotu iespēju aptvert visu vārdu krājumu. No vārdu apkopojuma vie-

¹ Sistemātisku krievu valodas apskatu, kurā iekļauta arī leksikoloģija, atrodam grāmatā *Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М., 1957.*

² *Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968; Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. М., 1966; Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М., 1962; Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962; Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962; Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. М., 1959; Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956; Левковская К. А. Лексикология немецкого языка. М., 1956; Андреева В. Н. Лексикология современного французского языка. М., 1955; Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954.*

dokļa vērtīgāko dod leksikogrāfija, jo vārdnīcas noteiktā grupējumā (parasti pēc alfabēta) ietver gandrīz visu vārdu krājumu un dod iespēju atrast vajadzīgo vārdu. Taču alfabētiskais grupējums ir mehānisks, pati sistēma, kā izteicies spāņu leksikogrāfs H. Kasaress, ir leģitimēta nekārtība.¹ Saprotams, ka vārdu krājuma būtību un iekšējos sakarus tā neatklāj.

Teorētiskas ievirzes darbi² risina galvenokārt vispārīgas leksikoloģiskas problēmas.

Līdzās monogrāfijām krievu padomju valodniecībā ir daudz atsevišķu rakstu par dažādām leksikoloģijas problēmām.

Atsevišķi leksikoloģijas jautājumi krievu valodniecībā ir plaši iztīrāti, bet leksikoloģija kā vienota valodniecības disciplīna, kurā nepieciešama skaidri pārskatāma, zinātniski pamatota, visu materiālu aptveroša sistēma, vēl nav pilnā mērā izveidota. Daudzas problēmas vēl nav īsti izvirzītas, daudzi jautājumi nav noskaidroti, daudzi ir diskutējami.

Latviešu leksikoloģija kā valodniecības nozare atrodas savas attīstības sākumos. Latviešu valodniecībā ir gan lielāka, gan mazāka apjoma pētījumi par atsevišķiem latviešu leksikas jautājumiem, bet nav neviena plašāka vispārinoša darba, tāda, kas pēc rakstura līdzinātos krievu valodniecībā sastopamajām monogrāfijām par konkrētas valodas leksiku. Pirmo mēģinājumu aplūkot latviešu leksiku kopumā atrodam skolas gramatikā.³ Šis apskats ir fragmentārs, tajā sniegtais izziņas materiāls niecīgs, izkārtojums pakļauts mācību grāmatas metodiskajām prasībām. Skolas gramatikas dotais leksikas apskats pamatos ir dažādu leksikas slāņu raksturojums.

Zinātniska rakstura darbos latviešu padomju valodnieki līdz šim ir maz pievērsušies literārās valodas leksikoloģijai. Ir uzrakstīti četri monogrāfiski apcerējumi kandidāta disertāciju veidā,⁴ publicēti atsevišķi raksti un apcerējumi, no kuriem

¹ *Касаpec X.* Введение в современную лексикографию. М., 1958, с. 7.

² Tādi no iepriekš minētajiem ir A. Ufimcevas, A. Smirņicka un O. Ahmanovas darbi, kā arī K. Ļevkovskas teorija par vārdu, daļēji arī grāmata *Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A.* A Course in Modern English Lexicology. M., 1966.

³ Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. R., 1953, 1. daļa, 14.—28. lpp.

⁴ *Stengrevica M.* Leksikas stilistisko grupu izmantojums J. Raiņa leksikā. R., 1958 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā); *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961; *Roze L.* «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā); *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970.

plašākie¹ saistās ar minētajām disertācijām. A. Ozols pētījumā par latviešu tautasdziesmu valodu ir aplūkojis tautasdziesmu leksikas un leksikostilistikas jautājumus.² Daudz uzmanības leksikoloģijai A. Ozols pievērsis savos pēdējos darbos — monogrāfijā «Veclatviešu rakstu valoda», plašākā apcerējumā «Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda»³ un rakstā «Internacionālismu liktenis latviešu tautības valodā»⁴. Kā redzams no atstātajiem materiāliem, A. Ozolam bijušas plašas ieceres latviešu leksikoloģijā. Viņa arhīvā glabājas uzmetumi latviešu leksikoloģijas kursam un izstrādāts latviešu leksikoloģijas sistēmas projekts.⁵

Daudz uzmanības leksikai veltīts gadskārtējā izdevumā «Latviešu valodas kultūras jautājumi» (iznāk no 1965. gada, sastādītāja T. Porīte). Jau 1. laidienā atrodam rakstus, kuros aplūkoti leksikas jautājumi. Sākot ar 4. laidieni (1968), krājumā izveidota īpaša nodaļa «Leksika». 5. laidienā (1969) ir 1965.—1969. gada laidienos publicēto rakstu tematisks rādītājs, kurā nodaļai «Leksika» ir vislielākā vieta (221.—224. lpp.). 12. laidienā (1976) ievietots vārdu rādītājs, kurā ietverti 1.—12. laidienā aplūkoti vārdi (177.—196. lpp.). Tas dod iespēju viegli un ātri iegūt vajadzīgo informāciju.

Redzama vieta leksikoloģijas jautājumiem ierādīta dažādos latviešu izlokšņu pētījumos.

---

¹ *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj.; *Roze L.* «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1961, 13. sēj.; *Roze L.* Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1961, 13. sēj.; *Roze L.* Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962; *Veidemane R.* Sistēmas sakaru izpausme sinonīmu rindā. — Grām.: Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. R., 1967; *Veidemane R.* Par dažu poētismu sinonīmiskajiem sakariem. — LVKJ, 1967; *Veidemane R.* Sinonīmu rindas jēdzieniskās robežas. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 2; *Veidemane R.* Poētismi mūsdienu dzejā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 3.

² *Ozols A.* Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 46.—79. lpp.

³ P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 11.—49. lpp.

⁴ *Ozols A.* Raksti valodniecībā. R., 1967, 464.—482. lpp.

⁵ *Sk. Kārklīšs J.* Artura Ozola darbi valodniecībā. — Grām.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 83.—85. lpp.

I. VĀRDS KĀ VALODAS PAMATVIENĪBA

VĀRDS ir valodas pamatvienība, tas ir pamatelements valodas sistēmā. Bērns, mācīdamies runāt, atdarina atsevišķus vārdus, iegaumē to nozīmes, mācās saistīt vārdus sakarīgā runā. Apgūstot svešvalodu, pirmām kārtām jāmācās šīs valodas vārdi, jāiegaumē to atbilstība dzimtās valodas vārdiem.

Par to, cik bagāta kāda valoda, lielā mērā spriež pēc tās vārdu krājuma apjoma. Ļoti bagātas valodas vārdu krājuma ziņā ir, piemēram, krievu valoda un angļu valoda. Par kādas valodas vārdu krājuma apjomu var spriest pēc vārdnīcās ievietoto vārdu skaita. Vārdu daudzumu vārdnīcā nosaka vārdu atlase. Visas valodas vārdu krājums ir daudz lielāks nekā literārās valodas vārdu krājums. Bez tam valodā ir diezgan daudz reti lietojamu vārdu, kas normatīvajās vārdnīcās neiekļūst, arī daudzi regulāri atvasinājumi paliek ārpusē. Tāpēc vienas valodas dažāda tipa vārdnīcās ir ļoti atšķirīgs vārdu skaits. Piemēram, Mūsdienu krievu literārās valodas vārdnīcā, kas izdota 17 sējumos, ir ap 120 000 vārdu, bet S. Ožegova Krievu valodas vārdnīcā — ap 53 000 vārdu. Latviešu valodas lielākajā vārdu krātuvē — K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā — ir ap 110 000 vārdu¹, divsējumu Latviešu-krievu vārdnīca (1979—1981) — ap 53 000 vārdu.

Vārdu krājuma apjoms lielu kultūrtautu valodās sniedzas simttūkstošos vienību, bet ikdienas sarunās cilvēks neizlieto vairāk par 4000—5000 vārdu un labi var iztikt ar pāris tūkstošiem. Jo bagātāks kāda cilvēka vārdu krājums, jo plašākas izteiksmes

¹ Pēc Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta zinātnisko vārdnīcu sektora aprēķina — 110 410 (pamatsējumos un papildinājumos kopā, pie tam no papildinājumiem ņemti vērā tikai tie vārdi, kuru nav pamatsējumos), ko dodam noapaļotu.

iespējas. Plašs vārdu krājums ir rakstniekiem. A. Puškina valodas vārdnīcā ir ietverti 21 197 vārdi¹, V. Šekspīra vārdu krājumu vērtē ap 15 000 vārdu, pēc dažām ziņām pat 24 000 vārdu².

Vārds un tā formu sistēma veido pamatu gramatikai kā zinātnei. Vārds ir lielākā vienība morfoloģijas līmenī un mazākā — sintakses līmenī. Vārds ir reizē ļoti vienkārša un ļoti sarežģīta valodas parādība. Vārdu apzinās un viegli atšķir no citām valodas vienībām ikviens runātājs, bet no lingvistiskā viedokļa ar vārdu saistās daudz diskutējamo jautājumu. Līdz šim nav vispārpieņemtas vārda definīcijas, nav vienotu uzskatu par vārda nozīmi, tās veidotājiem komponentiem, diskutēts tiek jautājums par vārda nozīmes un jēdziena attieksmēm u. c.

Vārdam kā valodas vienībai ir skanējums un nozīme. Abi šie elementi veido nedalāmu vienību. Bez skanējuma vārds nav iespējams, bet skanējums bez nozīmes nav vārds. Turklāt skanējuma un nozīmes vienībai jābūt sabiedriski atzītai. Nozīme ir ar tradīciju nostiprināta, relatīvi stabila, visiem vai lielākajai daļai runātāju zināma. Tā ikviens latviešu valodas pratejs bez grūtībām pazīs tādus vārdus kā *roka*, *domāt*, *gaišs*, *čāpot* u. c. Skanējumā vairāk nekā citur izpaužas atšķirības starp dažādu valodu vārdiem.

Vārda leksiskā nozīme

Leksiskā nozīme jeb semēma ir svarīgākā vārda daļa. Tā ir vārda skanējuma sabiedriski nostiprinātais saturs. Leksiskā nozīme ir viena no sarežģītākajām parādībām valodā un viena no visgrūtākajām problēmām valodniecībā. Tai ir ilga pētīšanas vēsture³, tomēr vienotu uzskatu par vārda nozīmi nav. O. Ahmanova lingvistikas terminu vārdnīcā definē vārda nozīmi šādi: «Istenības priekšmeta (parādības, attieksmju, kvalitātes, procesa) atspoguļojums apziņā, kurš kļuvis par valodas faktu, tāpēc ka izveidojušies tā pastāvīgi, nesaraujami sakari ar skanējumu, kurā tas realizējas; šis īstenības atspoguļojums ietilpst vārda (morfēmas u. tml.) struktūrā kā tā iekšējais saturs, attieksmē pret kuru dotās valodas vienības skanējums ir materiālais apvalks, kas ne-

¹ Фрумкина Р. М. Статистические методы изучения лексики. М., 1964, с. 48.

² Кондратов А. Звуки и знаки. М., 1966, с. 87.

³ Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. — В сб.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1963, с. 102—150; Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 8—73.

pieciešams ne tikai, lai nozīmi izteiktu un paziņotu citiem, bet arī lai tā varētu rasties, veidoties, eksistēt un attīstīties.»¹ Definīcijā izcelts nozīmes (satura) un skanējuma (formas) dialektiskais saistījums kā īstenības parādību atspoguļojums cilvēka apziņā uz valodas faktu bāzes.

Leksiskās nozīmes interpretāciju sarežģī tas, ka vārdi mēdz būt daudznozīmīgi jeb polisēmiski. Viens vārds var ietvert vairākas savstarpēji saistītas un tomēr zināmā mērā patstāvīgas nozīmes. Bez tam atsevišķa nozīme ne vienmēr ir homogēna, to var veidot arī vairāki komponenti. Nozīmes kvalitatīvais veidojums un polisēmija ir divi galvenie jautājumi, kas jārisina, lai izprastu nozīmes būtību. Uzskati šais jautājumos ir dažādi, īpaši par nozīmes kvalitatīvo veidojumu. Diskutēts tiek jautājums par to, vai nozīme atbilst jēdzienam vai ir kas kvalitatīvi cits. Diezgan daudz vārdu reizē ar jēdzienisko saturu pauž noteiktu ekspresiju — emocionālu vai stilistisku. Daļa valodnieku ekspresīvos elementus uzskata par vārda nozīmes sastāvdaļu, daļa — atstāj tos ārpus nozīmes. Arī šis jautājums tiek diskutēts.

Vispirms runāsim par nozīmes un jēdziena attiecībām. Vārda leksiskās nozīmes un jēdziena problēma ir divu robežzinātņu — lingvistikas un loģikas — problēma, kas izriet no valodas un domāšanas dialektiskās vienības. Par šo problēmu ir uzkrājušies ļoti plaša literatūra. Problēma ir skatīta gan lingvistikas, gan loģikas aspektā, tomēr pie vienotiem uzskatiem zinātnieki nav nonākuši.

Daļa pētnieku atzīst, ka vārda leksiskā nozīme sakrīt ar jēdzienu, daļa šais parādībās saskata būtiskas atšķirības. Semazioloģijā leksiskās nozīmes un jēdziena problēma ir viena no svarīgākajām un tiek detalizēti iztirzāta. Šai darbā to tikai ieskicēsim, mazliet plašāk izklāstot to viedokli, kas licies vairāk pieņemams, proti — starp vārda leksisko nozīmi un jēdzienu nav būtisku atšķirību.

Katra nozīme balstās uz vispārinājumu un abstrakciju un ietver sevī objektīvās īstenības atspoguļojumu cilvēka apziņā. Tādas pašas funkcijas ir arī jēdzieniem. Nav pilnīgs formālās loģikas apgalvojums, ka jēdziens ir priekšmeta būtisko pazīmju atspoguļojums apziņā, vismaz precizējama būtisko pazīmju izpratne. Būtiskās pazīmes atkarībā no konkrētās vajadzības ir dažādas. Kā norāda G. Kolšanskis, jēdzienā kā loģiskās domāšanas formā vienādi svarīgas ir kā pazīmes, kas ir būtiskas no zinātnes viedokļa noteiktā attīstības pakāpē (piemēram, jēdzieni *atoms*, *siltums*, *elektrība*), tā arī pazīmes, kas ir pietiekamas, lai

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 160—161.

praktiski identificētu un atšķirtu atbilstošās ikdienas dzīves parādības (t. s. sadzīves jēdzieni, piemēram, *sols, spogulis, luteklis*, un daudzi jēdzieni, ko lieto ar neterminoloģisku nozīmi, piemēram, *ūdens, metāls, gāze*).¹ Pirmajā gadījumā runājam par zinātniskiem jēdzieniem, otrā gadījumā — par sadzīves, parastiem jeb formāliem jēdzieniem.

Zinātniskie jēdzieni atklāj parādību būtību un ir saistīti ar dziļu, vispusīgu parādības analīzi. Parastie jeb formālie jēdzieni, ko lietojam ikdienas sarunās, atšķiras no zinātniskajiem jēdzieniem ar to, ka nav radušies dziļas, vispusīgas analīzes rezultātā, ir nedaudz izplūduši, to robežas nav tik skaidras, šais jēdzienos ietilpst tikai pašas vieglāk saskatāmās un raksturīgākās pazīmes, kas nepieciešamas, lai pazītu priekšmetu un pareizi lietotu tā nosaukumu. Šādas pazīmes priekšmetu aptver formāli un izceļ to, kas parastāks un ko vieglāk pamanīt.² Parasto jēdzienu izziņas loma nav liela, bet šie jēdzieni ir pilnīgi pietiekami, lai varētu notikt sazināšanās. Ikdienas dzīvē arī nav nepieciešams apziņu apgrūtināt ar katras parādības zinātnisku analīzi. Ikdienas vajadzībām pietiek zināt, piemēram, ūdens ārējās pazīmes, kur to iegūst un kā izmanto, nemaz nav jāzina tā ķīmiskās sastāvdaļas.

No izziņas teorijas viedokļa vārda semantika sakrīt ar jēdzienu³, atšķirīgi ir robežzinātņu — valodniecības un loģikas — pētīšanas aspekti un termini, ko lieto šais zinātnēs. Skaņu kompleksa ietvertu saturu (semantiku) lingvistikā sauc par vārda leksisko nozīmi, loģikā — par jēdzienu. Bieži dzirdamais apgalvojums, ka vārda nozīme ir lingvistikas kategorija, bet jēdziens — loģikas kategorija, nepierāda neko citu kā tikai to, ka vienu un to pašu parādību pēti divas dažādas zinātnes dažādos aspektos. No tā nevar secināt, ka atšķirīgas ir pašas parādības. Atšķiras tikai pētīšanas aspekts.⁴

Katram vārdam ir nozīme, katrs vārds izsaka jēdzienu, kas atsevišķam runātājam var būt skaidrāks vai neskaidrāks. Bez jēdziena apjaušanas vārds ir tukša skaņa, bez nozīmes. Attiecinot atzinumu, ka vārda nozīme atbilst jēdzienam, uz polisēmiskiem vārdiem, jāatzīst, ka polisēmisks vārds izsaka tik daudz jēdzienu, cik tam ir nozīmju. Katrai nozīmei atbilst savs jēdziens. Spēja

¹ Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967, с. 189.

² Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 18.

³ Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967, с. 195.

⁴ Там же, с. 207—208.

izteikt dažādus jēdzienus ir viena no raksturīgākajām polisēmisku vārdu īpatnībām.¹ Vārds šādos gadījumos ir vesela nozīmju sistēma. Visas atsevišķās nozīmes ir radušās uz pamatnozīmes bāzes un ir ar to saistītas. Polisēmisks vārds ietver sevī veselu jēdzienu sistēmu.² Tādas sistēmas nav jēdzienam loģikas izpratnē, kur katrs jēdziens ir parādība pati par sevi.

Parastākais jēdzienu izteikšanas veids ir vārds, bet vārds nav vienīgais veids jēdziena izteikšanai, ir jēdzieni, ko izsaka aprakstoši³, piemēram, *elektroniskā skaitļošanas mašīna*. Jēdzienu izteikšanas līdzekļi ir katrā valodā savdabīgi, tāpēc bieži neskaidri: ko vienā valodā izsaka ar vārdu, to otrā var izteikt tikai aprakstoši.

Krasi vārda nozīmi no jēdziena norobežo V. Zvegincevs. Viens no vadmotīviem viņa monogrāfijā par semazioloģiju ir vārda nozīmes skatījums lingvistiskā aspektā, kas jāsaprot kā vēršanās pret loģistisko pieeju, kurā vārds tiek aplūkots kā jēdziena apzīmējums.⁴ V. Zvegincevs plaši oponentē šī uzskata pārstāvjiem un cenšas pierādīt, ka vārda nozīme ir kas pavisam cits nekā jēdziens. Viens no argumentiem, kāpēc nozīme neatbilst jēdzienam, ir tas, ka jēdziens izsaka būtiskas pazīmes, bet leksiskajā nozīmē var būt vispārinātas pazīmes, kas nav būtiskas. Tā ir formālajai loģikai raksturīga jēdziena izpratne, kurā neiekļaujas daudzas leksiskās nozīmes. Ja jēdzienu izprot pilnīgāk, atzīst jēdzienu dažādību, šis arguments zaudē spēku.⁵

Doma par nozīmes neatbilstību jēdzienam V. Zveginceva darbā izteikta ļoti spilgti, bet, kāds ir nozīmes iekšējais saturs, kas tā ir, īsti neuzzinām. V. Zvegincevs galveno uzmanību ir pievērsis vārda leksiski semantiskajiem variantiem kā strukturālai

¹ Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 56; Гак В. Г. Некоторые общие семантические особенности французского слова в сравнении с русским и общие вопросы лексикографии. — Лексикографический сборник М., 1960, вып. 4, с. 17; Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. М., 1959, с. 52; Дискуссия по вопросам омонимии. — Лексикографический сборник М., 1960, вып. 4, с. 47.

² Кузнецова Э. В. Полисемия и ее отношение к слову и понятию. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967, с. 210.

³ Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 84—85.

⁴ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 122; Шафф А. Введение в семантику. М., 1963, с. 19.

⁵ Plašaku V. Zveginceva uzskatu kritiku sk. rakstā Колишанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967, с. 205—206.

nozīmes sastāvdaļai. Šo viņa domu uzskatām par ļoti nozīmīgu un tālāk izmantosim. V. Zveginceva uzskati par nozīmes neatbilstību jēdzienam diezgan plaši atspoguļoti padomju lingvistiskajā literatūrā.¹

Svarīga vārda īpatnība no leksikoloģijas viedokļa ir tā, ka viens vārds spēj izteikt vairākas nozīmes. Valodā ir samērā maz viennozīmīgu vārdu, lielākā daļa ir daudznozīmīgi. Daudznozīmība ir viena vārda dažādu nozīmju koeksistence noteiktā vēstures periodā. Vārda nozīme atspoguļo cilvēka domu darbību, kas savukārt ir reālās īstenības atspoguļojums. Reālās īstenības daudzveidīgums ir bezgalīgs, bet vārdu skaits, lai arī cik liels, tomēr ir ierobežots. V. Vinogradovs norāda: «Neviena valoda nebūtu spējīga izteikt katru konkrētu ideju ar patstāvīgu vārdu vai saknes elementu. Pieredzes konkrētums ir bezgalīgs, pašas bagātākās valodas resursi — stingri ierobežoti.»² Tāpēc reti kad vārds apzīmē tikai vienu parādību. Parasti vārda nozīmi veido vesela nozīmju sistēma. Piemēri:

Kārta. 1. 'Slānis'. *Sniega kārta*. 2. 'Rinda'. *Tagad tava kārta*. 3. 'Secība'. *Kārtas numurs*. 4. 'Komplekts'. *Veļas kārta*. 5. Vēstures termins. *Zemieku kārta*. 6. 'Posms'. *Olimpiādes pirmā kārta*. 7. 'Dzimums'. *Viriešu kārtas pārstāvis*. 8. Gramatikas termins. *Ciešamā kārta*. 9. Bioloģijas termins. *Plēvspārņu kārta*.

Ass. 1. 'Tāds, kas viegli pārvar pretestību griežot, cērtot, zāģējot u. tml.'. *Ass nazis, zāģis, cirvis*. 2. 'Tāds, kas beidzas ar smaili'. *Ass zimulis. Asi ragi. Asi dzeloņi*. 3. 'Skarbs'. *Asa balss. Ass tonis. Asi vārdi*. 4. 'Noteikts, krass'. *Ass pagriezīens. Asi kontrasti*. 5. 'Tāds, kas ātri un skaidri uztver; labi attīstīts'. *Asa redze. Ass prāts. Asa domāšana*. 6. 'Tāds, kas stipri kairina'. *Asa smarža, garša. Asas sāpes*.

Sagrābt. 1. 'Grābjot savākt kopā, vienuviet, grābjot paveikt noteiktu darba daudzumu'. *Sagrābt sienu vālos. Sagrābt izbērtos graudus. Vai siens jau sagrābts?* 2. 'Strauji satvert; notvert'. *Sagrābt aiz apkakles. Sagrābt aiz rokas. Sagrābt ciet blēžus*. 3. 'Ar varu iegūt; iekarot'. *Sagrābt varu. Sagrābt svešu teritoriju*. 4. 'Strauji pārņemt (galvenokārt par psihiskām parādībām)'. *Sagrābj bailes, izmisums*.

Tecēt. 1. 'Plūst'. *Upes tek uz jūru. Asinis tek no pirksta. Sviedri tek*. 2. 'Laiš cauri šķidrumu'. *Spainis tek. Jumts tek*. 3. 'Viegli, bez traucējumiem ritēt, slīdēt'. *Dzija labi tek*. 4. 'Teciņus iet vai skriet'. *Bērns tek mātei pakaļ. Zirgs tek rikšiem*.

¹ Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sanhin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 25—26; arī citos darbos.

² Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л., 1947, с. 15.

Kā redzams no piemēriem, vārda nozīme plašā izpratnē nav kaut kas monolīts, tā ietver sevī vairākas atsevišķas nozīmes, kurām ir zināma semantiska kopība, kas ļauj tās atzīt par viena vārda elementiem. Atsevišķajām nozīmēm lingvistikā ir dažādi apzīmējumi. Plaši izplatīts¹ un, šķiet, arī ļoti piemērots ir A. Smirņicka termins — vārda leksiski semantiskie varianti.² No viņa šo terminu tālāk ir pārņēmis V. Zvegincevs³ un izstrādājis savu vārda nozīmes teoriju, kas balstās uz jēdzienu par vārda leksiski semantiskajiem variantiem.⁴

V. Zveginceva teorijas pamatā ir atziņa, ka vārda leksiskā nozīme kopumā ir abstrakts semantisks veselums, kura konkrētās izpausmes formas ir vārda leksiski semantiskie varianti. Vārda nozīme ir tas vispārīgais, kas saista vārda leksiski semantiskos variantus vienā noteiktā vienībā. Leksiski semantisko variantu īpatnības atklājas attiecīgā vārda savienojumos ar citiem vārdiem.

Leksiskā nozīme vārdam ir viena, bet tā realizējas vairākos leksiski semantiskos variantos, kas no dažādām pusēm raksturo vienoto semantisko veselumu, atklāj vārda semantisko struktūru. Visos leksiski semantiskajos variantos izpaužas zināms nozīmes kopīgums, bet konkrētas kopīgas nozīmes vārdam nav. Kopīgā nozīme ir tāda pati abstrakcija, kāda, piemēram, ir fonēma attieksmē pret saviem variantiem. Kā fonēma realizējas atsevišķās konkrētās skaņās — fonēmas variantos (fonēma ir skaņu rinda), tāpat arī vārda leksiskā nozīme realizējas konkrētos leksiski semantiskos variantos. Leksiski semantiskie varianti izpaužas atsevišķos vārda lietošanas gadījumos un konkretizē vārda nozīmi. Vārda nozīme nav citādi uztverama kā tikai leksiski semantisko variantu veidā. Tādējādi vārda nozīmi kā veselumu veido leksiski semantisko variantu kopums. Vārdnīcas, lai atklātu vārda leksisko nozīmi, dod tā leksiski semantisko variantu kopumu.

Starp vārda nozīmi un vārda leksiski semantiskajiem variantiem ir dialektiski pretrunīgas attiecības kā starp vispārīgo un atsevišķo. «Vispārīgais eksistē tikai atsevišķajā, caur atsevišķo. Katrs atsevišķais ir (tā vai citādi) vispārīgais. Katrs vispārīgais ir atsevišķā (daļiņa vai puse, vai būtība). Katrs vispārīgais tikai

¹ Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, с. 135, 193 и др.; Ginzburg R. S., Khidkeļ S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. М., 1966, p. 70.

² Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 42, 156 и др.

³ Звегинцев В. А. Семаснология. М., 1957, с. 126.

⁴ Там же, с. 122—137.

aptuveni aptver visus atsevišķos priekšmetus. Katrs atsevišķais nepilnīgi ietilpst vispārīgajā utt., utt.»¹

Atsevišķu vārdu nozīme eksistē nevis izolēti, bet ciešā sakarā ar citu vārdu nozīmēm. Leksiski semantiskie varianti atklājas savienojumos ar citiem vārdiem. Noteikta tipa savienojums atklāj noteiktu leksiski semantisku variantu. Verba leksiski semantiskie varianti bieži ir atkarīgi no darbības objekta vai subjekta.² Piemēri:

Sadauzīt. 1. *Sadauzīt traukus* — ar triecienu saplēst, sasist. 2. *Sadauzīt sāli* — dauzot sasmalcināt. 3. *Sadauzīt kāju* — ar triecienu ievainot. 4. sar. *Sadauzīt cilvēku* — sitot nodarīt miesas bojājumus; piekaut.

Sabrukt. 1. *Nams sabrūk* — sagāžas, sagraust. 2. *Koloniālisma sistēma sabrūk* — sairst. 3. *Cilvēks sabrūk* — zaudē fiziskos un garīgos spēkus.

Lai gūtu pilnīgu ieskatu par kāda vārda leksisko nozīmi, jāpārredz visi iespējamie šī vārda savienojumu tipi. Pēc dažām raksturīgām pazīmēm, kas piemīt savienojuma tipam un ko nosaka valodas struktūra, valodas pratējs viegli var pazīt attiecīgo leksiski semantisko variantu. Vārdu savienojumu tipi ir kompass, kas dod iespēju orientēties jebkurā leksiski semantiskajā variantā. Tomēr ir arī gadījumi, kad leksiski semantiskā varianta noteikšanai vajadzīgs plašāks konteksts.³

Konteksta strukturālās īpatnības ir viens no faktoriem, kas balsta leksiski semantisko variantu objektīvo pastāvēšanu, bet vārdam piemīt nozīmes patstāvība, kuru konteksts var realizēt, nevis noteikt.⁴ Konteksts nenosaka leksiski semantiskos variantus, bet leksiski semantiskie varianti atklājas kontekstā. Konteksts runas līmenī atklāj nozīmi, kas pastāv valodas līmenī.⁵ Vienīgi

¹ *Leņins V. I.* Jautājumā par dialektiku. — Raksti, 36. sēj., 320. lpp.

² *Кузнецова О. Д.* О глаголах, изменяющих значение в связи с переменной субъекта действия. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966, с. 56—63.

³ Minimālā vienība leksiski semantisko variantu noteikšanai ir divu vārdu savienojums, bet var būt arī vairāku vārdu savienojums. Vārdus, kas ietilpst šai savienojumā, attiekmē pret vārdu, kura leksiski semantisko variantu nosaka, sauc par kontekstu. Plašākā nozīmē ar kontekstu saprot lielāku vai mazāku teksta daļu, kas nepieciešama noteikta satūra pilnīgai atklāsmei, vai situāciju, kurā notiek sazināšanās.

⁴ *Звегинцев В. А.* Семасиология. М., 1957, с. 224; *Кацнельсон С. Д.* Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 54—55.

⁵ Sk. *Schmidt W.* Lexikalische und aktuelle Bedeutung. — Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Berlin, 1963, № 7, S. 8.

leksiski semantisko variantu, kas ir vārda pamatnozīme, var noteikt bez konteksta.

Nozīme var attiekties uz šaurāku vai plašāku parādību loku. Jo lielāks to parādību skaits, uz kurām vārdu var attiecināt, jo sīkāk un vispusīgāk aptverts to parādību loks, kuras vārds vispārina, bet vārda nozīme kļūst nenoteiktāka, piemēram, vārds *labs*. Ar šo vārdu var pozitīvi raksturot dzīvas būtnes — *labs cilvēks, labs draugs, labs brālis, labi bērni, labi kaimiņi* utt., dažādu priekšmetu kvalitāti — *laba zeme, laba sēkla, laba malca, labi kartupeļi, labs sviests, labs ceļš* utt., noteikta darba veicējus un profesionālus darītājus — *labi racēji, labs skolotājs, labs diriģents, labs inženieris, labs speciālists* utt., spējas — *laba atmiņa, laba redze* utt., dažādus procesus un tō rezultātus — *laba redzamība, labs priekšnesums, labi panākumi, labas sekmes* utt. Katrā gadījumā pozitīvais vērtējums izpaužas citādi. *Labs cilvēks* ir tāds, kas nav ļauns, *laba zeme* — tāda, kas ir auglīga, *labs sviests* — tāds, kas ir garšīgs, *labs ceļš* — tāds, pa kuru viegli braukt, *labs speciālists* — tāds, kas prot savu darbu, utt.

Jo uz mazāku parādību skaitu attiecas nozīme, jo noteiktāks ir attiecīgo parādību raksturojums, piemēram, vārds *ironisks*. To parādību loks, uz kurām var attiecināt šo vārdu, ir neliels — vārdi *stils, atbilde, jautājums, piezīme, replika* u. tml., bet vārda nozīme ir ļoti noteikta, visos gadījumos tai ir viens saturs — 'tāds, kas pauž ironiju'.

Diezgan bieži atsevišķu leksiski semantisko variantu un vārda nozīmi kā leksiski semantisko variantu kopumu apzīmē ar vienu terminu — *nozīme*. Viena termina lietošana virsjēdziena un pakārtota jēdziena apzīmēšanai, protams, rada zināmas neērtības, bet šāda prakse dažos gadījumos ir diezgan parasta. Arī atsevišķu fonēmas variantu nosacīti sauc par fonēmu. No termina *nozīme* kā leksiski semantiskā varianta apzīmējuma ir veidoti vairāki valodniecībā nostiprinājušies atvasinājumi, no kuriem būtu grūti atteikties. Tādi ir vārdi *viennozīmīgs* (monosēmisks) un *daudznozīmīgs* (polisēmisks), *viennozīmība* (monosēmija) un *daudznozīmība* (polisēmija). Bez tam vārds *nozīme* ir īsāks un tāpēc ērtāks apzīmējums nekā *leksiski semantiskais variants*. Termina *nozīme* lietošanas tradīcija izmantota arī šai darbā.

Paralēli terminiem *vārds, vārda nozīme, leksiski semantisks variants* dažreiz lieto terminus *leksēma, semēma, sēma*. Ar leksēmu saprot vārdu kā strukturālu valodas elementu. Leksēmu nosaka, abstrahējoties no konkrētiem vārda lietošanas gadījumiem. Vairākkārt un dažādās gramatiskās formās lietots vārds ir viena leksēma. Ar semēmu saprot vārda nozīmi (leksiski semantisko variantu kopumu), ar sēmu — leksiski semantisku variantu

(semēmas variantu). Šie termini ir jaunāki un mazāk pazīstami, bez tam tos lieto arī ar citām nozīmēm.¹

Esam raksturojuši vārda nozīmi no jēdzieniskās puses.² Līdz šim mūsu uzmanības centrā bija vārdi, kuru nozīme ir viendabīga un izsaka tikai jēdzienisku saturu, piemēram, *akmens, naidis, jautāt*, bet valodā ir vārdi, kas reizē ar jēdzienisko saturu izsaka vēl kaut ko. Skaņu komplekss pauž ne tikai noteiktu jēdzienisku saturu, bet arī raksturo šo saturu stilistiski, dod līdz emocionālu vai kādu citu vērtējumu.³ Īpaši spilgti un viegli šie vērtējošie elementi saskatāmi uz tādu vārdu fona, kuriem šādu elementu nav. Uzskata, ka vērtējums iespējams tikai tad, ja līdzās vārdam ar noteiktu vērtējumu valodā ir vārds⁴, kas izsaka to pašu jēdzienisko saturu bez vērtējoša elementa.⁵ Piemēri: *dakteris* (sar.) — *ārsts*; *naidnieks* (poēt.) — *ienaidnieks*; *dziesminieks* (poēt.) — *dzejnieks*; *darbonis* (niev.) — *darbinieks*; *matīt* (novec.) — *manīt*; *tupenis* (apv.) — *kartupelis*; *mālderis* (barb.) — *krāsotājs*.

Vārdi, kam piemīt vērtējošie elementi, izvirza problēmu, kas ir šie vērtējošie elementi, kādas tiem attieksmes ar skaņu kompleksa pausto saturu vispār un ar jēdzienisko saturu atsevišķi un kas ir vārda nozīme. Tie ir jautājumi, uz kuriem vēl leksikologi un semaziologi nav devuši vienprātīgu atbildi.

Visbiežāk šie jautājumi ir izvirzīti sakarā ar vārda emocionālo nokrāsu, kas ir viens no vērtējošiem elementiem vārdā. Lingvistiskajā literatūrā atrodam daudz darbu, kuros risināts jautājums

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

² G. Kolšanskis gan norāda, ka vārda semantikai ārpus jēdziena nekāda cita satura nav, ka arī emocionālā nokrāsa ietilpst jēdzienā (*Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте.* — В сб.: Язык и мышление. М., 1967, с. 197—198), bet vismaz analīzes nolūkā vārda semantika diferencējama.

³ Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 42—43.

⁴ Diezgan bieži attiecīgo ekvivalentu izsaka ar vārdu savienojumu, kurā ir kādas vispārīgākas nozīmes precizējums, piemēram, *kleperis* — *vājš zirgs*, *plinkšķināt* — *slikti spēlēt klavieres*, dažreiz — tikai aprakstoši, piemēram, *špiķot* — *mācībās lietot neatļautus līdzekļus*. Šis jautājums leksikoloģijā un stilistikā, īpaši par aprakstošajiem ekvivalentiem, vēl nav noskaidrots un, cik zināms, nav arī izvirzīts.

⁵ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 243; Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961, с. 105; Панов М. В. О стилях произношения (в связи с общими проблемами стилистики). — В сб.: Развитие современного русского языка. М., 1963, с. 13; Шмелев Д. Н. О типах лексических значений слова. — В сб.: Проблемы современной филологии. М., 1965, с. 289.

par to, vai emocionālā nokrāsa ietilpst vai neietilpst vārda nozīmē.

V. Zvegincevs uz šo jautājumu dod noraidošu atbildi. Viņa monogrāfijā par semazioloģiju ir pat vesela nodaļa, kurā autors cenšas pierādīt, ka vārda emocionālā nokrāsa neietilpst vārda nozīmē, un oponentiem, kas atzīst, ka emocionālā nokrāsa ir vārda nozīmes komponents. Tādas pašas domas V. Zvegincevs pauž arī citos savos darbos.¹

K. Ļevkovska turpretim atzīst, ka emocionālā nokrāsa ietilpst vārda nozīmē, un reizē uzsver, ka emocionālā nokrāsa ir kvalitatīvi cits vārda semantikas komponents, nekā tā jēdzieniskais saturs.² Vairums valodnieku domā, ka vārda nozīmē var būt elementi, kas nav identificējami ar vārda jēdzienisko saturu.³ Tomēr uz jautājumu, kas šie elementi ir, kāda tiem vieta vārda nozīmē, noteiktas atbildes nav.

A. Smirņickis visāda veida emocionālās un stilistiskās nokrāsas uzskata par vārda nozīmes papildinājumu.⁴ V. Komisarovs savā darbā par antonīmijas problēmām⁵ šo domu attīsta tālāk un dod arī attiecīgus terminus — *nozīmes papildkomponenti* un *nozīmes galvenais komponents*.⁶ Nozīmes galvenais komponents pauž vārda jēdzienisko saturu. Vārda nozīmē ietilpst gan jēdzieniskais saturs, gan dažādi papildkomponenti. Nemēģinot noteikt visus iespējamus nozīmes papildkomponentus, V. Komisarovs par tādiem atzīst vārda emocionālo un stilistisko nokrāsu (savā darbā viņš nonāk pie atzinuma, ka arī antonīmija ir īpašs vārda nozīmes papildkomponents).⁷ Uzskatu par nozīmes papildkomponentiem netieši balsta visi tie valodnieki, kas atzīst, ka vārda nozīmi neveido vienīgi tā jēdzieniskais saturs.

---

¹ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 167—185; Звегинцев В. А. Замечания о лексической синонимии. — В сб.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963, с. 139—141.

² Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, с. 157.

³ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 6; Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 42—43.

⁴ Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 43.

⁵ Комиссаров В. Н. Семантическая характеристика слов-антонимов (на материале английского языка). М., 1961 (дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук).

⁶ Там же, с. 50—51.

⁷ Там же, с. 112, 113, 223.

Angļu valodas leksikoloģijas mācību grāmatas autori jau pavisam noteikti runā par to, ka vārda nozīmi var veidot denotatīvi un konotatīvi komponenti.¹ Ar denotatīvo komponentu tiek saprasts vārda jēdzieniskais saturs, ar konotatīvajiem komponentiem² — vārda emocionālā un stilistiskā nokrāsa. Kā redzams, šie termini apzīmē to pašu, ko V. Komisarova termini *nozīmes galvenais komponents* un *nozīmes papildkomponenti*. Papildkomponenti jeb konotatīvie komponenti paplašina vārda sniegto informāciju un dažreiz pat izvirzās priekšplānā.

Līdz šim leksikoloģijā galvenā uzmanība ir pievērsta emocionālajiem un stilistiskajiem papildkomponentiem. Atkarībā no tiem tiek veidotas plašas stilistiski un emocionāli ekspresīvas leksikas grupas. Bez stilistiskajiem un emocionālajiem papildkomponentiem var būt arī cita veida papildkomponenti. Tie var būt saistīti ar vārda teritoriālo izplatību, ar lietojuma vidi, ar vārda vērtējumu no laika viedokļa. R. Veidemane šais gadījumos runā par papildkomponentiem ar vietas, vides un laika pazīmi.³ Pēc šīm pazīmēm vārdus iedala apvidvārdos pretstatā vispārlietojamiem vārdiem, žargona vārdos pretstatā literāriem vārdiem, vecvārdos pretstatā mūsdienu valodā lietojamiem vārdiem.

Nozīmes papildkomponenti piemīt vārdiem objektīvi, bet to uztvere, tāpat kā nozīmes galvenā komponenta uztvere, ir subjektīva. Jo pilnīgāk kāds pazist valodas vārdu krājumu, jo asāk tas uztver arī nozīmes papildkomponentus. Jāzina, piemēram, ka vārds *dardedze*, ko diezgan plaši lieto mūsdienu dzejas valodā, ir poētisks vārda *varavīksne* sinonīms, lai uztvertu tā stilistisko nokrāsu. Tāpat vārdu *tupenis* par apvidvārdu uztver tikai tas, kurš apzinās, ka šī vārda literārais ekvivalents ir *kartupelis*.

Emocionālie, stilistiskie, vietas, vides un laika papildkomponenti piešķir vārdiem ekspresiju. Šī ekspresija piemīt vārdiem neatkarīgi no konteksta un ir konstatējama uz atbilstoša ekspresīvi neitrāla vārda bāzes. Tā nav jāucama ar konteksta radītu ekspresiju un ekspresiju, kas ir atkarīga no cilvēka subjektīvās attieksmes pret parādību,⁴ piemēram, dažiem cilvēkiem vārds *bēres* saistās ar negatīvu emocionālu satraukumu.

¹ Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 32—34.

² Šie termini ievietoti arī vārdnīcā Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 128, 203.

³ Sk. Veidemane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 30. lpp.

⁴ Sk. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 33.

Nozīmes papildkomponents var būt gan viennozīmīgiem vārdiem, gan daudznozīmīgu vārdu leksiski semantiskajiem variantiem — nozīmēm¹, piemēram, vārda *sadot* 1. nozīmei — 'iedot vairumā' papildkomponenta nav, papildkomponents ir 2. nozīmei — 'sist' un 3. nozīmei — 'sabārt', kam abām piemīt stilistiska (sarunvalodas) nokrāsa. Nozīmei var būt vairāki papildkomponenti vienlaicīgi, vienā nozīmē var būt apvienota emocionālā un stilistiskā nokrāsa, piemēram, vārda *tarkšķis* 2. nozīme — 'pļāpa' — reizē pauž nievājumu (emocionālā nokrāsa) un norāda uz stilu (sarunvalodas nokrāsa).

Rezūmējot teikto, varam secināt, ka nozīmes kvalitatīvā sastāva ziņā var būt divējādas: pirmkārt, tādas, ko veido tikai nozīmes galvenais jeb denotatīvais komponents, kas izsaka attiecīgo nojēgumu, piemēram, *gaiss*, *draudzība*, *jauns*, *domāt*; otrkārt, tādas, ko veido nozīmes galvenais komponents un viens vai vairāki nozīmes papildkomponenti jeb konotatīvie komponenti, kas pauž runātāja attieksmi pret nosaukto parādību, piešķir vārdam emocionālu vai stilistisku ekspresiju, piemēram, *glūnēt*, *tēvzeme*, *jokupēteris*, *irklis*, *bazūnēt*. Papildkomponenti var paust arī vērtējumu vietas, vides un laika ziņā. Galvenais komponents piemīt ikvienam vārdam, papildkomponenti — tikai daļai vārdu. Papildkomponenti, tāpat kā galvenais komponents, ir objektīvas parādības, un liela daļa no tiem ar attiecīgām norādēm tiek atspoguļoti arī vārdnīcās. Leksikas apskatā vārdu grupas ar papildkomponentiem parasti tiek aplūkotas īpaši.

Nozīme un lietojums

Aplūkojot vārda leksisko nozīmi, uzmanība ir pievērsta ar valodas tradīciju nostiprinātajam vārda saturam. Šis saturs ir ar milzīgu kultūras vērtību — tajā atspoguļojas cilvēka fiziskās un garīgās darbības pēdas, viss, ko tauta ir savā attīstības vēsturē pieredzējusi. Šis sabiedriski nostiprinātais saturs piemīt vārdam objektīvi. Bet vārds spēj izteikt arī ko citu — kaut ko subjektīvu, saturu, kas bazējas uz dažādām individuālām asociācijām. Tādu vārda izmantojumu sauc par lietojumu.

Individuālie lietojumi visbiežāk tiek izmantoti tēlainības radīšanai, ko panāk, lietojot vārdu no valodas tradīcijas atšķirīgā kontekstā, neparastā saistījumā ar citiem vārdiem, piemēram:

---

¹ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 179—180; Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 43.

Un arī tagad viņa vienmēr lasīja ar baudu, izgaršodama vārdus, teikumus, dialogus un situācijas. Dzīvi, kā savām acīm skatīti, atmirdzēja sveši notikumi. Noskaņas. Filozofiskie zemteksti...

(J. Mauliņš. Rīta migla. R., 1971, 94. lpp.)

Piemērā neparasts konteksts ir vārdiem *izgaršot* un *atmirdzēt*.

Izgaršot var tikai ko ēdamu vai dzeramu. Nozīme LLVV skaidrota šādi: 'nogaršojot ēdienu, dzērienu, pilnīgi sajūst, atšķirt (garšu)'; 'lēni, ar baudu ēst, dzert (ko), nosakot garšu'.¹

No poētikas viedokļa *izgaršot* lietojums citātā ir metaforisks. Metaforas pamats ir slēpts salīdzinājums. Tiešu salīdzinājumu rāda šāds piemērs:

Dinamika? Šo un līdzīgos svešvārdus Pilāgs bieži nurdēja pie sevis. Gudri vārdi, stipri vārdi. Viņš.. izpētīja vārdu nozīmi un papriecājās par tiem, it kā izgaršojot uz mēles.

(M. Bendrupe. Degošie raksti. R., 1963, 25. lpp.)

Katru metaforisku lietojumu izprot caur vārda tiešo nozīmi, koncentrējot uzmanību uz to nozīmes daļu, kas attiecināma uz vārdu, ar kuru metafora ir saistīta. Mūsu piemērā šī nozīmes daļa ir 'izjust, izbaudīt'. *Izjust, izbaudīt vārdus, teikumus, dialogus, situācijas* ir tiešs (jēdzienisks), neitrāls apzīmējums bez runātāja personiskā vērtējuma, bez emocionāla ietonējuma. Vārdu savienojumā *izgaršot vārdus, teikumus, dialogus, situācijas* ikviens pie tā paša satura nonāk caur subjektīvu priekšstatu par garšas sajūtu; apzīmējums ir netiešs, tēlainis, emocionāli iekrāsots, tāpēc ekspresīvs.

Līdzīgi varētu skaidrot vārda *atmirdzēt* — 'sākt mirdzēt (par gaismu, gaismas avotu)'² — lietojumu. Seit metaforiskais lietojums (*atmirdzēja notikumi, noskaņas, zemteksti*) raksturo izteiles spilgtumu, pie kura nonākam caur vārda *atmirdzēt* tiešo nozīmi. Tā parādību raksturo daudz ekspresīvāk nekā neitrālais vārds *parādīties*.

Individuālo lietojumu veidošana ir neierobežota.³ Tomēr neparastie vārdu saistījumi nevar būt patvaļīgi⁴, tad tiktu traucēta saprašanās. Subjektīvā lietojuma pamats ir objektīvi nostiprinātais vārda saturs, tautas pieredzē nostiprinātā nozīme, caur kuru

¹ LLVV 3, 532. lpp.

² LLVV 1, 396. lpp.

³ Sk. Valeinis V. Vārds kā tēlojuma līdzeklis dzejā. — Grām.: Valeinis V. Par dzeju. R., 1967, 125. lpp.

⁴ Sk. turpat, 115.—116., 125.—126., 133.—134. lpp.

(precīzāk — kādu tās elementu) uzsveram jauno saturu¹ — lietojuma² jēgu.

Lietojuma jēdziena skaidrošanai izraudzīti lietojumi, kuru pamatā ir metafora. Līdzās metaforai izmanto metonīmi un citus tropus.

Lietojums no nozīmes atšķiras ar savu originalitāti — ar ne-tradicionālo vārdu saistījumu, ar saturu, kas attieksmē pret vārda tiešo nozīmi ir kaut kas negaidīts, bez tradīcijas zīmoga, tikai šai vārdu savienojumā pastāvošs. Ikviens nozīme pauž vispārinājumu, kas radies un nostiprinājies atkārtotā lietojumā, kļuvis par valodas piederumu, vārda nozīmi, kas noteiktā vārdu savienojuma tipā ir viena un tā pati.

Valodas pamats ir vārds ar savu tradicionālo saturu, ar nozīmi. Ar šiem valodas līdzekļiem var izteikt visu nepieciešamo. Individuālie vārda lietojumi ir valodas rota, reizēm ar dārgakmens vērtību, kas var pamirdzēt ikviena runātāja valodā, bet īsti ir dzejas stila piederums.³ Šeit jāpatur vērā, ka dzejā (arī prozas teksti var būt dzejiski) biežāk nekā atsevišķu vārdu tēlaini lietojumi sastopami tēlaini teicieni, dzejas gleznas, kuru jēga neizriet no atsevišķa vārda lietojuma, bet no visa teksta kopsakara.⁴ Piemērs:

*Vai šī dūmaka ceļas no ezera zilgmes vai varbūt no izklāto
linu gaišajām takām — to grūti pateikt. Bet tā jūtama gan
rīta agrumā, gan pašā dienas vidū, gan arī vakarā, kad aiz Ež-
ezera riet saule, piešķirdama viņu galiem tūkstoš noskaņu krāsas.
Ši dūmaka aug pār tirumiem un pļavām, ieskauj lauku sētas
un siltu zilganu sagšu uzliek plecos arī pašai
Dagdai.*

(A. Vējāns. Savas lakstīgalas meklētāji.
R., 1969, 189. lpp.)

¹ Sk. Valeinis V. Vārds kā tēlojuma līdzeklis dzejā. — Grām.: Valeinis V. Par dzeju. R., 1967, 120. lpp.

² Jāpiebilst, ka, šķirot pēc būtības vārda nozīmi un lietojumu, parasti tiek lietots viens apzīmējums — *nozīme*. Tā tas tiek darīts ne tikai literatūrzinātniskos darbos, kāds ir izmantotais V. Valeiņa apcerējums, bet arī lingvistiskos darbos. Tomēr zinātniskas skaidrības labad šīs divas parādības būtu šķiramas arī terminoloģiski. Šai grāmatā blakus terminam *vārda nozīme* lieto ts termins *vārda lietojums*.

³ Ļoti labu ieskatu par vārda funkcijām dzejā vispār un par tēlainu vārda izmantojumu īpaši dod minētais V. Valeiņa apcerējums «Vārds kā tēlojuma līdzeklis dzejā».

⁴ Par to sk. turpat, 115. un 121. lpp.

Metaforiski lietots vārds šai tekstā ir *taka* savienojumā *izklāto linu taka* (*gaišs* kā atribūts ir tiešajā nozīmē), bet *dūmaka siltu zilganu sagšu uzliek plecoss arī pašai Dagdai* ir metaforiska glezna.

Leksikoloģijas un poētikas pētišanas objekts saskaras vienīgi tēlaini lietotos vārdos, dzejas gleznu izpēte ir tikai poētikas ziņā.¹ No poētikas viedokļa varbūt arī nav tik svarīgi šķirt tēlainību, kas izpaužas atsevišķā vārdā, no tēlainības, kas parādās plašākā vārdu savienojumā vai pat tekstā. No lingvistikas viedokļa tas ir nepieciešami. Poētiskie vārda lietojumi ne tikai kāpina vārda ekspresivitāti, bet var dot arī impulsu jaunas nozīmes izveidei, pavērt perspektīvas vārda nozīmes attīstībai. Tāpēc lietojumiem redzama vieta ierādīta skaidrojošās vārdnīcās.

No attīstības perspektīvas viedokļa valodā vērojami divējādi poētiski vārda lietojumi. Ir tādi, kam nav potenciālu iespēju atrauties no konkrētā konteksta, tik cieši tie ir tajā iekļauti. LLVV šādos gadījumos citātu priekšā lietota norāde *pārn.* (pārnestā nozīmē), kas pēc būtības raksturo metaforisku lietojumu. Piemērs (LLVV 3, 412. lpp.):

*ietīt. [...] pārn. Patikams silts nogurums ietina locekļus kā mātes lakatā.*² (*L. Paegle. Stāsti. R., 1950, 191. lpp.*)

Ir arī tādi poētiski vārda lietojumi, kam trūkst originalitātes, kas kļuvuši trafareti. Šādas metaforas poētika vērtē par nodrāztām, novalkātām, maz iedarbīgām³, bet varbūt tas ir aizsākums jaunas nozīmes veidošanās procesam, kurā attiecīgajam lietojumam jāiegūst sabiedrības akcepts, jākļūst nostiprinātam ar lietošanas tradīciju. Piemēri ar vārdu *tīt*:

«*Aldona*» [kuģis] *jau tuvojās Dānijas salām, un bija redzamas miglā tītās klīntis, ap kurām laidelējās jūras putnu bari.*
(*V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1977, 19. sēj., 250. lpp.*)

Upes vienā krastā vijās šoseja, bet otrā — dzelzceļš. Tālumā pacēlās milzīgi sniegos tīti kalni.

(*Ž. Grīva. Kopoti raksti. R., 1970, 1. sēj., 491. lpp.*)

Pa atvērto logu vēl ieplūda garā vasaras vakara krēsla, kas kaktus gan jau tina mīkstā tumsā, bet virtuves vidus.. bija vēl gaišs.

(*M. Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi. R., 1958, 25. lpp.*)

¹ Sk. *Veidmane R. Izteikt neizsakāmo. R., 1977, 57.—78. lpp.*

² Retinājumi LLVV citātos šeit un turpmāk mani. — *A. L.*

³ Sk. *Valeinis V. Par dzeju. R., 1967, 123. lpp.*

..un apakšā zeme izskatījās noslēpumainībā tīta..
(E. Vilks. Labs paziņa. R., 1973, 413. lpp.)

Šādu bieži lietotu metaforu leksikogrāfiskajā traktējumā ir daudz subjektivisma. Vērtējumi var būt trejādi: tās tiek uzlūko-
tas par metaforiskiem lietojumiem kā šai grāmatā, par nozīmes
niansi (ar norādi *pārn.* un skaidrojumu) vai par nozīmi kā LLVV.
Piemērs nozīmes niansei:

ietīt. Tinot (ko) visapkārt, ietvert (tajā). [...] // *pārn.* Apņemt
no visām pusēm tā, ka (kas) ir grūti saskatāms vai nav saska-
tāms (par miglu, dūmiem, putekļiem u. tml.); būt par cēloni tam,
ka (kas) ir grūti saskatāms vai nav saskatāms (par tumsu). □
..*Es sēžu uz krasta, un migla Mani dziļi ietin un sedz.*
Aspazija. Izlase. R., 1959, 89. lpp. (LLVV 3, 412. lpp.; sk. turpat
citus piemērus.)

Piemērs nozīmei:

auts! 3. poēt. Sniega, miglas kārtā, slānis; arī krēsla, tumsa.
□ *Autiem klāta baltu baltiem, Zeme maigu miegu snauž.*
R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1959, 6. sēj., 60. lpp. (LLVV 1,
512. lpp.; sk. turpat citus piemērus.)

Vērtējumi *lietojums, nozīmes nianse, nozīme* atkarīgi no tā,
kādā mērā vārdā ietvertais saturs tiek saistīts ar vārda tiešo no-
zīmi. Jo patstāvīgāku izjūt šo saturu, jo vairāk vedas to vispā-
rināt — traktēt par nozīmes niansi vai nozīmi, tādējādi ekspres-
sivitāte tajā mazinās. Jo pilnīgāk izjūt šī satura saistījumu ar
vārda tiešo nozīmi, jo nepatstāvīgāks un ekspresīvāks tas šķiet.
Vispārinājums traucē ekspresivitātes uztveri, izposta tēlainību.
Tāpēc nevajadzētu metaforiskus lietojumus aprakstoši skaidrot,
bet ļaut tos izjust caur tēlu, caur tiešo nozīmi. Tās izpratne ir
atslēga tēlainības uztveršanai.

Polisēmija un nozīmju klasifikācija

Vārds *polisēmija* ir salikts grieķu cilmes vārds. Pirmā daļa
ir veidota no vārda *polys* — 'daudz', otra — no vārda *sēma* —
sengrieķu valodā 'zīme', mūsdienu lingvistiskajā terminoloģijā —
leksiski semantiskais variants. Polisēmija jeb daudznozīmība ir
raksturīga leksikas parādība. Praktiski ar to jau iepazināties
vārda nozīmes apskatā, citus konkrētus piemērus minēsim, aplū-
kojot jautājumu par nozīmju klasifikāciju.

Polisēmija izpaužas vārda leksiski semantiskajos variantos.
Jo vairāk vārdam leksiski semantisko variantu, jo plašāka poli-
sēmija. Polisēmisku vārdu specifiķa ir sarežģīta. Atsevišķi leksiski

semantiskie varianti var būt gan tuvāki, gan tālāki. Polisēmijai ir daudz veidu, pakāpju un gradāciju. Katrā konkrētā valodā tā gūst ļoti dažādas izpausmes. Polisēmija pēc būtības ir semazioloģijas problēma, bet tai nevar paiet garām arī leksikoloģijā.

Polisēmija ir cieši saistīta ar problēmu par homonīmiju. Polisēmija un homonīmija ir parādības, kas robežojas. Polisēmiska vārda atsevišķa nozīme var atrauties no pārējām vārda nozīmēm un kļūt par homonīmu. Tā, salīdzinot vārda *laiks* nozīmes tādos savienojumos kā *laika vēl diezgan* un *auksts laiks*, atklājam diezgan lielas to atšķirības, bet, vai tās ir pietiekamas, lai vārdu *laiks* sadalītu homonīmos, nav tik viegli izšķirams. Citās valodās šo nozīmju izteikšanai ir divi vārdi, piemēram, krievu *время* un *погода*, angļu — *time* un *weather*, vācu — *Zeit* un *Wetter*. Līdzīgas grūtības rodas daudzos citos gadījumos, īpaši verbēm, piemēram, *lasīt ogas* un *lasīt grāmatu*, *tecināt ūdeni* un *tecināt cirvi*.

Pats svarīgākais uzdevums būtu atrast objektīvus kritērijus, ar kuriem varētu noteikt polisēmiju un norobežot to no homonīmijas. Teorētiski tiek izvirzīts šāds kritērijs: daudznozīmīga vārda vienība saglabājas tik ilgi, kamēr tā leksiski semantiskos variantus apvieno kopīgs semantisks moments, kamēr netiek saukti atsevišķo variantu iekšējie sakari.¹ Tomēr praktiski ar šo kritēriju operēt ir diezgan grūti, jo tas nedod nekādus konkrētus pieturas punktus, pēc kuriem noteikt, kad semantiskā kopība ir saglabājusies un kad tā uzskatāma par zudušu. Ja pamatojas uz šādu vispārīgas dabas kritēriju, subjektīvisms ir neizbēgams, un bieži ir tā, ka vārdi, kas vienam valodniekam šķiet nozīmes ziņā saistīti, otram liekas nesaistīti, kur viens saskata polisēmiju, otrs — homonīmiju.

Konkrēti paņēmieni, kā nošķirt polisēmiju no homonīmijas, vēl pārāk maz izstrādāti. R. Budagovs kā svarīgu pazīmi polisēmijas nošķiršanai no homonīmijas līdzās vārda semantikai izvirza vārda piederību pie vienas vārdšķiras. Viņš norāda: lai cik plaša būtu vārda polisēmija, tā paliek vienas valodas vienības robežās.² Tātad polisēmiju nevar veidot īpašības vārds un lietvārds, piemēram, *aktīvs* — *aktīvs pulciņa biedrs* un *pulciņa aktīvs*. Tomēr

¹ Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, с. 195; Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 161.

² Будагов Р. А. Многозначность слова. — Научные доклады высшей школы. Серия филологических наук. 1958, № 1, с. 15.

grūtāko jautājumu — nošķirt polisēmiju un homonīmiju vienas vārdšķiras robežās — šis norādījums nepalīdz atrisināt.

Teorētiskās neskaidrības polisēmijas un homonīmijas jautājumā plaši atspoguļojas leksikogrāfijas praksē. Vārdnīcās bieži vērojamas nekoncekvences un lielas atšķirības polisēmijas un homonīmijas traktējumā dažādu autoru darbos.

Līdz šim nav plašāku pētījumu, kurās uz konkrēta materiāla pamata būtu analizēta kādas valodas polisēmija, bet problēmas risināšanai šādi pētījumi ir nepieciešami. Speciālajās monogrāfijās, kurās aplūkota kādas valodas leksikoloģija, polisēmija raksturota tikai vispārīgos vilcienos. Solis uz priekšu šai ziņā ir O. Ahmanovas darbs, kurā ir aplūkota polisēmijas un homonīmijas norobežošana krievu valodas lietvārdos, darbības vārdos un īpašības vārdos.¹

Polisēmija ir atkarīga no dažādiem apstākļiem: no vārda lietošanas biežuma, no vārda cilmes — mantots vai aizgūts vārds, no vārda ekspresijas — ekspresīvi neitrāls vārds vai vārds ar emocionālu vai stilistisku nokrāsu, no tā, pie kuras vārdšķiras vārds pieder. Bieži lietojamiem vārdiem mēdz būt vairāk leksiski semantisko variantu, reti lietojamiem — mazāk. Piemēram, vārdam *celt*, ko lieto bieži, var izdalīt astoņas nozīmes: 1. *Celt roku*. 2. *Celt nastu mugurā*. 3. *Celt pāri upēi*. 4. *Celt talciniekus*. 5. *Celt ēku*. 6. *Celt troksni*. 7. *Celt darba ražīgumu*. 8. *Celt direktora amatā*.² Vārdam *tipināt*, ko lieto samērā reti, ir tikai viena nozīme — 'iet sīkiem solīšiem'. Tāpat mantotiem vārdiem parasti ir vairāk nozīmju nekā aizgūtiem. Tā polisēmija nav raksturīga tādiem vārdiem kā *kleita*, *zābaki*, *akurāti*, *telefons* u. c., tāpat arī vārdiem ar noteiktu stilistisku vai emocionālu nokrāsu, piemēram, *ziedonis*, *sūrme*, *melnsvārcis*, *zeņķis*. Stilistiski neitrāliem vārdiem plašā lietojuma dēļ mēdz būt bagāts semantiskais zarojums, tie ir apauguši ar daudzām nozīmēm. Noteikta stilistiska vai emocionāla nokrāsa ierobežo vārda lietojumu, sašaurina tā iespējas veidot savienojumus ar citiem vārdiem. Zināmas atšķirības polisēmijas ziņā vērojamas arī dažādās vārdšķirās. Visplašākā polisēmija mēdz būt verbiem. Tas tāpēc, ka verbiem ir plašākas iespējas veidot savienojumus ar citiem vārdiem nekā, piemēram, lietvārdiem vai īpašības vārdiem.³

¹ *Ахманова О. С.* Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 120—160.

² *Sal. LLVV* 2, 163. lpp., kur izdalītas deviņas nozīmes.

³ *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова. — *ВЯ*, 1953, № 5, с. 7; *Ефремов А. Ф.* Многозначность слова. — *Русский язык в школе*. 1957, № 3, с. 7.

Lai iegūtu zināmu skaidrību par daudznozīmīgu vārdu sarežģīto semantisko struktūru, nepieciešama rūpīga šīs struktūras analīze. Pirmām kārtām vajadzētu vārda dažādās nozīmes sistematizēt, atrast teorētiskus principus, uz kuriem balstoties varētu analizēt un klasificēt dažādus vārda leksiski semantiskos variantus. Praktiski šis jautājums tiek risināts vārdnīcās. Katrā plašākā tulkojošā vai skaidrojošā vārdnīcā nozīmes ir grupētas zināmā kārtībā (to bez analīzes nevar izdarīt). Teorētiski jautājums par nozīmju klasifikāciju ir maz izstrādāts. Ir gan pazīstami dažādi vispārīgi nozīmju dalījumi, bet tikpat kā nav mēģinājumu iedziļināties kādas valodas daudznozīmīgo vārdu krājumā pilnīgi un parādīt daudznozīmības problēmu uz plaša konkrēta valodas materiāla bāzes. Arī latviešu leksikoloģijā šādu pētījumu nav.

Polisēmisku vārdu semantiskā struktūra bieži ir ļoti sarežģīta. Atsevišķajiem leksiski semantiskajiem variantiem var būt dažādas attieksmes pret vārda pamatnozīmi, tāpat arī pašiem savā starpā. Tie var būt radušies no pamatnozīmes tieši vai ar pastarpinājumu, t. i., var būt radušies no kāda cita leksiski semantiskā variantā. Viena nozīme var būt par pamatu vairākām citām, no kurām kāda var savukārt dot jaunus nozīmes zarojumus. Veidojas īpatnēja nozīmju hierarhija.¹ Asociācijas, uz kuru pamata veidojas vārda nozīmes, ir tik dažādas, ka praktiski gandrīz nav nosakāmas. Diezgan bieži jauni leksiski semantiskie varianti rodas citu valodu ietekmē. Vēsturiskās attīstības gaitā kāds leksiski semantiskais variants var būt zudis un neļauj saskatīt nozīmju savstarpējo sakaru. Tas viss sarežģī polisēmijas struktūras noteikšanu un nozīmju klasifikāciju. Tāpēc arī tādas nozīmju klasifikācijas, kas ļautu vienotā sistēmā aplūkot visas vārda nozīmes, nav.

Vārds kā objektīvās īstenības atspoguļotājs ir tikpat sarežģīts, cik bagāta, daudzveidīga un sarežģīta ir pati īstenība. Radīt sistēmu vārda nozīmju klasifikācijai nozīmē radīt sistēmu, kas aptvertu visus cilvēka domāšanas un psiholoģisko asociāciju likločus. Ja arī tādu sistēmu izveidotu, tā būtu pārāk komplicēta un praktiskai lietošanai nederīga. Tāpēc leksikoloģijā izlīdzas ar nozīmju raksturojumu dažādos savstarpēji nesaistītos aspektos, kurus izvēlas pēc vajadzības, un veido nozīmju opozīcijas, katrā gadījumā izceļot to pazīmi, kas nozīmei visraksturīgākā un atbilst raksturošanas nolūkam. Visbiežāk tiek izmantoti šādi aspekti un šķirtas šādas nozīmes:

---

¹ Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 58—59.

1) pēc funkcionālās nozīmības — pamatnozīme jeb galvenā nozīme un atvasinātās jeb sekundārās nozīmes;

2) pēc tēlainības — tiešā nozīme un pārnestā nozīme.

Funkcionālās nozīmības ziņā īpaši tiek izcelta pamatnozīme. Attieksmē pret to visas pārējās nozīmes ir atvasinātas. Kā pamatnozīme, tā atvasinātās nozīmes pēc rakstura ir dažādas. Tās var būt gan konkrētas, gan abstraktas, bez papildkomponentiem vai ar tiem utt.

Par pamatnozīmi ir dažādi uzskati. Pazīstamākie ir: 1) pamatnozīme ir vēsturiski vecākā; 2) pamatnozīme ir tā, kuru uz tver vārdā ārpus konteksta¹; 3) pamatnozīme ir visbiežāk lietotā nozīme. Diezgan bieži minētās pazīmes ir savstarpēji saistītas, bet var arī izpausties patstāvīgi.

Pamatnozīme var būt vēsturiski sākotnējā nozīme. Piemēram, vārda *kalps* pamatnozīme ir 'algots laukstrādnieks muižnieka vai zemnieka saimniecībā'. No tās veidojušās pārējās nozīmes: 2. 'Cilvēks, kas pilda kāda gribu, darbojas kāda uzdevumā'. *Deputāts* — *tautas kalps*. *Tumsas kalpi*. 3. 'Tas, ko izriko, attieksmē pret savu rīkotāju'. *Divu kungu kalps*. 4. 'Spēļu kārts ar kalpa attēlu, kuras vērtība mazāka par dāmu'. *Piķa kalps*.

Tomēr ne katreiz pamatnozīme ir vēsturiski sākotnējā nozīme, jo vārda semantiskā struktūra ir vēsturiski mainīga. Zaudējot aktualitāti, pamatnozīme var kļūt par atvasinātu un atvasināta nozīme — par pamatnozīmi. Ir gadījumi, kad vēsturiski sākotnējā nozīme mūsdienu valodā vairs nav pazīstama vai tiek lietota ļoti reti un to var uzskatīt par atvasinātu nozīmi. Piemēram, vārda *iegādāt(ies)* sākotnējā nozīme 'atcerēties' nav vairs pamatnozīme, bet atvasināta nozīme ar novecojuma nokrāsu. Par pamatnozīmi šim vārdam ir kļuvusi nozīme 'iegūt savā īpašumā'.

Vārda *pulkstenis* pamatnozīme ir 'laika rādītājs', bet šī vārda sākotnējā nozīme (kādreizējā pamatnozīme) ir 'zvans' (priekšpadomju rakstnieku darbos tā ir plaši lietota); tagad šī nozīme ir novecojusi un kļuvusi par atvasinātu nozīmi, kas tikai reizēm parādās mūsdienu rakstnieku darbos, galvenokārt dzejā. Mūsdienu pilnīgi zudusi ir kādreizējā atvasinātā nozīme 'pulss'.²

Pamatnozīme skatāma sinhroniskā aspektā. Pamatnozīme ir tā, no kuras tieši vai ar pastarpinājumu var izsecināt visas pārējās nozīmes. Piemēram, vārda *acs* pamatnozīme ir 'redzes orgāns'.³

¹ Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1920, S. 81.

² Sk. ME III, 407. lpp.

³ Pārējās sk. LLVV 1, 34. lpp.

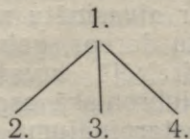

Pamatnozīme viegli asociējas ar izolētu vārdu. Ja jānosauc izolēta vārda nozīme, parasti tiek nosaukta pamatnozīme, piemēram, *sabrukt* — 'sagāzties', *galva* — 'cilvēka vai dzīvnieka ķermeņa augšējā vai priekšējā daļa'. Tas rāda, cik dzīva ir pamatnozīme valodas lietotāju apziņā. Pamatnozīme ir funkcionāli pati svarīgākā nozīme. Mācoties svešvalodas, vispirms apgūst vārdu pamatnozīmes. Vārdnīcās pamatnozīmi parasti uzrāda pirmo.

Dažreiz, nosakot pamatnozīmi, orientējas pēc lietošanas biežuma.¹

Visas pārējās nozīmes attieksmē pret pamatnozīmi ir atvasinātas. Atvasinātās nozīmes atklājas tikai kontekstā, vārdnīcās tās dod aiz pamatnozīmes, cenšoties grupējuma secībā atspoguļot sakarus ar pamatnozīmi. Piemēram, dzirdot vārdu *rūgts*, vispirms iedomājamies īpatnēju, nepatīkamu garšas sajūtu. Šī ir arī vārda *rūgts* pamatnozīme (1. nozīme). Pārējās — atvasinātās nozīmes varam noteikt tikai attiecīgos kontekstos, piemēram: *rūgta kafija* — 'tāda, kas nav saldināta' (2. nozīme); *rūgta smarža* — 'īpatnēja, asi kairinoša' (3. nozīme); *rūgta patiesība, vilšanās, mācība, rūgti pārmetumi, rūgtas atmiņas* — 'ļoti nepatīkams, smags, sāpīgs' (4. nozīme). Visas atvasinātās nozīmes kaut kādā veidā ir saistītas ar pamatnozīmi. 2. nozīme, tāpat kā pamatnozīme, izsaka gan garšas sajūtu, bet ar noteiktu ierobežojumu — pretstatot nesaldināta dzēriena garšu saldinātam. 3. nozīme vairs neatspoguļo garšas sajūtu, bet ožas sajūtu. 4. nozīme ir spilgta metafora, kurā garšas sajūtas apzīmējums ir attiecināts uz psiholoģiska rakstura parādībām. Attieksmē pret pamatnozīmi, kas ir tieša, tā raksturojama kā pārnesta nozīme. Tāda tipa atvasinātās nozīmes kā 2. un 3. nozīme attieksmē pret pamatnozīmi ir tiešas.

Aplūkotā vārda semantiskā struktūra ir samērā vienkārša. Te visas atvasinātās nozīmes veidojušās tieši no pamatnozīmes, ko shematiski var attēlot šādi:

Atvasinātās nozīmes var būt arī bez tieša saistījuma ar pamatnozīmi, tās var būt pakāpeniski izaugušas cita no citas, saistī-

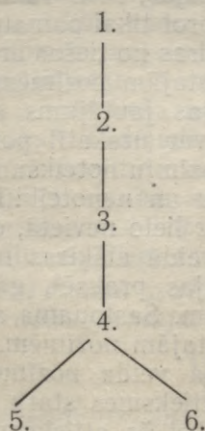
¹ Sk. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 52—54.

jums ar pamatnozīmi tām var būt pastarpināts. Viena nozīme var dot arī vairākus semantiskus atzarojumus. Piemērs:

Grauzt. 1. 'Drupināt, smalcināt ar zobiem; ēst'. *Grauzt cietu maizi. Grauzt kaulu.* 2. 'Urbjoties priekšmetā, bojāt to (par tārpiem un kukaiņiem)'. *Ķirmji grauž mēbeles.* 3. 'Drupināt, ilgstoši iedarbojoties ar mehānisku spēku'. *Straume grauž krastu.* 4. 'Nepatīkami kairināt, bojāt, atkārtoti skaroties klāt; berzt'. *Kurpē iebirusi grants grauž kāju. Gruzis grauž aci. Vile grauž miesu.* 5. 'Pamazām bojāt'. *Reimatisms grauž viņa veselību.* 6. 'Nemitīgi atgādināt ko nepatīkamu, radīt kādā pastāvīgu nemieru'. *Māti grauž nemiers un rūpes. Grauzt kādu ar pārmetumiem.*

Nozīmju savstarpējā saistījuma shēma ir šāda:

No 1., 2., 3. nozīmes izaug tikai pa vienai atvasinātai nozīmei, no 4. — divas. Šis pēdējās (5. un 6.) ar pamatnozīmi pakāpeniski (pastarpināti) saista 2., 3., 4. nozīme. Tādējādi visas atvasinātās nozīmes ir saistītas ar pamatnozīmi. Kamēr atvasinātās nozīmes ir semantiski saistītas ar pamatnozīmi vienotā sistēmā, tikmēr tās visas uzlūkojamas par vārda leksiski semantiskajiem variantiem un neviena nav atraujama no kopējās sistēmas. Lai arī kā atsevišķa atvasinātā nozīme atšķirtos no pamatnozīmes, par homonīmu tā nav izdalāma. Tikai tā iespējams homonīmus kaut cik objektīvi norobežot no polisēmijas.

No tēlainības viedokļa nozīmes iedala tiešās un pārnestās. Šie jēdzieni, tāpat kā jēdzieni *pamatnozīme* un *atvasinātās nozīmes*, ir savstarpēji atbilstoši un viens ierosina otru.

Tiešās nozīmes nosauc objektīvās īstenības priekšmetus, parādības, darbības, procesus, īpašības, arī cilyēka psihiskās dzīves

parādības un atspoguļo to sabiedrisko izpratni.¹ Citiem vārdiem sakot, tiešās nozīmes veic nominatīvo funkciju. No šī viedokļa tiešās nozīmes sauc arī par nominatīvām nozīmēm. Termins *tiešā nozīme* asociējas ar terminu *pārnēstā nozīme*, termins *nominatīvā nozīme* šādas asociācijas neizraisa, tāpēc to parasti lieto tad, kad uzmanības centrā ir tikai nozīmes nominatīvā funkcija bez saistījuma ar kādu citu nozīmi. Nominatīvas ir visas pamatnozīmes, bet arī atvasinātās nozīmes var būt nominatīvas, resp., tiešas, piemēram, vārda *grauzt* 1.—4. nozīme ir tieša, 5. un 6. nozīme — pārnēsta. Tātad nozīmes tiešums (nominatīvā funkcija) neraksturo tikai pamatnozīmi. Leksēmai var būt vairākas tiešas nozīmes, resp., vairākas nominatīvas nozīmes,² piemēram: 1. *Kult labību*. 2. *Kult sviestu*. 3. *Kult kājas, asti*. Taču lingvistikā diezgan bieži ar nominatīvo nozīmi saprot tikai pamatnozīmi.³

Pārnēsta nozīme atšķiras no tiešas ar tēlainību.

Jautājums par pārnēstajām nozīmēm ir svarīgs leksikoloģijas un semazioloģijas teorijas jautājums ar lielu praktisku nozīmi leksikogrāfijā, bet to nevar uzskatīt par atrisinātu ne teorētiski, ne praktiski. Pārnēsto nozīmju noteikšanā ir liela dažādība, daudz nepilnību, nekoncekvenču un nenoteiktības.⁴ Diezgan bieži kvalificējumu *pārnēsta nozīme* lieto nevietā, dēvējot par tādu vai katru nozīmi, kas kaut kādā veidā atšķiras no pamatnozīmes. Tas vērojams gan leksikogrāfijas praksē⁵, gan atsevišķos darbos par leksikoloģijas jautājumiem. Sastopama arī otra galējība — noraidoša nostāja pret pārnēstajām nozīmēm. Tāda ir V. Zvegincevam. Kā argumentu pret šāda veida nozīmes raksturojumu V. Zvegincevs izvirza to, ka attiecsmes starp tiešo un pārnēsto nozīmi ir vēsturiski mainīgas,⁶ bet šo attiecsmju mainīgums taču nenozīmē, ka noteiktā laika posmā šādi sakari nepastāv.

LLVV pārnēstās nozīmes dotas bez norādes. Norāde *pārn.* (*pārnēstā nozīmē*) citāta priekšā signalizē par spilgtu metaforisku lietojumu, atstājot to bez skaidrojuma, vai skaidrotu metaforisku

¹ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 12.

² Бурлячок А. А. К вопросу о размежевании значений слова и их оттенков в толковом словаре. — Труды института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14, с. 32; Дискуссия по вопросам омонимии. — Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 49.

³ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 162.

⁴ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 221—222; Дискуссия по вопросам омонимии. — Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 49.

⁵ Касарес Х. Введение в современную лексикографию. М., 1958, с. 122.

⁶ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 222.

lietojumu, kas sava parastuma dēļ kvalificēts par nozīmes niansi (sk. *ietīt* LLVV 3, 412. lpp.). Motivācija šādai rīcībai ir dota M. Stengrevicas rakstā par vārda nozīmju skaidrošanas principiem Latviešu literārās valodas vārdnīcā¹, norādot, ka daudzas sākotnēji pārnestas nozīmes sakaru ar atbilstošo tiešo nozīmi ir zaudējušas un netiek vairs uztvertas par tēlainām.

Latviešu-krievu vārdnīcā (R., 1974) turpretim norāde *pārn.* (pārnēstā nozīmē) ir izmantota.

Tālāk pievērsīsimies pārnesto nozīmju būtības noskaidrošanai.

Pārnesto nozīmju izpratne ir cieši saistīta ar metaforisko lietojumu izpratni, kas pamatos jau aplūkota, noskaidrojot nozīmes un lietojuma atšķirības. Pārnestā nozīme valodā veic tādas pašas funkcijas kā metaforiski lietots vārds dzejā. Metaforiski lietots vārds izceļ apzīmējamā parādībā kādu raksturīgu pazīmi un uz apslēpta salīdzinājuma pamata ļauj uztvert netiešā apzīmējuma jauno saturu. Metaforiski lietotam vārdam ir divi semantiskie plāni — saturs, ko izsaka vārda tiešā nozīme, un saturs, kas radies uz tiešās nozīmes fona.² Tādējādi tiek kāpināta izteikuma ekspresija. Metaforu jēga un nozīme ir emocionālajā kāpinājumā. Metafora rodas, ja vārdu lieto jaunā, neparastā kontekstā. Dzejas metaforas sava vienreizīguma dēļ ir spilgtākas, ekspresīvākas nekā pārējās valodas metaforas. Piemērs:

*Pa zelta lapu paklāju
Iet karavīrs uz māju.*

(A. Grigulis. Kopoti raksti.
R., 1964, 5. sēj., 157. lpp.)

Esam paraduši teikt *dzeltenas rudens lapas un nobirušu lapu kārtā*. Tas skan ikdienišķi un neekspresīvi, jo vārdi šeit lietoti savās nominatīvajās nozīmēs. Vārdu savienojumi *zelta lapas* un *lapu paklājs* turpretim ir kas neparasts, reālajā īstenībā neesošs. Vārdi *zelts* un *paklājs* šeit neveic nominatīvu funkciju, bet caur šo vārdu tiešajām nozīmēm mēs uztveram jēdzienu *dzeltenas rudens lapas* un *nobirušu lapu kārtā*, kas transformējas priekšstats par rudeni. Netiešie apzīmējumi ietver sevī zināmu vērtējumu, vārdos neizteiktu salīdzinājumu — *rudens lapas dzeltenas kā zelts, nobirušu lapu kārtā kā paklājs*. Šis apslēptais salīdzinājums izceļ skaistuma momentu apzīmētajās parādībās, rada tēlainību un poētisku pacēlumu.

¹ Стенгевич М. М. Принципы толкования значений слов в словаре латышского литературного языка. — Труды института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14, с. 52.

² Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов. — ВЯ, 1968, № 2, с. 35.

Līdzīgs process vērojams valodas metaforās jeb vārdu pārnestajās nozīmēs. Atcerēsimies jau analizētā vārda *rūgts* semantiku. Vārda pamatnozīme realizējas tādos kontekstos kā *rūgts ābols*, *rūgtas zāles* un ir tieša, nominatīva — nosauc noteiktas kvalitātes asu, nepatīkamu garšas sajūtu. Kontekstos *rūgta patiesība*, *rūgta vilšanās*, *rūgta mācība*, *rūgti pārmetumi* u. tml. realizējas cita — pārnesta nozīme, kurā uz apslēpta salīdzinājuma pamata (nepatīkams kā rūgta garša) ir abstrahēta viena tiešās nozīmes pazīme, proti, tā, ka rūgta garša ir nepatīkama, asa. Šis moments tiek akcentēts, attiecinot vārdu *rūgts* uz pārdzīvojumu sfēru, un tur *rūgts* nozīmē kaut ko ļoti nepatīkamu, grūtu, sāpīgu. Sakars ar tiešās nozīmes konkrēto saturu piešķir nozīmei subjektīvu vērtējumu, padara to emocionāli iedarbīgu, ekspresīvu.

Metaforas būtība ir tēlainībā un emocionālajā iedarbīgumā. Metaforai ir svarīga vieta gan izcilu vārda mākslinieku daiļradē, gan tautas valodā — leksikas jaunradē un bagātināšanā. Metaforizācija ir galvenais jaunu nozīmju rašanās veids valodā. Dzejas metafora un valodas metafora (apzīmējums ir nosacīts) atšķiras ar to, ka dzejas metafora pēc lietojuma ir individuāla un dzīvo rakstnieka darbā, valodas metafora ir tradicionāla, tā ir nostiprinājusies tautas valodā, pilnīgi iekļauta leksikas sistēmā un sastopama noteiktos vārdu savienojumos, kuros tā tiek neskaitāmas reizes atkārtota. Dzejas metaforu saucam par metaforisku lietojumu¹, valodas metaforu — par pārnestu nozīmi.

Pārnestas nozīmes ir iespējamās tikai vārdiem, kam ir vismaz divas nozīmes. Viennozīmīgu vārdu nozīme nevar būt pārnesta, jo šādiem vārdiem ir tikai viens semantiskais plāns, piemēram, *dievināt*, *pievilcīgs*, *valdzināt*. Pārnestās nozīmes ir saistītas ar divu semantisko plānu apzināšanos — pārnestā nozīme tiek skatīta caur tiešās nozīmes prizmu, tā realizējas uz tiešās nozīmes fona un pauž noteiktu parādības vērtējumu, raksturojumu, kas nozīmei piešķir ekspresivitāti.² Pārnesuma rezultātā radusies ekspresija ir tā, ar kuru pārnestās nozīmes atšķiras no tiešajām nozīmēm. Raksturojums *pārnesta nozīme* dod papildinformāciju par vārdu, un šim raksturojumam ir sava vieta vārdnīcās. Spilgtas pārnestas nozīmes ir, piemēram, vārdiem *slogs* (*nabadzības*

¹ Apzīmējums *metaforisks* lietots, lai vārdiski pilnīgāk atšķirtu pārnestu lietojumu no pārnestas nozīmes; bez tam dzejas teorijā galvenokārt tiek lietots termins *metafora*.

² Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961, с. 124—126; Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 71—72.

slogs), jūgs (*kapitālistiskās verdzības jūgs*), ass (*asi vārdi*), vēss (*vēsas attiecības*), strups (*strupa atbilde*), auglis (*augligas pārrunas*), tālredzīgs (*tālredzīga ricība*), ražināts (*ražināts blēdis*), izlobīt (*izlobīt domas saturu*), apslāpēt (*apslāpēt nemierus*), sagrauzt (*slimības, bēdu, rūpju sagrauzts*), izrūgt (*izrūguši ceļi*), noslīpēt (*noslīpēts priekšnesums*), plaukt (*plaukst tautas saimniecība*). Visos šajos gadījumos jūtams sakars ar vārdu tiešajām nozīmēm, bet valodā ir daudz gadījumu, kad biežas lietošanas rezultātā tēlainības sākotnējais raksturs ir mainījies, metafora ir nodeldēta un zaudējusi savu neparastumu,¹ sakaru ar tiešo nozīmi neuztveram un tēlainību vairs neizjūtam. Tādā gadījumā nozīmei ir tikai viens semantiskais plāns un tā no pārnestas nozīmes kļuvusi par tiešu, nominatīvu. Šādos gadījumos norāde *pārn.* ir lieka, jo tā nedod papildinformāciju par nozīmi, neliecina par tās emocionālo iedarbīgumu, un cita uzdevuma šādai norādei nav. Piemēri: *izlaist* (bērnus), *izlaisties* (bērni izlaidušies), *izcelties* (ar asprātību), *izraisīt* (karu), *satriekt* (launā vēsts visus satrieca), *iecirsties* 'ietiepties' (LK tām visām ir norāde *pārn.*). Dažām no aplūkotajām leksēmām atbilst viennozīmīgi atvasinājumi ar nozīmi atbilstošu semantiku, piemēram, *izlaist* — *izlaists* (bērns), *izlaistība*; *izlaisties* — *izlaidīgs*, *izlaidība*; *iecirsties* — *iecirtīgs*, *iecirtība*. Šādu monosēmisku vārdu nozīmes, bez šaubām, ir tiešas. Tas vedina domāt, ka arī pamatvārda leksiski semantiskais variants ir ar tiešu nozīmi. Sakari starp atvasinājumu un pamatvārdu nozīmes dabu būtu īpaši pētījami.

Pārnesto nozīmju apskatā pievērsāmieš nozīmēm, kurās tēlainība ir spilgta, jo līdzās tām pastāv tiešā nozīme kā metaforas pamats, un nozīmēm, kurās, mūsaprāt, tēlainības nav, jo tās vairs neasociējas ar vārda tiešo nozīmi. Starp šīm divām nozīmju grupām iespējamas pārejas pakāpes², kas jautājumu vēl vairāk sarežģī. Pārnesto nozīmju problēma būtu speciāli pētījama un meklējami objektīvi kritēriji pārnesto nozīmju noteikšanai. Problēma pētījama divos aspektos: kā no individuāli veidotām metaforām rodas pārnestas nozīmes un kā pārnesta nozīme zaudē tēlainību — kļūst par nominatīvu nozīmi. Risinot pirmo jautājumu, jāpētī vārda lietojums daiļliteratūrā, jāizseko metaforām, kas var būt potenciālas jaunu nozīmju nesējas.³ Otrs jautājums

¹ *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 12—13.

² *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. М., 1958, с. 123.

³ *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 8—9.

prasa dziļi vēsturisku vārda nozīmes izpēti, izsekojot vārda lietojumam dažādos laika posmos.

Jautājums par pārnestām nozīmēm ir sarežģīts — pārnesto nozīmju norobežošana no tiešajām nav viegla, bet tai ir sava jēga.¹ Kvalificējumu *pārn.* ir vērts dot tikai tad, ja tas orientē uz otru semantisko plānu — sakaru ar vārda tiešo nozīmi, kas atteiksmē pret pārnesto vienmēr ir konkrētāka.

No pārnestām nozīmēm šķirami nosaukumu pārnēsumi², kas kalpo par tiešiem parādību apzīmējumiem — veic nominatīvo funkciju un kopš savas rašanās ir vienīgie attiecīgo parādību nosaukumi, piemēram: *galva* (kāpostiem, naglai), *kakls* (pudelei), *mugura* (grāmatai, nazim, kalnam), *kāja* (galdam), *papēdis* (kurpei), *mēle* (zvanam). Nosaukumu pārnēsumi nerada tēlainību, tie ir neekspresīvi un nav uzlūkojami par pārnestām nozīmēm (tā tas darīts arī Latviešu-krievu vārdnīcā, R., 1974).

Nozīmes var raksturot arī pēc citām pazīmēm.³ Šeit aplūkojām parastākos un praktiski biežāk lietotos nozīmju raksturošanas principus.

Nozīmes nacionālā specifika

Vārda nozīmei, tāpat kā skanējumam un gramatiskajam noformējumam, piemīt nacionāla specifika, ko īpaši izjūt salīdzinājumā ar kādu citu valodu. Ar nozīmju nacionālo specifiku saskaras tulkotāji, leksikogrāfi, ar to sastopamies, mācoties kādu svešu valodu. Attieksmes starp divu valodu vārdiem ir ļoti daudzveidīgas. Ir vārdi, kuru semantiskā struktūra saskan ar kādas citas valodas vārdu semantisko struktūru. Visvairāk šādu iespēju ir viennozīmīgiem vārdiem. Jo sarežģītāka vārda semantiskā struktūra, jo lielākas atšķirības iespējamas. Polisēmisku vārdu nozīmes dažādās valodās reti kad pilnīgi sakrīt.

¹ Sai darbā dotais traktējums pamatos saskan ar S. Kēzītes uzskatiem darbā *Kēzytė S. Perkeltinės žodžio reikšmės ir jų pateikimas «Lietuvių kalbos žodyne»*. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1961, t. 4, p. 233—253.

² Черкасова Е. Т. Опыт интерпретации тропов. — ВЯ, 1968, № 2, с. 29—31.

³ Plašāk par to sk. *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 13—15, 24—28. *V. Vinogradova* nozīmju dalījums ir saistījis daudzu valodnieku uzmanību. Sk. *Шмелев Д. Н.* О типах лексических значений слова. — В сб.: Проблемы современной филологии. М., 1965, с. 288—292; *Арнольд И. В.* Лексикология современного английского языка. М., 1959, с. 61; *Звегинцев В. А.* Семасология. М., 1957, с. 216—218.

Attieksmes starp vārdiem, kuru nozīmes daļēji sakrīt, bieži ir ļoti sarežģītas, jo katrā valodā ir īpatnēja leksiski semantisko variantu sistēma. Pamatnozīmēm sakrītot, var atšķirties atvasinātās nozīmes. Pamatnozīmēm nesakrītot, var sakrist atsevišķi leksiski semantiskie varianti. Piemēra dēļ salīdzināsim latviešu verba *tiesāt* un krievu verba *судить* nozīmes.

Tiesāt. 1. 'Izskatīt kāda lietu tiesā'. *Tiesāt noziedznieku.* **2.** 'Izteikt nosodījumu'. *Ne mums viņus tiesāt un nosodīt.* **3.** 'Sekot noteikumu ievērošanai sporta sacensībās, izšķirt radušos strīdus'. *Tiesāt draudzības spēli.* **4. sar.** 'Ēst'. *Tiesāt sviestmaizes.*

Судить 1. Составлять, высказывать какое-нибудь мнение, суждение. *Судить о литературе. Судить о чем-нибудь по внешности. Судите сами, как он рад.* **2.** Рассматривать чье-нибудь дело в судебном порядке. *Судить преступника.* **3.** Осуждать, укорять, обвинять в чем-нибудь. *Не судите его строго (не обвиняйте в несоблюдении чего-нибудь).* **4.** В спортивных играх: следить за соблюдением правил игры и разрешать возникающие споры. *Судить футбольный матч.* **5.** Предназначать (о чем-нибудь непредвиденном, как бы не зависящем от воли человека). *Суждено судьбой. Мне не суждено больше встретиться с ним.*¹

Kā redzam, savstarpēji atbilstošas ir *tiesāt* 1. un *судить* 2. nozīme, attiecīgi 2. un 3. nozīme un 3. un 4. nozīme. Vārda *tiesāt* 4. nozīme 'ēst', kam piemīt sarunvalodas stila papildkomponents, raksturīga tikai latviešu vārdam, krievu vārdam *судить* šādas nozīmes nav. Latviešu vārdam *tiesāt* savukārt nav krievu vārda *судить* pamatnozīmes ('spriest') un arī 5. nozīmes ('lemt'). Ar pamatnozīmju atšķirībām ir saistīts atsevišķu atvasināto nozīmju trūkums latviešu un krievu valodā. Savstarpēji atbilstošie leksiski semantiskie varianti izaug uz latviešu 1. un krievu 2. nozīmes atbilstības pamata.

Nozīmes nacionālā specifika izpaužas arī tā, ka starp dažādu valodu vārdiem nav tiešas atbilstības. Jēdzieni dažādās valodās tiek dažādi diferencēti. Sikāka diferenciācija ir saistīta ar vairāku vārdu pastāvēšanu. Ko vienā valodā izsaka ar vairākiem vārdiem, to citā valodā, kur šī diferenciācija nav tik sīka, izsaka ar vienu vārdu un nozīmi precīzē konteksts. Piemēri:

Latviešu vārdiem *iet, nākt, vācu gehen, kommen, angļu go, come* krievu valodā atbilst tikai viens vārds — *идти* (ходить). Latviešu, vācu un angļu valodā viena vai otra vārda lietošana ir stingri nosacīta. Ja virzīšanās no runātāja viedokļa runas momentā uzskatāma par attālināšanos, lieto *iet, gehen, go (ej projām, geh fort, go away)*, ja tā uzskatāma par tuvošanos, lieto

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1964, с. 767.

nākt, kommen, come (*nāc šurp, komm her, come here*). Krievu valodā turpretī vienu un to pašu vārdu lieto abos gadījumos (*иди прочь, иди сюда*).¹ Vēl lielākas atšķirības atklātos, ja salīdzinātu citus šo verbu leksiski semantiskos variantus.

Latviešu vārdam *mazgāt*, vācu *waschen*, angļu *wash* krievu valodā atbilst divi vārdi — *мыть, стирать*.

Latviešu vārdiem *dzīvība, dzīve, mūžs*² krievu valodā atbilst vārds *жизнь*, vācu valodā — *Leben*, angļu valodā — *life*.

Latviešu vārdam *galva* un krievu *голова* vācu valodā atbilst divi vārdi — *Kopf* un *Haupt*. Dažos gadījumos var lietot gan vienu, gan otru, dažos — tikai vienu no šiem vārdiem. Ja ir runa par galvu kā par ķermeņa daļu, vācu valodā lieto gan *Haupt*, gan *Kopf* (*ein graues Haupt, mir tut der Kopf weh*). Cilvēka garīgo spēju, prāta, apziņas apzīmēšanai vācu valodā lieto tikai *Kopf* (*ein kluger Kopf*), vadītāja vai priekšnieka apzīmēšanai — tikai *Haupt* (*Haupt einer Familie*).

Spilgtas atšķirības vērojamas nozīmēs, kas veidotas uz pārnesuma pamata. Nosaukuma pārnesums kā īpašs paņēmieni vārda leksiski semantisko variantu veidošanā ir sastopams visās valodās, tam ir universāls raksturs³, kas izriet no šī procesa psihiskās būtības, bet asociācijas, ko izmanto vienas un tās pašas parādības apzīmēšanai, var būt gan vienādas, gan atšķirīgas. Ir vārdi, kuros izmantotas vienādas asociācijas, piemēram, *lidmašīnas spārns* — *крыло самолета, kreisais spārns* — *левое крыло*. Nacionālā specifika izpaužas dažādos nosaukumu pārnesumos, piemēram, latviešu valodā ir *adatas acs*, krievu valodā *угольное ушко* (adatas austiņa), vācu valodā — *Nadelloch, Nadelöhr* (adatas caurums). Var būt arī tā, ka vienu un to pašu parādību vienā valodā apzīmē ar īpašu vārdu, otrā — ar attiecīgu nozīmes pārnesumu, piemēram, latviski *skuja*, vāciski *Nadel* ('adatas', 'skuja').

Dažreiz kādas nozīmes izteikšanai vispār trūkst atbilstoša vārda citā valodā. Tādā gadījumā jēdzienu izsaka ar vairākiem tuvas nozīmes vārdiem, izvēloties attiecīgajā kontekstā atbilstošāko. Piemēram, latviešu valodā nav īsti atbilstoša vārda krievu vārdam скромный, vācu *bescheiden*. Tos tulko ar vārdiem *vienkāršs, neiebildīgs, nepretenciozs, kautrīgs, kautrs* un vēl citādi.

Vārdu nozīmes dažādās valodās nesakrīt tāpēc, ka vārda semantiskajā struktūrā savdabīgi apvienojas valodas un domāšanas

¹ Līdzīgs lietojums ir verbam *iet* latviešu augšzemnieku izloksnēs.

² Diezgan bieži vērojams, ka krievu valodas ietekmē vārda *mūžs* vietā lieto vārdu *dzīve*.

³ Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 133.

elementi. Valoda un domāšana, būdamas savstarpēji saistītas, atšķiras ar to, ka valodas ir nacionālas, saistītas ar konkrētu tautu, tās vēsturi, bet domāšanas likumi ir kopīgi visai cilvēcei. Domāšanas likumu kopība dod iespēju to, kas pateikts vienā valodā, pateikt arī citā. Domu saturu var pārtulkot. Leksiski semantisko variantu atšķirības sarežģī tulkošanu un zināmā mērā padara to par mākslu. Reti kad vienas valodas vārds vienkārši atbilst kādas citas valodas vārdam, parasti attiecsmes starp divu valodu vārdiem ir daudz sarežģītākas.

Tulkotājam dziļi jāizjūt attiecīgo vārdu semantiskā struktūra, jāzina tiem atbilstošie sinonīmi, lai viņš spētu atrast visvairāk atbilstošo leksiski semantisko variantu. Nepārzinot vārda polisēmiju, tulkotājs var viegli kļūties. Daudzas tulkojuma kļūdas tā arī radušās. Spilgts piemērs tam ir bībeles salīdzinājums *Vieglāk ir karnielim izlīst caur adatas aci nekā bagātam iekļūt debesu valstībā*, kas ar visu tulkojuma kļūdu iegājis daudzu valodu frazeoloģijā un kļuvis vēsturisks. Kā varēja rasties tik dīvains salīdzinājums? Izrādās, ka nepareizi pārtulkots polisēmisks oriģinālvalodas vārds. Vārdam, kura pamatnozīme ir 'karnielis', ir atvasināta nozīme 'no karnielvilnas gatavota tauva'.¹ Ja salīdzinājumā ievieto vārdu *tauva*, tas kļūst saprotams. Nepareizs tulkojums ir izkropļojis salīdzinājuma jēgu.

Nozīmes vēsturiskais mainīgums

Vārda semantiskā struktūra nav kaut kas statisks, nemainīgs. Tāpat kā jebkura valodas parādība, tā nemitīgi attīstās. Vārda nozīme ir vismainīgākais elements valodā.² Tā ir cieši saistīta ar sabiedrības attīstību visās dzīves nozarēs. Vārda nozīme pilnīgāk un tiešāk nekā citas valodas parādības reaģē uz pārmaiņām tautas vēsturē. Laika posmos, kad notiek plaša sabiedriska pārkārtošanās un nozīmīgas pārmaiņas tautas dzīvē, arī leksikā vērojama straujāka attīstība, piemēram, jaunlatviešu un Jaunās strāvas kustības laikā, padomju iekārtas nodibināšanās un nostiprināšanās periodā. Bez šiem ārējiem faktoriem leksikas attīstību nosaka arī valodas iekšējie likumi. Leksikā vērojami arī procesi, kam nav nekāda ārēja pamatojuma.

Gan ārēju, gan iekšēju faktoru ietekmē vārdam var rasties kāds jauns leksiski semantiskais variants, kāds no esošajiem var

¹ Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, с. 55.

² Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 126.

atmirt, vārds var iegūt pilnīgi jaunu nozīmi, var rasties jauni vārdi un dažus var sākt lietot retāk un retāk, līdz tie pavisam zūd. Var mainīties ne tikai vārda jēdzieniskais saturs (denotatīvais komponents), bet arī papildkomponenti (konotatīvie komponenti). Ekspresīvi neitrāls vārds var iegūt kādu papildkomponentu, ekspresīvi vārdi savukārt var zaudēt papildkomponentu un kļūt par neekspresīviem vārdiem. Var mainīties paši papildkomponenti.

Ja aplūkojam vārda nozīmi noteiktā laika posmā, tad tajā vērojama relatīva stabilitāte. Vārdam ir noteikts leksiski semantisko variantu kopums, un ar dažādiem lietojumiem vārds tiek it kā atjaunots tais robežās, ko nosaka leksiski semantisko variantu kopums. Katrā jaunā lietojumā tiek atjaunots viens leksiski semantiskais variants. Reizē ar šo atjaunošanu vārdā ir ietvertas potenciālas iespējas pārsniegt nostabilizēto leksiski semantisko variantu robežu, paplašināt leksiski semantisko variantu loku. Ļ. Ščerba par to izsakās šādi: «Kaut arī runas process visumā norit pēc gatava šablona, tomēr principā runa ir jaunrade, ko nosaka valodas sistēmas likumi.»¹ Spilgts šis jaunrades piemērs ir pārnesto nozīmju rašanās. Sākotnēji gan laikam katrs pārnesums ir individuāli veidots. Ja tas ir veiksmīgs, to uztver citi un tas viegli kļūst par visas tautas valodas piederumu. Tāpat var būt ar dažādām citām vārda nozīmēm.

Nozīme attīstās un bagātinās tikai vārda lietošanas procesā. Lielākajai daļai vārdu ir gara attīstības vēsture. Kamēr vien vārdu lieto, tam ir iespēja dot jaunus semantiskus atzarojumus. Vārdi apaug ar jauniem leksiski semantiskiem variantiem, paplašinās vārda semantiskās struktūras apjoms. Laika gaitā vārda semantiskā struktūra kļūst arvien sarežģītāka. Nozīmes maiņas latviešu valodniecībā līdz šim maz pētītas, tāpat nav arī latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas, tāpēc par nozīmes mainīgumu var runāt tikai vispārīgos vilcienos.

Vispirms aplūkosim jaunu leksiski semantisko variantu rašanās veidus.

Ļoti bieži jauni vārda leksiski semantiskie varianti rodas uz metaforu pamata. Sākotnēji individuāla metafora ar laiku var kļūt par vārda nozīmi — gan tādu, kurā izjūt tēlainumu un kuru uztver par pārnestu nozīmi, jo nav zudis sakars ar tiešo nozīmi, gan tādu, kurā tēlainumu vairs neizjūt. Tādi vārdu savienojumi kā *darba atmosfēra*, *politiskā atmosfēra* un līdzīgi ir radušies kā individuālas dzejiskas metaforas, bet mūsu dienās tos lieto tik bieži, ka var jau runāt par vārda *atmosfēra* pārnestu nozīmi, sa-

¹ Шчерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., 1958, т. 1, с. 74.

protot ar to apkārtējo vidi.¹ Līdzīgs process vērojams arī vārda *klimats* lietojumā. Diezgan bieži, īpaši presē, šo vārdu lieto ar nozīmi 'stāvoklis, vide, apstākļi'. Piemēri:

Kā atzīmēja atsevišķi runātāji, sakarā ar starptautiskā klimata zināmu uzlabošanos.. debates kļuvošas konstruktīvākas, lietišķākas.

(Cīņa, 1963, № 244.)

Arī lauku lielražošanas un intensifikācijas pasaulē lauku celtniecība, senu koku stādījumu saglabāšana, lauku darbu estētika, darba ētika.. noteic psiholoģisko klimatu ražošanā.

(I. Ziedonis. Kurzemīte. R., 1970, 146. lpp.)

Puses ar gandarijumu konstatēja, ka starptautiskajā dzīvē notikušas pozitīvas pārmaiņas politiskā klimata uzlabošanas virzienā..

(Cīņa, 1973, № 81.)

Līdzīgi ir ar vārdu *kanāls*, ko arī diezgan bieži lieto metaforiski, piemēram, *pa diplomātiskiem kanāliem*. Varam uzskatīt, ka vārdam *signāls* līdzās tiešajai nozīmei mūsu dienās ir jau radusies jauna, pārnesta nozīme — 'neliels ziņojums ar sūdzības raksturu' (*signāli uzklauti*), līdzīgi arī verbam *signalizēt* — 'ziņot par kaut ko nevēlamu' (*signalizēt par nekārtībām pasta piegādē*). Lielā Tēvijas kara laikā vārdam *katls* radās nozīme 'aplenkums' (*Kurzemes katls*). Vārdam *maiss* nozīme 'aplenkums' bija pazīstama jau Pirmā pasaules kara laikā (*Varšavas maiss*).

Pārnesto nozīmju veidošanās nav ierobežota, tās rodas visā valodas pastāvēšanas laikā. Nepārtraukti bagātinādamas vārda semantisko struktūru, pārnestās nozīmes paplašina sinonīmu krājumu valodā, ļauj izvēlēties visvairāk piemēroto vārdu. Vārdu lietošana pārnestā nozīmē ļauj izteikties spilgti, tēlaini un emocionāli. Jaunajai nozīmei nostiprinoties, ekspresivitāte parasti pazūd vai pilnībā izzūd. Tā saglabājas tādā mērā, cik dzīvi tiek izjūts jaunās nozīmes sakars ar vārda pamatnozīmi (tiešo nozīmi). Ja tiešā nozīme izzūd, atvasināto nozīmju pārnēsību neizjūtam, piemēram, vārdā *valdzināt*, kuram tagad ir tikai abstrakta nozīme, bet sākotnēji bijusi arī konkrēta nozīme — 'siet ar valgu'.

Jauni leksiski semantiskie varianti var rasties, ja specializē vārda sākotnējo nozīmi. Tā vārdā *valodnieks* līdzās sākotnējai nozīmei 'liels runātājs, cilvēks, kam šķiras valoda' radusies otra,

¹ Sal. LLVV 1, 397. lpp.

specializēta nozīme — 'zinātnieks, kas pētī valodu, lingvists'. Līdzīgs nozīmes veidošanās process noticis vārdā *zinātnieks*. Sākotnēji tas apzīmējis cilvēku, kas kādā lietā daudz zina. Vēlāk līdzās šai nozīmei izveidojusies otra, specializēta nozīme — 'zinātnes darbinieks'. Abos gadījumos vārda semantiskā struktūra ir kļuvusi bagātāka ar atsevišķām specializētām nozīmēm. Mūsu dienās šīs specializētās nozīmes sāk izspiest vārda sākotnējo nozīmi. Specializēta ir arī nozīme vārdam *sakne*, ja to lieto kā gramatisku terminu. Latviešu tautasdziesmās vārdu *kumeļš* lieto ar specializētu nozīmi — ne tikai 'jauns, vēl neizaudzis zirgs', bet arī 'labs, skaists zirgs'.

Dažreiz nozīmes specializēšanai tiek izmantotas gramatiskas pazīmes. Līdz XIX gs. vidum ar vārdu *nemiens* apzīmēja gan psihisku stāvokli (neapmierinātību vai satraukumu), gan sabiedriski politisku kustību. «Pēterburgas Avīzes» sabiedriski politiskas kustības apzīmēšanai sāka lietot daudzskaitļa formu *nemieri*.¹ Kaut kas līdzīgs vērojams arī vārdos *zāle* un *zāles*. Augu apzīmēšanai var lietot gan vienskaitli, gan daudzskaitli, bet ārstniecības līdzekļa apzīmēšanai — tikai daudzskaitli.

Jaunas nozīmes rodas arī pēc citas valodas parauga, ja no tās pārņem kādu atbilstošā vārda nozīmi. Diezgan bieži tā rodas jaunas pārnestas nozīmes, piemēram, vārdam *pasvītrot* jaunākajā laikā pēc krievu valodas parauga (подчеркнуть) radusies pārnesta nozīme 'apzināti pievērst kaut kam īpašu uzmanību', kaut gan šīs nozīmes izteikšanai latviešu valodā jau ir divi vārdi — *uzsvērt* un *izcelt*. Patlaban līdzīgā kārtā sāk nostiprināties vārda *griesti* pārnesta nozīme 'galējā robeža'.

Jaunās metaforas ar savu tēlainību un neparastumu liekas pievilcīgākas par agrākajiem apzīmējumiem un tāpēc viegli nostiprinās. Diezgan bieži šāda veida nozīmes ienāk ar preses izdevumiem, ja tekstus tulko no vienas valodas otrā. Tā laikam ir radušās vārdu *atmosfēra*, *signāls*, *signalizēt* pārnestās nozīmes, arī vārdu *klimats* un *kanāls* pārnestais lietojums. Līdzīgi pārņemt var arī cita veida nozīmes, piemēram, vārds *bridināt* tagad ļoti plaši tiek lietots ar nozīmi 'iepriekš pateikt, darīt zināmu', kas pārņemta no krievu valodas vārda предупредить. Vārda *bridināt* sākotnējā nozīme ir 'ziņot par kaut ko draudošu' (*Mūs bridināja neiet pāri ezeram, jo ledus var ielūzt*).

No citu valodu vārdiem pārņemtās nozīmes sauc par semantiskiem kalkiem (par kalkiem būs runa sakarā ar aizguvumiem).

¹ Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (kandidāta disertācija), 453. lpp. Sal. Roze L. Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962, 59. lpp.

Šādiem kalkiem ir liela nozīme vārda semantiskās struktūras bagātināšanā. Semantisku kalku veidā latviešu leksikā laikam ienākušas vairākas «Pēterburgas Avīzēs» konstatētas jaunās nozīmes, piemēram, vārdu *balss*, kas līdz tam apzīmēja runas orgānu radītas skaņas, sāka lietot tādos vārdu savienojumos kā *nodot balsi vēlēšanās*,¹ verbam *sacelties* piešķīra nozīmi 'sākt nemierus',² verbu *krist* attiecināja uz ienaidnieka ieņemtām pilsētām.³

Jaunas nozīmes var rasties ļoti dažādi. Dažreiz ir diezgan grūti noteikt, kā tās radušās un ienākušas valodā. To var uzzināt tikai ar speciāliem pētījumiem. Vieglāk ir konstatēt pašu faktu. Piemēram, A. Kronvalds savā laikā ieteica vārdu *arods*, kura pamatnozīme bija 'apcirknis', lietot ar nozīmi 'profesija'. Mūsdienās profesijas apzīmējums kļuvis par vārda pamatnozīmi, nozīme 'apcirknis' uzskatāma jau par novecojušu, tā sastopama tautasdziesmās un retumis mūsdienu literatūrā. Nav zināms, kas A. Kronvaldu pamudinājis izvēlēties šādu apzīmējumu, iespējams, ka pamatā bijusi metafora, kuru tagad vairs neizjūtam.

Nesen radusies vārda *tips* nozīme vārdu savienojumos *bistams tips*, *šaubīgs tips*, *nepieklājīgs tips*.

Diezgan bieži jaunas nozīmes resp. jauni vārdi tiek veidoti, kādam vispārīgas nozīmes atvasinājumam piešķirot konkrētu nozīmi, piemēram, *ievāriņums*, *darījums*, *darīšana*, *tikšanās*.

Jauni vārdi un jaunas nozīmes vārdnīcās bieži iekļūst ar novēlošanos, jo leksikogrāfi ne vienmēr spēj izsekot leksikas maiņām.

Vārda semantiskā struktūra var mainīties, ne tikai rodoties jauniem leksiski semantiskiem variantiem, bet arī kādam variantam zūdot. Tādā gadījumā vārda semantiskās struktūras apjoms sašaurinās. Jaunas nozīmes, bet it īpaši jauni vārdi dažreiz diezgan strauji ienāk valodā, turpretim nozīmju un vārdu zušana ir ilgstošs process, kam raksturīgs arvien retāks nozīmes vai vārda lietojums. Vispirms šāda nozīme kļūst neaktuāla, pēc tam novecojusi, līdz beidzot zūd pavisam. Neaktuālās un novecojušās nozīmes diezgan ilgi dzīvo rakstnieku darbos, tās var atrast arī vārdnīcās, tāpēc tās ir vieglāk konstatējamas nekā jaunās nozīmes.

¹ Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika, R., 1962 (kandidāta disertācija), 456. lpp.

² Sk. turpat, 451. lpp. Sal. Roze L. Latviešu valoda pirms simt gadiem, R., 1962, 60. lpp.

³ Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika, R., 1962 (kandidāta disertācija), 456. lpp.

Daudzas no senākajām nozīmēm ir saglabājušās tautasdziesmās,¹ arī izloksnēs un no tām var parādīties literatūrā.

Tā mūsdienu literārajā valodā verbam *tapt* vairs nav nozīmes 'nokļūt, tikt', kura ir plaši lietota latviešu tautasdziesmās un sastopama arī agrāku laiku literatūrā, piemēram:

*Tec, saulīte, drīz zemē,
Lai es varu mājās tapt.* (31 660 v.)

*Sivi suņi, lepni gani
Mana ceļa maliņā,
Es nevaru garām tapt
Ar to biklu kumeliņu.* (29 937.)

*Kal, dieviņ, dzelza sētu
Apkārt manu rudzu lauku,
Lai netop skauģa bērni
Caur sētiņu vārpas raut.* (28 007.)

Dzīves tempam līdz tapt dažkārt gandrīz neiespējami.

(P. Dauge vēstulē 1918. g., citēts
no laikraksta «Cīņa», 1965, № 248.)

Verbu *milēt* sastopam tautasdziesmās, reizēm arī literatūrā, pārvaldījumā ar datīvu un ar nozīmi 'būt mīļam, patikt', piemēram:

*Tēvam bērni tā nemīl,
Kā milēja māmiņai.* (3248.)

*Milēt mil meitiņām
Mans mellais kumeliņš.* (29 850.)

*Mil kungam zelta nauda,
Mil akmeņa istabiņa;
Mil manam bāliņam
Tiras maizes gabaliņš.* (3662.)

Es likos lieks un pagalam nevajadzīgs šinīs mājās. Suņi, runcis, mūsu kaņepainā vīstiņa — nekas man nemilēja, ne par ko es nepriecājos. [...] Kaut nākuši ātrāk Jurgi!

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata.
R., 1959, 212. lpp.)

---

¹ Sk. Laua A. Par zudušām verbu nozīmēm. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 51.—58. lpp.

Mūsdienu literārajā valodā šī nozīme ar tai raksturīgo pārvaldījumu zudusi.

Verbam *segt* mūsdienu valodā zudusi nozīme 'spraut (saktu)', ko atrodam tautasdziesmās, piemēram:

*Es nes edžu div' saktiņu
Savā krekla vīlītē. (5628.)*

*Puiši manas saktas sedza,
Vilka manus gredzentiņus. (6275.)*

Verba *segt* senā nozīme ir saglabājusies lietvārdā *sakta*, tikai tā nav apzināta, jo, nozīmei 'spraut' zūdot, ir zuduši vārda *sakta* etimoloģiskie un semantiskie sakari ar verbu *segt*. No mūsdienu valodas viedokļa ar verbu *segt* etimoloģiski un semantiski saistīti vārdi *sega*, *seģene*, *sagša*.

Vārdam *grāmata* zudusi nozīme 'vēstule', vārdam *padoms* — nozīme 'krājums' (*maizes padoms*, *malkas padoms*), kas saistāma ar verba *domāt* zudušo nozīmi 'rūpēties, gādāt'. Tāpat vārdam *arājs* zudusi nozīme 'zemnieks', vārdam *brīvība* — nozīme 'atļauja', vārdam *ierocis* — nozīme 'instruments'. Interesantus faktus par šo vārdu nozīmēm atrodam «Pēterburgas Avīzēs». Vārdu *arājs* «Pēterburgas Avīzes» lietoja gandrīz tikai ar to pašu nozīmi kā mūsdienās¹, tāpat arī vārdu *brīvība*², bet vārds *ierocis* sastopams gan ar nozīmi 'rokā turams, satverams darba rīks', gan ar nozīmi 'uzbrukuma vai aizsardzības līdzeklis', tomēr vērojama tendence pirmo nozīmi izteikt ar citiem vārdiem³.

Daudzi jaunākās paaudzes pārstāvji nezina, ka vārdam *mirklis* ir arī nozīme 'skatiens'. Šāda nozīme ir parasta R. Blaumaņa darbos, bet pēdējā laikā tā sastopama arī vairāku mūsdienu rakstnieku darbos. Piemēri:

*Kārlēns sarāvās, noskurinājās un uzmeta tad kāru mirkli
Birkenbauma rokām.*

(R. Blaumanis. Kopoti raksti.
R., 1958, 3. sēj., 26. lpp.)

¹ Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (kandidāta disertācija), 455. lpp. Sal. Roze L. Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962, 56. lpp.

² Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (kandidāta disertācija), 453. lpp.

³ Sk. turpat, 451. lpp.

Lūpas sakniebis, Mālnieks aplaida mirkļus visapkārt un iegāja tad saimniekgalā.

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958, 2. sēj., 237. lpp.)

Vešeriene pārlaida acis pār jaunekles... stāvu un ļāva saviem mirkļiem ar labpatikšanu pakavēties pie Kristīnes zeltainiem matiem...

(Turpat, 242. lpp.)

Otrā dienā viņa atkal rakstīja Kalnezera kabinetā, pamezdama ātrus apbrinošanas un milas pilnus mirkļus uz Ēriku, kurš diktēdams staigāja pa istabu.

(L. Paegle. Kopoti raksti. R., 1956, 3. sēj., 435. lpp.)

Tēvs uzmet zēniem niknu mirkli, un tie noslēpj smieklus sauļā.

(I. Indrāne. Cepure ar kastaņiem. R., 1966, 184. lpp.)

Vēl pavisam īsu mirkli Zanda iemet Kaspara dvīņos un tad spītīgi paceļ galvu.

(E. Līvs. Velnakaula dvīņi. R., 1966, 67. lpp.)

Soferis jau kuro reizi man uzmeta spriganu mirkli.

(M. Kalndruva. Mazā birtala. R., 1966, 561. lpp.)

Strūga ātri pagāja garām, pat nepalūkodamies, ne mirkli nepamezdams uz bravūrīgo gājēju pusi.

(A. Bels. Būris. R., 1972, 12. lpp.)

Dažreiz jaunas nozīmes rašanās ir saistīta ar agrākās nozīmes zudumu, tā ka gala rezultātā var runāt par nozīmes maiņu. Mīnēsīm dažus piemērus. Vārdam *galds* sākotnēji bijusi nozīme 'dēlis', tagad ar šo vārdu apzīmē galvenokārt īpašu mēbeli. Vārdam *dumpis* sākotnēji bijusi nozīme 'troksnis, bāršanās', bet XVIII un XIX gadsimta laikā tas ieguvis tagadējo nozīmi — 'nemieri, sacelšanās'. XIX gs. sešdesmitajos gados vārds *dumpis* ir visbiežāk lietotais vārds nemieru apzīmēšanai.¹ Ar nozīmi 'troksnis, bāršanās' vārds *dumpis* «Pēterburgas Avīzēs» retumis

¹ Sk. Roze L. Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962, 60. lpp.

sastopams daiļliteratūrā (K. Barona «Samaitāta tirgus braukšana»)¹. Nozīme mainījusies arī vārdam *musināt*, kas sākotnēji nozīmējis 'zuzēt, sanēt' (ar šo nozīmi ir saistīts literārais vārds *muša* un apvidvārds *mūsa*). No tās varēja izveidoties nozīme 'čukstēt, murmināt, klusu šņācoši runāt', kas minēta G. Stendera vārdnīcā (1789. g.). XIX gs. vidū literatūrā vārds *musināt* ar šo nozīmi sastopams reti. «Pēterburgas Avīzēs» tam ir nozīme 'uzkūdit, mudināt uz nemieriem', kas saglabājusies līdz mūsu dienām. Savdabīga vārda *musināt* nozīme ir fiksēta XVII gs. otrajā pusē (K. Fīrekeras vārdnīcā), proti, 'maldināt, likt šaubīties'. Iespējams, ka uz tās pamata izveidojusies tagadējā nozīme.²

Vārda semantiskās struktūras attīstība ir sarežģīta. Attīstības gaitā vārdam kāda nozīme var zust, cita rasties no jauna. Ja vārda nozīme zūd pilnīgi, zūd arī vārds. Daļa šādu vārdu ir paglābusies vecās vārdnīcās, senos rakstu pieminekļos, arī izloksnēs, frazeoloģismos, daļa zudusi bez pēdām.

Līdz šim esam runājuši par nozīmes denotatīvā komponenta mainīgumu, bet vēsturiskam attīstības procesam pakļauti arī konotatīvie komponenti, īpaši stilistiskā nokrāsa.

Diezgan bieži vērojams, ka vārds ar augstāku stilistisku raksturojumu pāriet zemākā kategorijā. Liela daļa aizguvumu³, ko tagad uzlūkojam par sarunvalodas vārdiem, lietošanas sākumā bija vieniģie reāliju apzīmējumi un tāpēc stilistiski neitrāli, piemēram, vārds *bode*, kamēr nebija vārda *veikals*, tāpat arī *bilde*⁴ — 'glezna, attēls, zīmējums', *buča* 'skūpstis', *bučot* 'skūpstīt'⁵, *vinnēt* 'laimēt' u. c. Latviešu pirmspadomju literatūrā šādu vārdu ir diezgan daudz, piemēram, R. Blaumaņa darbos.

Daži no šādiem aizguvumiem reizē ar stilistisko ekspresiju ir ieguvuši arī emocionālu nokrāsu. Piemēram, vārds *madāma* 'kundze' ir ieguvis ne tikai sarunvalodas nokrāsu, bet arī negatīvu emocionālu vērtējumu. Visbiežāk tas paūz ironiju, piemēram:

Lūša un Paugas sievas, vēlēdamās pārtrumpot pārējās ministru madāmas un paspīdēt diplomātu acis ar savu izdomu, bija

¹ Sk. Roze L. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (kandidāta disertācija), 451. lpp.

² Sk. turpat, 449.—450. lpp.

³ Aizguvumu stilistiskās pārvirzes līdz ar semantiskajām pārvirzēm pētījusi M. Stengrevica — Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos mūsdienu latviešu literārajā valodā. — Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzeļinam. R., 1972, 356.—365. lpp.

⁴ Turpat, 364.—365. lpp.

⁵ Turpat, 349.—350. lpp.

ieradušās rautā sandalēm kailās kājās un vaļīgās romiešu tunkās..

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1974, 11. sēj., 141. lpp.)

Sausserdņa laulene joprojām nespēja aizmirst kolhoza priekšsēdētāja madāmas godu, alka vēlreiz to piedzīvot un tad «visiem parādīt».

(V. Eglons. Stāsti. R., 1967, 58. lpp.)

Sākotnēji vārds *madāma* ir bijis stilistiski un emocionāli neitrāls — bez jebkāda negatīva vērtējuma. Tā tas lietots literāros darbos, kas atspoguļo pagājušā gadsimta dzīvi, piemēram:

«Tu saki, es esot nogājis no ceļa,» viņš atkal turpināja, mazliet saņēmiēs. «Tava māte arī tā domā, Asta madāma arī...»

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958, 2. sēj., 260. lpp.)

Ieviņa pēc pagastskolas beigšanas aizgāja uz miestu pie Ābeļa madāmas mācīties par šuvēju.

(A. Sakse. Kopoti raksti. R., 1962, 1. sēj., 147. lpp.)

Retāk sarunvalodas nokrāsu iegūst stilistiski neitrāli latviskas cilmes vārdi. Mūsdienu literārajā valodā vārds *lēkties* 'gadīties' ir spilgts sarunvalodas vārds un visbiežāk tiek lietots tiešā vai atkarīgā jautājumā (*Kas tev lēcies? Nezin, kas viņam lēcies*), bet veclatviešu rakstos tas ir parasts, stilistiski neitrāls vārds un atrodams dažādās sintaktiskās konstrukcijās. Piemēram, XVIII gadsimta izdevumā «Latviešu Ārste» vārds *lēkties* ir parastais attiecīgā jēdziena apzīmējums, vārdu *gadīties* lieto daudz retāk — visā tekstā to atrodam 4 reizes, bet *lēkties* — 12 reizi.¹

Notiek arī cita veida stilistiskas maiņas. Daži poētismi ar laiku var zaudēt ekspresivitāti. Tā noticis, piemēram, ar vārdiem *tāle*, *kaisle* un citiem.

Vārdi ar zemāku stilistisku raksturojumu var pāriet augstākā stilistiskā kategorijā, piemēram, stilistiski neitrālais vārds *austra* 'ausma' novecojot kļuvis par poētismu.²

¹ Smilts G. Izdevuma «Latviešu Ārste» verbālā leksika. R., 1968 (diplomdarbs).

² Stengrevica M. Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos., 349. lpp.

Mainās arī atsevišķu leksiski semantisko variantu papildkomponenti, vēl vairāk — stilistiskas pārvirzes var būt saistītas ar semantiskām pārvirzēm. Lai konstatētu nozīmes maiņu vispārīgās likumības, nepieciešami konkrēti pētījumi par atsevišķiem vārdiem un vārdu grupām tiklab jēdzieniskā satura plāksnē, kā arī no papildkomponentu viedokļa.¹

Homonīmija

Nosaukums *homonīmi* ir grieķu cilmes vārds, kura pirmā sastāvdaļa ir *homos* — 'vienāds, tāds pats', otra sastāvdaļa ir *onoma* — 'vārds'. Tātad homonīmi ir vienādi, tādi paši vārdi. Nosaukums homonīmus raksturo no skanējuma viedokļa. Skanējuma ziņā homonīmi tiešām ir vienādi — tādi paši vārdi, nozīmes ziņā tie tādi nav, jo starp to nozīmēm parasti nav sakara.

Homonīmi ir vārdi ar vienādu skanējumu un vienādu rakstījumu, bet ar dažādām, parasti savstarpēji nesaiņītām nozīmēm, piemēram: *Piecas spēres nometušās uz spēres gala*. (ME III 987).

Ar vārdu *homonīmija* saprot homonīmu realizēšanās procesu (skanējuma sakrišanu), kā arī ar homonīmiem saistītās problēmas.

Tradicionāli homonīmus aplūko līdzās sinonīmiem un antonīmiem, kas vārdu krājumā veido semantiskas mikrosistēmas. Taču homonīmi no semantiskajām mikrosistēmām atšķiras ar to, ka starp homonīmu nozīmēm nav semantisku sakaru, tos saista tikai vienāda skanējums. Viens skanējums raksturīgs arī polisēmiska vārda leksiski semantiskajiem variantiem, kas dažos gadījumos var kļūt par homonīmiem. Tādējādi homonīmija un polisēmija var savstarpēji robežoties.

Homonīmija ir problēma par vārda semantisko robežu, par to, kad viens skanējums izsaka vienu vārdu, bieži polisēmisku, un kad viens skanējums izsaka vairākus, parasti divus vārdus, kuriem

---

¹ Ierosinājumam varētu noderēt raksts *Резников Е. А. К вопросу о развитии и изменении значений слова*. — В сб.: *Процессы развития в языке*. М., 1959, с. 144—173. Tajā aplūkota 1) nodokļu, 2) šķiru un sociālo grupējumu, 3) administratīvo vienību nosaukumu semantiskā attīstība angļu valodā.

Pirmais plašākais pētījums latviešu valodas vēsturiskajā leksikostilistikā ir M. Stengrevicas raksts «Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanas mūsdienu latviešu literārajā valodā» grāmatā «Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelinam» (R., 1972, 347.—367. lpp.). Tajā ar plašu faktu materiālu rādīts, kādas semantiskas un stilistiskas pārvirzes radušās, vārdiem novecojot.

katram ir savs semantiski nesaistīts saturs, kaut gan fonētiskais ietērs ir idents. Homonīmijas problēmu visvairāk sarežģī tas, ka daudzos gadījumos homonīmija robežojas ar polisēmiju. Izšķirt jautājumu par polisēmiju vai homonīmiju nozīmē noteikt vārda robežas.

Atzīstot vārda lietojumu par polisēmiska vārda leksiski semantisku variantu vai par homonīmu kādam citam vārdam, ir noteikta šo vārdu leksiskā piederība. Pirmajā gadījumā ir runa par viena vārda nozīmēm, otrā gadījumā — par diviem dažādiem vārdiem. Tādējādi homonīmi kļūst par vārda semantisko robežu. No šī viedokļa homonīmija ir svarīga leksikoloģijas problēma, tomēr tās nozīmīgums visspilgtāk atklājas leksikogrāfijā. Tā ir problēma, bez kuras risināšanas leksikogrāfa darbs nemaz nav iespējams. Grupējot leksikas materiālu vārdnīcā, jāizšķiras, kā dot vienāda skanējuma leksikas elementus — kā vārdu nozīmes vai kā homonīmus. Nekādu citu iespēju līdzšinējā prakse neparedz. Tāpēc arī jautājumi katrā konkrētā gadījumā tiek izšķirti vienādi vai otrādi.

Ja pasekojam homonīmijai pēc vārdnīcu materiāliem, tad šī jautājuma risinājumā redzam lielas atšķirības. Bieži tas, kas vienā vārdnīcā atzīts par homonīmu, kādā citā vārdnīcā dots kā vārda nozīme. Piemēram, LK *lasīt* uzlūkots par homonīmu: *lasīt^a* — *lasīt grāmatu*, *lasīt^b* — *lasīt ogas*; tāpat arī *vilciens*: *vilciens^a* — *pasažieru vilciens*, *vilciens^b* — *elpas vilciens*; ME *lasīt* un *vilciens* doti nevis kā homonīmi, bet kā vārdi ar dažādām nozīmēm. Dažreiz līdzīgi gadījumi vienā un tai pašā vārdnīcā tiek aplūkoti dažādi, piemēram, LK *tarkšķēt* dots ar divām nozīmēm: 1. *Ložmetējs tarkšķē*; 2. 'Pļāpāt'; vārds *tecēt* turpretim dalīts homonīmos: *tecēt^a* — 1. *Upe tek*; 2. *Jumts tek*; *tecēt^b* — 'ātri iet'. LK 1. izdevumā vārds *slimests* dalīts homonīmos: *slimests^a* — rīks, *slimests^b* — 'slaists', bet 2. un 3. izdevumā šis vārds dots ar divām nozīmēm: 1. Rīks; 2. 'Slaists'. Tas liecina par autoru tendenci ekspresīvās nozīmes neuzlūkot par homonīmiem, tomēr daudzos gadījumos tas nav ievērots, piemēram, vārdos *jozt*, *drāzt*, *resgalis* un citur.

Lielas atšķirības homonīmu izdalīšanā ir jaunākajās krievu valodas skaidrojošajās vārdnīcās, turklāt tajās vērojama tendence homonīmu skaitu palielināt.

Vārdnīcu praksi lielā mērā apgrūtina tas, ka teorētiski homonīmijas traktējumā ir daudz neatrisinātu jautājumu — nav pietiekami noteiktu kritēriju homonīmijas norobežošanai no polisēmijas, nav vispārpieņemtas homonīmu klasifikācijas. Lai homonīmijas jautājumā ieviestu lielāku skaidrību, krievu valodniecībā

1957. gadā tika organizēta plaša diskusija¹; redzama vieta šiem jautājumiem ir ierādīta lingvistiskajā literatūrā².

Diskusijas centrā izvirzījās jautājums par homonīmu izpratni — ko uzskatīt par homonīmiem, ko par polisēmiska vārda nozīmēm. Apspriežot šos jautājumus, tika izteikti trīs dažādi viedokļi: 1) homonīmi ir izcelšanās un formas ziņā nejauši sakrituši vārdi ar dažādām nozīmēm, starp kurām nav nekāda sakara; 2) homonīmi ir gan formas ziņā nejauši sakrituši vārdi, gan arī vārdi, kas radušies, sairstot polisēmijai, t. i., polisēmisku vārdu nozīmēm attālinoties un iegūstot leksisku patstāvību; 3) būtu izvirzāma leksiska grupa, kas semantiskā saistījuma ziņā atrodas vidū starp homonīmiju un polisēmiju.

Pirmo viedokli visdedzīgāk aizstāvēja V. Abajevs³. Viņa interpretācijā homonīmijas problēma ir risināta vienkārši un konsekventi — V. Abajevs par homonīmiem neatzīst vārdus, kas radušies, polisēmijai sairstot. Homonīmija ir nejauša vārdu skanējumu sakrišana, polisēmija ir saistīta ar valodas leksisko sistēmu. Starp šīm parādībām nav nekādu pārejas pakāpju. Homonīmiju V. Abajevs shematiski attēlo ar divām paralēlēm (||), bet polisēmiju — ar divām līnijām, kas iziet no viena punkta (V). Nemaldīgs orientieris homonīmijas noteikšanā ir vārda etimoloģijas noskaidrošana, proti, jāpierāda attiecīgo vārdu skanējuma nejauša sakrišana. Homonīmi ir dažādas nozīmes un dažādas cilmes vārdi, kas nekad nav bijuši savstarpēji saistīti un tikai nejauši ieguvuši vienādu fonētisku ietēru. Starp nejauši sakritušo vārdu nozīmēm, protams, nav nekāda sakara. Šādi homonīmi ir etimoloģiski homonīmi. V. Abajevs, sekojot tradīcijai, par homonīmiem atzīst tikai etimoloģiskos homonīmus. Šo homonīmu noteikšanā tiek ievērots etimoloģiskais kritērijs: ja var pierādīt, ka vārdiem, kurus uzlūkojam par homonīmiem, ir dažāda etimoloģija, tad homonīmija nav apšaubāma. V. Abajeva teoriju ilustrē šādi latviešu valodas piemēri:

dumpis^a ('sacelšanās'), *dumpis*^b (ornitoloģijas termins) —

¹ ВЯ, 1957, № 3, с. 31—43; ВЯ, 1959, № 2, с. 45—50; Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 35—102.

² Процессы развития в языке. М., 1959, с. 125—143; ВЯ, 1960, № 5, с. 68—88; Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 1, с. 24—31; № 2, с. 60—70.

Homonīmijas problēma un latviešu valodas homonīmi aplūkoti darbā *Vitolīņa I. Homonīmijas problēma leksikoloģijā un leksikogrāfijā*. R., 1963 (diplomdarbs).

³ *Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре.* — ВЯ, 1957, № 3, с. 31—43; Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 71—76.

pirmais ir latviskas cilmes vārds, otrs — aizguvums no viduslejasvācu valodas;

kārts^a (no koka), *kārts*^b (spēļu kārts) — pirmais ir latviskas cilmes vārds, otrs — aizguvums no vācu valodas;

spāre^a (jumtam), *spāre*^b (kukainis) — pirmais ir aizguvums no viduslejasvācu valodas, otrs — latviskas cilmes vārds;

ķimenes^a (augš), *ķimenes*^b (koka traukam) — abi ir nejauši sakrituši aizguvumi;

lama^a (Dienvidamerikas dzīvnieks), *lama*^b ('garīdznieks Tibetā') — abi ir nejauši sakrituši aizguvumi;

diegt^a ('šūt'), *diegt*^b ('skriet') — pirmajā vārdā *ie* radies no *ei* (liet. *diegti*), otrajā — no *en* (liet. *dēngti*);

jaukums^a ('skaistums'), *jaukums*^b ('maisījums') — pirmais ir atvasinājums no adjektīva *jauks*, otrs — no verba *jaukt*;

badīgs^a ('rijīgs'), *badīgs*^b ('tāds, kas bada') — pirmais ir atvasinājums no substantīva *bads*, otrs — no verba *badīt*;

mikla^a (kulinārijā), *mikla*^b (folkloras termins) — abi ir nejauši sakrituši atvasinājumi. Pirmajam vārdam ir tā pati sakne, kas verbā *mīcīt*, kur *ī* radies skaņu mijas rezultātā no *k*, kas piedēkļa *-l-* priekšā palicis nepārveidots. Otrs vārds ir atvasināts ar piedēkli *-kl-* no verba *minēt*, in tautosillabiskā pozīcijā pārvērties par *ī*.

Izsekojot piemēriem, redzam, ka nejaušajam sakritumam ir dažādi cēloņi.

Diezgan bieži sakritums rodas, valodā ienākot aizguvumiem. Fonētiski asimilējoties, aizgūtais vārds sakrīt ar kādu pašu valodas vārdu un kļūst par tā homonīmu. Latviešu valodā ir diezgan daudz homonīmu, no kuriem viens ir latviskas cilmes vārds, otrs — aizguvums, piemēram, *dumpis*, *kārts*, *spāre*. Dažreiz sakrīt arī aizguvumi no dažādām valodām, piemēram, *ķimenes*, *lama*.

Sakritumu var radīt fonētiski pārveidojumi, piemēram, aplūkotajos homonīmos *diegt*. Latviešu valodā tādu gadījumu nav daudz. — Nejaušs fonētisks sakritums var rasties arī vārdu darināšanas rezultātā, piemēram, *jaukums*, *badīgs*.

Nejauša fonētiska sakrituma pamatā reizē var būt fonētiski pārveidojumi un vārdu darināšanas elementi, piemēram, *mikla*.

Jautājums par vārdu nejaušu sakrišanu latviešu valodā būtu pētījams atsevišķi.¹

Homonīmus, kas radušies nejauša fonētiska sakrituma rezultātā, — etimoloģiskos homonīmus — neapšaubu un par tiem ne-

¹ Sal. Шайкевич А. Я. Источники лексической омонимии в германских языках. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 2, с. 60—70.

diskutē, bet daļa valodnieku atzīst, ka homonīmi var rasties arī no polisēmijas, un prasa homonīmu noteikšanā ievērot ne tikai etimoloģisko principu, bet arī semantisko principu, proti, par homonīmiem uzlūkot arī vienas cilmes vārdus, no kuriem viens radies, zūdot semantiskajiem sakariem, kas to saista ar attiecīgā vārda leksiski semantiskajiem variantiem. Homonīmu rašanās no polisēmijas ir saistīta ar daudziem pārejas gadījumiem, tāpēc polisēmijas un homonīmijas robežas ir ļoti nenoteiktas un ilustrēt šādus homonīmus ar pārliecinošiem piemēriem ir grūti. Piemēriem izmantotim 1974. gadā izdotās Latviešu-krievu vārdnīcas materiālu.

milzums^a ('milzīgs daudzums'), *milzums*^b ('sastrutojums'). Cilmes un semantikas ziņā abi vārdi ir saistīti ar verbu *milzt*, bet atvasinājumu nozīmes ir ļoti atšķirīgas (arī ME šie vārdi doti kā homonīmi).

cietums^a (*ieslodzīt cietumā*), *cietums*^b (īpašības nosaukums). Etimoloģiski abi vārdi ir saistīti ar adjektīvu *ciets*, semantiski šis sakars saglabājies tikai otrajā vārdā, bet pirmais vārds vairs nesaistās ar adjektīva nozīmi (ME šie vārdi aplūkoti kā viena vārda nozīmes).

pārmest^a 1. *Pārmest divieli pār plecu*; 2. *Pārmest kūleni*; *pārmest*^b — 'izteikt pārmetumu'. Šis gadījums uzskatāms par problemātisku. Otrais vārds varēja būt radies nozīmes pārnesuma rezultātā. Pārnesuma tēlainībai un ekspresijai zūdot, ir pārtrūkuši šo vārdu semantiskie sakari. ME tā ir polisēmiska vārda nozīme. Arī šādam traktējumam ir savs pamats, jo sakari starp polisēmiska vārda nozīmēm ir ļoti dažādi. Homonīmus, kas radušies, polisēmijai sairstot, sauc par vēsturiskiem homonīmiem.

Jautājums par homonīmu rašanos no polisēmijas diskusijā tika sevišķi saasināts. Šo viedokli gan aizstāvēja (S. Ožegovs, L. Novikovs u. c.), gan arī noraidīja (V. Abajevs, V. Sidorovs u. c.). Praksē semantisko principu ir ievērojis S. Ožegovs savā viensējuma krievu valodas skaidrojošā vārdnīcā¹, kuras materiāls nokļuva diskusijas krustugunīs. Ja atzīst, ka homonīmi var rasties, izzūdot semantiskajiem sakariem starp vārda nozīmēm, homonīmu noteikšana kļūst problemātiska, jo ir lielā mērā atkarīga no pētnieka subjektīvā viedokļa, īpaši tāpēc, ka polisēmija kā leksikoloģijas problēma ir maz pētīta. Valodnieki arvien intensīvāk meklē objektīvus kritērijus homonīmijas nošķiršanai no polisēmijas.

Diezgan vienprātīgs ir atzinums, ka vārda leksiski semantiskie varianti, kuriem raksturīga ekspresīva nokrāsa, attieksmē

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1953.

pret pārējiem nebūtu uzlūkojami par homonīmiem¹, piemēram, *resgalis* 1. 'Koka resnais gals'; 2. *sar.* 'Nerātnis' (LK *resgalis* dots homonīmu veidā). Tāpat arī vārda pārnestā nozīme attieksmē pret tiešo neveido homonīmus², piemēram, *iedzelt* 1. *Bite iedzeļ*; 2. *pārn.* *Ar vārdiem iedzelt kādam*. Par homonīmu nebūtu uzlūkojama arī vārda terminoloģiskā nozīme attieksmē pret pamatnozīmi³, piemēram, *šūna* 1. *Bišu šūnas*; 2. Bioloģijā — *nervu šūnas*; *mandele* 1. Auglis; 2. Anatomijā — *mandeļu iekaisums* (LK 1. izdevumā vārds *mandele* dots homonīmu veidā); *roze* 1. Augs; 2. Slimība (LK vārds *roze* dots homonīmu veidā).

Pašreizējā polisēmijas izpētes stāvoklī vēsturisko homonīmu noteikšanā subjektīvisms ir neizbēgams. Kad būs iegūts pilnīgs pārskats par dažādiem polisēmijas veidiem un to vēsturisko attīstību, tad, homonīmijas problēmas risinot, drošāk varēs izmantot semantisko principu. Tagad objektīvākus rezultātus dod homonīmu noteikšana, kas balstās uz etimoloģisko principu. Šis princips visumā ievērots ME. Taču arī attiecīgo vārdu etimoloģija ne vienmēr ir droši nosakāma. Tādējādi homonīmija ir sarežģīta leksikoloģijas problēma.

Jautājumā par homonīmijas un polisēmijas robežām daži valodnieki (T. Zaiceva⁴ un A. Reformatskis⁵) izvirzīja vēl trešo iespēju. Pēc viņu domām, visus fonētiski sakritušos vārdus nemaz nav iespējams sadalīt divās grupās — homonīmos un nehomonīmos. Ir vārdi, kuros var saskatīt gan homonīmu, gan leksiski semantisko variantu pazīmes, tāpēc teorētiski būtu jāizvirza īpaša semantiska vārdu grupa, kas atrodas vidū starp homonīmiju un polisēmiju. Tomēr šī doma netika tālāk attīstīta.

Līdz šim risinājām homonīmijas jautājumu semantiskajā aspektā. No gramatiskā viedokļa homonīmus daļa vienas vārdšķiras homonīmos un dažādu vārdšķiru homonīmos.⁶

Homonīmi, kas pieder pie vienas vārdšķiras, var būt pilnīgi un daļēji.

Par pilnīgiem homonīmiem sauc tādus, kas sakrīt visās gra-

¹ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 123; Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 48—49.

² Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 49.

³ Там же, с. 48; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 122.

⁴ Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4, с. 85—86.

⁵ Там же, с. 92.

⁶ Dalījums vienas vārdšķiras homonīmos un dažādu vārdšķiru homonīmos pārņemts no L. Bulahovska: *Булаховский Л. А. Из жизни омонимов.* — В сб.: *Русская речь*, 1928, т. 3, с. 49.

matiskajās formās. Lietvārdu homonīmi ir pilnīgi tad, ja tie pie-der pie vienas deklinācijas, piemēram, *rota*^a ('rotaslieta'), *rota*^b (kareivju vienība); *vads*^a (*elektribas vads*), *vads*^b (kareivju vie-nība), *vads*^c ('tikla veids'). Verbu homonīmi ir pilnīgi, ja tiem ir vienādi pamatcelmi, piemēram, *diegt*^a ('šūt'), *diegt*^b ('skriet').

Par daļējiem homonīmiem sauc tādas, kuriem sakrīt daļa formu — pamatformas (deklinējamiem vārdiem vienskaitļa nomi-natīvs, verbiem — nenoteiksmē) un vēl kādas citas formas vai arī tikai pamatformas. Daļējie lietvārdu homonīmi atšķiras dzimtē, piemēram, *takts*^a (mūzikā — sieviešu dzimtes vārds), *takts*^b ('smalkjūtība' — vīriešu dzimtes vārds); *lama*^a (dzīvnieks — sieviešu dzimtes vārds), *lama*^b (garīdznieks — vīriešu dzimtes vārds). Daļējo lietvārdu homonīmu latviešu valodā nav daudz. Homonīmiem ar galotni -s sakrīt tikai pamatformas, homonīmiem ar galotni -a sakrīt gandrīz visas formas, atšķiras vienīgi vien-skaitļa datīvs (*lamai*, *lamam*). Daļējo verbu homonīmu ir vairāk. Tiem var atšķirties tikai viens pamatcelms — tagadnes vai pa-gātnes, piemēram, *vēlēt*^a (vēlē, vēlēja), *vēlēt*^b (vēl, vēlēja); *vērst*^a (vērš, vērsa), *vērst*^b (vērš, vērtā); var atšķirties arī abi divi celmi — tagadnes un pagātnes, piemēram, *degt*^a (deg, dega), *degt*^b (dedz, dedza); *irt*^a (irst, ira), *irt*^b (ir, ira); *aust*^a (aust, ausa), *aust*^b (auž, auda).

Gramatisko formu atšķirības homonīmiju vienas vārdšķiras vārdos lielākā vai mazākā mērā vājina. Kā redzējam, 1. un 6. de-klinācijas lietvārdiem homonīmiem ir tikai viena fonētiski identa forma — pamatforma (vienskaitļa nominatīvs). Diezgan maz fonētiski vienādu formu ir daļējiem verbu homonīmiem. Ja bez ne-noteiksmes celma atšķiras tikai viens — tagadnes vai pagātnes pamatcelms, vienādo formu ir vairāk, ja atšķiras abi — gan ta-gadnes, gan pagātnes pamatcelmi, vienādo formu ir mazāk (tikai tās, kas veidotas no nenoteiksmes celma). Tādējādi homonīmijai daļējos vienas vārdšķiras homonīmos ir vājināta izpausme.

Vēl lielāks homonīmijas rakstura vājinājums ir dažādu vārd-šķiru homonīmos. Gramatisko īpatnību dēļ sazināšanās pro-cesā tie reti kad saduras. To saistījums ar citiem vārdiem ir tik atšķirīgs, ka runātājs šādus vārdus uztver bez grūtībām.¹ Nejaus pamatformu sakritums vērojams diezgan daudzos lokāmu vārd-šķiru vārdos, visbiežāk lietvārdos un īpašības vārdos, piemēram, *sārts*^a (*sakurt sārtu*), *sārts*^b (*sārts ābols*); *ass*^a (*ass nazis*), *ass*^b (*ass malkas*); *malējs*^a (*miltu malējs*), *malējs*^b (*malējais krēsls*);

¹ Рухтер Г. И. Вопросы классификации омонимов в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 1, с. 27.

bass^a (*basas kājas*), *bass*^b (*runāt basā*); *karsts*^a (*karsts ūdens*), *karsts*^b (ģeoloģijā — *karsta parādības*); *pats*^a (vietniekvārds, vienskaitļa ģenitīvs *paša*), *pats*^b (šaha spēlē — lietvārds, vienskaitļa ģenitīvs *pata*). Var sakrist arī lokāmu un nelokāmu vārdšķiru vārdi, piemēram, *klāt*^a (darbības vārds), *klāt*^b (apstākļa vārds); *kaut*^a (darbības vārds), *kaut*^b (saiklis).

Beidzot jārunā par vārdu pāriem, kas atšķiras no homonīmiem ar to, ka abi vārdi, kuri veido pāri, ir semantiski saistīti.¹ Te pieder vārdu pāri, kas radušies konversijas rezultātā — vārdam pārējot no vienas vārdšķiras otrā, tāpēc arī starp šādu vārdu pāru nozīmēm ir skaidri jūtams sakars, piemēram, *materiāls*^a (*celtniecības materiāli*), *materiāls*^b (*materiālais stāvoklis*). Vārdu pāru semantiskā sakara konstatējums ir pretrunā ar homonīmu jēdziena izpratni. Arī par polisēmiju šai gadījumā nevar runāt, jo vārdi pieder pie dažādām vārdšķirām. Acīmredzot te ir kādas citas attieksmes. Konversijas rezultātā radušies vārdu pāri ir spilgta ilustrācija tam, ka vienādi skanošu vārdu semantiskajā grupējumā var būt gadījumi, kas neiekļaujas ne homonīmijā, ne polisēmijā. Leksikogrāfijas prakse šos vārdu pārus parasti uzrāda līdzīgi homonīmiem. Minētos vārdu pārus uzskatīt par homonīmiem var tikai nosacīti.

Plašu konversijas rezultātā radušos vārdu pāru grupu latviešu valodā veido internacionālismi, no kuriem viens ir lietvārds, otrs — īpašības vārds, piemēram, *ideāls*^a (*jaunības ideāli*), *ideāls*^b (*ideāls stāvoklis*); *revolucionārs*^a (*vecie revolucionāri*), *revolucionārs*^b (*revolucionāras idejas*); *deficīts*^a (*liels deficīts*), *deficīts*^b (*deficīta prece*). Šādu internacionālu vārdu pāru mūsdienu latviešu valodā ir samērā daudz, un to skaits arvien pieaug. Šis ir produktīvākais konversijas veids latviešu valodā.

Vērojama tendence vārdu pārus, no kuriem viens ir lietvārds, otrs — īpašības vārds, veidot arī no latviskas cilmes vārdiem, bet tādu nav daudz, piemēram, *dumbrs*^a ('*dumbrājs*'), *dumbrs*^b ('*dumbrains*'); *sausnējs*^a (1. '*Vīrišķais kaņepju augs*'; 2. '*Nokaltis koks*'), *sausnējs*^b (*sausnējs cilvēks*); *zaigsa*^a (*saules zaigis*), *zaigsb*^b (*zaigas krāsas*); *glaimsa*^a (*teikt glaimus*), *glaimsb*^b (*glaima valoda*); *kvēls*^a (*rieta kvēls*), *kvēls*^b (*kvēls sveiciens*).

Konversija vērojama arī vienādi skanošu nelokāmu vārdu pāros, piemēram, *jau*^a (apstākļa vārds — *viņš jau atnāca*), *jau*^b (partikula — *tā jau ir*); *vai*^a (saiklis — *vienādi vai otrādi*), *vai*^b (partikula — *lai tur vai kas*). LK šie gadījumi doti kā polisēmisku vārdu nozīmes (iepriekšējie — kā homonīmi!).

Konversija ir plaši izplatīta angļu valodā. Ļoti bieži viens

¹ Izmantots R. Augstkalnes raksts «Homonīmi» (manuskripts).

un tas pats skanējums apzīmē gan lietvārdu, gan verbu, piemēram, *asphalt* 'asfalts' un *(to) asphalt* 'asfaltēt', tāpat arī lietvārdu un adjektīvu, piemēram, *materialist* 'materiālists' un *materialist* 'materiālistisks', bez tam sastopami vēl citi konversijas veidi. Konversijas rezultātā radušos vārdus daļa angļu leksikologu uzskata par homonīmiem.¹

Visvairāk homonīmu latviešu valodā ir starp lietvārdiem un darbības vārdiem. Homonīmi kā vārdi ar vienādu skanējumu var radīt neērtības nozīmes uztveršanā. Tāpēc daļa homonīmu valodas attīstības gaitā ir zuduši. Tomēr valodā ir daudz homonīmu ar lielu noturību. Homonīmu zušanas jautājumu plašāk ir aplūkojis J. Endzelīns². Seit minēsim tikai dažus piemērus. Latviešu valodā laikam ir zūdis senais rudens vārds, kas saskanēja ar senprūšu *assanis* un krievu осень. Tas varēja notikt tāpēc, ka attiecīgais vārds pa daļai saskanēja ar citu vārdu — *asins*. Līdzīgi varēja zust arī lietvārds *kraujš (liet. *kraūjas*), kas saskanēja ar adjektīvu *kraujš*.

Ar īpašu nolūku homonīmus reti kad lieto. To stilistiskās funkcijas ir niecīgas. Divējādā saturā dēļ homonīmus — vienu vārdu vai abus — dažreiz izmanto anekdotēs, epigrammās, kalambūros, kalambūriskās atskaņās, piemēram:

Biedrs ieprasījās par teiksmaino dumpi.

«*D u m p i s i e b ā ž o t k n ā b i ū d e n i u n t a d t a i s a t o l i e l o d u m p i,*»
turpina kapelmeistars. «Tuvumā nav nekas, bet tālumā var skaidri visu dzirdēt.»

(A. Austrīņš. Kopoti raksti.
R., 1931, 4. sēj., 483. lpp.)

Homoformas, homofoni, homogrāfi

No homonīmiem nošķiramas homonīmas formas jeb homoformas, homofoni un homogrāfi. Visiem tiem gan ir zināms sakars ar homonīmiju, bet tie nav ar homonīmiem identificējami.

Par homoformām runā tai gadījumā, kad nejauši sakrīt atsevišķas dažādu vārdu formas, piemēram, *liec* — pavēles izteiksme no verbiem *likt* un *liekt*, *pasaka* — lietvārda nominatīvs un verba *pasacīt* īstenības izteiksmes tagadnes 3. persona, *glīti* — īpašības vārds vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva formā un apstākļa vārds.

Pār homofoniem sauc vārdus, ko vienādi izrunā, bet dažādi

¹ Sk. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 64—66.

² Endzelīns J. Homonīmu vārdu zušana latviešu valodā. — FBR. R., 1929, 9. sēj., 8.—10. lpp.

raksta, piemēram, *logs*¹ (*istabas logs*) un *loks*¹ (*zirga loks* u. c.). *rads* (*mātes radi*) un *rats* (*dzirnavu rats*), *salds* (*salds auglis*) un *salts* (*salts vējš*). Parasti šo vārdu izruna sakrīt tikai pamatformā, bet citās formās parādās atšķirība — ģenitīvs ir *loga* un *loka*, *rada* un *rata*, *salda* un *salta*. Latviešu valodā homofoni rodas sakarā ar pozicionālajām fonēmu pārmaiņām un morfoloģiskā ortogrāfijas principa lietošanu.

Par homogrāfiem sauc vārdus, ko vienādi raksta, bet izrunā dažādi. Latviešu valodā vērojamas divas homogrāfu grupas.

Pirmajā grupā ietilpst tādi vārdu pāri, kas par homogrāfiem kļūst tāpēc, ka latviešu grafētikā burts *e* apzīmē gan šauru, gan platu patskani un burts *o* — gan monoftongu, gan diftongu. Piemēri: *mērs* (ar platu patskani — *garuma mērs*) un *mērs* (ar šauru patskani — 'pilsētas galva'), *jods* (ar divskani — mitoloģiska būtne) un *jods* (ar garo monoftongu — ķīmisks elements), *robots* (ar diftongiem — *robotas lapas*) un *robots* (ar īsajiem monoftongiem — 'automāts').

Otru grupu veido tie homogrāfu pāri, kuru izruna atšķiras tikai ar intonāciju, piemēram, *gāze* — *gāze* (degviela) un *gāze* (*lietus gāze*), *zāle* — *zāle* (augi) un *zāle* (telpa), *loks* — *luōks* (*sipola loks*) un *lūoks* (*zirga loks*), *vilēt* — *vilēt* (drānu) un *vīlēt* (metālu), *aust* — *āust* (par gaismu) un *aūst* (audumu). Sakarā ar to, ka zilbes intonācija latviešu valodā uzskatāma tikai par vēlamu normu, šāda veida homogrāfi bieži kļūst par homonīmiem, īpaši tais gadījumos, kad lautzā un krītošā intonācija ir sakritusi. Nevajadzētu par homonīmiem pārvērst vārdu pārus ar stiepto un nestiepto intonāciju. Kā zināms, intonācijas ir norādītas tikai ME. Pārējās vārdnīcās vārdi ar atšķirīgām intonācijām doti kā parastie homonīmi. Solis uz priekšu šai ziņā ir jaunākās latviešu-krievu vārdnīcas, kur pie attiecīgajiem vārdiem doti norādījumi par intonāciju.

Atsevišķos gadījumos homogrāfi atšķiras ar vārda uzsvaru; piemēram, *vienādi* ar uzsvaru pirmajā zilbē — 'vienlīdz', bet ar uzsvaru otrajā zilbē — 'vienmēr'.

Homofomas, homofonus un homogrāfus izmanto līdzīgi homonīmiem, piemēram:

Svarīgi saprast, ka tas, ko ceļam, —

Tas stāvs, tas nojums —

Ir mūsu mūžam, mūsu ceļam

Vienīgais attaisnojums. (I. Ziedonis. Kā svece deg.
R., 1971, 141. lpp.)

¹ Tur, kur lautzā un krītošā intonācija sakritusi vienā — nestieptajā intonācijā.

Vārda formālie varianti

Ikvienam vārdam ir noteikts fonētiskais ietērpis un noteikta nozīme, katrs vārds pastāv noteiktā gramatiskā formā. Līdz šim mūsu uzmanība bija pievērsta vārda nozīmei un vārdiem, kuros nozīme realizējas vienā noteiktā ar lietojumu nostabilizētā fonētiskā ietērpā un gramatiskā formā, piemēram, *augt, galds, pasaule, tuvs, ērti, priecīgs, acīgs, acains*. Tāds stingrs formas un satura savstarpējs saistījums un atbilstība, kurā ikviena atšķirība formā signalizē par atšķirībām saturā, raksturīga lielajam vairumam literārās valodas vārdu, bet literārajā valodā ir arī vārdi, kuru fonētiskajā ietērpā ir nelielas atšķirības un kurus lieto paralēli, jo tie izsaka vienu un to pašu saturu, piemēram, *acālija* un *azālija*, *lietavas* un *litavas*, *dzirdīt* un *dzirdināt*. Kā redzams no piemēriem, atšķirības var būt gan fonētiskas, gan morfoloģiskas dabas.

Vārdus ar nelielām fonētiskām vai morfoloģiskām atšķirībām, ar kurām nav saistīta semantiska diferenciacija, sauc par vārda formālajiem variantiem.¹ Formālo variantu semantiskajai struktūrai jābūt pilnīgi identai. Ja tā ar kādu leksiski semantisko variantu atšķiras, tad atšķirīgie skanējumi nav formāli vārda varianti, bet patstāvīgi vārdi. Tādi ir, piemēram, *skats* un *skatiens*. Šiem vārdiem ir kopēja tikai viena nozīme. Vārds *skats* pamatnozīmē izsaka to pašu, ko *skatiens*; bet vārdam *skatiens* nav leksiski semantisku variantu 'aina', 'izskats', 'cēliena daļa (lugā)', kas veido vārda *skats* atvasinātās nozīmes. Formālie varianti nedrīkst atšķirties arī ar nozīmes papildkomponentiem. Piemēram, vārdi *jaunekle* un *jauniete* nav formāli varianti, bet patstāvīgas leksiskas vienības, jo vārdam *jaunekle* ir laika papildkomponents — tas ir novecojis vārds, vārdam *jauniete* turpreti papildkomponenta nav.

Ir divi formālo variantu tipi — vārda fonētiskie varianti un vārda morfoloģiskie varianti.

Fonētiskie varianti cits no cita atšķiras ar atsevišķām fonēmām vai fonēmu grupām vienas morfēmas robežās. Latviešu valodā ir vairāki fonētisko variantu tipi, kas skar gan līdzskaņus, gan patskaņus. Vairāk izplatīti ir konsonantisko variantu tipi.

1. Latviešu literārajā valodā ir fonētiski varianti, kuros sastopams gan ciets, gan mīksts līdzskanis, piemēram, *vainags* un *vaināgs*; *vienmulīgs* un *vienmuļīgs*, *vienmulība* un *vienmuļība*. Šādu variantu literārajā valodā nav daudz, bet izloksnēs varianti

¹ Sk. *Veidmane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 58.—68. lpp.

ar mīkstu līdzskani ir diezgan parasti. Normējot šāda tipa vārdus, par literāro formu pa lielākai daļai ir atzīti varianti ar cietu līdzskani, bet literatūrā, īpaši agrākā posma darbos, atrodam arī variantus ar mīkstu līdzskani. Piemēram, E. Veidenbauma, R. Blauņa, J. Raiņa un citu rakstnieku darbos tiek lietots variants *tāļš, tāļu*. Saskaņā ar normu mūsdienu literatūrā lietojams variants *tāls, tālu*.

2. Plašu konsonantisko variantu grupu veido vārdi, kuros paralēli tiek lietotas skaņu kopas *kšķ, kš*, retāk *kst*. Šis fonētisko variantu tips ir īpaši izplatīts skaņu atdarināšanas vārdos. Ļoti daudz ir šādu verbu, piemēram, *tikšķēt un tikšēt; brikšķēt un brikšēt; brākšķēt un brākšēt; krakšķēt, krakšēt un krakstēt; klunkšķēt, klunkšēt un klunkstēt; klikšķēt, klikšēt un klikstēt*. Šis pašas skaņu kopas ir arī attiecīgajos lietvārdos — *tikšķis un tikšis; brikšķis un brikšis; krakšķis un krakšis* u. c. Literārās valodas norma šādos gadījumos tiecas nostiprināt variantu ar skaņu kopu *kšķ* (LK doti tikai šie varianti, LLVV verbu šķirkļos norādīts uz variantu ar skaņu kopu *kš* kā retāku, lietvārdiem dota tikai forma ar *kšķ*, piemēram, *brākšķis, brikšķis, brikšķoņa*), bet daiļliteratūra rāda, ka izplatīti ir arī citi.¹

3. Latviešu valodā ir nedaudz variantu ar balsīgu un nebalsīgu līdzskani *ž* un *š*, piemēram, *paraža un paraša; smarža un smarša, smaržot un smaršot; garža un garša, garžīgs un garšīgs*, bet literārā norma gandrīz pilnīgi nostiprinājusi vienu: vārdus *garša, garšīgs* lieto tikai ar nebalsīgo līdzskani, vārdos *paraža, smarža, smaržot* dominē balsīgais līdzskanis.

4. Ir nedaudz gadījumu, kad tiek variēts patskanis — gan kvalitatīvi, gan kvantitatīvi, piemēram, *spalgoņa un spelgoņa; valgs un velgs* (īpašības vārds); *brikšķēt un brikšēt; brakšķēt un brākšķēt*.² Te pieder arī gadījumi ar svārstībām šaurā un platā *e, ē* lietošanā, piemēram, *brūklenāji, vērsēns, svelmains, termoss*.

5. Īpatnēju vokālisko variantu grupu veido vārdu pāri, kurā vienam vārdam elidēts patskanis un vārds kļuvis par vienu zilbi īsāks, piemēram, *dvēsele un dvēsle, asara un asra, asinis un asnis, šūpulis un šūplis*. Šie varianti radušies pa lielākai daļai dzejas valodā ritma spaidu dēļ un nav stilistiski gluži neitrāli. Poētiskās nokrāsas dēļ tie nav pilnīgi identī vārdam bez patskaņa

¹ Plašāk par šo jautājumu sk. *Freimane I*. Vienpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1967 (kandidāta disertācija, manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā).

² Par vokāliskajiem skaņu verbu variantiem plašāk sk. darbā *Freimane I*. Vienpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1967 (kandidāta disertācija).

izlaiduma un lietojami ar ierobežojumu. Aplūkotajiem variantiem fonētiski piekļaujas arī vārdu pāris *perēklis* un *pērklis*, no kuriem pirmais uzskatāms par literāru, otrs — par apvidvārdu, ko dažreiz izmanto kā poētismu (abi ir regulāri atvasinājumi no verba *perēt*, ko literārajā valodā loka pēc II konjugācijas parauga, bet izloksnēs arī pēc III konjugācijas parauga: *perēt* — *perē* — *perēklis*, *perēt* — *per* — *pērklis*).

Morfoloģiskie varianti atšķiras viens no otra ar afiksu morfēmām.¹

1. Ir morfoloģiski varianti, kas atšķiras ar galotni. Galotņu atšķirības var būt saistītas ar dzimtes atšķirībām, piemēram, *apbrīns* un *apbrīna*; *novakars* un *novakare*. Galotņu svārstības var būt arī vienas dzimtes robežās, piemēram, *sētmale* un *sēt-mala*; *birzs* un *birze*. Morfoloģisko variantu, kas atšķiras ar galotnēm, nav visai daudz.

2. Plašāku morfoloģisko variantu grupu veido vārdu darināšanas varianti. Šādi varianti rodas, ja afiksiem ir vienāda nozīme, piemēram, *novakare* un *pavakare*; *atvieglot* un *atvieglināt*, vai arī tad, ja afikss ir desemantizējies (kļuvis semantiski nenozīmīgs) un līdzās ir vārds bez šī afiksa, piemēram, *gludens* un *gluds* (*rūgtens* un *rūgts* nav varianti, jo te piedēkļa *-en-* semantika ir dzīva); *pērnējais* un *pērnais*; *dusmoties* un *dusmot*. Jautājums par vārdu darināšanas variantiem ir sarežģīts. Valodas attīstības gaitā mainās afiksu, īpaši piedēkļu funkcijas un afiksi, kuriem bijusi diferencēta nozīme, daļēji nivelējas.

Formālie varianti ir literārās valodas normas jautājums. Tajos atspoguļojas gan neunificētas izlokšņu parādības, gan literārās valodas iekšējā attīstība, kurā formu paralēlisms kā pārejas posms ir likumsakarīga parādība. Formas unificēšana vienmēr ir bijusi raksturīga literāro normu tendence, jo liels formu paralēlisms traucē sazināšanos. Pat tad, kad ir pieļauti varianti, norma vienu ceļš izvirzīt par vēlamāko un padarīt par dominējošo. Fonētiskajiem variantiem tādu atrast ir vieglāk nekā morfoloģiskajiem. Formālie varianti latviešu valodā nav plašāk pētīti, un daudzos gadījumos ir grūti noteikt viena vai otra varianta priekšrocības.

Formālo variantu galvenā bāze ir dialektu leksika, kurā ir liela formālo variantu bagātība. Dialektos sastopamas, piemēram, ne tikai formas *vainags* un *vaiņags*, bet arī *vainaks* un *vaiņaks*, ne tikai *tāls*, *tālu*, bet arī *tāļš*, *tāļu*, ne tikai *celiņš*, bet arī *celīte*, ne tikai *cilāt*, bet arī *celāt*, ne tikai *audzināt*, bet arī *audzenāt*, ne

¹ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 214.

tikai *vainot*, bet arī *vaināt*, *vaiņot* un *vaiņāt*. Literārajā valodā no dialektu variantiem atlas labākos — visai literārās valodas sistēmai vairāk atbilstošos.

Literārās valodas vārdnīcās formālo variantu ir samērā ne-
daudz, praktiski — daiļliteratūrā un sarunvalodā — to ir vairāk.
No literārās normas viedokļa formālie varianti nav vēlami un
parasti tiek atzīti tik ilgi, kamēr izkristalizējas galvenais variants.
Tomēr formālajiem variantiem var būt arī sava vērtība — tie
bagātina valodu formas ziņā, kas dažreiz var būt noderīgi; pie-
mēram, dzejā ritma un atskaņu veidošanā. Šai ziņā dažreiz pat
tiek izmantotas dialektālas formas, piemēram, līdzās literārajai
formai *sals* tiek lietota forma *sala*, līdzās formai *taka* — forma
taks. Samērā daudz dialektālu variantu ir agrāko rakstnieku dar-
bos, bet tādi tie ir tikai no mūsdienu valodas viedokļa, jo attie-
cīgo literāro normu toreiz vēl nebija, tās radušās vēlāk.

II. VĀRDU KRĀJUMA DIFERENCIĀCIJA

KATRS vārds pats par sevi ir atsevišķa patstāvīga vienība ar savu specifiku, bet visā vārdu krājumā atrodam dažādus leksikas noslāņojumus, kam piemīt kāda kopēja pazīme. Mūsdienu valodas — sinhroniskajā aspektā pirmajā vietā izvirzās vārdu krājuma leksikostilistiskā diferenciācija, tad seko teritoriālā, profesionālā un sociālā diferenciācija. Apzināti mērķtiecīga vārda lietošana ir iespējama tikai tad, ja ir zināma vārdam raksturīgā lietošanas sfēra. Diahroniskajā aspektā svarīgāka ir vārda cilme — vai vārds ir latviskas cilmes vai aizgūts. Vārdu krājums ir vēsturiski mainīgs — tajā ir vārdi, kas jau kļuvuši vai kļūst neaktuāli, un vārdi, kas tikai meklē savu vietu vārdu krājumā. Tāpēc vārdu krājums aplūkojams arī no dinamiskās attīstības viedokļa.

VĀRDU KRĀJUMA LEKSIKOSTILISTISKĀ DIFERENCIĀCIJA

Diferencēt vārdu krājumu no leksikostilistiskā viedokļa nozīmē diferencēt to pēc ekspresivitātes, t. i., izteiksmīguma, kas var būt gan stilistisks, gan emocionāls, bet parasti (plašā nozīmē) tiek dēvēts par stilistisku. Vārdu krājuma leksikostilistiskā diferenciācija būtībā aptver vārdu krājuma ekspresīvo diferenciāciju gan stilistiskā, gan emocionālā aspektā. No ekspresivitātes viedokļa leksiku iedala ekspresīvā un neekspresīvā.¹

¹ Sk. *Filipec J.* Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, 1961, 113., 115., 118. lpp.; A. Ozols savā latviešu leksikoloģijas sistēmas projektā paredzējis līdzīgu leksikas dalījumu, tikai terminoloģija ir cita — «atonālā» jeb stilistiski neitrālā leksika un «tonālā» leksika jeb vārdi ar stilistisku nokrāsu (*Ozols A.* Raksti valodniecībā. R., 1967, 145.—146. lpp.).

Pie neekspresīvās leksikas pieder vārdi, kuru nozīmi veido tikai galvenais komponents — jēdzieniskā satura nesējs, piemēram, *sols, darīt, jauns*. Neekspresīviem vārdiem nav nozīmes papildkomponenta vai, citādi izsakoties, tas ir nulles pakāpē.¹ Parasti šādus vārdus sauc par stilistiski neitrāliem vārdiem, bet pareizāk tos būtu saukt par ekspresīvi neitrāliem vārdiem, jo stilistiskā ekspresija nav vienīgais ekspresijas veids, kas piemīt vārdam. Vārds var būt stilistiski neitrāls, bet emocionāli ekspresīvs, piemēram, *kliķe* — 'grupa ar zemiskiem, savtīgiem nolūkiem'.

Arī neekspresīvā leksika noteiktā kontekstā var būt ekspresīva. Tā ironijas izteikšanai bieži lieto ekspresīvi neitrālus vārdus, kontekstā piešķirot tiem pretēju nozīmi, un vārds līdz ar to kļūst funkcionāli ekspresīvs, piemēram:

«Kā lai es par kučieru, sulaini, stražu turos sliktāks, kad zinu, ka tie to pašu domā, runā, kāro, dara, ko es? Vai tādēļ, ka tie pārgriež acis un saka: «Fui, tādas lietas!» Lūk, tik godīgu cilvēku starpā es neesmu nekāds plenders.»

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958, 2. sēj., 260. lpp.)

Pats par sevi vārds *godīgs* ir bez ekspresijas, bet citētajā fragmentā — ekspresīvs, jo pauž ironiju. Tiešais apzīmējums *negodīgs* šādu ekspresiju neradītu.

Funkcionāli ekspresīvi ir arī dzejiskie tropi — metafora, metonīmija, sinekdoha. Funkcionālā ekspresija nepiemīt vārdam kā leksiskai vienībai, vārdam pašam par sevi, bet tā rodas vārda individuālā lietojumā. Funkcionālās ekspresijas pētīšana nav leksikoloģijas, bet stilistikas uzdevums, tāpēc par ekspresiju, ko vārds iegūst kontekstā, šeit nerunāsim.

Neekspresīvā leksika ir vārdu krājuma pamats, tā ir galvenā sastāvdaļa visos stilos. Neekspresīvo leksiku lieto dažādos valodas stilos, dažādos kontekstos, un šāds lietojums nerada stilistisku disonansi. Parasti ekspresīvie vārdi asociējas ar stilistiski ekspresīviem vārdiem, un tāpēc neekspresīvos vārdus tradicionāli sauc par stilistiski neitrāliem, bet tiem nepiemīt arī nekāda cita ekspresija. Stilistiski neitrālie vārdi veido vispārlietojamo leksiku.²

¹ *Myrar B. П.* Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 31.

² Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 50. lpp.

Pie stilistiski neitrālās leksikas pieder vārdi, kas izsaka sva-
rīgus, plaši lietojamus jēdzienus, piemēram, *akmens, ūdens, gaiss, kāja, roka, iet, domāt, zīmēt, melns, apaļš, pacietīgs, uzmanīgs*.
Stilistiski neitrāliem vārdiem reti kad ir absolūti sinonīmi, piemē-
ram, *kadīķis — paeglis, teikt — sacīt, mest — sviest*. Mācoties
svešvalodas, stilistiski neitrālos vārdus apgūst vispirms. Tie ir
paši vajadzīgākie, jo ar tiem var izteikt visu nepieciešamo. Ar
stilistiski neitrāliem vārdiem salīdzina visus pārējos, kad nosaka
to ekspresiju. Skaidrojošās vārdnīcās stilistiski neitrālos vārdus
izmanto tādu vārdu nozīmes skaidrošanai, kuriem ir kāds ekspresīvs
papildkomponents, piemēram, sarunvalodas vārdu *ābecnieks*
paskaidro ar vārdu *pirmklasnieks*, poētismu *irklis* — ar vārdu
airis, arhaismu *iksts* — ar vārdu *niere*, apvidvārdu *kast* (sienu) —
ar vārdu *grābt*. Stilistiski neitrālos vārdus izraugās par domi-
nantēm sinonīmu rindās, piemēram, *raudāt — čīkstēt* (sar.),
pīnkšķēt (sar., niev.), *bimbāt* (sar., niev.). Nosakot vārda ekspresī-
vītāti, analizējamam vārdam meklē atbilstošu neitrālu ekvivalen-
tenu, ko izmanto par ekspresivitātes pamatojumu.

Pie ekspresīvās leksikas pieder vārdi, kuriem bez nozīmes gal-
venā komponenta vēl ir viens vai vairāki papildkomponenti. Ekspresī-
vas raksturu nosaka nozīmes papildkomponents. Tas var
raksturot vārdu no emocionālās attieksmes un stila viedokļa.
Ekspresīvi ir vārdi ar vietas, vides un laika papildkomponentu
(apvidvārdi, profesionālisti, žargonismi, vecvārdi, jaunvārdi),
bet tie aplūkojami atsevišķi.

Ekspresīvie vārdi parasti nav vienīgie reālijas apzīmētāji, tiem
līdzās eksistē ekspresīvas ziņā neitrāli sinonīmi, piemēram,
smagme (poēt.) — *smagums, dikti* (sar.) — *ļoti, mūlis* (vienk.) —
seja. Ekspresivitāte, tāpat kā vārda jēdzieniskais saturs, ir valodā
objektīvi eksistējoša parādība,¹ kas vārdiem piemīt neatkarīgi no
konteksta un tiek norādīta arī vārdnīcās. LK lietotas šādas no-
rādes:²

sar. — sarunvalodas vārds,
vienk. — vienkāršrunas vārds,
poēt. — poētisms,
folkl. — folkloras vārds,
niev. — nievājošs vārds,
iron. — ironisks vārds,
izl. — izloksnes vārds,

¹ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 222.

² Sk. LK, 7., 14.—15. lpp.

novec. — novecojis vārds,
pārn. — pārnesta nozīme.¹

Bez tam LK ir norādīts uz vārdu profesionālo un terminoloģisko lietojumu.² Norāde, kas dota tulkojumam (vārdam krievu valodā), attiecas tikai uz šo vārdu.

Ekspresija bagātina vārda saturu, bet ierobežo vārda lietošanu. Viens ekspresīvi neatbilstošs vārds var izkropļot domu, padarīt izteiksmi smieklīgu. Tāpēc ir ļoti svarīgi zināt nozīmes papildkomponentus. Mācoties svešvalodu, tie jāapgūst tāpat kā galvenie komponenti.

Ekspresīvai leksikai piemīt nacionāla specifika. Ja salīdzinām dažādu valodu leksiku, tad atrodam vārdus, kas nozīmes ziņā gan saskan — tiem ir vienādi galvenie komponenti, bet atšķiras ar ekspresiju — tiem nav savstarpēji atbilstošu papildkomponentu, piemēram, krievu vārds *кончина*, kas ir poētisms ar svinīgu nokrāsu, un latviešu vārds *nāve*, kas ir stilistiski neitrāls vārds; krievu *око* — vecvārds, ko lieto kā poētismu, un latviešu *acs* — stilistiski neitrāls vārds. Ir, protams, arī vārdi ar savstarpēji atbilstošu ekspresiju — vienādiem papildkomponentiem, piemēram, latviešu vārds *pienapuika* un krievu vārds *молокоцок* — abi ir sarunvalodas vārdi ar negatīvu emocionālu nokrāsu. Tāpat arī atsevišķiem leksiki semantiskiem variantiem vairākās valodās var būt vienāda ekspresija, piemēram, stilistiskajam vulgārismam *cūka* atbilst krievu vārds *свинья* un vācu vārds *Schwein*. Tomēr pilnīgas atbilstības starp dažādu valodu ekspresīvo leksiku nav. Tas sagādā grūtības tulkotājiem. Pilnīgi līdzvērtīgi ir tikai tādi dažādu valodu vārdi, kuriem sakrīt ne tikai denotatīvie, bet arī konotatīvie komponenti.

Ekspresīvā leksika papildina vārdu krājuma neekspresīvo daļu. Ekspresīvās leksikas saturs ir bagātāks nekā neekspresīvās — tā ir konkrētāka, tēlaināka, emocionālāka, spilgtāka. Ekspresīvā leksika labi noder noskaņas, vides vai laikmeta kolorīta radīšanai, bet tā lietojama ar lielu prasmī un uzmanību.

Leksika no ekspresivitātes viedokļa līdz šim maz pētīta. Visbiežāk valodnieki runā par stilistisko un emocionālo ekspresiju. Ekspresīvo leksiku iedala divās grupās: stilistiski ekspresīvā leksika un emocionāli ekspresīvā leksika. Kaut arī stilistiskā un emocionālā ekspresija bieži ir savstarpēji saistīta, tomēr tie ir divi dažādi ekspresijas veidi.³

¹ Sai darbā paturēti LK norāžu saīsinājumi, tikai *izl.* aizstāts ar *apv.* — apvidvārds.

² Sal. LLVV 1, 13.—14., 17.—18. lpp.

³ Sk. *Мурат В. П.* Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 30.

Stilistiski ekspresīvā leksika

Pie stilistiski ekspresīvās leksikas pieder tā leksika, kurai piemīt nozīmes papildkomponents, kas rāda, ka vārda lietojums ir ierobežots ar noteiktu valodas stilu. Lai parādītu stilistiski ekspresīvās leksikas kopsakarību ar literārās valodas stiliem, sākumā atgādināsim galvenos lingvistiskajā literatūrā nostiprinājušos atzinumus par stiliem, necenšoties dot stilu aprakstu un nerisinot stilistikas problēmas.

Galvenais, kas raksturīgs valodas stilam, ir valodas līdzekļu atlase, to mērķtiecīga izvēle. Par stilu var runāt tikai tur, kur valoda dod zināmas izvēles iespējas.¹ Sazināšanās process realizējas dažādos apstākļos — dialogā un monologā, daiļdarbā vai zinātniskā traktātā, oficiālā sabiedrībā vai savstarpēji tuvu cilvēku vidū. Valodas līdzekļu atlase ir atkarīga no runas situācijas, no runas objekta un mērķa. Vienreiz svarīgāka ir domas precizitāte, citreiz — vārda radītais iespaids, pārdzīvojums. Dzīves dažādās vajadzības liek dažādi organizēt valodas materiālu. V. Vinogradovs stilu definē šādi: «Stils ir sabiedriski apzināts un funkcionāli nosacīts valodas līdzekļu atlases, saistīšanas un lietošanas paņēmieni kopums kādas nacionālas valodas sfērā.»²

Visbiežāk valodas stili tiek klasificēti pēc diviem principiem — pēc funkcionēšanas sfēras un ekspresivitātes.³ Pirmajā gadījumā runā par funkcionāliem stiliem, otrajā — par ekspresīviem stiliem.

Funkcionālie stili ir lingvistikā plaši atzīti. Tiem raksturīga valodas līdzekļu sistēma, ko lieto kādā noteiktā cilvēku sabiedriskās darbības sfērā. Funkcionālo stilu klasifikācija dažādiem autoriem ir dažāda. Visbiežāk tiek minēti šādi stili:

- 1) daiļliteratūras,
- 2) sarunvalodas,
- 3) publicistikas,
- 4) zinātniskās literatūras,
- 5) lietišķo rakstu stils.⁴

Līdzās sarunvalodas stilam, kas pieder pie literārās valodas stiliem, pastāv arī neliterārās runas valodas stils, ko parasti apzīmē

¹ Sk. *Stengrevica M.* Stils un valodas kultūra. — LVKJ, 1976, 51.—53. lpp.

² *Виноградов В. В.* Итоги обсуждения вопросов стилистики. — ВЯ, 1955, № 1, с. 73.

³ *Кожина М. Н.* О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. Пермь, 1962, с. 9.

⁴ Sk. *Rozenbergs J.* Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976, 29. lpp.

ar terminu *vienkāršrunas stils*.¹ Daudz tiek diskutēts par to, vai izdalāms īpašs daiļliteratūras stils.²

Ekspresīvajiem stiliem raksturīga vērtējoši emocionāla attieksme pret runas saturu, vēlēšanās noteiktā veidā iedarboties uz klausītāju (aizkustināt, izsmiet u. tml.). Arī ekspresīvo stilu klasifikācijā nav pilnīgas vienprātības. Visbiežāk tiek minēti šādi stili:

- 1) svinīgais,
- 2) oficiālais,
- 3) intīmi maigais,
- 4) humoristiskais,
- 5) satīriskais.³

Arī šiem stiliem ir sava raksturīga izteiksmes līdzekļu sistēma.⁴ Daļa valodnieku ekspresīvos stilus neatzīst un runā par valodas līdzekļu (galvenokārt leksikas) emocionāli ekspresīvajām nokrāsām.⁵

Valodas stils aptver visu valodas sistēmu — leksiku, frazeoloģiju, gramatiku, fonētiku. Lielākā nozīme noteikta stila veidošanā ir leksikai, frazeoloģijai, sintaksei, mazāka nozīme ir fonētikai un morfoloģijai.

Mūsu uzdevums ir aplūkot leksiku stilistikā aspektā. Leksiku šai aspektā raksturosim divējādi: gan pēc vārdu stilistiski ekspresīvā papildkomponenta, gan pēc tā, kāda vieta šai leksikai ir atsevišķos stilos.

Stilistiski ekspresīvie vārdi veido vairākas grupas. Pie tiem pieder sarunvalodas vārdi, vienkāršrunas vārdi un poētismi.

Vārdu stilistiski ekspresīvais raksturojums tiek dots pēc tā funkcionālā stila, kurā tos parasti lieto,⁶ bet tas nenozīmē, ka vārdi ekspresīvu nokrāsu iegūst noteiktā stilā. Stilistiski ekspresīvā nokrāsa ir kļuvusi patstāvīga, pārvērtusies par nozīmes papildkomponentu un piemīt vārdam neatkarīgi no konteksta. Ekspresīvais papildkomponents nosaka vārdu piemērotību noteiktam

¹ Sk. Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 22.

² Sk. Кожина М. Н. О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. Пермь, 1962, с. 26—29.

³ Гвоздев А. Н. Очерки о стилистике русского языка. М., 1955, с. 34.

⁴ Анžjāne I. Par dažiem humoristiska stila izteiksmes līdzekļiem. R., 1965 (diplomdarbs).

⁵ Sk. Кожина М. Н. О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. Пермь, 1962, с. 13.

⁶ Sk. Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 30.

stilam, bet neizslēdz iespēju izmantot šādus vārdus arī citos stilos. Tad tie iegūst jaunu, konteksta radītu ekspresiju, kas pētījama stilistikai.

Sarunvalodas vārdi

Sarunvalodas vārdu parastā funkcionēšanas sfēra ir sarunvalodas stils, ko lieto savā starpā tuvi cilvēki, labi paziņas sarunās vai vēstulēs, t. i., situācijās, kad sarunas biedru izturēšanās var būt neoficiāla, brīva, nepiespiesta, saruna atraisīta, kad «domas ietērps ir mazāk izstrādāts, bet krāsām bagāts un, iespējams, pievilcīgāks».¹ Oficiālās attiecībās sarunvalodas stilu parasti nelieto. Sarunvalodas stils kalpo dzīves ikdienas vajadzībām. Kā visu stilu leksikas pamats ir stilistiski neitrāli vārdi, tāpat stilistiski neitrāli vārdi veido arī sarunvalodas stila pamatu, sarunvalodas vārdi tikai piešķir sarunvalodas stilam raksturīgās iezīmes.²

Par sarunvalodas vārdiem³ sauc īpatnējus, sarunvalodas stilam raksturīgus vārdus, piemēram, *bešā* 'tukšā'. Tiem piemīt papildkomponents ar sarunvalodas stila nokrāsu. Šāda stilistiska nokrāsa var būt arī atsevišķiem vārdu leksiski semantiskiem variantiem (nozīmēm), piemēram, vārda *aizlaisties* pamatnozīme ir stilistiski neitrāla (*putns aizlaidās*), bet atvasinātā nozīme 'aizbēgt' ir ar sarunvalodas stila nokrāsu.

Sarunvalodas vārdiem un nozīmēm ar sarunvalodas stila nokrāsu piemīt šādas pazīmes:

- 1) nepiespiestība, brīvība attieksmē pret sarunu biedru;
- 2) emocionalitāte un subjektīvs vērtējums;
- 3) konkrētība, tēlainība, vienkāršība un dinamiskums;
- 4) nosliece uz humora un satīru;
- 5) tendence uz domas pilnīgāku atklāsmi, no vienas puses, un lakonismu, no otras puses.⁴

¹ Coteanu J. Consideration upon the Stylistic Structure of Language. — Revue de linguistique. Bucarest, 1962, t. 7, № 2, 223. Citēts pēc raksta *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos mūsdienu latviešu literārajā valodā. — Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. R., 1972, 359. lpp.

² Sk. *Stengrevica M.* Sarunvalodas vārdi dažāda rakstura tekstos. — LVKJ, 1970, 44. lpp.

³ Sarunvalodas vārdu apskatā izmantoti diplomdarbi: *Broka B.* Sarunvalodas vārdu atspoguļojums Latviešu-krievu vārdnīcā (A—O). R., 1968; *Cakule G.* Sarunvalodas vārdu atspoguļojums Latviešu-krievu vārdnīcā (P—Z). R., 1968.

⁴ *Riesel E.* Stilistik der deutschen Sprache. M., 1963, S. 462—463.

Nepiēspiestība, brīvība attieksmē pret sarunu biedru ir pati galvenā sarunvalodas vārdu pazīmē, tā piemīt visiem sarunvalodas vārdiem. Šī pazīme labi saskatāma uz atbilstošo stilistiski neitrālo vārdu fona, piemēram, *skuķis* 'meitene', *appuišot* 'apkalpot', *izlāpīties* 'izlīdzēties'. Sarunvalodas vārdi liecina par tuvām, vienkāršām attieksmēm starp sarunu biedriem, piemēram:

— *Es izdomāju! Urrā! Lai dzivo!*

— *Nu, nu? — Lipsts neticīgi jautā.*

— *Uzvalku tev iedos Kazis-Nazis! Jūs abi goliāti esat vienā augumā.*

(Z. Skujiņš. Kolumba mazdēli.
R., 1961, 103. lpp.)

Minētajā piemērā Uģis savus labākos draugus Kazi-Nazi un Lipstu nosauc par goliātiem. Vārda lietojums draugu sarunā, viņiem piemītošajā draiskajā valodā ir vietā. Turpretim nevietā būtu šī vārda lietojums svešu cilvēku sarunā, jo vārdam *goliāts* piemīt familiaritāte, kas šādu cilvēku vidū nepastāv un var pat aizskart, apvainot. Piemērā redzam arī tipisko sarunvalodas vārdu lietošanas situāciju — sarunvalodas stila dialogu.

Emocionalitāte un subjektīvs vērtējums nepiemīt visiem sarunvalodas vārdiem, bet to lielākajai daļai. Emocionālā ekspresija var būt gan pozitīva, gan negatīva. Negatīva emocionāla nokrāsa sarunvalodas vārdiem ir daudz parastāka nekā pozitīva emocionāla nokrāsa. Viss vairums sarunvalodas vārdu, kam piemīt emocionāla ekspresija, ir ar negatīvu emocionālu vērtējumu. Piemēri:

«*Ārā iz manas istabas, plikadīdat!*» viņš [Slaucējs] brēca, savām dusmām laizdams vaļu. «*Diedelnieks, ko tu dari! Savu parādu tu nevīžo aizmaksāt, bet ar naudu tu zini mētāties!...*»

(R. Blaumanis. Kopoti raksti.
R., 1958, 1. sēj., 312. lpp.)

Vārdos *plikadīda*, *diedelnieks* skan nabadzības nosodījums.

..*Ruta, skaistā dziedāšanas skolotāja, plinkšķina korālī [rīta lūgšanā] un bērni slinki, gaudulīgi velk līdz.*

(D. Zigmonte. Bērni un koki aug pret sauli.
R., 1959, 86. lpp.)

Vārds *plinkšķināt* izsaka nievīgu vērtējumu, liecina par negribīgumu, ko ar savu jēdzienisko saturu pastiprina stilistiski neitrālie vārdi *slinki* un *gaudulīgi*.

Vācu armija bija tālu ielauzusies Padomju zemē, un viņu radio katru dienu bazūnēja jaunas uzvaras.

(A. Sakse. Kopoti raksti. R., 1963,
4. sēj., 63. lpp.)

Vārds *bazūnēt* pauž sašutumu, naidīgu attieksmi pret iebrucējiem.

Divos pēdējos piemēros sarunvalodas vārdi lietoti autora tekstā un izsaka autora negatīvo attieksmi pret nosaukto parādību.

Pozitīvu emocionālu attieksmi pauž tāds vārds kā *meiča*. Piemēri:

Pēteris ar patikšanu noskatās meičā, tik ražena un stipra viņa, maiga un saulaina kā pavasara rīts.

(V. Lācis. Kopoti raksti.
R., 1961, 7. sēj., 33. lpp.)

Kautri šķelmīga, blaumaniska lauku meiča, no viņas drēbēm, šķiet, dveš kumelišu smarža. [Teikts par Auces lomas tēlotāju R. Blaumaņa lugā «Skroderdienas Silmačos».]

(L. Dzene. Mūsu paaudzes aktieri.
R., 1963, 223. lpp.)

Bez emocionālas nokrāsas ir tādi sarunvalodas vārdi kā *samukt, delverīgs*. Piemēri:

Osis paķēra zaru un.. gāza divas reizes. Govs atlēca, vījgriežos sagulušās aitas spruka augšā un samuka krūmos..

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1951,
11. sēj., 87. lpp.)

Tēvs varbūt ir arī tas, kas ar grožu likumu salaiž pa stilbiem kādam delverīgam puikam...

(I. Indrāne. Lazdu laipa.
R., 1963, 181. lpp.)

Sarunvalodas vārdiem un nozīmēm raksturīgo tēlainību rada tas, ka daudzi šādi vārdi ir veidojušies uz pārnese pamata un tādējādi saistās ar kāda vārda tiešo nozīmi. Dažos gadījumos nozīme kvalificējama par pārnestu, piemēram, *tarkšķēt* 'plāpāt', dažreiz ar kaut ko konkrētu to saista tikai derivatīvie (vārdu darināšanas) sakari, piemēram, darbības vārds *lācēt* 'neveikli iet' asociējas ar lietvārdu *lācis*, no kura tas ir atvasināts, darbības vārds *sunīt* 'bārt' — ar lietvārdu *suns*. Atsevišķiem stilistiski neitrāliem vārdiem ir virkne tēlainu sarunvalodas sinonīmu, piemēram, *sastrīdēties* — *saecēties, saķerties, salēkties, saskrieties, sa-rauties, saplēsties*. Tēlainība rada izteiksmes dinamiskumu, tiešumu un vienkāršību. Piemēri:

Tā jau nu nevarēs aiziet, neaprunājoties ne ar vienu, sveiki — un viss. Būs gan vārdošana, gan e c ē š a n ā s, var iznākt pat pamatīga saķeršana.

(R. Ezera. Dzilnas sila balāde.
R., 1968, 116. lpp.)

— Tad bija pavisam citāda jaunatne — apzinīga, nopietna, nevis tādi gaisa grābšļi kā tagad... — vectēvs gan bārās, bet balss skanēja labsirdīgi, un skaidri varēja manīt, ka viņam patik e c ē t i e s.

(A. Jansons. Vientulības ilgas.
R., 1965, 304. lpp.)

.. Vanda trenkās puišus uz vakarskolu, nežēligi kauninās viņus, izsmies un sunīs, sauks par analfabētiem un melnajām dvēselēm.

(I. Indrāne. Cepure ar kastaņiem.
R., 1966, 296. lpp.)

Sarunvalodas vārdu pārnestās nozīmes ne tikai paspilgtina jēdzienu, bet līdzīgi eifemismiem var arī vājināt negatīvu jēdzienu emocionālās iedarbības spēku, piemēram, *nocelt* skan maigāk nekā tiešais apzīmējums *nozagt, iemest* — maigāk nekā *iedzert*.

Arī tēlainība, tāpat kā emocionalitāte, nepiemīt visiem sarunvalodas vārdiem. Ir virkne sarunvalodas vārdu, kas nav tēlaini, piemēram, *čupa* 'kaudze', *dēties* 'likties', *uzrasties* 'rasties' u. c.

Daļai sarunvalodas vārdu ir nosliece uz humoru un satīru. Humora pieskaņa vērojama tādos vārdos kā *snīpis, ķipars*, ko lieto sarunās ar bērniem vai runājot par bērniem. Piemēri:

*Tēvs uzliek tai [meitenei] uz galvas savu platu, silto roku:
«Nu, meitēn, kur tavs snīpis? Tavs snīpis jau ir gluži sarkans.»*

(A. Brigadere. Trilōģija.
R., 1957, 164. lpp.)

*Kad tas ķipars sikus pirkstus
Saliek manā platā plaukstā,
Tad es jūtu, ka es varu
Sauli pacelt mazliet augstāk.*

(I. Ziedonis. Sirds dinamīts.
R., 1963, 23. lpp.)

Humora un satīras nokrāsa piemīt daudziem idiomātiskiem salikteniem, piemēram, *prātvēders* 'gudrinieks', *grēkāzis* 'vainīgais', *rūgumpods* 'īgņa', *vējgrābšlis* 'vieglprātis', *mikstpēdiņš* 'mīkstčaulis', *zaķapastala* 'glēvulis', *melnsvārcis* 'mācītājs', *nau-*

dasmaiss 'bagātnieks, miijonārs'. Sie vārdi tekstā pauž spilgtu emocionālu attieksmi. Piemēri:

No nieka suņa nobijies! Nu pasaki, kas tas par puiku — bez drosmes. Zaķa pastala..

(Z. Skujiņš. Varavīksne.
R., 1955, 11. lpp.)

Tēvs no darbiem brivajos brīžos, kad bērni viņam liptin lip klāt, izstāsta kādu joku vai arī pazobojas par melnsvārčiem.

(V. Brutāne. Atmiņu gaismā.
R., 1967, 28. lpp.)

Cilvēki var arī novērst karu, ja turas kopā pret kūditājiem, paverdzinātājiem, varmākām, naudasmaisiem.

(J. Sudrabkalns. Kopoti raksti.
R., 1958, 2. sēj., 549. lpp.)

Pēdējā sarunvalodas vārdiem raksturīgā pazīme — tendence uz domas pilnīgāku atklāsmi, no vienas puses, un lakonismu, no otras puses, — izriet no iepriekš aplūkotajām un dod to rezumējumu. Sarunvalodas vārdu semantika, tāpat kā jebkura ekspresīva vārda semantika, ir bagātāka par stilistiski neitrāla vārda nozīmi, piemēram, sarunvalodas vārds *čigāt* izsaka daudz vairāk nekā stilistiski neitrālais *spēlēt*. Vārds *čigāt* 1) ir nozīmes ziņā precīzāks — to parasti attiecina uz vijoli (vārdu *spēlēt* var attiecināt uz jebkuru mūzikas instrumentu); 2) ir emocionāli ekspresīvs ar nīvēģu nokrāsu — ar to reizē ir pateikts, ka spēlē trūkst iejūtas un prasmes, 3) ir stilistiski ekspresīvs un raksturo runātāju vai runas situāciju. Semantiskā piesātinātība ekonomē valodas līdzekļus, rada lakonismu. Piemēri:

..izstīdžējis jauneklīs čīgāja vijoli, bet bungas dauzija plikgalvis.

(P. Rozītis. Raksti.
R., 1961, 3. sēj., 144. lpp.)

«Tad vijoles spēlētājs nav bijis Spodris? — Un man šī Jāņa čīgāšana bija likusies par visskaistāko mūziku pasaulē...» [Stāsta meitene.]

(J. Jaunsudrabiņš. Vēja ziedi.
R., 1959, 98. lpp.)

Sarunvalodas vārdus visvieglāk noteikt ar nozīmes ekvivalences kritēriju, ar kuru saprot vārda resp. nozīmes salīdzinājumu ar atbilstošu stilistiski neitrālu vārdu.

Piemēri sarunvalodas vārdiem: *āķīgs 'grūts', antiņš 'vientiesis',*

atspēlēties 'atdarīt', *bimbāt* 'raudāt', *čamdīt* 'taustīt', *čāpot* 'iet', *čīnkstēt* 'gausties', *dancot* 'dejojot', *diegt* 'skriet', *iesilis* 'iereibis', *jārēties* 'trakot', *jokupēteris* 'jokdaris', *kuš!* 'klusu!', *ķēpa* 'noņemšanās', *lēkties* 'gadīties', *ļipa* 'aste', *nesties* 'skriet', *ņuka* 'rika', *okškerēt* 'meklēt', *pārtrumpot* 'pārspēt', *patrāpīties* 'gadīties', *pen-terēt* 'runāt', *plātīgs* 'lielīgs', *putrot* 'jaukt', *radagabals* 'radinieks', *rikļurāvējs* 'izdzinējs, izspiedējs' un 'slepkavotājs', *roklatīža* 'lidējs', *šķendēties* 'skaļi dusmoties', *žvingulis* 'reibums' u. c.

Piemēri sarunvalodas nozīmēm: *aizķerties* 'aizkavēties', *aptīrit* 'apzagt', *atskriet* 'piedzimt', *čīkstēt* 'raudāt' un 'gausties', *dauzīties* 'draiskuļoties', *grabēt* 'plāpāt', *jandāliņš* 'tracis', *kūkot* 'snaust', *plātīties* 'lielīties', *plostot* 'dzert', *sabrāzt* 'sabārt', *saplūk-ties* 'sakauties', *sapūst* 'sastāstīt', *sukāt* 'pērt', 'ēst' un 'iet', *tirgo-ties* 'kaulēties' u. c.

Tomēr ir gadījumi, kad nozīmes ekvivalences kritēriju nevar izmantot, jo vārdam nav stilistiski neitrāla sinonīma. Tad jānoskaidro tipiskā situācija, kādā vārdu lieto. Piemēram, vārdu *špikot* atļaujas tikai labi pazīstamā vidē, kur attiecības var būt brīvākas. Svešā auditorijā, arī oficiālā rakstveida ziņojumā šis vārds neder. Tāpēc tas uzlūkojams par sarunvalodas vārdu. Var izdarīt arī lingvistisku eksperimentu — mēģināt attiecīgo vārdu izmantot situācijā ar oficiālu raksturu, piemēram, iesniegumā, sarunā ar oficiālām personām, oficiālā ziņojumā u. tml. Šāda situācija ļoti spilgti parāda vārda iederību vai neiederību kontekstā. Pēc tās var arī spriest par vārda stilistisko kvalitāti. Piemēram, vārdam *kandža* LK dota norāde *sar.*, bet šo vārdu lieto pat valdības dokumentos:

Dekrēts «Par žūpības un kandžas tecināšanas pastiprinātu apkarošanu».

(Cīņa, 1967, № 249, 1. lpp.)

Tātad *kandža* nav sarunvalodas, bet neitrāla stila vārds. Stilistiska nesaderība rastos, ja šai tekstā ievietotu sinonīmus *pašbrūvētais*, *pašdarītais*, *paštecinātais*, *dzimtenīte*, *ļerga*.

Sarunvalodas vārdi veido visplašāko stilistiski ekspresīvās leksikas grupu.¹ Pēc vārdšķirām vislielākā sarunvalodas vārdu grupa ir darbības vārdi.²

¹ LK šādas norādes dotas gandrīz tūkstoš vārdiem. Taču jautājums prasa, lai to nopietni pārskatītu, jo daudzos gadījumos šim vērtējumam nevar pievienoties. Sk. *Laua A.* Sarunvalodas vārdu atspoguļojums Latviešu-krievu vārdnīcā. — Grām.: Zinātniskā konferencē «Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi». Referātu tēzes. R., 1967 (LVU rotaprintēts izdevums), 10.—13. lpp.

² *Zariņa V.* Sarunvalodas leksika Latviešu-krievu vārdnīcā. R., 1962 (kursdarbs).

Sarunvalodas vārdi informāciju sniedz caur subjektīvās uztveres prizmu, tiem raksturīga spilgta ekspresivitāte. Sarunvalodas vārdi no literārās normas viedokļa vērtējami par literāriem, bet tiem piemīt zināma nevērīgāka, zemāka stila pieskaņa, jo sevišķi pretstatā oficiālajam stilam. Sarunvalodas vārdus lieto vienkāršākas, mazāk oficiālas, sirsnīgākas, intīmākas, arī familiārākas noskaņas radīšanai. Tomēr sarunvalodas vārdi savā parastajā izlietojumā atšķirībā no vienkāršrunas vārdiem neaizskar cilvēka valodas izjūtu, viņa estētiskās un morālās jūtas.

Sarunvalodas vārdi visbiežāk tiek lietoti sarunvalodas stilā, tos nemēdz lietot zinātniskajā, lietišķo rakstu, svinīgajā un oficiālajā stilā. Sarunvalodas vārdus plaši lieto daiļliteratūrā, kur tie pastiprina dzīves īstenības un tiešuma izjūtu. Visredzamākā vieta sarunvalodas vārdiem ir prozā — galvenokārt personāža valodā, kur tie kalpo attēlojamo personu un to savstarpējo attiecību raksturošanai.¹ Dzejas valodā, kam raksturīgs poētisks pacēlums, sarunvalodas vārdi nav tik parasti. Ipašas stilistiskas funkcijas sarunvalodas vārdiem ir satīriskajā dzejā, kur tos izmantojis J. Rainis², O. Vācietis, I. Ziedonis u. c.

Vienkāršrunas vārdi

Vienkāršrunas vārdi ir vienkāršrunas stilam raksturīgi vārdi. Vienkāršruna kā valodas stils atrodas aiz literārās valodas robežas, tai raksturīgas novirzes no literārās valodas normām. Novirzes var būt fonētiskas, leksiskas, gramatiskas un stilistiskas. Vienkāršrunu lieto cilvēki ar zemu kultūras līmeni, arī deklasēti elementi. Vienkāršrunas vārdi atšķirībā no sarunvalodas vārdiem pieder pie neliterārās leksikas, to lietošana negatīvi raksturo pašu runātāju. Vienkāršrunas vārdi parasti ietver kādas parādības krasi negatīvu vērtējumu, tiem piemīt spilgta negatīvi vērtējoša ekspresivitāte, bet tā ir rupja, vulgāra un aizskar estētiskās jūtas. Tāpēc literārajā valodā vienkāršrunas vārdus parasti nelieto. Vārdnīcās vienkāršrunas vārdus un nozīmes ievieto ar lielu ierobežojumu.³

Piemēri vienkāršrunas vārdiem: *mirla* 'vārgulis', *mūlāps*, *muļļa* — 'neveiklis', *mūlis* 'seja', *slampa* 'nevīža' un 'izlaidīga

¹ Sk. *Stengrevica M.* Sarunvalodas vārdi dažāda rakstura tekstos. — LVKJ, 1970, 38.—44. lpp.

² Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 77.—84. lpp.

³ LK ar norādi *vienk.* ievietots ap 30 vārdū.

sieviete', *muldēt* 'pļāpāt', *ļerkšķēt* 'pļāpāt', *noķēzīt* 'notraipīt', *nožmiegt* 'nogalināt' u. c.

Daļai vārdu tikai atsevišķas nozīmes ir ar vienkāršrunas stila nokrāsu, piemēram, *pļerkšķis* 'pļāpa'.

Tuvi vienkāršrunas vārdiem ir vulgārismi, kas var būt gan stilistiski, gan leksiski.

Par stilistiskiem vulgārismiem sauc vārdus, kuru pamatnozīmē nav nekā vulgāra, bet kuri vulgāro nokrāsu iegūst tikai īpašā izlietojumā. Pie stilistiskajiem vulgārismiem pieder daļa dzīvnieku nosaukumu un ar dzīvniekiem saistītu apzīmējumu, ja tos attiecina uz cilvēku, piemēram, *cūka*, *purns*, *lops*, *māтите*, *tēviņš*, *maita*, *rīt*, *nosprāgt*. Parastā apjoma vārdnīcās šīs nozīmes neuzrāda, jo tās viegli izsecināmas no pamatnozīmes. Stilistiskie vulgārismi pauž runātāja necieņu pret nosaukto parādību.

Leksiskie vulgārismi ir vārdi, kas paši par sevi ir nepieklājīgi, morāles normām neatbilstoši un ko sabiedrībā nemēdz lietot. Te pieder valodas rupjie, piedauzīgie vārdi, ko grāmatās mēdz apzīmēt ar pirmo burtu un punktiem. Leksiskos vulgārisms parastajās vārdnīcās neievieto. Runā tos aizstāj ar eifēmismiem vai termiņiem.

Vienkāršrunas vārdi un vulgārismi apzīmē šauru un vienveidīgu reāliju loku, tiem nav smalku jēdzieniskā satura nianšu. Tie saistās galvenokārt ar konkrētām, ikdienišķām parādībām. Daudz vienkāršrunas vārdu un vulgārismu ir cilvēka ķermeņa, viņa ārējā izskata un negatīvo īpašību apzīmēšanai. Liels skaits vienkāršrunas un vulgāru sinonīmu ir tādiem parastiem vārdiem kā *ēst*, *dzert*, *gulēt*, *iet*, *runāt*, *smieties*, *raudāt*, *sist*,¹ kurus lieto, runājot par cilvēku. Vārdiem, kas neattiecas uz cilvēku, šādu sinonīmu ir maz.

Daudzi vienkāršrunas vārdi un vulgārismi ir lamu vārdi.

Vienkāršrunas vārdi un vulgārismi ir neliterārās valodas pierums, tie piesārņo valodu, tāpēc literārajā valodā tos nemēdz lietot. Izņēmuma kārtā tie sastopami daiļliteratūrā personāža valodas raksturošanai, negatīvas attieksmes izteikšanai, piemēram:

Pa Rīgas ielām.. skraidīja baltzeķaini smurguļi, kas nevienam cilvēkam negrieza ceļu..

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1974, 11. sēj., 53. lpp.)

¹ Piemērus sk. darbā *Grinberga E., Kalnciems O., Lukstiņš G., Ozols J.* Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. 1. izd. R., 1964; 2. izd. R., 1972.

Tā repatriācijas dienās latviešu strādnieks atceras fašisma garā audzinātos vācu jauniešus.

Negatīvas attieksmes paušanai vienkāršrunas vārdus un vulgārismus dažreiz lieto arī dzejā, īpaši ar politisku saturu un ironijas vai sarkasma nokrāsu. Šo vārdu ekspresivitāte gan ir ļoti spilgta, bet tā var aizskart lasītāja estētiskās un morālās jūtas, tāpēc nevajadzētu šo vārdu stilistisko nozīmīgumu pārvērtēt.¹

Poētismi

Poētismi² ir daiļliteratūras un svinīgajam stilam raksturīgi vārdi. Poētismiem atšķirībā no sarunvalodas un vienkāršrunas vārdiem piemīt stilistisks pacēlums, tie ir literārās valodas vārdi, kas pēc savas stilistiskās nokrāsas stāv augstāk par vispārlietojamo leksiku. Galvenā raksturīgā pazīme, kas nosaka poētismu funkcijas valodā, ir to pozitīvais emocionālais iedarbīgums. Poētismi ir vārdi ar lirisku, svinīgu nokrāsu un emocionālu pacēlumu, tāpēc ir tuvi emocionāli ekspresīvai leksikai, bet stilistiskā izlietojuma dēļ tos pieskaita pie stilistiski ekspresīvās leksikas.

Poētismiem, tāpat kā visai ekspresīvajai leksikai, valodas sistēmā atbilst stilistiski neitrāli vārdi, piemēram³, *ziedonis* 'pavasaris', *daile* 'skaistums', *latvis* 'latvietis', *klaidis* 'klajums', *dziets* 'asns', *pretvara* 'pretspēks', *šautra* 'bulta', *strēle* 'josla', *kalvis* 'kalējs', *dusēt* 'gulēt', *tvirts* 'ciets', *liegs* 'viegls'. Stilistiski neitrālo vārdu attieksmē pret poētismu īsuma labad sauksim par dominantu. Poētismi ir galvenokārt dzejas valodas piederums, bet tie sastopami arī prozas tekstos. Piemēri:

*Es redzu: pie tava [Lāčplēša] vārda saistiesies
Latvju sajūsmība cauri gadu simtiem...*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1950, 7. sēj., 330. lpp.)

Mums katram dārga mazā Latvju zeme...

(J. Sudrabkalns. Vēl viens pavasaris.
R., 1964, 48. lpp.)

Kļūsi kā tērauds tu darbā vēl tvirts.

(Turpat, 95. lpp.)

¹ Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961, с. 115.

² Poētismu apskatā izmantots diplomdarbs *Plaudis J.* Poētismu izmantojums latviešu dzejā. R., 1965.

³ Daļa piemēru ir no LK, daļa — no literatūras.

.. *Buras tīra zelta,
Irklis sudrabvīts..*

(*Aspazija*. Dzeja.
R., 1966, 1. sēj., 102. lpp.)

*Sonakt ar zvaigžņu mirgu
Piebērti debesu klaidi,
Sapītus mākoņu zirgus
Mēness ir pieguļā laidis.*

(*B. Saulītis*. Kopoti raksti.
R., 1972, 1. sēj., 437. lpp.)

*Vasaras ceļiniek, atlaidies zālē un paklausies cīruļa dziesmā
debess zilgmē un kameņu dūksnā puķainā ežmalā. Kamēr
ir cīruļi un kameņu, priecājies par vasaru.*

(*J. Sudrabkalns*. Kopoti raksti. R., 1958,
2. sēj., 386. lpp.)

Poētismi savu ekspresivitāti iegūst ar to, ka ir neaprausti, neikdienišķi skanējuma, formas vai izlietojuma ziņā. Bieži lietots, poētisms var savu dzejisko mirdzumu zaudēt, kļūt nepoētisks un pārvērsties par vispārlietojamu vārdu. Tā tas ir noticis ar vārdu *tāle*, ko no dialekta leksikas pārņēma J. Rainis un sāka lietot savā dzejā.¹ Arī J. Raiņa iedzīvinātais J. Langes vārdnīcā reģistrētais vārds *mīla*, ko atrodam jau izdevumā «Latviešu Ārste»², mūsdienās kļuvis par stilistiski neitrālu vārdu.³

Sarunvalodas vai vienkāršrunas stilistisko papildkomponentu diezgan bieži iegūst polisēmiska vārda atsevišķa nozīme, bet poētismā visumā ir viennozīmīgi vārdi. Tematiski tie aptver ļoti dažādas parādības, bet visbiežāk dabas parādības, īpaši tādas, kam piemīt ārējs skaistums. Poētismi salīdzinājumā ar pārējo stilistiski ekspresīvo leksiku veido jaunāku slāni un ir radušies galvenokārt dzejas valodā, autoriem meklējot vārdus ar emocionālu pacēlumu. Poētismus lieto liriskas vai svinīgas noskaņas radīšanai. Tos izmanto dabas un intīmajā lirikā, arī svinīga rakstura dzejoļos. Kopā ar dzejai īpatnējiem tēlainiem izteiksmes līdzekļiem (epitets, salīdzinājums, metafora, personifikācija, sim-

¹ Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 53.—56. lpp. (LK šis vārds vēl uzlūkots par poētismu.)

² Sk. *Ozols A.* Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 434. lpp.

³ Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi., 67. lpp. Par stilistiski neitrālu vārds *mīla* uzlūkots arī LK.

bols u. c.), prasmīgi izmantoti, poētismi kāpina dzejoļa vai prozas teksta emocionālo iedarbīgumu. Poētismi labi iederas dabas dzejoļos ar plašām personifikācijām un krāšņām metaforām. Ļoti spilgts šai ziņā ir Aspazijas dzejolis «Ziedoņa rīts»:

No teiku salas
Ziedonis
Ar baltu gulbi
Atbraucis.

Viscauri baltos
Ziedos tīts,
Uz pleca zeltains
Taurenīts.

Gaiss kūst un plūst
Ar smaržu pilns,
Glauž ziedu zieds,
Skauj vilni vilns.

Vēl debesu gultā
Aiz mākoņiem
Dus saule uz purpura
Spilveniem.

Tik reizēm tā paceļ
Mākoņmalīņu,
Uz zemi lūkojas
Pazagšu.

Un bērza zaļo
Galviņu
Noglauž ar zelta
Rociņu.

Pelēkā mēteli
Mazs lietutiņš nāk,
Pa varviksnas trepēm
Aši nokāpt sāk.

It kā bez elpas
Viss jausmu pilns klus,
Un zeme pie ziedoņa
Krūtim dus.

(Aspazija. Lirika.
R., 1957, 329.—330. lpp.)

Poētismi *ziedonis* (1. un 8. pantā) un *dusēt* (4. un 8. pantā), deminutīvformas, vārdi *zeltains*, *purpurs*, *varviksna* ar savu jēdzienisko saturu pastiprina visa dzejoļa pacilāti lirisko noskaņu.

Prozas tekstā poētismi veic līdzīgas funkcijas kā dzejā un parasti tiek lietoti kopā ar dažādiem tēlainiem izteiksmes līdzekļiem. Piemērs:

Atmiņu smeldze reizēm ir indīga, to nedrīkst ielaist dvēselē, tā iesūcas kā ūdens smagme pat skanīgā, tvirtā bērza pagālē. Ar laiku koks nomelnē, apglumē, beidzot neturas vairs līmenim pa virsu un grimst, nogulstas dūņās, un vēži, pāri rāpodami, netic, ka šī gļotainā sieksta vēl pagājušo pavasari šalkusi ar tikko plaukstošām lapām.

(I. Indrāne. Lazdu laipa.
R., 1963, 164. lpp.)

Sāpīgu atmiņu paralizējošo ietekmi uz cilvēku izteiksmīgi raksturo metafora *indīgs*; izvērsts salīdzinājums, kurā izmantoti poētismi *smagme* un *tvirts*, konkrētizē vārda *indīgs* saturu. Poētismi organiski papildina un kāpina fragmenta kopējo noskaņu.

Dažreiz poētismus izmanto bez dziļākas, iekšējas vajadzības — galvenokārt kā dzejas formas elementus. Tie var novērst vienas saknes vārdu atkārtošanos, radīt atskaņojumu u. tml.

Stabilu poētismu valodā nav sevišķi daudz.¹ Rakstnieki un dzejnieki poētismu krājumu papildina, gan meklējot vārdus leksikas slāņos, kas atrodas literārās valodas perifērijā, gan īsinot valodā esošus garākus vārdus, gan darinot jaunus.

Poētismu funkcijas bieži veic apvidvārdi, vecvārdi un folklorismi, kā arī dažādi individuāli jaundarinājumi. Apvidvārdi, vecvārdi un folklorismi poētisku nokrāsu iegūst ar tipiskā lietojuma maiņu — nonākot vidē, kur tie nav parasti.

Tomēr ne katrs šāds vārds uzlūkojams par poētismu. Poētismi ir tikai tie, kas ar atkārtotu lietojumu ir nostiprinājušies literārajā valodā un ieguvuši pastāvīgu stilistisku nozīmes papildkomponentu. Tāpēc jāšķir poētismi un poētismu funkcijā lietoti vārdi, t. i., vārdi, kas gan veic poētismu funkcijas, bet nav ieguvuši pastāvīgu stilistisku papildkomponentu. Robežas starp poētismiem un poētismu funkcijā lietotiem vārdiem daudzos gadījumos ir nenoīkotas, jo ir atkarīgas no attiecīgo vārdu lietošanas biežuma un izplatības valodā, ko bez īpašiem pētījumiem nevar droši noteikt.

Apvidvārdi ir pats svarīgākais poētismu un poētismu funkcijā lietotu vārdu avots. Dialektu leksika glabā lielas rezerves literārās valodas vārdu krājuma bagātināšanai. Tomēr ne katrs literārajā valodā lietots apvidvārds kļūst par literāru vārdu. Arī par poētismiem kļūst tikai neliela apvidvārdu daļa. Apvidvārdi poētismi savas gaitas sāk atsevišķu autoru darbos. Kā neparasti apzīmējumi tie var tur palikt, bet tos var pārņemt citi, un pamazām vārds no dialekta vienības kļūst par literārās valodas vienību ar īpašām stilistiskām funkcijām. Kad tas notiek, rodas poētisms.

Par poētismiem ir kļuvuši, piemēram, šādi apvidvārdi: *guns* 'uguns', *dābols*² 'āboliņš', *kaiva*³ 'kaija', *dardedze*³ 'varavīksne', *sābris*³ 'kaimiņš', *rēns*² 'blāvs', 'vēss', 'maigs', *dižs*² 'liels, izcils'.

Augšzemnieku vārds *guns*, kas ir par vienu zilbi īsāks nekā literārais ekvivalents, kā poētisms ir pilnīgi nostiprinājies lite-

¹ Ļoti atturīgi tie reģistrēti Latviešu-krievu vārdnīcā — apmēram 30 vārdu: *auseklis, brīve, daile, dainot, degsme, dima, irklis, kaisme, kalvis, latvis, likteņgaitas, mēnesstari, nebrīve, plauksme, rumaks, šalkot, tāle, tvīksme, vēlme, ziedonis, zilgme, zviļš* u. c.

² LK bez stilistiskas norādes.

³ LK nav.

rārajā valodā. To lieto gan klasiskajā, gan mūsdienu dzejā, piemēram:

*Tikai novakarā, skumjāki kad prāti,
Dažā logā g u n i ilgi neaizdegs.*

(J. Vanags. Sūrie ziedi.
R., 1960, 29. lpp.)

Ar prozas valodas vārdu *āboliņš* dzejā sacenšas *dābols*, piemēram:

Bēg nakts, un d ā b o l ā sauc grieze agru dienu.

(S. Kaldupe. Grieze sauc.
R., 1961, 84. lpp.)

Stilistiski neitrālo vārdu *kaija* dzejā aizstāj *kaiva*, piemēram:

*Kur nesniedz ne bura, ne laiva,
Skrien, viena vēja dzīti:
Melns krauklis, balta k a i v a.*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1948, 3. sēj., 284. lpp.)

*Pa Taviem [dzimtenes] dzidriem ūdeņiem
trauc ābeļkoka laivas,
Un ošu āiru galos sēd
gan cielavas, gan k a i v a s.*

(Ē. Ādamsons. Sapņu pīpe.
R., 1967, 70. lpp.)

Vārds *dardedze* ir lietots J. Raiņa «Fausta» tulkojumā¹. Dzejnieki metaforās, tēlainos salīdzinājumos, dabas gleznās bieži izmantoja krāšņo dabas parādību, bet lietoja parasto vārdu *varavīksne*². Vārds *dardedze* par poētismu kļuvis tikai jaunākajā laikā³. Piemēri:

*D a r d e d z e s ziedošā zarā
Mākoņu spietī turas.*

(I. Auziņš. Zilie griesti.
R., 1963, 99. lpp.)

¹ Rainis J. Kopoti raksti. R., 1951, 13. sēj., 212. lpp.

² Piemērus sk. rakstā *Veidmane R.* Poētismi mūsdienu dzejā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 3, 125.—126. lpp.

³ Sk. *Balčuna A., Laua A.* Dardedze un varavīksne. — Karogs, 1969, № 11, 161.—162. lpp.

.. sirdi simts dardedzes lejas.

(S. Kaldupe. Zaļās gatves.
R., 1965, 29. lpp.)

Tavām takām es atstāju
mīlas dardedzes loku,
Savas baltbaltās ilgas
baltajās kupenās aparū.

(J. Stulpāns. Vētrains aprīlis.
R., 1965, 53. lpp.)

Kad jūlijs dzer liepziedu dziru,
Dardedzē slaucidams muti.

(Ā. Elksne. Vasaras vidū.
R., 1966, 135. lpp.)

Ir jāsaplūst mūsu dvašām,
lai tu varētu pāri dardedzei slieties.

(M. Ķempe. Gaisma akmenī.
R., 1967, 27. lpp.)

Pāri visam uzziedēja prieka zviļā dardedze.

(L. Pūrs. Gaismas staru lokā.
R., 1966, 381. lpp.)

Nevar pateikt, kurš bija sācējs un kā vārds pamazām nostiprinājās literārajā valodā. Vārda lietošanas vēsture būtu speciāla pētījuma objekts. Varbūt varavīksnes tēla biežais izmantojums dzejā bija par pamatu tam, ka paralēli sāka lietot otru vārdu.

Kļūstot par poētismu, apvidvārds var iegūt jaunas nozīmes nianšes. Tā poētisms *sābris* izsaka ne tikai emocionālo pacēlumu, bet arī semantiski diferencē vārdu — *sābris* nav kurš katrs kaimiņš, bet tikai tāds, kuru piemin ar labvēlību, draudzību. Apvidvārdam *sābris* pašam par sevi tādas nozīmes nianšes nav, tas ir emocionāli neitrāls apzīmējums. Poētisma *sābris* lietojums redzams šādos piemēros:

Mēs sābru zemē atbraucām bez tilla.

(J. Stulpāns. Vētrains aprīlis.
R., 1965, 77. lpp.)

Lai katra vārpa kā zvaigzne tuva
Ar griezes dziesmu vien sābros dzīvo..

(A. Vējāns. Kalnu acis.
R., 1965, 77. lpp.)

Diezgan plaši ir izplatīts poētisms *rēns*. Tas atšķiras no iepriekš minētajiem poētismiem ar to, ka ir polisēmisks. Vārds nozīmes ziņā ir diezgan nenoteikts, ko laikam veicinājis tas, ka *rēns* mūsdienās ir spilgts grāmatu vārds. Kā apvidvārdam tam pamatnozīme ir 'rets' (ME III 520), bet ar šo nozīmi vārdu literārajā valodā lieto tikai retumis, piemēram:

Aiz rēnā ceļmalas krūmu žoga sāk vīdēt kaut kas krāsains.
(M. Kalndruva. Tīrumā. R., 1963, 7. lpp.)

2. nozīme 'remdens, maigs' ME pārstāvēta ar nedaudziem piemēriem, pie tam divi ir no dzejas valodas ļoti mūsdienīgos kontekstos. Šī nozīme norāda uz kādas īpašības nepilnīgu izpausmi, vājinātu intensitāti. ME 2. nozīme kļuvusi par pamatu vārda *rēns* mūsdienu lietojumam. Nozīme ir atkarīga no tā, uz kādām konkrētām parādībām vārdu *rēns* attiecina. Lietojums konkrētīzē nelielās intensitātes izpausmes formu. Mūsdienu literārajā valodā vārdam *rēns* vērojamas trīs nozīmes: 1. 'blāvs, nespodrs'; 2. 'vēss'; 3. 'maigs', 'mierīgs'.

Ja vārdu attiecina uz parādībām, kas saistītas ar gaismas efektu, tam ir nozīme 'blāvs, nespodrs', piemēram:

*Es milu tevi, vakara saule,
Kas nokāp līdz apvārsnim lēna
Un kļūsti tik liela un rēna,
Ka tevi es uzlūkot varu.*

(M. Ķempe. Mīlestība. R., 1957, 77. lpp.)

*Rēna rudens saule te iznira, te atkal paslēpās zemos, pe-
lēkos oktobra mākoņos.*

(Z. Skujiņš. Kolumba mazdēli.
R., 1961, 13. lpp.)

Ja vārdu *rēns* saista ar parādībām, kas izsaka siltuma pakāpi, tā nozīme ir 'vēss', piemēram:

*Enas klās pār viņas [Zelmas — neglābjamas slimnieces] seju
arvien biežākas sagšas. Pēdējā būs zemes kārtā. Bet Austras krū-
tis vēl spēj ieelpot rēno rudens gaisu, cik tikas . .*

(M. Birze. Kā radās stāsts.
R., 1961, 168. lpp.)

Vārdu *rēns* lieto arī ar nozīmi 'maigs', 'mierīgs', piemēram:

*Nekad tu negribēji cerīnžaru lauzt,
Jo šķīta, krāšņāko no visiem neaizsniegt,
Tā rēno elpu var vislabāk sirdi jaust.*

(S. Kaldupe. Zaļās gatves.
R., 1965, 100. lpp.)

*Rēnu miglas ritu veldze
Sakrīt cipresēs un eglēs.*

(Turpat, 40. lpp.)

*Nu dūc ap tevi [koku] atkal bišu spiets,
Un putni lizdo zaļu lapu ēnā.
Tu stāvu raženo pār upes dzelmi liec
Un spoguļojies ilgi vilnī rēnā.*

(V. Belševica. Jūra deg. R., 1966, 42. lpp.)

Vārda rēns nozīmei raksturīga diezgan liela nenoteiktība; tas paplašina vārda lietošanas iespējas, un dzejnieki bieži izmanto šo vārdu bez dziļākas iekšējas vajadzības, galvenokārt tikai kā līdzekli dzejas formas veidošanai. Šāda tipa poētismi ir arī vairāki citi vārdi, piemēram, *dairs*, *spīvs*. Nozīmes nenoteiktības dēļ tos var lietot ļoti dažādos saistījumos ar citiem vārdiem.¹ R. Veidemane šais gadījumos saskata poētismiem raksturīgu īpatnēju nozīmes abstrahēšanās procesu,² kas, mazinot vārda jēdzienisko noteiktību, saglabā tā emocionālo iedarbīgumu.³

Dzejā sastop arī individuāli lietotus apvidvārdus, kas par poētismiem nav uzskatāmi. Tiem ir tikai vietas papildkomponents, bet nav stilistiska papildkomponenta. Poētismu funkcijas tie veic tikai daļēji un tiek izmantoti galvenokārt dzejas formas pilnīgošanai. Piemēri:

*Ber maisos miežus siltus,
Lai pat malēs dūc dzirnakmens
Kā sirmo dainu teicējs sens
Un dāsni kaisa miltus.*

(A. Vējāns. Sakliedzas kaijas.
R., 1959, 31. lpp.)

¹ Plašāk par šo jautājumu sk. rakstā *Veidemane R.* Par dažu poētismu sinonīmiskajiem sakariem. — LVKJ, 1967, 57.—63. lpp.

² Turpat, 62. lpp.

³ Turpat, 58. lpp.; *Veidemane R.* Poētismi mūsdienu dzejā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 3, 122. lpp.

Apvidvārda *patmales* 'dzirnavas' lietošanai ir formāli stilistiska nozīme — šis vārds novērš saknes *dzirn-* atkārtojumu.

*Kam tik steidzīga un īsa
Linu ziedu vasariņa?
Pašūpojies zila, zila,
Pazudi kā vēja trisa.*

*Noziedēji — plūca, klāja,
Vērpa, auda, burās vilka,
Četri vēji balināja,
Laistījies kā ledus tilka.*

(E. Stērste. Atstari.
R., 1967, 45. lpp.)

Apvidvārds *tilka* 'lāsteka' izmantots par atskaņu formai *vilka*.

Otra poētismu rezerve ir vecvārdi, kas kā leksiskas vienības nav vairs aktuālas vai ir pavisam zudušas. Pēc ilgāka laika atsevišķi vārdi var no jauna ienākt valodā un uzņemties poētismu funkcijas. Tas notiek tad, ja vecvārdam piemītošā laika pazīme saistās ar attiecīgu pastāvīgu stilistisku papildkomponentu, kas pauž sviniņgumu. Norobežot vecvārdus poētismus un poētismu funkcijā lietotus vecvārdus ir diezgan grūti, jo arī vecvārdi bez pastāvīga stilistiska papildkomponenta ar savu neparastumu var radīt sviniņu nokrāsu. Droši noteikt vecvārdus poētismus varētu tikai tad, ja būtu pētījumi par atsevišķu šādu vārdu lietošanas plašumu dzejas valodā. Tagad to var izdarīt tikai aptuveni, tāpēc par atsevišķiem vārdiem var būt arī citāds uzskats. Biežāk sastopamie vecvārdi poētismi ir, piemēram, *austra*¹ 'ausma', *jundit*² 'vēstīt', *svabads*³ 'brīvs', *brīvestība*¹ 'brīvība', *best*¹ 'rakt', 'glabāt (mirušu)', *diet*³ 'dejt'. Piemēri:

*Lūk, zeltītas lapas
Trīs kalna bērzu
Galotņu zaros —*

*Tās jūs, tās pirmās,
No laimes mirdzot,
Peld austras staros;*

*Tās junda ritu,
Bez bailēm šalcot,
Kaut stingušas salnā..*

(J. Rainis. Kopoti raksti. R., 1947,
1. sēj., 117.—118. lpp.)

¹ LK nav.

² LK *novēc.*, *poēt.*

³ LK *novēc.*

Simboliskās rīta ainas skaistumu un svinīgumu kāpina poētiski
austra un jundīt.

Tur austra ar rietu jums satiekas.

(Aspazija. Dzeja.
R., 1966, 2. sēj., 56. lpp.)

*Austriņa, meitiņa,
Pakūra guntiņu
Zila sila malā,
Augstu priežu galā.*

(V. Plūdonis. Raksti. R.,
1974, 1. sēj., 376. lpp.)

Rotaļīgā dabas dzejoļa māksliniecisko kodolu veido rīta blāzmas — *austas* — personifikācija, uz kuras ir balstīts viss dzejolis (citēts tikai sākuma fragments) un kuru īpaši paspilgtina tas, ka *Austra* ir arī pazīstams sievietes personvārds. Deminutīvformas labi iederas dzejoļa ritmā.

Gail asnos agras austas svīdums.

(J. Stulpāns. Vētrains aprīlis.
R., 1965, 22. lpp.)

*Mosties, mosties reiz, svabadais gars,
Celies un salauzi kalpības spaidus.*

(E. Veidenbaums. Izlase.
R., 1952, 27. lpp.)

*Nu kuis sniegs, nu lūzis ledus,
Svabadais straumes tek.*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1947, 1. sēj., 379. lpp.)

*Nu visi līdz, tik visi līdz —
Aust brīvestības zelta rīts.*

(Turpat, 192. lpp.)

Dzejā labi iekļaujas arī poētisms *best.*

*Vai es liksms vai sāpēs sapņus bedu,
Vienmēr rīts kāds daudz vēl starošāks*

*Mirdz kā tas, ko es uz kapiem vedu;
Rūpes, priekus, cik to izkarots,
Dvēsles šūnās sakrāju kā medu:*

Dzīvi dzīvoju, cik man tās dots!

(J. Sudrabkalns. Kopoti raksti.
R., 1958, 1. sēj., 148. lpp.)

*Es dzelmē grimstu, nepalieku tur,
Jo mīļa zeme man, kur sevi b e d u,
Es bitē pārvēršos, to zemes medu
No zieda sūkt, kas smaržo visur kur.*

(E. Stērste. Atstari. R., 1967, 50. lpp.)

Bijušais pats sevi b e d.

(Turpat, 46. lpp.)

Daiļliteratūrā atrodami arī poētismu funkcijā lietoti vecvārdi. Tiem ir tikai laika papildkomponents, bet nav stilistiska papildkomponenta. Ar savu neparastumu vecvārdi iegūst kontekstuālu ekspresiju, rada svinīguma noskaņu. Piemēri:
zintis — 'senu gudrību raksti';

Drūp z i n t i s . . . Cilvēks likteni spēj spriest.

(A. Vējāns. Sakliedzas kaijas.
R., 1959, 125. lpp.)

pastars — 'pēdējais';

*Kad viņi [zvani] skan, es līdzī skanu tiem
Un jūtu tos līdz dvēseles pamatiem,
Līdz bridim p a s t a r a m, kad skuju rotā
Es viņu [senču] pulkam būšu piebiedrota.*

(E. Stērste. Atstari. R., 1967, 55. lpp.)

biķeris — 'kauss';

*Koku zaļums vēl bija svaigs. Dobēs sanatorijas zālāja vidū
tulpes viegli šūpoja savus pavērtos ziedu biķeris. Egles mājas
priekšā pilādzis ziedēja ar bāli dzelteniem, grūti pamanāmiem
ziediem. [Teikts par dienu, kad Eglem atklāj pieminekli.]*

(M. Birze. Smilšu pulkstenis.
R., 1964, 264. lpp.)

kamiesis — 'plecs';

*Un vai daudz cilvēku savu likteņa smagumu nenes uz ka-
miešiem arī tādēļ, ka pārāk maz pazīst sevi, ka cilvēciskā
cieņa iesnaudusies?*

(P. Vilips. Lapas ugunskurā.
R., 1960, 27. lpp.)

viedēt — 'redzēt, samanīt';

Vai, dvēsele, tu to v i e d i,
Cik maīga ir nakts un kā tvan
Gan ievu, gan ābeļu ziedi,
Kas izplaukst visapkārt man.

(Ē. Ādamsons. Sapņu pīpe.
R., 1967, 99. lpp.)

Poētismu funkcijā lieto arī folklorismus, t. i., folklorai raksturīgus vārdus, piemēram, *bāliņš*¹ 'brālis', *kumeļš*² 'zirgs'. Arī folklorismi ar savu neparastumu piešķir mākslas dzejai emocionālu pacēlumu. Piemēri:

Tur karā jāj b ā l i ņ š — aust asiņains rits,
Pret ienaidniekiem ass zobens trifs.

(J. Rainis. Kopoti raksti. R., 1947,
1. sēj., 39. lpp.)

Dziesma salecās kā straujš kāzu k u m e ļ š, un liekas: no va-
saras kalniem atsmaržo rudzu lauks . .

(A. Vējāns. Savas lakstīgalas meklētāji.
R., 1969, 126. lpp.)

Poētismu krājumu papildina īpatnēji vārdu īsinājumi. Šādiem poētismiem ir tā pati sakne, kas dominantei, un tie ir īsāki par dominantu. Šādi poētismi latviešu valodā ir ļoti raksturīgi un poētismu veidošana ar garāku vārdu īsināšanu — produktīva parādība.

Īsinājums var izpausties priedēkļa atmetumā, piemēram, *audze*³ 'paudze', *naidnieks*⁴ 'ienaidnieks', *nīcība*⁴ 'iznīcība'. Dzejā bieži tiek izmantoti šāda tipa darinājumi, piemēram, *gurums*¹ 'nogurums', *klust*¹ 'apklust', *brīvot*¹ 'atbrīvot'.

Daudz īsinātu poētismu rodas, ja garākas izskaņas aizstāj ar īsākām izskaņām vai sufiksālām galotnēm, piemēram, *brīve*³ 'brīvība', *kaisle*⁴ 'kaislība', *degsme*³ 'dedzība', *plauksme*³ 'plaukums', *klajs*¹ 'klajums', *brieds*¹ 'briedums', *zvejs*¹ 'zvejnieks', *rieks*¹ 'rieciens', *riekša*¹ 'riekšava', *riba*¹ 'rīboņa', *spozme*¹ 'spozums', *sūrme*¹ 'sūrumš', *vēlme*³ 'vēlēšanās', *atjaunotne*¹ 'atjaunošanās', *šūpas*¹ 'šūpošana', 'šūpošanās' (*viļņu šūpas*), *žūžas*¹ 'žūžošana' (*koku žūžas*), *vārs*⁴ 'vārīgs', *kaisls*⁴ 'kaislīgs', *prolets*¹ 'proletari-

¹ LK nav.

² LK *folkl.*

³ LK *poēt.*

⁴ LK bez norādes.

āts'. Šāda tipa vārdu rodas arvien vairāk, vārdnīcās registrēta tikai daļa no tiem. Īsinājuma rezultātā radušos poētismus sauksim par īsinātiem poētismiem. Piemēri:

*Vairs nepeld debesu dzīlē
Pa dzidri ne mākonīts...*

(*Aspazija*. Dzeja.
R., 1966, 1. sēj., 290. lpp.)

.. *Vēl sūrme dvēselē kā rētā sāls...*

(*J. Sudrabkalns*. Kopoti raksti.
R., 1958, 1. sēj., 513. lpp.)

Tuvi īsinātajiem poētismiem ir varianti ar īsa patskaņa izlaidumu vārda celmā, piemēram, *dvēsle* 'dvēsele', *asra* 'asara', *asnis* 'asinis'.

Diezgan bieži poētismu funkcijā rakstnieki lieto individuālus darinājumus — okazionālistiskus (sk. nodaļu par okazionālistismiem), kas var būt gan salikteņi, gan atvasinājumi ar piedēkļiem un priedēkļiem. Salikteņi kā leksikas papildināšanas līdzeklis valodā ir produktīva parādība, bet no individuāli veidotajiem salikteņiem tikai neliela daļa iekļūst vārdu krājumā, vairums šādu salikteņu paliek dzejnieku darbos, piemēram, *sāulzarains*, *jaunzaļš*, *lēnlēnītēm*, *asinsrasa* J. Raiņa dzejā¹, *sendzīve*, *mākoņsveikas* (A. Brigaderei), *vējputas* (S. Kaldupeī). Individuāli darināto salikteņu atsevišķu autoru darbos ir daudz, piemēram, J. Raiņa lugās — gandrīz puse no visiem salikteņiem.² Retumis rakstnieku darinātie salikteņi nostiprinās valodā. Tā tas ir noticis ar J. Raiņa veidoto salikteni *pamatšķira*, ko sastopam jau viņa pirmajā dzejoļu krājumā «Tālas noskaņas zilā vakarā» un krājumā «Gals un sākums». Saliktenis *pamatšķira*³ kļuvis par termina *strādnieku šķira* poētisku sinonīmu un no J. Raiņa darbiem iegājis latviešu

¹ Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 74.—76. lpp.

² Sk. *Vilīte V.* Jāņa Raiņa lugu salikteņu vārdnīca. R., 1961 (diplomdarbs); *Liepiņš P.* J. Raiņa tulkojumu valodas salikteņu vārdnīca. R., 1961 (diplomdarbs); *Margeviča V.* Jāņa Sudrabkalna salikteņu vārdnīca. R., 1960 (diplomdarbs).

³ LK ir tikai norādījums uz J. Raiņa dzeju.

literārajā valodā. Tāpat arī nostiprinājies J. Raiņa darinājums *pretvara*¹ 'pretspēks'.

Līdzīgi okazionāliem saliktniem, poētismu funkcijas ir arī okazionāliem atvasinājumiem, tikai tos ir grūti noteikt.²

Fonētiskajā ziņā vairums poētismu ir isāki par to dominantēm. Isāki vārdi labāk iekļaujas dzejas ritmā nekā garāki (tāpēc arī vārdu *mīlestība* dzejā izspiež vārds *mīla*). Poētismu fonētiskās īpatnības noder ritma un atskaņu veidošanai.

Liēlākā daļa poētismu ir lietvārdi, tiem seko adjektīvi (kā arī no adjektīviem atvasināti adverbi) un verbi. Lietvārdu skaits aptuveni divas reizes pārsniedz adjektīvu un verbu skaitu, adjektīvi un verbi ir apmēram vienādā attiecībā.³

Par krievu valodu ir izteiktas domas, ka poētismu skaits mūsdienu valodā mazinās.⁴ Šķiet, latviešu valodā to var attiecināt tikai uz vienu poētismu daļu. Isināto poētismu un rakstnieku darināto poētismu rašanās latviešu valodā ir produktīva.⁵

Emocionāli ekspresīvā leksika

Pie emocionāli ekspresīvās leksikas pieder vārdi, kas reizē ar jēdzienisko saturu pauž arī runātāja attieksmi pret nosaukto parādību, viņa emocionālo vērtējumu un iedarbojas uz klausītāja emocijām, piemēram, *dziedonis* 'dziedātājs', *karapūļi* 'karaspēks'. Reti kad emocionālā nokrāsa ir vienīgais ekspresīvais papildkomponents. Parasti emocionālā ekspresija ir saistīta ar stilistisko ekspresiju⁶ un grūti no tās norobežojama. Emocionāla ekspresija (gan pozitīva, gan negatīva) piemīt daudziem sarunvalodas vārdiem; vienkāršrunas vārdiem un vulgārismiem raksturīga negatīva emocionāla ekspresija, poētismiem — pozitīva emocionāla ekspresija.

¹ LK nav.

² Tuvāk par šo jautājumu sk. rakstā *Veidmāne R.* Poētismi mūsdienu dzejā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 3, 124.—125. lpp.

³ *Plaudis J.* Poētismu izmantojums latviešu dzejā. R., 1965 (diplomdarbs).

⁴ *Левин В. И.* О месте языка художественной литературы в системе стилей национального языка. — Вопросы культуры речи. М., 1955, вып. 1, с. 69—70.

⁵ Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 70.—71. lpp.; *Dombrowska M., Sirsone S.* Latviešu dzeja. R., 1966, 20.—21. lpp.

⁶ Sk. *Мурат В. П.* Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 31.

Emocionālās un stilistiskās ekspresijas savstarpējais sakars izpaužas arī tādējādi, ka stilistiski neitrāliem vārdiem ar spilgtu emocionālo ekspresiju ir ierobežota lietojuma sfēra. Vārdus ar cildinājuma emocionālo nokrāsu izmanto svinīgas noskaņas tekstos, nevietā tie būtu sarunvalodas stilā. Vārdus ar mīluma, intīma sirsnīguma nokrāsu savukārt nelieto oficiālajā un svinīgajā stilā, tie ir galvenokārt sarunvalodas piederums.

Vārdi ar emocionālu nokrāsu jānošķir no ekspresīvi neitrāliem vārdiem, kas nosauc emocijas vai ar emocijām saistītus jēdzienus, piemēram, *mīlestība, skaudība, ienīst, riebīgs*, vai parādības, kas neietilpst jūtu sfērā, bet ar savu jēdzienisko saturu rada pozitīvu vai negatīvu vērtējumu, piemēram, *varonis, uzticība, nodevība, slepkava*. Šie vārdi nepauž runātāja attieksmi pret nosaukto parādību, tie ir vienīgie šo parādību apzīmējumi un tāpēc ekspresīvi neitrāli¹, bez nozīmes papildkomponenta.

Daļa valodnieku par vārdiem ar emocionālu nokrāsu uzskata arī vārdus, kas apzīmē emocijas vai ar emocijām saistītus jēdzienus un kam nav papildkomponentu.² Sava jēdzieniskā satura dēļ šie vārdi kopā ar citiem izteiksmes līdzekļiem var gan veikt zināmas stilistiskas funkcijas emocionālas noskaņas radīšanā, bet kā leksiskas vienības ir ekspresīvi neitrāli, jo šo vārdu emocionālo saturu nosaka nozīmes galvenais komponents, nevis papildkomponents.

Stilistiski ekspresīvās leksikas apskatā jau norādījām uz iespējamiem emocionāliem papildkomponentiem. Seit aplūkosim vārdus, kam piemīt tikai emocionāla ekspresija.

Emocionālā nokrāsa var paust gan pozitīvu, gan negatīvu vērtējumu. Pozitīvs vērtējums izsaka cildinājumu, cieņu, labvēlību, maigumu.³ Piemēri:

Notikums bija viņu [Hariju] dziļi saviļņojis: tagad viņš bija galīgi uzņemts cinitāju saimē, Tēviņa pieņēmusi viņa svinīgo solījumu. [Teikts par karavīra zvēresta nodošanu.]

(V. Lācis. Ķopotī raksti. R., 1978, 20. sēj., 79. lpp.)

¹ Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, с. 155—157; Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957, с. 169, 178.

² Sk. Pūķe M. Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 50. lpp.; Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954, с. 136—137.

³ Sk. Jansone R. Emocionāli ekspresīvā leksika ar pozitīvu attieksmi Viļa Lāča literāro darbu valodā. R., 1968 (diplomdarbs).

Tēvzeme bija saredzējusi viņu [partizāņu] darbu un atzinusi to lielu un svarīgu. [Teikts sakarā ar apbalvojumu piešķiršanu partizāņiem.]

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1975, 13. sēj., 161. lpp.)

Vārdi *tēviņa, tēvzeme* pauž dzimtenes cildinājumu, mīlestību, uzticību dzimtenei, tāpēc ir īsti atbilstoši un vietā abās konkrētajās situācijās.

Viņš bija sapņotājs, mūžam nemiera un ilgu pilns, viņa — kautrākā un gleznākā būtne, kādu viņš jebkad sastapis.

(Turpat, 6. sēj., 55. lpp.)

Sievietes maigums un skaistums raksturots ar vārdu *glezns*, kas pauž apbrīnu, godbijību.

Ilze stāv, acis aizvērusi, un pats gaiss rotaļādamies cilā v e č i ņ a s sausās kā tāsīs plaušu plēnes un turpina viņas dzīvību.

(A. Čaks. Raksti. R., 1974, 4. sēj., 235. lpp.)

Lietojot vārdu *večiņa*, autors pauž maigumu, mīlestību, labvēlību pret veco sievieti.

Negatīvs vērtējums izsaka nelabvēlību, nievājumu, nicinājumu, nosodījumu, necieņu, ironiju. Piemēri:

Var minēt daudz faktu, kas liecina, cik padevīgi kalpoja caram šis darbonis [J. Goldmanis], kuru vēlāk buržuāziskā prese pasludināja gandrīz vai par «Latvijas patstāvības idejas tēvu».

(Padomju Latvijas Komunisti, 1968, № 3, 35. lpp.)

Lai cik tas arī būtu nepatīkami buržuāziskajiem skribentiem, vēsture liecina, ka latviešu tauta vienmēr bijusi uzticīga ļeņinisma idejām ..

(Turpat, 43. lpp.)

Vārdiem *darbonis, skribents* ir spilgta ironiska nokrāsa.

*Salonos tērgāja par poļu revolūciju
Un grāfienes Potockas pēdējo pielūdžēju.*

(I. Auziņš. Zilie griesti. R., 1963, 20. lpp.)

Vārda *tērgāt* nievīgo nokrāsu pastiprina nesaderīgie sarunu temati.

Emocionālo nokrāsu var izteikt arī ar vārddarināšanas līdzekļiem, lietojot atvasinājumus ar attiecīgiem piedēkļiem. Latviešu valodā šādu piedēkļu nav daudz. Ļoti bagāta ar piedēkļiem, kas pauž emocionālu ekspresiju, ir krievu valoda.

Ar pamazinājuma piedēkļiem *-in-*, *-it-* visbiežāk izsaka pozitīvu vērtējumu — piešķir vārdiem mīluma, maiguma, labvēlības nokrāsu¹, piemēram, *kājiņa*, *solītis*, *valodiņa*, bet tie var izteikt arī negatīvu vērtējumu, paust necieņu, nievājumu, ironiju, norādīt uz nenozīmīgumu, mazvērtīgumu, piemēram, *skroderītis*, *dzejnieciņš*, *ballīte*, *jūtiņas*. Ar piedēkļiem *-el-*, *-elē-* visbiežāk izsaka negatīvu vērtējumu, piemēram, *vīrelis*, *zirģelis*, *mājele*, *spriedelēt*. Taču arī šie piedēkļi var paust pozitīvu attieksmi, reizē ar pamazinājumu norādot uz mīlumu, piemēram, *roķele*, *kājele*, *ačeles* (galvenokārt ķermeņa daļu nosaukumi).² Piemērs:

Vanadziņš nebija putnēns, bet tāds pats cilvēku bērns mazām, žīglām kājelēm, augu dienu nosmulētu mutiti un mikstiem, līnu dzelteniem matiem kā daudzi citi bērni viņa vecumā.

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1977, 19. sēj., 188. lpp.)

Atvasinājumus, kas pauž emocionālu nokrāsu, vārdnīcās ievieto tikai daļēji.

Emocionālā nokrāsa pati par sevi vārdnīcās netiek norādīta, tā tiek vai nu konkretizēta, visbiežāk ar norādēm uz mīlinājuma, nievājuma vai ironisku nokrāsu, vai vispār paliek neatklāta. Latviešu-krievu vārdnīcā norādes uz mīlinājuma nokrāsu nav, norāde *niev.* un *iron.* lietota nedaudzos gadījumos. Piemēri vārdiem ar nievājuma nokrāsu: *glūnēt*³ 'skatīties', *gorīties*³ 'lodzīgi kustēties', *jenkijs* 'amerikānis', *jūdass* 'nodevējs', *kliķe* 'grupa ar zemiskiem, savtīgiem nolūkiem', *līdzskrējējs* 'piekritējs bez pārliecības', *rokaspūsis* 'palīgs' u. c. Piemēri vārdiem ar ironisku nokrāsu: *puskoka-lēcējs* 'nemākulis', *spriedelēt* 'spriest', *labpatikt(ies)* 'patikt', *fabri-cēt* 'ražot' u. c.

Ja vārdam ir stilistiska un emocionāla ekspresija, Latviešu-krievu vārdnīca parasti norāda stilistisko. Tā ir pietiekama tikai poētismiem un vienkāršrunas vārdiem, jo norāde *poēt.* reizē ir pozitīvas emocionālas ekspresijas rādītāja un norāde *vienk.* — negatīvas emocionālas ekspresijas rādītāja. Sarunvalodas vārdiem, ja tie nav emocionāli neitrāli, vajadzīga vēl norāde uz

¹ Sk. Mllvg 1, 114.—118. lpp., 130.—131. lpp.

² Turpat, 94. lpp.

³ LK bez norādes.

emocionālo ekspresiju, jo stilistiskā norāde vārda ekspresiju neatklāj pilnīgi.

Emocionāla ekspresivitāte piemīt arī vārdu pārnestajām nozīmēm, tāpat metaforiski lietotiem vārdiem. Salīdzināsim no ekspresivitātes viedokļa attiecīgos sinonīmus šādos vārdu savienojumos: *politiskais stāvoklis*, *politiskā situācija*, *politiskā atmosfēra*. Pārnestās nozīmes vārds *atmosfēra* ir izteiksmīgāks nekā tiešie apzīmējumi — *stāvoklis* un *situācija*. Vēl spilgtāks ir savienojums *politiskais klimats*.

Ipatnēja ekspresivitāte piemīt vārdiem ar vietas, vides un laika papildkomponentu, tāpat arī daļai aizguvumu (galvenokārt barbarismiem). Par šo vārdu ekspresijas potenciem runāsim attiecīgo leksisko grupu aplūkojumā.

Eifēmismi

Apzīmējums *eifēmisms* ir grieķu cilmes vārds, kura pirmā sastāvdaļa ir *eu* — 'labi', otra sastāvdaļa ir *phēmi* — 'runāju'. Tādā lietot eifēmismu nozīmē runāt labi, pieklājīgi.

Eifēmismiem ir sakars gan ar stilistiski, gan ar emocionāli ekspresīvo leksiku, bet īsti tie neieklaujas ne vienā, ne otrā. Eifēmismu uzdevums ir mazināt emocionālās iedarbības spēku vārdiem, kuri kaut kā nevēlami aizskar klausītāju jūtas.¹ Šāda īpašība parasti piemīt vārdiem, kas apzīmē kaut ko ļaunu, bīstamu, nepieklājīgu, kroplīgu un tāpēc izraisa baiļu, nepatikas, kauna, želuma jūtas, piemēram, vārdi *nāve*, *nomirt*, *slepkavot*, *kroplis*, *ārprātīgs*. Eifēmismi ir šāda veida parādību netieši (metaforiski) apzīmējumi. Tiešo nosaukumu aizstāj cits, mazāk iedarbīgs, piemēram: *nomirt* — *šķirties*, *izdzist*, *aiziet*; *mirušais* — *aizgājējs*; *ārprātīgs* — *nenormāls*; *zagt* — *piesavināties*. Vārdu *nāve* daiļliteratūrā diezgan bieži aizstāj ar substantivētu adjektīvu *kaulainā*. Piemēri:

Kaulainā bija žēlīga. Tā Augustu neņņaudza, bet tai brīdī tikai noteikti uzlika roku uz pleca: «Nāc!»

(M. Birze. Atmiņas, atmiņas...
R., 1968, 48. lpp.)

Nupat vēl gulējis plaušu karsoni un ciniņies ar pašu kaulaino...

(B. Saulītis. Kopoti raksti. R., 1975,
4. sēj., 562. lpp.)

¹ Sk. Ozols A. Par dažām stilistikas problēmām. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1955, № 10, 28. lpp.

Eifēmismu rašanās pamats ir psiholoģisks. Eifēmisma būtība ir emocionālā efekta vājināšanās. Ar eifēmismu pie apzīmētā jēdziena nenonāk tieši, bet caur aizstājēja vārda nozīmi. Eifēmismus bieži izsaka ar metaforām vai citiem netiešiem apzīmējumiem. Tādējādi uzmanība tiek pievērsta tēlam, jēdziena uztveres process pagarinās un radītais efekts vājinās. Daļa eifēmismu valodā radusies mānīcības ietekmē, cilvēkam baidoties ar pieminēšanu atsaukt ļaunumu, piemēram, *velns — nelabais*.

Lai eifēmisma raksturs vārdā saglabātos, dzīvam jābūt jēdziena tiešajam apzīmējumam. Ja šis vārds zūd, eifēmisms zaudē savu psiholoģisko pamatu un nav vairs eifēmisms.

Eifēmismiem var būt neitrāla, sārūnvalodas vārda vai poētisma stilistiskā nokrāsa.

Dažreiz eifēmismu funkcijas veic internacionāli vārdi, to starpā termini, visbiežāk medicīnas un anatomijas termini. Latviska nosaukuma aizstāšana ar internacionālu mazina vārda emocionālo efektu, jo internacionāliem vārdiem (t. s. svešvārdiem) runātāju uztverē nav tik spilgti dažādi asociatīvie sakari kā dzimtās valodas vārdiem un tie netiek tik asi uztverti, piemēram, *kroplis* un *invalids, resns* un *korpulents*.

VĀRDU KRĀJUMA ETIMOĻĢISKĀ DIFERENCIĀCIJA

Nevienas valodas vārdu krājums etimoloģiski, t. i., izcelšanās ziņā, nav vienvēidīgs. Arī latviešu valodas vārdu krājumā ir gan mantotas, gan aizgūtas leksiskas vienības. Mantotie vārdi ir saistīti ar valodas izcelšanos, tie atspoguļo valodu radniecīgos sakarus, aizgūtie vārdi runā par ģeogrāfiskiem, politiskiem un kultūras dzīves sakariem. Leksika ir tā valodas daļa, kam ir visciešākie un visvieglāk saskatāmie sakari ar tautas vēsturi, un tāpēc tā var būt noderīga arī vēstures jautājumu risināšanai. Mantotā leksika ir vēsturiski vecākā, tās sākotne sniedzas laika posmā, kad vēl nebija izveidojušās atsevišķas indoeiropiešu valodas, piemēram, latviešu, krievu, vācu. Aizgūvumi parasti rodas vēlāk.

Par mantoto leksiku kādā valodā uzskata visu to leksiku, kuras pirmsākumi saistāmi ar izcelšanos no radniecīgām valodām kopēja pirmavota jeb pirmvalodas — no valodu saimes pirmvalodas, no valodu grupas pirmvalodas un no pirmvalodas, kas uzskatāma par sākotni kādai konkrētai valodai. Tā latviešu valodas vārdu krājumā par mantotu uzskatāma tā leksika, kas radusies indoeiropiešu, baltu vai latviešu pirmvalodā.

Par aizgūto leksiku uzskata to leksiku, kas ir tieši vai ar starpniecību pārņemta no kādas citas valodas ģeogrāfisku, politisku vai kultūras sakaru rezultātā.

Aizguvumi var ienākt gan no radniecīgām, gan no neradniecīgām valodām. Ikviens vārds, nokļuvis citas saimes valodā, ir aizguvums, piemēram, vārds *launags*, kas latviešu valodā pārņemts no lībiešu vai igauņu valodas, kuras pieder pie somugru valodām. Grūtāk ir noteikt aizguvumus no radniecīgām valodām, jo vārdi var būt kopēji arī tāpēc, ka tie mantoti no viena pirmavota pirmvalodā. Vārds *zābaki* latviešu valodā ir aizguvums no krievu valodas. Šim vārdam nav kopēja pirmavota indoeiropiešu pirmvalodā, un vēsturiskās liecības ir tādas, ka latviešu valodā tas pārņemts no krievu valodas. Turpretim latviešu vārds *māte* un krievu vārds *мать* ir abām valodām kopējs vārds, kas pārmantots no indoeiropiešu pirmvalodas.

Ar mantojumu saglabājas vecais, ar aizguvumiem valodā ienāk jaunais.

Aizguvumu ienākšana valodā nav ierobežota. Vajadzības gadījumā tie vienmēr papildina vārdu krājumu.

Mantotā leksika

Vecāko mantotās leksikas slāni veido vārdi, kuru sākotne ir indoeiropiešu pirmvalodā. Mantotās leksikas vecākajā slānī ietilpst indoeiropiešu valodām kopējie vārdi. Šo slāni sauc par indoeiropiešu leksikas kopības slāni. Pēc jaunākajiem atzinumiem tas pastāvējis apmēram līdz VI gadu tūkstošiem pirms mūsu ēras. Indoeiropiešu pirmvalodai ir tūkstošiem gadu ilga vēsture, jo tik tālā pagātnē valodas attīstība noritēja ļoti gausi. Niecīgas valodas pārmaiņas prasīja simtiem gadu. Ir valodnieciskas liecības, ka VI—IV gadu tūkstoša laikā indoeiropiešu pirmvaloda jau bija diferencējusies un pēc ģeogrāfiskā novietojuma un valodu tuvības izveidojušās četras indoeiropiešu valodu grupas — ziemeļu, rietumu, centrālā un dienvidu grupa.¹ Pēc tradicionālajiem uzskatiem indoeiropiešu pirmvalodas diferencēšanās notikusi tikai III gadu tūkstošā pirms mūsu ēras.²

Jautājumu par baltoslāvu kopību zinātnieki vēl diskutē, tāpēc šī slāņa vārdus apskatā neiekļaujam.³

Jaunāku mantotās leksikas slāni veido vārdi, kuru sākotne ir baltu pirmvalodā. Tie ir vārdi, kas kopēji vienīgi baltu valodām. Leksikas slāni, kurā ietilpst baltu valodām kopējie vārdi, sauc

¹ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 277—283.

² Там же, с. 243.

³ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 53.—54. lpp.

par baltu leksikas kopības slāni. Baltu valodu leksikas kopības laikmets, domājams, beidzies ar mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otro pusi.¹

Būtu arī jārunā par leksikas slāni, kuru veido tikai latviešu valodai īpatnēji vārdi un kura pirmsākumi meklējami latviešu pirmvalodā, bet jautājums par šādiem tīri latviskas cilmes vārdiem pretstatā baltiskas cilmes vārdiem latviešu valodniecībā nav pētīts. M. Saule-Sleine gan runā par latviešu vārdiem un vārdiem, kas kopīgi latviešiem un lietuviešiem, bet tikai par tādiem, kas darināti, izmantojot indoeiropiešu leksikas kopības slāņa vārdus.²

Ar salīdzināmi vēsturisko metodi valodnieki — J. Endzelīns, P. Smits un J. Plāķis — ir noteikuši vārdus latviešu valodā, kuri mantoti no dažādiem radu valodu leksikas kopības slāņiem. Viņu darbos šiem slāņiem dots ilustratīvs leksikas materiāls. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcas» etimoloģijas atklāj mantotās leksikas slāņus visa vārdnīcas materiāla apjomā. Pārskatu par mantotās leksikas slāņiem pirmā ir devis M. Saule-Sleine.³

A. Ozols ir vispārinājis iepriekšējo valodnieku atzinumus⁴ un devis līdz šim pilnīgāko jēdzieniskās grupās klasificētu latviešu mantotās leksikas vārdu sarakstu⁵.

Pamatojoties uz A. Ozola vārdu sarakstu, aplūkosim latviešu valodā mantotā indoeiropiešu leksikas kopības slāni un baltu leksikas kopības slāni.

Indoeiropiešu leksikas kopības slānis

A. Visums

I. Debess un atmosfēra: *saule* (lat. *sol*), *mēness* (gr. *mēn*), *diena* (sansk. *dina-m*), *nakts* (lat. *nox, noctis*), *vasara* (gr. [v]e[s]ar 'pavasaris'), *ziema* (lat. *hiems*, gr. *heima* 'vētra'), *jūra* (sansk. *ūrīnā* 'ūdens'), *sniegs* (gotu *snaiws*), *lauks* (lat. *lūx* 'gaisma, stars'; gr. *leukos* 'balts', senpr. *lauxnos* 'zvaigznes'),

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 55. lpp.; *Urbutis V.* Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos? — Kalbotyra. Vilnius, 1962, t. 4, p. 381—386; *Stang Chr.* S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1966, S. 7—9.

² *Saule-Sleine M.* Latviešu valodas vārdu pamatfons un vārdu krājums. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1952, № 6, 20. lpp.

³ Turpat.

⁴ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 51.—52. lpp.

⁵ Turpat, 49., 52.—55. lpp.

migla (gr. *omihlē*, sanskr. *mēghā-h* 'mākonis'), *gars* (sanskr. *gharmā-h* 'kvēle', senīru *gorins* 'sildu'), *dūmi* (lat. *fūmus*), *degt* (alb. *djek*), *austra* (lat. *aurora*, gr. *aurion* 'rits'), *rasa* (lat. *ros*), *pelēks* (gr. *poliós*, *pelitnós*).

II. Zeme: *akmens* (gr. *ákmōn*), *dubt* (gotu *diups* 'dziļš'), *augsts* (lat. *augustus* 'cēls') u. c.

III. Augi: *rudzi* (senisl. *rugr*), *sakas*, *sakne* (sanskr. *šākhā* 'zars'), *alksnis* (lat. *alnus*), *pūri* (gr. *pyros*), *lini* (lat. *linum*), *bērzs* (vācu *Birke*), *kauls* (lat. *caulis*, gr. *kaulos* 'stiebrs'), *salmi* (gr. *kalámē*).

IV. Kustoņi: *avs* (lat. *ovis*), *sivēns* (lat. *sus*, senaugšvācu *svīn*), *taurs* (lat. *taurus*), *kreve(le)* (senīru *krū* 'asinis'), *kaķis* (vācu *Katze*), *muša* (fr. *mouche*), *vilks* (vācu *Wolf*), *suns* (gr. *kion*), *dzērve* (gr. *geranos*), *strazds* (senisl. *þrostr*), *medus* (sanskr. *mádhu*) u. c.

B. Cilvēks

I. Cilvēks kā fiziska būtne: *dzīvs* (lat. *vīvus*), *mirt* (lat. *mortuus* 'miris'), *acs* (lat. *oculus*), *auss* (lat. *auris*), *nāss* (lat. *nāris*, vācu *Nase* 'deguns'), *osta* (lat. *ōs* 'mute'), *pēda* (lat. *pes*, *pedis*, gr. *pōs*, *podos*), *sirds* (lat. *cor*, gr. *kardia*), *ēst* (lat. *edō* 'es ēdu'), *iet* (lat. *it* 'viņš iet') u. c.

II. Cilvēks kā psihiska būtne: *esmu* (gr. *eimi*), *pats* (sanskr. *pāti-h* 'kungs', gr. *posis* 'laulāts draugs'), *sapnis* (gr. *hypnos* 'miegs'), *jauns* (lat. *juvenis*), *sens* (lat. *senis*).

III. Cilvēks kā sabiedriskā būtne: *brālis* (lat. *frāter*), *māte* (lat. *māter*), *tētis* (senind. *tāta-h*), *vīrs* (lat. *virus*), *dot* (sanskr. *dātum*) u. c.

IV. Sociālā organizācija: *ļaudis* (senaugšvācu *liu þ* 'tauta'), *tauta* (gotu *þiuda*) u. c.

C. Cilvēks un Visums

I. Izsecinātais: *dievs* (sanskr. *dēvā-h*, lat. *dīvus* 'dievišķīgs'), *viens* (lat. *ūnus*), *divi* (lat. *duo*), *tris* (lat. *tres*), *četri* (lat. *quattuor*), *pieci* (sanskr. *panca*), *seši* (lat. *sex*), *septiņi* (lat. *septem*), *astoņi* (lat. *octo*), *deviņi* (lat. *novem*), *desmit* (lat. *decem*), *simts* (lat. *centum*), *pastars* (lat. *posterus*), *pilns* (lat. *plēnus*), *plats* (gr. *platys*), *es* (lat. *ego*), *katrs* (sanskr. *katarā-h*), *tu* (lat. *tu*) u. c.

II. Zinātne un tehnika: *art* (lat. *arāre*), *malt* (lat. *molere*), *ecēšas* (gr. *oxinē*), *sīrpis* (gr. *harpē*), *zināt* (lat. *gnōsco*, gr. *gnōti*, *gignōskō* 'pazīstu'), *ass* (lat. *axis*), *asmens* (etimoloģiski saskan ar *akmens*), *jūgs* (lat. *iugum*), *rūda* (lat. *raudus* 'sarkans'), *ciems* (gotu *haims*), *pils* (gr. *polis*) u. c.

Dažādās valodās saglabājas dažādi indoeiropiešu leksikas kopības slāņa vārdi. Ir tādi indoeiropiešu leksikas kopības slāņa

vārdi, kas saglabājušies visās baltu valodās, piemēram, latv. *saule*, liet. *saulė*, senpr. *saule*; latv. *bite*, liet. *bitė*, senpr. *bitte*.

Ir arī tādi vārdi, kas saglabājušies tikai dažās baltu valodās. Kā radniecības apzīmējums latviešu valodā nav saglabājies vārds *dukte*, kura fonētisko ekvivalentu nozīmē citās indoeiropiešu valodās ir 'meita': liet. *duktė*, senpr. *ducti*, sanskr. *duhitār*, gotu *dauhtar*, angļu *daughter*, vācu *Tochter*, krievu *дочь*.

Vienas un tās pašas nozīmes izteikšanai baltu valodās var būt dažādi indoeiropiešu cilmes vārdi. Piemēram, saskan latviešu *rudens* un lietuviešu *ruduo*, bet atšķiras senprūšu *assanis*, kas saskan ar krievu *осень*. Latviešu *dēls* nesaskan ne ar lietuviešu, ne senprūšu, ne arī ar vairāku citu indoeiropiešu valodu apzīmējumu šim jēdzienam: liet. *sūnūs*, senpr. *soūns*, sanskr. *sūnu*, gotu *sunus*, krievu *сын*. Latviešu *dēls* saskan ar grieķu *thelys* un latīņu *filius*.

Vērojami arī gadījumi, kad mantotie indoeiropiešu cilmes vārdi fonētiski saskan, bet atšķiras ar nozīmēm, piemēram, latv. *bērns* un liet. *bėrnas* 'puisis', latv. *auklēt* un liet. *auklėti* 'audzināt', latv. *skaust* un liet. *skaūsti* 'darīt pāri'. Minētajos vārdos latviešu valodā saglabājušās senākas nozīmes, lietuviešu valodā tās pārveidotas. Ir virkne kopīgu vārdu, kuru senāko nozīmi atrodam lietuviešu valodā, bet latviešu valodas nozīme ir veidojusies vēlāk, piemēram, latv. *segt* un liet. *sėgti* 'spraut, sprādzēt', latv. *nauda* un liet. *naudà* 'labums, peļņa, manta', latv. *dona* un liet. *dūona* 'maize, labība'.¹

Baltu leksikas kopības slānis

A. Visums

I. Debess un atmosfēra: *gaišs* (liet. *gaišas* 'blāzma', *gaišras* 'ugunsgrēks'), *karsts* (liet. *kārštas*), *klus* (liet. *klusnūs* 'paklausīgs'), *lietus* (liet. *liētūs*) u. c.

II. Zeme: *upe* (liet. *ùpė*), *apakša* (liet. *apačià*), *plava* (liet. *pjovà* 'plaušana').

III. Augi: *kupls* (liet. *kuplūs*), *ozols* (liet. *āžuolas*), *gals* (liet. *gālas*), *tāss* (liet. *tóšis*) u. c.

IV. Kustoņi: *balodis* (liet. *balañdis*), *briedis* (liet. *brīedis* 'alnis'), *circenis* (liet. *kirklīs* 'brēkulis'), *lapsa* (liet. *lāpė*), *puķis* (liet. *puķis* 'mūķis'), *zivs* (liet. *žuvīs*) u. c.

¹ Brence M. Par dažām leišu un latviešu kopīgās leksikas īpatnībām. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj., 255.—266. lpp.

B. Cilvēks

I. Cilvēks kā fiziska būtne: *akls* (liet. *āklas*; sal. *acs*, liet. *akis*).

II. Cilvēks kā psihiska būtne: *prāts* (liet. *prōtas*), *laime* (liet. *lāimē*) u. c.

III. Cilvēks kā sabiedriska būtne: *kaimiņš* (liet. *kaimýnas*), *prūsis* (liet. *prūsas*), *vācietis* (liet. *vókiētis*) u. c.

IV. Sociālā organizācija: *biedrs* (liet. *beñdras*), *darbs* (liet. *dārbas*) u. c.

C. Cilvēks un Visums

I. Izsecinātais: *pasaka* (liet. *pāsaka*) u. c.

II. Zinātne un tehnika: *arods* (liet. *arúodas* 'apcirknis'), *burt* (liet. *būrti*), *burts* (liet. *būrtas* 'loze'), *diegs* (liet. *diegas* 'dīgsts'), *klons* (liet. *klúonas* 'klons', 'rija'), *logs* (liet. *lángas*), *prece* (liet. *prēkē*), *putra* (liet. *putrā*), *siena* (liet. *síena*), *tilts* (liet. *tiltas*), *darīt* (liet. *darýti*), *nākt* (liet. *nókti* 'ienākties, nogatavoties'), *pirkt* (liet. *pīrkti*), *slēpt* (liet. *slēpti*).

Baltu leksikas kopības slāni ir daudz jaundarinājumu, kuru pamatā ir indoeiropiešu kopības slāņa vārdi. Tie var būt ieguvuši gan jaunu fonētisku skanējumu vai morfoloģisku formu, gan jaunu nozīmi, piemēram, *arājs*, *arkls* (līdzās *art*), *asaka* (līdzās *ass*), *kalns* (līdzās *celt*), *labība* (līdzās *labs*), *lidums* (līdzās *list*), *milti* (līdzās *malt*), *pamats* (līdzās *mest*).¹

Kā redzējam, mantotajā leksikā ietilpst vārdi, kas izsaka svarīgus, bieži lietojamus jēdzienus. Daudzi no šiem vārdiem ir polisēmiski. Daudzi mantotās leksikas vārdi ieguvuši nozīmes, kādas tiem sākotnēji nav bijušas, — tiem aiz muguras ilgs nozīmes transformācijas process. Mantotās leksikas vārdus, kā arī uz tās pamatiem radušos jaundarinājumus mēdz saukt par latviskas cilmes vārdiem pretstatā aizguvumiem, kam ir nelatviska cilme.

Aizgūtā leksika

Aizguvumi ir sastopami ikvienā valodā. Atkarībā no konkrētajiem vēsturiskajiem apstākļiem citā valodā to ir vairāk, citā mazāk.² Ļoti daudz aizguvumu ir angļu valodā (70—75%)³, visam maz to somu un ungāru valodā. Aizguvumi bagātina vārdu

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 55. lpp.

² Sk. Ahero A. Par latviešu valodas aizguvumiem. — LVKJ, 1967, 40.—41. lpp.

³ Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 212.

krājumu, paplašina valodas stilistiskās iespējas. Aizguvumi ienāk valodā, tai saskaroties ar citu tautu valodām. Sabiedrības vēsturiskās attīstības gaitā starp dažādu valodu runātājiem izveidojas ekonomiski, politiski un kultūras sakari. Sakariem arvien paplašinoties un padziļinoties, pieaug vārdu aizgūšanas iespējas.

Senākajās, uz radniecības pamatiem dibinātajās cilvēku sabiedrības organizēšanās formās — ģintis un ciltis — sakari starp atsevišķām sabiedrības vienībām — atsevišķām ģintīm vai ciltīm vēl bija vāji. Tomēr ir aizguvumi, kas ir ļoti seni, piemēram, aizguvumi indoeiropiešu valodās no semītu valodām, tāpat aizguvumi somugru valodās no baltu valodām. Pēc lietuviešu valodnieka K. Būgas domām, šie aizguvumi somugru valodās no baltu valodām radušies jau pirms mūsu ēras.¹

Attīstoties ražošanai, mainījās arī cilvēku sabiedrības organizēšanās formas, par organizēšanās galveno pamatu kļuva apdzīvojamā teritorija. Izveidojās cilšu savienības, vēlāk tautības un nācijas. Ar cilšu savienībām, bet it sevišķi ar tautībām radās priekšnoteikumi plašiem dažādu valodu runātāju sakariem. Tāpēc arī tautību valodas attīstības posmā plašāk izpaužas valodu savstarpējā ietekme.

Vārdu aizgūšana ir atkarīga no konkrētajiem vēsturiskajiem apstākļiem. Sķiru sabiedrībā aizguvumi visbiežāk rodas sakarā ar cittautu iebrukumiem, kuru rezultātā iebrucēju valoda ietekmē pamatiedzīvotāju valodu vai otrādi. Aizguvumus var noteikt kādas tautas progresīvie sasniegumi, kas ir nozīmīgi arī citu tautu vēsturiskajā attīstībā — materiālo vai kultūras vērtību radīšanā. Spilgts piemērs tam ir jaunākie aizguvumi no krievu valodas PSRS tautu un citu pasaules tautu valodās.

Aizgūti vārdi parasti ienāk valodā līdz ar jaunām reālijām un jēdzieniem, bet tie var dublēt un dažreiz pilnīgi aizstāt valodā jau esošus vārdus — apzīmējumus sen pazīstamām reālijām. Tādā gadījumā aizgūšana ir iekšēju faktoru nosacīta, parasti to nosaka ārēji faktori. Iekšējo faktoru loma aizgūšanas procesā maz pētīta. Daļa aizgūtu vārdu ienāk valodā kā tā saucamie modes vārdi. Modes vārdi savā laikā ir bijuši daudzi aizguvumi no vācu valodas, kurus tagad uzskatām par barbarismiem.

Sakarā ar aizguvumiem izvirzās jautājums par aizgūto vārdu klasifikāciju. Plašāk pazīstamie klasifikācijas principi ir aizguvumu cilme, asimilācijas pakāpe, aizguvumu vecums, lietošanas plašums, stilistiskā nokrāsa. Ikvienas valodas leksikoloģijā ir savas tradīcijas.

¹ Būga K. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1959, t. 2, p. 83.

Latviešu valodniecībā nelatviskas cilmes vārdus diezgan ilgi klasificēja pēc asimilācijas pakāpes un izdalīja divas grupas: 1) aizguvumi — vārdi, kas ir jau pilnīgi iekļāvušies valodas sistēmā un netiek izjusti par svešiem; 2) svešvārdi — vārdi, kurus runātāji uztver par svešiem, neparastiem. Ar šādu dalījumu latviešu valodnieki ir sekojuši vācu leksikologu tradīcijai.¹ Termini *aizguvumi* un *svešvārdi* veidoti atbilstoši vācu vārdiem *Lehnwörter* un *Fremdwörter*. Lietojot vārdu *aizguvumi* speciālā, šaurākā nozīmē, pirmkārt, ir apgrūtināta šī vārda lietošana plašākā nozīmē, kāda tam ir parasta daudzās valodās; iznāk tā, it kā svešvārdi nebūtu aizguvumi. Bez tam termins *svešvārdi* vedina domāt, ka šie vārdi ir maz pazīstami, bet tā saucamie svešvārdi, piemēram, *metrs, fakts, referāts*, bieži ir vairāk pazīstami nekā dažs labs latviskas cilmes vārds, piemēram, *šļaupt, paisīt, mīstīt, šķetra*. Istenībā par svešvārdiem sauktie vārdi ir internacionāli aizguvumi, daudzām valodām kopēji vārdi un tiek plaši lietoti. Mūsdienās internacionālo vārdu nozīme arvien pieaug, tāpēc nebūtu vēlams tos izolēt no pārējā vārdu krājuma un saukt par svešvārdiem.

Izdevīgāk ir aizguvumus klasificēt pēc lietošanas plašuma, proti, nacionālos jeb lokālos un internacionālos aizguvumus. Par nacionāliem sauksim aizguvumus, ko lieto galvenokārt vienā nacionālā valodā, piemēram, *dvielis, cilvēks, tērauds* latviešu valodā. Par internacionāliem sauksim aizguvumus, kas līdzīgā skatījumā vai rakstībā pazīstami ne tikai atsevišķā nacionālā valodā, bet arī vairāku lielo kultūras tautu valodās, piemēram, *kultūra, tehnika, filozofija* latviešu valodā un arī krievu, vācu, angļu un citās valodās. Nacionālie aizguvumi līdzīgu vēsturisku apstākļu dēļ var būt kopēji vairākām valodām, bet tiem nav tik plaša izplatības sfēra kā internacionālajiem aizguvumiem. Tā latviešu un igauņu valodā ir kopēji nacionāli aizguvumi no vācu valodas, kas radušies sakarā ar vācu iebrukumu, piemēram, latv. *ziēpes* un ig. *seep*, latv. *glāze* un ig. *klaas*, latv. *zāģis* un ig. *saag*, latv. *stunda* un ig. *tund*. Nacionālo aizguvumu lietošana ir ierobežota ar vienu vai nedaudzām valodām. Internacionālie aizguvumi sastopami daudzās lielu un mazu tautu valodās.

Kā nacionālos, tā internacionālos aizguvumus sīkāk aplūkosim, raksturojot tos pēc cilmes.

---

¹ Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, с. 182; Левковская К. А. Лексикология немецкого языка. М., 1956, с. 79.

Nacionālie aizguvumi

Nacionālos aizguvumus nosaka tautu vēsturiskie sakari; šādi aizguvumi tiek pārņemti tieši, dzīvā sazināšanās procesā. Nacionālajos aizguvumos atspoguļojas tautas vēsture. Vēsturiskās attīstības gaitā latviešiem ir bijuši ilgstoši sakari ar somugriem, slāviem un ģermāņiem. Īsi minēsim galvenos vēsturiskos datus.

Tagadējā Latvijas teritorijā pirms baltu cilšu ierašanās dzīvoja pie somugriem piederīgās lībiešu ciltis, kas vēlāk, veidojoties cilšu savienībām (V—IX gadsimtā) un pēc tam latviešu tautībai (tautības veidošanās process noslēdzās tikai XVII gadsimtā), sāka asimilēties ar latviešiem. Kopš IX gadsimta senlatviešu ciltīm bija tirdznieciski un politiski sakari ar seno Krievu valsti. XIII gadsimtā tagadējo Latvijas teritoriju sagraba vācu iebrucēji, kuru jūgs bija jūtams līdz pat XX gadsimtam. XVIII gadsimtā visa tagadējā Latvijas teritorija tika iekļauta Krievijas impērijas sastāvā. No seniem laikiem latviešu kaimiņi ziemeļos ir bijuši igauņi, dienvidos — lietuvieši. Vēsturisko sakaru rezultātā latviešu valodā atrodam aizguvumus no somugru, slāvu, ģermāņu un baltu valodām.

Aizguvumi no somugru valodām

Aizguvumi no somugru valodām aptver galvenokārt no lībiešu un pa daļai no igauņu valodas aizgūtus vārdus. So valodu tuvuma dēļ bieži ir grūti noteikt, vai vārds aizgūts no lībiešu vai no igauņu valodas, tāpēc parasti to neuzrāda.¹

Pēc J. Endzelīna atzinumiem, latviešu literārajā valodā ir apmēram 80 lībiskas vai igauņiskas cilmes vārdus.² Kopā ar apvidvārdiem somugru aizguvumu skaits ir 400—500 (pēc K. Abena pētījumiem — 500 vārdus, pēc V. Zepa — 400 vārdus).³ Daudzi no literārajā valodā lietotajiem aizguvumiem ir tik dziļi iesakņojušies,

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 58. lpp.; Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 417.—420. lpp.

² Rec.: Endzelins J. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung von Lauri Kettunen, Helsinki 1938. — FBR, 19. sēj., 217. lpp.; Эндзелин Я. О латышско-финских языковых связях. — В сб.: Памяти академика Льва Владимировича Щербы. 1880—1944. Л., 1951, с. 299.

³ Абен К. Ливские и эстонские элементы в латышском языке. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised Teadused, 4. Tartu, 1947, lk. 7—24; Aben K. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. — Emakeele Seltsi Aastaraamat, 3. Tartu, 1957, lk. 199—216; Zeps V. A. Latvian and Finnic linguistic Convergences. Hague, 1962; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. — Lietuvių kolbotyros klausimai. Vilnius, 1966, t. 8, p. 60—62.

ka tos vairs par aizguvumiem neizjūtam. Ir vajadzīga īpaša valodnieciska izziņa, lai noteiktu šo vārdu cilmi.

Aizguvumi no lībiešu vai igauņu valodas attiecas uz dažādām dzīves nozarēm. Diezgan daudz ir tādu aizguvumu, kas saistās ar jūru un zveju. Lībiešiem kā jūras piekrastes iedzīvotājiem bija bagāts vārdu krājums attiecīgo parādību apzīmēšanai, un daudzos gadījumos lībiešu vārdi ieviesās arī latviešu valodā. Starp tiem minami, piemēram, vārdi *paisums, liedags, selga, sedums, loms, joma, vaba, murds, ķeksis, ķesele, ķidas, ķisis, salaka, vimba, kaija, kāls*.

No lībiešu vai igauņu valodas aizgūti arī vairāki augu apzīmējumi, piemēram, *pilādzis, puķe, zustrenes, sēne*. Sakarā ar kristiānismu aizgūti šādi vārdi: *laulāt, pestīt, pulgot, zaimot* u. c. Sakarā ar sociālo diferenciāciju un dažādu darbu tehniku aizgūti šādi vārdi: *muiža, vagars, sulainis, rija, kamols, veseris, līnga, nūja, tērauds, jauda, ķila, šķirsts, suga, launags, karaša, ķildoties, paijāt, vajag* u. c.; bez tam arī tādi vārdi kā *puika, puisis, ķepa, kukainis, urga, jupis, allaž, vai* u. c.

Aizguvumi no slāvu valodām

Latviešu literārajā valodā slāviskas cilmes aizguvumi pārņemti galvenokārt no krievu valodas. Dialektos, īpaši augšzemieņu dialektā, ir daudz aizguvumu arī no poļu un baltkrievu valodas.¹

Par to, cik vārdu aizgūts no krievu valodas, noteiktu datu nav. Pētnieki parasti pievēršas slāvismiem kopumā.² A. Zumenta darbā minēti 922 aizguvumi,³ bet starp tiem daudzi ir tādi, ko lieto tikai izloksnēs vai neliterārā valodā. Tie ir ienākuši dažādos laika posmos. Vecākais aizguvumu slānis aptver IX—XII gadsimtu, kad daļa tagadējās Latvijas teritorijas bija politiski atkarīga no senās Krievu valsts. Austrumslāvi sabiedriskās attīstības un kultūras ziņā bija sasnieguši augstu pakāpi un progresīvi ietekmēja arī latviešu materiālo un garīgo kultūru. Tāpēc daudzi šai laikā aizgūtie vārdi saistās ar sociālo organizāciju, abstrakto domāšanu ('izsecināto') un sava laika zinātņi un tehniku.⁴ Sakarā ar

¹ Nagle L. Slāvismi Kārsavas izloksnē. R., 1966 (diplomdarbs).

² Эндзелин Я. Латышские заимствования из славянских языков. — Живая старина, 1899, вып. 3, с. 285—312.

³ Par to Kolbuševskis S. F. «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950). — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj., 315. lpp.

⁴ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 57. lpp.

sociālo diferenciāciju, feodālo administrāciju un tieslietām aizgūti šādi vārdi: *bagāts, nabags, ubags, cilvēks, kalps, bajārs, smirds, kūms, žēl, žēlabas, domāt, dabūt, strādāt, pagasts, valsts, karogs, robeža, sods, sodīt, soģis, zizlis, slava, vēsts* u. c.; sakarā ar kristiānismu: *baznīca, krusts, kristīt, svēts, svētīt, svētki, svece, grēks, mokas, gavēt, zvans, zvanīt, nedēļa, gads, grāmata* u. c.; sakarā ar tirdzniecību: *bezmēns, birkavs, cena, pods* (8 kg), *muita, mērs, rublis, kapeika* u. c.; sakarā ar mājsaimniecības un amatniecības tehniku: *pagrabs, ķiselis, pīrāgs, kāposti, rutki, siers, kubls, kodeļa, krāsa, stikls, kažoks, mētelis, zābaks* u. c.

Vācu iebrukums varmācīgi pārtrauca tiešos sakarus ar krieviem. Šie sakari atjaunojās XVIII gadsimtā, kad pakāpeniski visas tagadējās Latvijas teritorijas daļas tika pievienotas Krievijai. Aizguvumi no krievu valodas, kas radušies XVIII—XIX gadsimtā, veido jaunāko slāni. Pie jaunākā slāņa aizguvumiem pieder tādi vārdi kā *brāga, tarba, kupīca, balamute, sedulka, šinelis, versts*,¹ *balagāns, balalaika, baranka, bronza, čemodāns, kaska, katorga*.² Daudzi no jaunākā slāņa aizguvumiem ir jau novecojuši, piemēram, *garnīca, gardavajs, uradņiks*.

Padomju laikā pārņemtie krieviskās cilmes vārdi pa lielāku daļu ir kļuvuši internacionāli.

Aizguvumi no ģermāņu valodām

Aizguvumos no ģermāņu valodām ietilpst galvenokārt no vācu valodas pārņemtie vārdi.

No vācu valodas aizgūto vārdu salīdzinājumā ar citiem nacionālajiem aizguvumiem latviešu valodā ir visvairāk. To nosaka vēsturiskie apstākļi — kopš vācu iebrukuma līdz Padomju Latvijas nodibināšanai 1919. gadā latviešu tauta bija vācu kundzības jūgā. Ilgstošā ekonomiskā un politiskā ietekme atstāja pēdas arī valodā. Baltvācu zinātnieki šo ietekmi ir daudzkārt pārspīlējuši un, nostādamies tā sauktās «kultūrtrēģerības» pozīcijās, centušies ar leksikas materiālu pierādīt, ka latvieši augstāku kultūras pakāpi sasnieguši tikai vācu ietekmē.³ Viņi pamatojās uz nepareizu

¹ *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 127., 519.—526. lpp.

² *Kolbuševskis S. F.* «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950). — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj., 332.—333. lpp. Minētajā recenzijā par A. Zumenta disertāciju iegūstamas arī ziņas par citiem latviešu valodas slāvismu pētījumiem (328. lpp.).

³ *Sehwers J.* Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918, S. 18.

atzinumu, it kā katrs aizgūvums apzīmētu agrāk nepazītu reāliju, taču aizgūvumi var rasties arī kā valodā esošu vārdu dubleti. Aizgūts vārds pats par sevi nepierāda, ka attiecīgā reālija līdz tam nav bijusi pazīstama. Daudzi no vācu valodas aizgūtie vārdi bija barbarismi jau aizgūšanas laikā, daudzi par tādiem kļuva vēlāk.

Sovīnistiskie vācu pētnieki, gribēdami izcelt vācu valodas nozīmi latviešu valodas attīstībā, ar lielu centību pievērsās ikvienam vārdam, kam bija kāds sakars ar vācu valodu. Vācu mācītāju uzrakstītās vārdnīcas reģistrēja ne tikai barbarismus, bet arī vārdus, kas tika lietoti vienīgi muižas žargonā. Spilgts piemērs tam ir K. Ulmaņa vārdnīca.¹ J. Zēvers, kas visplašāk pētījis aizgūvumus no vācu valodas, min 2750 vārdus.² A. Ozols, sīki izanalizējis J. Zēvera dotos aizgūvumus, konstatē, ka 300 vārdu ir internacionālistiski, kuriem vācu valoda ir tikai starpniekvaloda (mūsdienu valodā no tiem lieto kādus 200 vārdus), un 700 vārdu ir vāciskas cilmes nacionāli aizgūvumi, kas saglabājušies mūsdienu latviešu literārajā valodā. 500 no tiem ir stilistiski neitrāli vārdi³ un 200 stilistiski ekspresīvi vārdi (140 sarunvalodas vārdi un 60 barbarismi ar ironisku nokrāsu).⁴

Aizgūvumi no vācu valodas veido divus slāņus: senāko — no viduslejasvācu valodas, t. i., valodas paveida, ko runāja Vācijas ziemeļos, resp., zemiēnē (*vidus* ir hronoloģisks raksturojums), un jaunāko — no jaunaugšvācu valodas, ko runāja Vācijas dienvidos, resp., augstākajā daļā (uz augšvācu valodas pamata ir veidojusies mūsdienu literārā vācu valoda). Senākie aizgūvumi radās sakarā ar vācu iebrukumu Latvijas teritorijā XII gadsimtā, jaunākie — sakarā ar reformāciju XVI gadsimtā, kad par iekārotāju oficiālo valodu kļuva jaunaugšvācu valoda. Līdzās tai kā sarunu valoda turpināja pastāvēt viduslejasvācu valoda⁵, kas arī varēja dot aizgūvumus.

¹ Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 340.—342. lpp.

² Schwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Berlin, 1953, S. XIV.

³ Tādu pašu skaitu min arī D. Zemzare (Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 416. lpp.).

⁴ Ozols A. Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 17. lpp.

⁵ Cik zināms, Igaunijā lejasvācu valoda pilnīgi izzudusi XIX gadsimta sākumā. Sk. Ariste P. Ein Beitrag zur Frage des Absterbens der niederdeutschen Sprache in Estland. — Grām.: Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam. R., 1959, 41.—44. lpp. Jādomā, ka apmēram tikpat ilgi lejasvācu valoda pastāvējusi arī Latvijā.

Senākais aizguvumu slānis ir ļoti plašs, un vairums latviešu literārās valodas aizguvumu, kas pārņemti no vācu valodas, pieder pie šī slāņa. Tas tāpēc, ka pirmie vācu kolonizatori runāja lejasvācu valodā. Tālāk minēsim virkni piemēru, iekavās norādot atbilstošos viduslejasvācu vārdus¹: *amats* (*ammēt*), *ārsts* (*arste*), *baļķis* (*balke*), *bīse* (*büsse*), *bomis* (*böm*), *brīvs* (*vri*), *bungas* (*bunge*), *būvēt* (*būwen*), *dēlis* (*dele*), *deniņi* (*dunninge*), *diķis* (*dik*), *dūnas* (*düne*), *dvielis* (*dwēle*), *eģe* (*egge*), *ēvele* (*hövel*), *grāvis* (*grave*), *katls*, *klints* (*klint*), *knaģis* (*knagge*), *kritis* (*krite*), *kroka* (*kroke*), *krunka* (*krunke*), *krūze* (*krūs*), *kuģis* (*kogge*), *ķēde* (*kede*), *liķis* (*lik*), *lime* (*lim*), *lode* (*löt*), *lukturis* (*luchter*), *odere* (*voder*), *plūme* (*plume*), *reize* (*reise*), *riba* (*ribbe*) agrākā sānkaula vietā, *runga* (*runge*), *sīpols* (*cipolle*), *skapis* (*schap*), *skroderis* (*schroder*), *slikts* (*slicht*), *slims* (*slim*), *smaka* (*smak*), *smēķēt* (*smoken*), *smērēt* (*smeren*), *spēlēt* (*spelen*), *spieķis* (*speke*), *spīts* (*spit*), *stendere* (*stender*), *strēmele* (*stremel*), *stūre* (*stūr*), *stūrmanis* (*stürman*), *šķivis* (*schiove*), *šķūnis* (*schune*), *tapa* (*tappe*), *telts* (*telt*), *tērēt* (*teren*), *toveris* (*tover*), *ūka* (*hūk*), *velve* (*welve*), *vīle* (*vile*) — *rīks*, *zāģis* (*sage*), *zārks* (*sark*), *ziepes* (*sepe*), *zīds* (*side*), *zvērēt* (*sweeren*) u. c.

Aizguvumi no augšvācu valodas: *bumbieris*, *ķirsis*, *gurķis*, *ķirbis*, *kartupelis*, *runkulis*, *kleita*, *jaka*, *veste*, *klucis*, *ķīte*, *pumpis*, *punkts*, *loze*, *spelte*, *spunde* u. c.

Diezgan daudz ir tādu aizguvumu, kas varētu būt pārņemti kā no lejasvācu, tā no augšvācu valodas, jo attiecīgie vārdi abos gadījumos ir vai nu gluži vienādi, vai ar niecīgām atšķirībām. Pie šādiem aizguvumiem pieder *āmurs*, *bāka*, *brilles*, *dambis*, *elle*, *ēzelis*, *kaļķi*, *kanna*, *kaste*, *lāde*, *lūka*, *nagla*, *panna*, *rāmis*, *skramba*, *šķēres*, *šķiņķis*, *vinda* u. c.

No vācu valodas aizgūts visvairāk tādu vārdu, kas attiecas uz mājas dzīvi un amatniecību. Daļa no tiem ir ienākusi ar jaunām reālijām, daļa — izkonkurējusi latviskos vārdus.

Aizguvumi no baltu valodām

No citām baltu valodām aizgūto vārdu skaits latviešu valodā nav liels. Tie ir aizguvumi no lietuviešu, senprūšu un kuršu valodas. Šie aizguvumi ir īpatnēji ar to, ka skar latviešu valodai vistuvākās radu valodas un daļēji ir saistīti ar apzinātu nacionālās

¹ *Schwerts J.* Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Berlin, 1953.

valodas kopšanas darbu, ko veica jaunlatvieši, galvenokārt J. Alunāns un A. Kronvalds. Cenzdamies bagātināt latviešu leksiku un attīrīt to no ģermānismiem, viņi darināja jaunus vārdus un dažus pārņēma arī no radu valodām.

No baltu valodām aizgūto vārdu vidū visplašāko grupu veido aizguvumi no lietuviešu valodas jeb lituānismi.¹ Latviešu literārajā valodā ir vairāki desmiti vārdu, kas uzlūkojami par lituānismiem. Pa lielākai daļai literārajā valodā tie ienākuši no latviešu valodas izloksnēm, nedaudzi pārņemti apzināti no lietuviešu valodas. Lituānismiem ir dažas fonētiskas īpatnības, ar kurām tie atšķiras no baltu kopības slāņa vārdiem. Tās ir šādas: 1) vidējie mēleņi *ķ, ģ* priekšējās rindas patskaņu priekšā, piemēram, *ķirmis, mēģināt* (latviešu valodā šādā pozīcijā būtu gaidāmas afrikātas *c, dz*); 2) afrikātas *č, dž* tur, kur latviešu valodā būtu gaidāmi spraudzeņi *š, ž* (no *tj, dj*), piemēram, *sādža*; 3) spraudzeņi *š, ž* latvisko *s, z* vietā, piemēram, (*ap*)*žilbt*; 4) saglabāti diftongiskie savienojumi ar skaneni *n* — *an, en, in, un*, piemēram, *ģints*.

No latviešu izloksnēm literārajā valodā ienākuši šādi lituānismi: *dulķes, ģērbt, (ap)ģērbs, ģimene, ģindenis, ģints, ķekars, ķept, ķepuroties, ķērpji, ķets, ķēve, ķirmis, mēģināt, paģiras, sādža, snuķis, teķis, žebērklis, žilbt, žilbināt*.² No lietuviešu valodas tieši pārņemti ir šādi vārdi: *kareivis, leņķis, veikals, karalis, daile, laimēt*.³ Vārdu *kareivis* latviešu literārajā valodā ieviesa J. Alunāns, vārdus *leņķis* un *veikals* — A. Kronvalds. Vārdu *daile* A. Kronvalds mēģināja ieviest ar nozīmi 'māksla', kāda tam ir lietuviešu valodā, bet latviešu valodā tas nostiprinājies ar citu nozīmi — 'skaistums'. Vārdu *laimēt* trīsdesmitajos gados ieteica J. Endzelīns, lai aizstātu no vācu valodas aizgūto *vinnēt*; tagad tas jau pilnīgi ieviesies un nostiprinājies.

Lituānismi kā aizguvumi no tuvas radu valodas un kā latviešu izloksnēs plaši pazīstami vārdi ir viegli un dabiski iekļāvušies literārajā valodā.

Lietuvas pierobežā sastopami lituānismi apvidvārdi (par to tuvāk sakarā ar apvidvārdiem), kas daudzkārt pārsniedz literārās valodas lituānismu skaitu.

¹ Brence M. Lituānismi latviešu literārajā valodā. — LVKJ, 1965, 53.—65. lpp.; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1966, t. 8, p. 105—109; Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 412.—413. lpp.

² Brence M. Lituānismi latviešu literārajā valodā. — LVKJ, 1965, 61. lpp.

³ Turpat, 63.—64. lpp.

Nedaudz vārdu latviešu literārajā valodā ir aizgūti no kuršu tautības valodas; tos sauc par kursismiem. Literārajiem kursismiem fonētiski raksturīgi galvenokārt diftongiski savienojumi ar skaneni *n*. Kursismi ir, piemēram, *dzintars, menca, venteris*. Vārdu *ķermenis* A. Kronvalds pārņēma no senprūšu valodas.

Internacionālie aizguvumi

Līdzās nacionālajiem aizguvumiem latviešu valodā sastopami arī internacionāli aizguvumi jeb internacionālismi. Kaut gan šis termins tiek bieži lietots, tomēr tā izpratnē vērojama nenoteiktība un neskaidrība. Parasti par internacionālismiem uzlūko galvenokārt grieķu vai latīņu cilmes vārdus, kas apzīmē sabiedriski politiskās dzīves, zinātnes un mākslas jēdzienus¹ un tiek lietoti vairākās valodās. Vairums šo vārdu ir reģistrēti svešvārdu vārdnīcās. Šāds internacionālismu raksturojums ir ļoti aptuvens, nepilnīgs un nepietiekams, tiklīdz nepieciešama dziļāka internacionālismu analīze. Tāpēc vispirms noskaidrosim internacionālismu jēdzienu, izmantojot diskusijas rakstus žurnālā «Вопросы языкознания».²

Risinot internacionālismu jautājumu, vispirms jāņem vērā, ka internacionālismi kā daudzās valodās lietojami vārdi ir saistīti ar noteiktu izplatības teritoriju, tie ir internacionāli tikai noteiktā areālā (izplatības apgabalā). Atsevišķi viena areāla internacionālismi var būt gan pazīstami citos areālos, bet viss internacionālismu kopums ir teritoriāli ierobežots. Paralēlie (internacionālie) aizguvumi tiek izplatīti ar lielo kultūrtautu valodām. Pazīstamākie internacionālismu areāli ir Eiropas areāls ar grieķu un latīņu valodu kā galveno internacionālismu bāzi, Indijas areāls, kurā vadošā loma ir sanskritam, persiešu un arābu valodai, un Tālo Austrumu areāls ar ķīniešu valodu kā galveno ietekmes centru. Internacionālie aizguvumi līdz šim visvairāk pēti Eiropas areālā.

Nosakot, vai kāds aizgūts vārds ir vai nav internacionālisms, vispirms jākonstatē vārdi citās valodās, kurus fonētiski, ortogrāfiski un semantiski var identificēt ar aplūkojamo vārdu. Vārdu līdzības konstatēšana ir nepieciešams priekšnoteikums vārdu

¹ Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, с. 183.

² Маковский М. М. К проблеме так называемой «интернациональной» лексики. — ВЯ, 1960, № 1, с. 44—51; Акуленко В. В. Существует ли интернациональная лексика? — ВЯ, 1961, № 3, с. 60—68.

kvalificēšanā par internacionālismiem, un šai jautājumā nekādu domstarpību nav.¹ Jautājumi, kurus diskutē, ir, pirmkārt, cik un kādās valodās jābūt savstarpēji identificējamiem vārdiem, lai tos uzlūkotu par internacionālismiem, otrkārt, vai visi vairākās šādās valodās sastopamie paralēlie aizguvumi atzīstami par internacionālismiem.

Vairums valodnieku uzskata, ka aizguvums atzīstams par internacionālu, ja tas sastopams vismaz trijās lielo tautu (pasaulē) valodās,² kas pieder pie viena internacionālismu areāla.³ Eiropas areālā vadošā loma ir sešām valodām: angļu, vācu, krievu, franču, itāliešu un spāņu valodai. Šai areālā par internacionāliem uzskatāmi vārdi, kas sastopami vismaz trijās no minētajām sešām Eiropas lielo tautu valodām.⁴ Tāds kritērijs tiks izmantots arī šai darbā.

Tālāk jārisina jautājums, vai visi attiecīgajās valodās sastopamie paralēlie aizguvumi uzlūkojami par internacionāliem. M. Makovskis par internacionālu atzīst katru paralēlu aizguvumu neatkarīgi no jēdziena, ko tas apzīmē.⁵ V. Akuļenko par internacionāliem uzskata tikai tādus noteiktas izplatības aizguvumus, kas apzīmē jēdzienus ar starptautiska mēroga nozīmi.⁶ V. Akuļenko nostādne ir noraidāma, jo tā nebalstās uz valodas faktiem, bet uz loģikas kategorijām. Tādā gadījumā būtu jāpētī nevis vārdi, bet jēdzieni.

Tātad par internacionālu latviešu valodā uzskatīsim katru aizgūtu vārdu, kas tiek lietots vismaz trijās Eiropas lielo tautu valodās, piemēram, *lampa* — kr. лампа, vācu *Lampe*, angļu *lamp*, fr. *lampe*, *roze* — kr. роза, vācu *Rose*, angļu *rose*, fr. *rose*, *biļete* — kr. билет, vācu *Billet*, fr. *billet*, *kultūra* — kr. культура, vācu *Kultur*, angļu *culture*, fr. *culture*.

Galvenās internacionālismu devējas Eiropas areālā ir klasiskās valodas — grieķu un latīņu, no romāņu valodām — franču un itāliešu valoda, no ģermāņu valodām — angļu un vācu valoda un no slāvu valodām — krievu valoda.

Runājot par internacionālismu avotiem, jāšķir oriģinālva-

¹ Маковский М. М. К проблеме..., с. 44; Акуленко В. В. Существует ли..., с. 61.

² Маковский М. М. К проблеме..., с. 44; Акуленко В. В. Существует ли..., с. 61, 66.

³ Акуленко В. В. Существует ли..., с. 67—68.

⁴ Маковский М. М. К проблеме..., с. 45; Акуленко В. В. Существует ли..., с. 63.

⁵ Маковский М. М. К проблеме..., с. 51.

⁶ Акуленко В. В. Существует ли..., с. 61.

loda, t. i., valoda, kurā vārds radies, un starpniekvaloda, t. i., valoda, no kuras vārds aizgūts.¹ Internacionālismus diezgan reti pārņem tieši no oriģinālvalodas. Parasti ar dažādu valodu starpniecību tie ceļo no valodas valodā. Starpniekvalodu nosaka vēsturiskie apstākļi.

Latviešu valodā internacionālismi, kas nav ne krieviskas, ne vāciskas cilmes, ienākuši galvenokārt ar krievu vai vācu valodas starpniecību, jo ar šīm valodām latviešiem vēsturiskās attīstības gaitā ir bijuši tieši sakari. Bieži ir grūti noteikt katra konkrēta aizguvuma starpniekvalodu. Tomēr visumā, kā konstatēts pēc Krievu-latviešu-vācu vārdnīcas (1872) materiāliem, krievu valodai kā starpniekvalodai internacionālismu ieviešanā latviešu literārās valodas veidošanās posmā bijusi lielāka nozīme nekā vācu valodai.² Tagad krievu valoda latviešiem ir galvenā starpniekvaloda dažādu svešu vārdu pārņemšanā.

Daudz ir tādu internacionālismu, kas arī krievu un vācu valodā ienākuši ar starpniekvalodu. Bieži vien veidojas vesela starpniekvalodu ķēde (lielākajās svešvārdu vārdnīcās starpniekvalodas ir uzrādītas). Tāpēc šai darbā, runājot par internacionālismu cilmi, tiks uzrādīta oriģinālvaloda.

Latviešu valodā ir internacionālismi no visiem Eiropas areālam raksturīgajiem avotiem.

Tāpat kā citās Eiropas tautu valodās, latviešu valodā visplašāko internacionālismu slāni veido grieķu un latīņu cilmes vārdi. Grieķu cilmes internacionālismi ir, piemēram, *alfabēts, bumba, despots, filoloģija, filozofija, gigants, gramatika, ideja, idille, ironija, katalogs, katedra, klimats, komēdija, koris, kristāls, kritika, laureāts, leksika, loģika, marmors, mašīna, metāls, muzejs, okeāns, orgāns, pauze, scēna, simbols, sintakse, teātris, tragēdija*.

Latīņu cilmes internacionālismi ir, piemēram, *administrācija, auditorija, autors, dekāns, delegāts, deputāts, diktatūra, eksāmens, ekskursija, ekspedīcija, eksternis, fabrika, firma, kantoris, klase, konfektes, konstitūcija, leģions, mēbeles, mode, operācija, parāde, partija, persona, pozīcija, progress, pulss, recepte, rektors, remonts, republika, revolūcija, sanatorija, sankcija, senāts, stabils, students, tabula, tendence, tribūns*.

Daļa internacionālismu no grieķu un latīņu valodas saknēm ir mākslīgi darināti jaunākajā laikā, piemēram, *barometrs, mikroskops, telefons, telegrāfs, nacionalizēt, kolektivizēt, kolektivizācija*,

¹ Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 211.

² Burnicka Z. Internacionālismi K. Valdemāra 1872. g. Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā. R., 1962 (diplomdarbs), 302.—303. lpp.

sociālisms, aktivists. Šādu paņēmienu bieži izmanto dažādu zinātnisku terminu veidošanā.

Diezgan daudz latviešu valodā ir franču cilmes internacionālismu, piemēram, dažādi militāri apzīmējumi: *artilērija, avangards, bataljons, desants, eskadra, garnizons, ģenerālis, kavalērija, korpuss, manevrs, salūts* u. c., ar mākslu saistīti apzīmējumi: *aktieris, debija, repertuārs, režisors, sižets, žanrs* u. c., dažādi citi apzīmējumi: *afera, aleja, avanss, azarts, bagāža, bandrole, bankets, blūze, budžets, bufete, buljons, bulvāris, depo, deserts, detaļa, ekrāns, ešelons, finansēt, gravēt, kadrs, kliķe, moderni, portfelis, restorāns, režīms, šedevrs, šefs, šoferis, žarģons, žurnāls* u. c.

No itāliešu valodas aizgūts daudz mūzikas terminu, piemēram, *soprāns, alts, tenors, bass, forte, piano, moderato, alegro, stakato, sonāte, koncerts, opera*, kā arī daži citi, piemēram, *grānīts, kupols, skice, fiasko, librets*.

Samērā daudz latviešu valodā ir angļu cilmes internacionālismu, piemēram, ar sportu saistīti apzīmējumi — *basketbols, bokss, čempions, finišs, futbols, hokejs, kross, nokauts, raunds, rings, starts, treneris, volejbols* u. c., daudzi tehnikas termini — *greiders, konteiners, konveijers, skrēpers, teletaips, traktors, tramvajs, tunelis, vagoni* u. c., dažādi citi apzīmējumi — *boikots, kēkss, klubs, līderis, lokauts, mītiņš, pudīņš, streiks, torte, velvets* u. c.

Vācu cilmes internacionālismu latviešu valodā nav visai daudz, piemēram, *cehs, glečers, granāta, grupa, ģilde, krahs, lozungs, raķete, rangs, šahta, šprotes, štābs, tušs*.

No krievu valodas aizgūtie internacionālismi latviešu valodā veido divus slāņus. Pie vecākā slāņa pieder vārdi, kas aizgūti līdz Oktobra revolūcijai, piemēram, *stepe, taiga, versts, gripa, puds, artelis*. Jaunākā slāņa internacionālismi radušies padomju laikā. Tie apzīmē jēdzienus, kas saistīti ar sociālistiskās iekārtas nodibināšanu, tās tālāku izveidi un Padomju Savienības lomu zinātnes un tehnikas attīstībā. Šo aizguvumu slāni sauc par sovetismiem. Pie sovetismiem latviešu valodā pieder tādi vārdi kā *boļševiks, kolhozs, sovhozs, sovetisms, jarovizēt, mičurinietis* u. c. Par sovetismu vairākās valodās ir kļuvis arī vārds *sputņiks*,¹ ko latviešu valodā izjūt par barbarismu. Vērojams, ka citās valodās (vācu, angļu, franču) sovetismus lieto plašāk nekā latviešu valodā.

Esam aplūkojuši no cilmes viedokļa galvenās internacionā-

¹ Брагина А. А. К истории слова спутник. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966, с. 87.

lismu grupas. Latviešu valodas vārdu krājumā gadās pa kādam internacionālam vārdam arī no citām Eiropas tautu valodām, piemēram, *apelsīns, doks, jahta, kajīte, konvojs, krāns, matrozis, reids, takelāža, vimpelis, vraks* (no holandiešu valodas), *nēģeris, siloss, tango* (no spāņu valodas). Diezgan daudz ir tādu internacionālu aizguvumu, kas Eiropas tautu valodās ienākuši no citiem areāliem, piemēram, *algebra, azimuts, cipars, kafija, maska, matrācis, taburete, tamburins, tara, tarīfs, vate* (no arābu valodas), *haki, karavāna, mats, šahs, tafts, tahta, talks, tase* (no persiešu valodas), *šakālis* (no sanskrita), *tabaka, tomāti, šokolāde* (no indiāņu valodām), *kaolīns, taifūns, tēja* (no ķīniešu valodas), *tetovēt* (no polinēziešu valodas).

Internacionālismiem ir svarīga nozīme ikvienas tautas valodā — tie bagātina valodas vārdu krājumu, atvieglo citu valodu apgūšanu un savstarpēji tuvina dažādas valodas. Internacionālismu lietošana vēsturiskās attīstības gaitā arvien paplašinās.¹ Sevišķi strauji tas notiek mūsu dienās sakarā ar plašajām izglītības iespējām, kultūras, zinātnes un tehnikas attīstību. To ilustrē šādi fakti. Laikraksta «Rīgas Balss» 1962. gada 13. marta numurā 6400 vārdu plašā tekstā (neskaitot sludinājumus) ir 1077 internacionālismi, «Jaunāko Ziņu» 1939. gada 17. jūnija numurā tāda paša apjoma tekstā (6400 vārdu) ir 502 internacionālismi.² Tātad šajā mūsdienu izdevumā ir divreiz vairāk internacionālismu nekā buržuāziskās Latvijas izdevumā 23 gadus agrāk. Internacionālismi visbiežāk tiek lietoti, runājot par sabiedriski politiskās dzīves, zinātnes, tehnikas un mākslas jautājumiem; sevišķi nepieciešami tie ir zinātniskās un tehniskās terminoloģijas izveidē.

Daudzi internacionālismi ir vienīgie vārdi attiecīgās parādības apzīmēšanai latviešu valodā, piemēram, *tēze, radio, kongress, konference, masa, brikete*. Diezgan daudz ir tādu internacionālismu, kuriem ir atbilstoši latviskas cilmes sinonīmi, piemēram, *industrija* — rūpniecība, *referāts* — priekšlasījums, *speciāls* — īpašs, *realizēt* — īstenot, *verbs* — darbības vārds u. c. Tāpat kā sinonīmi vispār, arī šie vārdu pāri bagātina valodu, paplašina izteiksmes iespējas, jo katram no tiem ir zināmas īpatnības. Latviskie vārdi ļauj vieglāk uztvert nozīmi, internacionālajiem bieži ir lielākas iespējas jaunu vārdu darināšanā, piemēram, *inter-*

¹ *Ahero A.* Par latviešu valodas aizguvumiem. — LVKJ, 1967, 45.—46. lpp.

² *Ozols A.* Referāts 1962. gada 14. martā Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta paplašinātā Zinātniskās padomes sēdē (manuskripts A. Ozola arhīvā).

nacionāls — *internacionālisms, internacionālists, Internacionāle; telefons* — *telefonēt, telefonija, telefonisks, telefonizēt, telefoni-zācija, telefonogramma; adverbs* — *adverbiāls, adverbēties, ad-verbācija*. Runātājs var izraudzīties katram gadījumam visvairāk piemēroto vārdu. Zinātniskos apcerējumos labāk iederas interna-cionālismi, bet gadījumos, kad valodai jābūt iespējami vienkāršai, noderīgāki ir latviskas cilmes vārdi, piemēram, skolu mācību grā-matās.

Internacionālismu lielais vairums ir stilistiski neitrāli, piemē-ram, *arguments, erudīcija, obstrukcija, stagnācija, apelēt, aprobēt, diskreditēt, inkriminēt, filigrāns, odiozs, patētisks*. Tos var lietot visos stilos, bet visbiežāk internacionālismus lieto zinātniskajā stilā, bieži tiem ir terminoloģisks raksturs. Šīs funkcionālās īpatnī-bas un tas, ka internacionālismi, būdami citvalodu cilmes vārdi, ir mazāk pazīstami (svešvārdi!), piešķir tiem salīdzinājumā ar na-cionālo leksiku oficiālāku, svinīgāku nokrāsu. Tāpēc internacio-nālismi labi iekļaujas tekstos, kuriem raksturīga nopietnība, svi-nīgums, oficiāla attieksme.

Šī internacionālismu īpatnība diezgan bieži tiek izmantota kon-tekstuālas ekspresijas radīšanai. Iekļauti kontekstos, kur tie nav parasti, internacionālismi var paust ironiju, radīt komisku efektu u. tml. Piemērs:

Manas ekstravagantās skolas liecības dēļ ģimenes kon-silijs sapulcējās, lai nospriestu, ko ar mani iesākt.

(M. Zariņš. Optimistiska dzīves enciklopēdija.
R., 1975, 88.—89. lpp.)

Internacionālismi *ekstravagants* un *konsilijs*, kas lietoti, stāstot par vājām sekmēm un vecāku neapmierinātību, piešķir stilam drastisku nokrāsu.

Nedaudziem internacionālismiem piemīt ekspresīvi papildkom-ponenti, piemēram, *blamēt* — sar., *business* — sar., *madāma* — sar., iron. Ekspresīvi papildkomponenti ir arī sekundārām inter-nacionālismu nozīmēm, piemēram, *subjekts* — sar., niev. (*Sariko-jumā bija ieradušies dažādi subjekti*), *tips* — sar., niev. (*ne-patikams tips*).

Internacionālismi ir nozīmīga leksikas grupa ikvienas kultūr-tautas valodā un inteliģenta cilvēka vārdu krājumā. Savā lielā-kajā daļā tie izsaka satura nianses, kādu nav nacionālajiem vār-diem. Internacionālismu prasmīgu lietošanu nosaka precīza to nozīmes zināšana, stila un runas situācijas izjūta. Pret interna-cionālismu lietošanu nav jāvēršas, bet tā nav arī jāpārspilē. Va-

loda pieblīvēšana ar internacionālismiem sarežģī izteiksmi, apgrūtina satūra uztveri.

Latviešu valodā internacionālismi plašāk ienāca ar nacionālās literārās valodas izveidi XIX gs. vidū. Sevišķa nozīme internacionālismu ieviešanā bija «Pēterburgas Avīzēm», īpaši to pielikumam ar svešvārdu skaidrojumiem (1863. g.),¹ un K. Valdemāra vārdnīcām — Krievu-latviešu-vācu vārdnīcai (1872. g.) un Latviešu-krievu-vācu vārdnīcai (1879. g.),² kā arī pirmajām latviešu svešvārdu vārdnīcām³. Krievu-latviešu-vācu vārdnīcas pirmajā lappusē vien ir 28 internacionālismi (*abonements, aborigēni, abts* (= abats), *absolūts* (vārdnīcā ar z), *adjunkts, administrācija* utt.) un visā vārdnīcā — 1670.⁴ Iepriekšējo vārdnīcu autori — vācu mācītāji — uzskatīja, ka latviešiem internacionālismi nav vajadzīgi, apzināti kavēja internacionālismu ieplūšanu latviešu valodā un tā izolēja latviešu valodu no citām kultūrtautu valodām.⁵ Jaunlatvieši apzinājās internacionālismu nepieciešamību, visādi centās palielināt internacionālo vārdu krājumu un novadīt tos līdz plašām tautas masām. Šim darbam bija panākumi, un īsā laikā latviešu valoda bagātinājās ar daudziem plaši lietotiem internacionālismiem.

Nevēlamas tendences internacionālo vārdu lietošanā radās buržuāziskās Latvijas laikā — divdesmitajos un trīsdesmitajos gados — sakarā ar buržuāziskā nacionālisma izraisītajām pūrisma (pārspīlēta valodas tīrīšana) tendencēm. Šai laikā bija vērojama ceņšanās plaši pazīstamus un valodā pilnīgi iesakņojušos internacionālus vārdus aizstāt ar latviskiem jaundarinājumiem, piemēram, koeficientu ieteica saukt par reizuli, klientu — par pieņāksnieku, surogātu — par vietni, inerci — par kūtrību, diagonāli — par iešķērsi, izolatoru — par sevinātāju, kateti — par stāvmalu, hipotenūzu — par slīpmalu.⁶ Daudzus no šāda veida darinājumiem tauta nepieņēma, un daudzi nepaguva iesakņoties, jo ar padomju varas atjaunošanu Latvijā tika likvidēta pūrisma sabiedriski politiskā bāze.

¹ Sk. Roze L. Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1961, 13. sēj., 273.—298. lpp.

² Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 307.—310. lpp.

³ Turpat, 398.—399. lpp.

⁴ Burnicka Z. Internacionālismi K. Valdemāra 1872. g. Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā. R., 1962 (diplomdarbs), 301. lpp.

⁵ Ozols A. Internacionālismu liktenis latviešu tautības valodā. — Grām.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 464.—482. lpp.

⁶ Grabis R. Par terminoloģijas attīstību un izstrādāšanu latviešu valodā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1952, № 4, 30. lpp.

Barbarismi

Apzīmējuma pamatā ir grieķu vārds *barbaros* 'svešs', tātad barbarisms ir kas svešs. Taču šī vārda lingvistiskā izpratne ir šaurāka. Parasti ar barbarismu saprot tikai nevēlamu svešu elementu, neiederīgu citvalodas faktu. Visbiežāk šo vārdu attiecina uz leksiku, saprotot ar barbarismu nevēlamu aizgūtu vārdu, bet dažreiz par barbarismiem sauc arī sintaktiskas konstrukcijas, morfoloģijas un vārdu darināšanas elementus, kā arī veselus teicienus, kas pārņemti no citas valodas.

Jautājums par barbarismiem valodniecībā ir maz izstrādāts. Lielo tautu valodās barbarismi nav tik aktuāli kā latviešu valodā, kura ilgu laiku bijusi pakļauta varmācīgai vācu valodas ietekmei un kuru ietekmējusi un ietekmē krievu valoda, kas tagad tiek plaši lietota līdzās latviešu valodai.

Krievu leksikoloģiskajā literatūrā barbarismi tikpat kā nav aplūkoti. Parasti šo jautājumu piemin vai nu garām ejot, vai vispār par to nerunā. Lingvistisko terminu vārdnīcā uzrādītas trīs barbarismu izpratnes. Par barbarismiem uzskata 1) «nepareizi» darinātus vārdus, formas un izteicienus, kas neatbilst attiecīgās valodas likumībām; 2) citvalodu vārdus, kas tiek izmantoti kolorīta radīšanai, aprakstot svešu zemju dzīvi (visbiežāk tulkojumos); 3) citvalodu cilmes vārdus (arī izteicienus u. tml.), kas nav atzīti par literāriem un ko lieto tikai atsevišķas sociālas grupas.¹

Mūsu uzdevums ir pievērsties leksiskajiem barbarismiem, tāpēc no vispārīgajiem atziniem izmantojama tikai tā daļa, kas attiecas uz leksiku. Uzskats, pēc kura par barbarismiem uzlūko citvalodu vārdus, ko visbiežāk sastop tulkojumos, latviešu valodniecībā nav nostiprinājies. Latviešu valodniecībā barbarismu jēdziens vienmēr ir saistīts ar valodas kultūras problēmu,² un barbarismu izpratne latviešu valodniecībā ir vistuvāka pēdējam minētajam barbarismu traktējumam.

Ar barbarismu saprot aizguvumu, kas no valodas kultūras viedokļa nav vēlams, jo valodā ir atbilstošs cits vārds, kam šādas nevēlamas nokrāsas nav. Šādus aizguvumus izjūt par barbarismiem tāpēc, ka tie ļoti tieši atgādina svešo paraugu un liek domāt par atbilstošo valodas kultūras ziņā nevainojamo ekvivalentu, piemēram, *zaftē* (vācu *Soft*, latv. *ievāriņums*), *braņīt* (kr. бранить, latv. *bārt, rāt*).

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 70.

² Lasmanis H. Latviešu valodas atsevišķos stilos biežāk lietotie barbarismi, to grupas un stilistiskās funkcijas. R., 1962 (diplomdarbs), 16.—35. lpp.

Barbarismi ir aizguvumi, kurus valodā izjūt par svešķermeņiem un bez kuriem var arī iztikt, jo vārdu krājumā ir citi, labāki — stilistiski neitrāli vārdi. Barbarismi jauc leksiskās normas un ir literārajā valodā nevēlami. Tomēr barbarismi vārdu krājumā turas diezgan sīksti un rodas pat no jauna. Tam ir vairāki cēloņi, visbiežāk vēsturiski apstākļi, bet var būt arī citi. Dažkārt valoda tiek piesārņota ar barbarismiem it kā humora pēc. Diezgan bieži barbarismu lietošanai par cēloni ir runātāju nevērība, kuras dēļ leksikā iezogas barbarismi. Šādi vārdi pielīp kā dadži, un grūti no tiem tikt vaļā. Kāda gan vajadzība latviešu valodā ir pēc vārda *vot!*, un tomēr mutvārdu runā tas iesprūk pat labiem literārās, valodas pratējiem. Daži barbarismi rodas, parodējot citas valodas vārdus, piemēram, *bauris*, *kultūrtrēģeris*, *reihs*, *firers*. Valodas attīstības gaitā daļa barbarismu iegūst stilistisku vai emocionālu ekspresivitāti.

Cilmes ziņā lielum lielā barbarismu daļa latviešu valodā ir aizguvumi no vācu valodas. To nosaka vēsturiskie apstākļi — ilgais vācu kundzības laiks un viņu «kultūrtrēģerisma» politika valodas jautājumos, kuras rezultātā līdzās daudziem latviskiem vārdiem vai seniem aizguvumiem tika kultivēti vācu vārdi, kas ar laiku iekaroja sev noteiktu vietu. Daļa barbarismu latviešu valodā ienākuši kā žargonismi, ko lietoja vācu kungi latviešu valodas neprašanas dēļ, vai arī kā parodējumi, ko izmantoja latvieši, izsmiedami vācu kungu «latvisko» runu.¹ Daudzi barbarismi radušies kā modes vārdi,² arī kā latviešu kārkļuvāciešu žargona vārdi. Piemēri vācu cilmes barbarismiem: *beņķis* 'sols', *brūķēt* 'lietot', *brūte* 'līgava', *brūtgāns* 'līgavainis', *knapi* 'tikko', *lone* 'alga', *nāburgs* 'kaimiņš', *plinte* 'šautene', *renstele* 'noteka', *strāpe* 'sods', *švāģeris* 'svainis', *švēģeriene* 'svaine', *vaktēt* 'sargāt'.

Nelielu barbarismu grupu veido aizguvumi no krievu valodas, piemēram, *dvorņiks* 'sētnieks', *mužiks* 'zemnieks', *razbainieks* 'laupītājs', *duraks* 'muļķis'. Diezgan daudz barbarismu rodas mūsdienās, bez vajadzības lietojot krieviskas cilmes vārdus, piemēram, *gruzoviks* 'smagā mašīna', *puķovka* 'ceļazīme', *sputņiks* 'mākslīgais Zemes pavadonis'.

Gadās pa barbarismam arī no citām valodām, piemēram, pašreiz ļoti populārais *čau* no itāliešu valodas.³

No valodas vēsturiskās attīstības viedokļa A. Ozols šķir

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 63. lpp.

² Turpat.

³ Sk. Rapša J. Čau vai sveiki? — LVKJ, 1974, 31.—33. lpp.; Vilsons L. Sis dienišķais «čau». — Padomju Jaunatne, 1977, № 97, 3. lpp.

sākotnējos un attīstības barbarismus.¹ Sākotnējie barbarismi ir barbarismi, kas tādi ir jau aizgūšanas laikā, piemēram, *deķis* 'sega', *ķisens* 'spilvens', *ziņģēt* 'dziedāt', *šķiņķot* 'dāvināt', *braņīt* 'bārt, rāt', *duraks* 'muļķis'. Attīstības barbarismi rodas sakarā ar kultūras un valodas vēsturisko attīstību, kad nevēlami aizgūvumi tiek aizstāti ar nacionālās valodas jaundarinājumiem. Par attīstības barbarismiem² uzskatāmi barbarismi, kas par barbarismiem kļuvuši valodas tīrīšanas rezultātā vēlākā laikā, piemēram, *beķeris* 'maiznieks', *mālderis* 'krāsotājs', *spiķeris* 'noliktava', *pletizeris* 'gludeklis', *vešeriene* 'veļas mazgātāja', *brūte* 'līgava', *brūt-gāns* 'līgavainis', *spička* 'sērkokciņš'. Šāds dalījums ir nozīmīgs, pētiot vārdu aizgūšanas un ieviešanās vēsturi. Mūsdienu (šaurākajā nozīmē) literārās valodas aspektā svarīgākas ir barbarismu funkcijas, kas nav atkarīgas no aizgūšanas rakstura, tāpēc galvenā uzmanība tiks pievērsta tām.

Ipatnējo vēsturisko apstākļu dēļ latviešu valodā barbarismu slānis ir bijis ļoti plašs, un katram vārdam ir sava attīstības vēsture, kas nosaka tā funkcijas mūsdienu valodā. Ievērojot barbarismu funkcionālās īpatnības, mūsdienu literārajā valodā šķiramas vairākas barbarismu grupas.

1. Ir vārdi, kas klasiskajā literatūrā lietoti gluži neitrāli un vēl tagad dažreiz dzirdami vecāku ļaužu valodā, bet mūsdienu literārajā valodā tie ir neapšaubāmi barbarismi vai, kā saka M. Stengrevica, absolūti barbarizējušies,³ piemēram, *trekteris*, *zoste*, *smeķēt*, *nāburgs*, *luste*, *ģifts*, *paģērēt*. R. Blaumaņa «Purva bridejs» nav domājams bez vārdiem *vešeriene*, *Asta madāma* utt., mūsdienu literārie vārdi *veļas mazgātāja*, *kundze* būtu vēsturiskās patiesības sagrozījums un ņirgāšanās par literāro darbu. Tas pats būtu, ja Vecpiebalgas dreimaņus brāļu Kaudzīšu, A. Austriņa un citos darbos pārdēvētu par virpotājiem.

Šādiem pilnīgiem barbarismiem nav savas vietas latviešu literārās valodas leksikostilistikajā sistēmā, tos izmanto galvenokārt personāža, vides un laikmeta kolorīta raksturošanai. Personāža valodā barbarismi noder kā tipizācijas līdzekļi un runas situācijas raksturotāji. Autora valodā barbarismi palīdz radīt atiecīgo noskaņu. Piemēri:

¹ Ozols A. Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 18. lpp.

² M. Stengrevicas izpratnē tie ir barbarizējušies vārdi (Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos..., 359. lpp.). LLVV autori šādus vārdus un nozīmes uzskata par novecojušu leksiku.

³ Sk. Stengrevica M. Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos..., 357.—358. lpp.

Beidzot meistars atnāk pavisam šķibs, vaigs tāds skumīgs, un saka, esot nodzēris vaservāgu, vai es nevarot nopirkt jaunu ...

(Ē. Vilks. Rūjienu un rūjienieši. — Zvaigzne, 1967, № 2, 5. lpp.)

Literārais vārds *līmeņrādis* citētajā fragmentā šķistu mākslots, pārāk smalks dzērāja amatnieka valodā.

— *Tā jau nav nekāda skunste — iebakstīt rikstes zemē! — krekšķina Uga [vecs vīrs].*

(I. Indrāne. Lazdu laipa. R., 1963, 279. lpp.)

Arī šai piemērā vārdam *skunste* nav citas funkcijas kā raksturot vecā vīra valodu, jo literārais ekvivalents *māksla* izsaka to pašu.

Atbrauca ārsts, kardiogrammas cakās kā grāmatā izlasīja, ka sirds triekas pazīmju nav, tomēr pavēlēja nedēļas divas no gultas neizkāpt.

(M. Birze. Atmiņas, atmiņas... R., 1968, 37.—38. lpp.)

Vārds *cakas* citētajā tekstā mazliet mikstina situācijas nopietnību.

2. Ir tādi barbarismi, kas, nezaudējot barbarisma raksturu, zināmu vietu valodas leksikostilistikajā sistēmā tomēr ir ieguvuši un tiek izmantoti kā ekspresīvi izteiksmes līdzekļi spilgta negatīva emocionāla vērtējuma — ironijas, nievājuma, nosodījuma — paušanai. Par tādiem kļūst daļa iepriekš aplūkoto barbarismu, kuru tipiskais lietojums ir neliterārs, bet kuriem mūsdienu valodā radies tik spilgts emocionāls nozīmes papildkomponents, ka tiek degradēts vārda jēdzieniskais saturs — nozīmes galvenais komponents. Tādi ir, piemēram, vārdi *andele* 'tirgošanās', *andelmanis* 'tirgotājs', *perša* 'dzejolis'. Te ar *andeli* saprot sīku, blēdīgu tirgošanos, līdzīgs saturs ir arī vārdam *andelmanis*, un *perša* ir tikai vājš dzejas darbs.¹ Dažreiz semantiskā transformācija skar tikai atvasinātu nozīmi, piemēram, *mālēt* 'gleznot' (barbarisma pamatnozīme 'krāsot telpas' ir neitrāla), kas izsaka spilgtu negatīvu emocionālu attieksmi:

Neviens vairs negrib strādāt godīgu darbu. Dienaszagļi vien apkārt, baltrocīši vien. Viens plinkšķina, otrs mālē, trešais dzer un plītē.

(Z. Grīva. Kopoti raksti. R., 1974, 5. sēj., 182. lpp.)

¹ Sal. Stengrevica M. Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos... 364. lpp.

Barbarisms *mālēt* kāpina sarunvalodas vārdos *dienaszaglis*, *balt-rocitis*, *plinkšķināt*, *plītēt* ietverto nosodījumu.

Te pieder arī barbarismi ar parodijas raksturu.

Aplūkotā veida barbarismiem¹ ir vienkāršrunas vārdu stilistiskās funkcijas, tā ka tos varētu uzlūkot arī par vienkāršrunas vārdiem. Barbarismi ir arī galvenais žargonismu avots, piemēram, *foršs* un *feins* 'labs', 'lielisks', *klāpēt* 'saskanēt', *klārēt* 'skaidrot', *zakuska* 'uzkožamie'.

3. Ir barbarismi, kas valodas attīstības gaitā ir zaudējuši barbarisma raksturu. Tas notiek tad, ja aizgūvums kļūst par galveno vai vienīgo attiecīgās parādības apzīmējumu valodā, piemēram, *niere* (senāk *iksts*), vai iegūst papildkomponentu, kas to padara par literārās valodas piederumu, visbiežāk par sarunvalodas vārdu (par barbarismiem šādi vārdi vērtējami tikai vēsturiski). Mūsdienu latviešu valodā sarunvalodas vārda statusu ir ieguvusi laba daļa kādreizējo barbarismu, piemēram, *bode* 'veikals', *skāde* 'zaudējums', *smuks* 'skaists', *šņabis* 'degvīns'. Kļuvuši par sarunvalodas vārdiem, tie veic sarunvalodas vārdu stilistiskās funkcijas. Piemēri:

«. . . es kā suns noskrienos ik dienas — uz kombinātu un atpakaļ, uz tirgu un pa b o d ē m . . . »

(D. Zigmonte. Jūras vārti. R., 1960, 103. lpp.)

Līdzās citiem sarunvalodu raksturojošiem elementiem (salīdzinājums *kā suns*, verbs *noskrieties*) vārds *bode* šeit ir ar ļoti skaidru sarunvalodas stila nokrāsu, bez kādām subjektīvi emocionālām niansēm.

Labi pārdomāta nodokļu sistēma piespieda aizvērties vienai privātai b o d ī t e i pēc otras . . . No likvidētajām b o d ī t ē m ceļš veda tieši uz tirgu.

(A. Grigulis. Kopoti raksti. R., 1964, 4. sēj., 381. lpp.)

Vārds *bodīte*, kura ekspresivitāti pastiprina pamazināmais piedēklis *-īt-*, izceļ apzīmētās parādības nenozīmīgumu, niecību.

Reizē ar stilistisko ekspresiju sarunvalodas vārdi, kas radušies no barbarismiem, tāpat kā daudzi citi sarunvalodas vārdi, pauž arī noteiktas satura nianses, kuru nav atbilstošajiem stilistiski neitrālajiem vārdiem, piemēram, *smuks*² 'skaists' «attiecīgo no-

¹ M. Stengrevica tos dēvē par daļējiem barbarismiem. — Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos . . ., 364. lpp.

² Stengrevica M. Piezīmes par dažiem vārdiem. — LVKJ, 1971, 115.— 116. lpp.

jēgumu izsaka it kā mazāk nopietni, ar zināmu neoficiāluma, familiaritātes vai pat humora pieskaņu».¹

Cik grūti dažreiz ir norobežot sarunvalodas vārdus no stilistiski neitrāliem, tikpat grūti dažreiz ir noteikt robežu starp barbarismiem un sarunvalodas vārdiem.²

4. Ir barbarismi, kuru attīstībā vērojami sarežģītāki leksikostilistiskie procesi — vārdi apaug ar jaunām nozīmēm, kļūst polisēmiski, un to leksiski semantiskajiem variantiem ir dažāda vieta mūsdienu latviešu literārajā valodā. Barbarisma pamatnozīme var novēcot, tai blakus var rasties citas nozīmes ar noteiktu vietu valodas leksikostilistiskajā sistēmā. Piemēram, vārda *brūte*³ pamatnozīme 'līgava' ir novecojusi un uzlūkojama par barbarismu, bet atvasinātā nozīme 'mīļākā' ieguvusi sarunvalodas vārdu stilistisko papildkomponentu. Vārds *dienēt*⁴ ar nozīmi 'būt aktīvajā kara dienestā' ir stilistiski neitrāls, bet ar nozīmi 'strādāt par kalpu, kalponi; kalpot (pie privātas personas)' — barbarisms (novecojis).⁵ Ļoti sarežģīta ir vārda *bilde* semantiskā un stilistiskā transformācija.⁶

5. Ir barbarismi, kuru īpatnējā nokrāsa neitralizējas atsevišķos stabilos vārdu savienojumos un frazeoloģismos. Tāds ir, piemēram, barbarisms *ģimis* 'seja' savienojumos *nosarkt pa visu ģimi*, *skābs ģimis*, frazeoloģismā *velna ģimis*, kā arī vārds *deķis* vārdkopās *zirgu deķis*, *zāļu deķis*.⁷ Frazeoloģismos barbarismi ir īpaši noturīgi, piemēram, *mest plinti krūmos*, *brūķēt lielu muti* u. c. Barbarismu nostiprināšanās frazeoloģismos nodrošina šiem vārdiem vietu valodā uz ilgiem laikiem.

* * *

Barbarismi ir komplicēta leksikas grupa, un tiem ir dažādas funkcijas. Tie, īpaši attīstības barbarismi, nepieciešami laikmeta kolorīta radīšanai, vēsturiskās patiesības saglabāšanai.

¹ *Stengrevica M.* Piezīmes par dažiem vārdiem. — LVKJ, 1971, 116. lpp.

² Sk. vārdu *deķis* rakstā *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos ..., 362. lpp.

³ LLVV 2, 134. lpp.

⁴ Turpat, 333. lpp.

⁵ Sk. *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos..., 357. lpp.

⁶ Sk. turpat, 364.—365. lpp.; LLVV 2, 90. lpp.

⁷ Sk. *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos..., 362. lpp.

Barbarismiem, kas saistīti ar laikmeta iezīmēm un pauž politisku saturu, piemīt ļoti spilgta kolorīta nokrāsa, spēcīga negatīva emocionalitāte ar parodijas raksturu, piemēram, *bauris* — latviešu zemnieks vācu feodāļu vērtējumā, *birģelis* — vācu pilsētnieks latviešu vērtējumā, *firers* — fašistiskās Vācijas vadītājs, *reihs* — šovinistiska, nacionālistiska vācu valsts. Jaunākos šāda veida barbarismus sastopam publicistikā — presē.

No publicistikas žanriem barbarismus plaši izmanto feļetonos atpalcības, spekulācijas, birokrātisma un citu negatīvu parādību izsmiešanai.

Kaut gan barbarismu resursi latviešu valodā ir plaši un dažādas ir to izmantošanas iespējas, tomēr nedrīkst aizmirst, ka pamatattieksme pret barbarismiem literārajā valodā ir negatīva un tie lietojami ļoti uzmanīgi. Ja tekstā barbarismu pārāk daudz vai to lietošana ir vāji motivēta, barbarismi ir nevēlami, jo tie piegružo, piesārņo valodu, padara to neliterāru.¹

Kopš latviešu nacionālās literārās valodas izveidošanās barbarismi ir skausti, gan aizstājot tos ar latviskiem jaundarinājumiem, gan nostiprinot un atjaunojot atbilstošos senākos latviskos vārdus, gan izmantojot apvidvārdus un jau esošajiem vārdiem piešķirot jaunas nozīmes.

Pirmais uzbrukums barbarismiem sākās buržuāziski nacionālās kustības laikā. Šeit vispirms minams jaunlatviešu — J. Alunāna un A. Kronvalda — veiktais darbs. Uzsāktā cīņa pret barbarismiem turpinās līdz mūsu dienām. Ipaši dedzīgi šai ziņā bija buržuāziskie pūristi divdesmitajos un trīsdesmitajos gados. Tad radās arī daži pārspilējumi un nepamatota aizguvumu skaušana (par vēršanos pret internacionālistiem jau runāts).

Cīņa pret barbarismiem nav viegla, robeža starp barbarismiem un literāriem vārdiem bieži ir nenoteikta. Barbarismi ir nozīmīga sarunvalodas vārdu rezerve. Vārdu uztveršanu par barbarismiem vājina svešā parauga neapzināšanās (piemēram, vāciskas cilmes barbarismus vāji apzinās vācu valodas nepratēji). Tas savukārt palīdz šādiem vārdiem nostiprināties literārajā valodā. Vārdu krājums ir mainīgs, un ne ikreiz ir iespējams pareizi novērtēt kāda vārda — arī aizguvuma — vietu valodas attīstības procesā. Dažreiz notiek tā, ka tā sauktie barbarismi nostiprinās un kļūst par literāriem, stilistiski neitrāliem vārdiem, piemēram, *šķēres*, *ķemme*, *ķemmēt*, *trepes* (sal. vācu *Schere*, *Kamm*, dsk. *Kämme*, *kämmen*, *Treppe*), un ne katru jaunu ieteikumu runātāji pieņem. Tā nenostiprinājās vārds *grieznes*, ko proponēja vārda *šķēres*

¹ Sk. *Stengrevica M.* Barbarismi un žargonismi vietā un nevietā. — LVKJ, 1971, 36.—39. lpp.

vietā, kaut gan pret to nekas nebūtu iebilstams. Vārds *trepes* turpina eksistēt paralēli vārdam *kāpnes*, un līdzās tam ir radies atvasinājums *patrepe*, kas nav aizstājams ar citu vārdu.

Par barbarismiem atzītie vārdi pazemina valodas kultūru un bez īpašas motivācijas nav lietojami.

Aizgūtu vārdu asimilācija

Latviešu valodā ir aizguvumi no dažādām valodām. Katrai no tām ir savi fonētiskie līdzekļi, sava gramatiskā uzbūve, savi vārdu darināšanas paņēmieni un leksikas sistēma. Vārdu aizgūšana nav mehānisks, bet radošs process, kurā vienlaicīgi un saskaņoti darbojas visas valodas sistēmas daļas, lai aizgūto vārdu padarītu par latviešu valodas piederumu. Dažādu valodu vārdi, kļūstot par latviešu valodas vārdu krājuma sastāvdaļu, pakļaujas latviešu valodas likumībām — pielāgojas latviešu valodas fonētikas, morfoloģijas un leksikas sistēmai. Notiek aizgūto vārdu fonētiska, morfoloģiska un leksiska asimilācija. Rodas jauna latviešu valodas leksiska vienība, kas vairāk vai mazāk atšķiras no vārda, kuru tā atdarina. Dažādu valodu vārdi, no kuriem katrs pieder pie savas valodas sistēmas, iegūst līdzību, ko nosaka latviešu valodas specifika.

Asimilācijas pakāpe var būt ļoti dažāda un ir atkarīga no aizgūšanas vēsturiskajiem apstākļiem — no tā, cik sens ir aizguvums, kādā veidā tas aizgūts — mutvārdu runā vai no rakstu valodas, kādā ir vārda komunikatīvā nozīmība (cik tas nepieciešams, cik bieži lietojams) utt. Asimilācija var būt tik pilnīga, ka šādus vārdus vairs neizjūt par aizguvumiem un tikai īpaši pētījumi ļauj tos nošķirt no mantotiem vārdiem, bet asimilācija var būt realizējusies arī tikai daļēji, vārds var būt saglabājis pazīmes, kas rāda tā nelatvisko cilmi. Pilnīgāk asimilējas tie aizguvumi, kas ir senāki un pārņemti dzīvā komunikācijas procesā. Latviešu valodā pie tādiem pieder aizguvumi no libiešu vai igauņu valodas, kā arī senākie aizguvumi no krievu un vācu valodas. Jaunākos aizguvumos asimilācijas pakāpe ir mazāka.

Fonētiskā asimilācija vērojama ikvienā aizgūtā vārdā. Aizguvumi tiek pārveidoti atbilstoši latviešu valodas fonētiski fonoloģiskajai sistēmai. Asimilācijas rezultātā var mainīties vārda skaņu sastāvs, uzsvara vieta un zilbes struktūra.

Aizgūtu vārdu vokālismā vērojamas šādas parādības: patskaņu kvantitātes maiņa, svešo patskaņu aizstāšana ar latviešu valodas patskaņiem, jaunu patskaņu fonēmu ieviešana, ierobežota platā *e* lietošana.

Aizgūstot vārdus no citām valodām, oriģinālvalodas patskaņu kvantitāti var saglabāt, bet var arī mainīt. Tuvāki oriģinālvalodas garumiem ir garumi nacionālajos aizgūvos, jo tie ir senāki un pārņemti tieši, piemēram, *amats* (*ammet*), *krūze* (*krūs*). Lie-lākas atšķirības no oriģinālvalodas vērojamas internacionālajos aizgūvos, jo to izrunu ietekmē starpniekvaloda, piemēram, *matemātika* gaidāmās *matēmatikas* vietā, *opera* ar garo *o* gaidāmā īsā vietā, *okeāns* ar īso *o* gaidāmā garā vietā un ar garu *a* gaidāmā īsā vietā.

Visai parasts aizgūvumu fonētiskās piemērošanās veids ir valodai svešu skaņu aizstāšana ar aizgūvējas valodas skaņām. Aizgūto vārdu patskaņi, kuriem nav latviešu valodā atbilstošu skaņu, tiek aizstāti ar kvalitātes ziņā tuvākajiem patskaņiem.¹ Atsevišķos gadījumos reizē ar vārdiem tiek aizgūtas arī skaņas. Vācu īsais *ü* tiek aizstāts ar latviešu *i*, piemēram, *bise* (viduslejasvācu *büsse*), garais *ü* — ar *i*, piemēram, *bidelēt* (viduslejasvācu *büdelen*), īsais *ö* — ar *e*, piemēram, *melderis* (viduslejasvācu *möller*), garais *ö* — ar *ē*, piemēram, *ēvele* (viduslejasvācu *hövel*).

Latviešu valodai svešais īsais patskanis *o* senākajos aizgūvos ir aizstāts gan ar *u*, piemēram, *klucis* (vācu *Klotz*), *bulta* (viduslejasvācu *bolte*), *bumba* (vācu *Bombe*), gan ar *a*, piemēram, *pasts* (vācu *Post*), *gavēt* (kr. *zoberь*); garais *o* ir diftongizējies, piemēram, *roze*, *odere*, *mode*. Diftongizēšanās tendence vērojama arī mūsdienu valodā — tā sastopama biežāk lietojamo vārdu izskaidrās, piemēram, *rajons*, *citrons*, *balkons*. Parasti jaunākajos aizgūvos tiek paturēts monoftongs, piemēram, *oktāva*, *komforts*, *loģika*, *pols*, *fonds*, *opijs*, *lozungs*, *metode*, *komisks*. Monoftonga kvantitāte ir divējāda. Dažreiz tā saskan ar oriģinālgarumu, dažreiz nesaskan un atsevišķos gadījumos ir svārstīga. Aizgūvumi latviešu literārās valodas fonēmu sistēmu ir papildinājuši ar īso un garo patskani *o*. Šīs fonēmas ir sastopamas vienīgi aizgūtos vārdos.

Aizgūtos vārdos vērojamas zināmas īpatnības šaurā un platā *e* lietošanā. Senākajos aizgūvos šo skaņu lietošanas nosacījumi ir tādi paši kā latviskas cilmes vārdos, piemēram, *selga*, *sēne*, *cena*, *ēvele*, *dēlis*, *enkurs*, *svētki*. Šie vārdi šaurā un platā *e* lietošanas ziņā pilnīgi asimilējušies latviskas cilmes vārdiem. Jaunākajos aizgūvos asimilācija nav pilnīga. Pielāgojoties oriģinālvalodu resp. starpniekvalodu izrunai, tajos parasti tiek lietots šaurais *e*, piemēram, *perons*, *biļete*, *lektors*, *debates*, *reglaments*. Platā *e* lietošana ir ļoti ierobežota. Tas sastopams internacionālu vārdu latviskajos piedēkļos, kur vispār tiek lietota tāda pati skaņa

¹ Sk. *Endzelins J.* Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 63.—65. lpp.

kā attiecīgajā piedēklī latviskas cilmes vārdos, piemēram, *ko-*
mentētājs, complicēts, debatētu. Atsevišķos gadījumos platais *e*
internacionālajos vārdos tiek lietots izņēmuma kārtā (vācu va-
lodas ietekmē), piemēram, *verbs, nervs, persona, hercogs*.

Aizgūtu vārdu konsonantismā vērojamas šādas parādības:
svešu līdzskaņu aizstāšana ar latviskām skaņām, jaunu līdzskaņu
ieviešana un līdzskaņu kvalitātes pārveidojumi.

Senos aizguvumos vairākas svešas skaņas ir aizstātas ar ci-
tām.¹ Tā aizguvumos no krievu valodas pakaļējais mēlenis sprau-
dzenis *x* ir aizstāts ar artikulāri tuvāko latviešu valodas līdz-
skani — pakaļējo mēleni slēdzeni *k*, piemēram, *kalps* (senkr.
*холпъ), *pūkas* (veckr. пухъ). Ar šo pašu skaņu ir aizstāts vācu
ch, piemēram, *slikts, dikti, skapis* (viduslejasvācu *slicht, dicte,*
schap). Lūpenis spraudzenis *f* ir aizstāts ar slēdzeni *p*, piemē-
ram, *kartupelis* (vācu *Kartoffel*). Faringālais spraudzenis jeb tā
sauktā dvesmas skaņa ir atmesta, piemēram, vārdos *ēvele, āmurs*
(viduslejasvācu *hövel, hamer*), *Ansīs* (vācu *Hans*).

Jaunākajos aizguvumos aplūkoto pārveidojumu nav. Aizguvu-
mos no krievu valodas tiek paturēts pakaļējais mēlenis sprau-
dzenis (ortogrāfijā to apzīmē ar burtu *h*), piemēram, *kolhozs,*
haltūra. Vācu uvulārā spraudzeņa vietā tiek lietots akustiski ļoti
tuvais no krievu valodas aizgūtais pakaļējais mēlenis spraudze-
nis, piemēram, *krahs*. Dažreiz jaunākos internacionālos aizguvu-
mos sastopams gan *k*, gan *h*, piemēram, *krizantēma* un *hrizan-*
tēma, kronisks un *hronisks*. Saglabāts tiek līdzskanis *ʃ*, piemēram,
ʃakts, ʃonds, ʃerma. Dvesmas skaņa tiek vai nu paturēta (tad tā
uzlūkojama par fonēmas *x* fakultatīvu variantu), vai aizstāta ar
pakaļējo mēleni spraudzeni, piemēram, *hektārs, harmonija*. Pa-
turēts tiek vācu vidējais mēlenis spraudzenis, kas funkcionē kā
fonēmas *x* fakultatīvs variants, piemēram, vārdā *tehnika*. Rezul-
tātā latviešu valodas fonēmu sistēma ir papildinājusies ar divām
jaunām līdzskaņu fonēmām — *x* (latviešu grafētikā šai fonēmai
atbilst burts *h*) un *ʃ*. Šīs fonēmas sastopamas vienīgi aizgūtos
vārdos. Fonēmu sistēmas bagātināšanās atviegloja jaunu vārdu
asimilāciju.

Ir tādi gadījumi, kad latviešu valodā ir gan sastopama skaņa,
kas ir aizgūstamajā vārdā, bet šī skaņa atrodas neparastā pozī-
cijā un tiek pārveidota.

Latviskas cilmes vārdos ir parasts sākotnējos pakaļējos mē-
leņus *k, g* priekšējās rindas patskaņu priekšā aizstāt ar priekšē-
jiem mēleņiem *c, dz* (vārdu gramatiskajās formās un dažos atva-
sinājumos gan vērojamas atkāpes no šīs likumības, piemēram,

¹ Sk. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 155.—167. lpp.

saku — *saki*, *sakiet*, *raku* — *raki*, *zirgs* — *zirgi*, *jauks* — *jauki*, *jaukiem*, apstākļa vārds *jauki*), tāpēc *k*, *g* šādā pozīcijā nelatviskas cilmes vārdos likās nepieņemami. Tie gan nav aizstāti ar *c* un *dz*, jo šis process kā dzīva fonētiska parādība bija jau beidzies, bet pārveidoti par vidējiem mēleņiem *ķ*, *ģ*, kuru artikulācija ir tuvāka priekšējo mēleņu *c*, *dz* artikulācijai nekā pakāļējo mēleņu *k*, *g* artikulācija. Šādi pārveidojumi sastopami a) senākajos lokālajos aizguvumos no dažādām valodām — no libiešu vai igauņu valodas, piemēram, *ķeksis*, *ķepa*, *ķilda*, *ķisis*, no krievu valodas, piemēram, *ķiselis*, no vācu valodas, piemēram, *ķēde*, *dīķis*, *ķirsis*, *bruģis*, no lietuviešu valodas, piemēram, *duļķes*, *ķekars*, *ķēve*, *ģērbt*, *ģimene*; b) vienā daļā internacionālismu, piemēram, *aļģes*, *ģeogrāfija*, *ģeometrija*, *ģilde*, *ģipsis*.

Pašos jaunākajos aizguvumos šādu pārveidojumu vairs nav, piemēram, *kefīrs*, *keramika*, *kibernētika*, *kilometrs*, *geto*, *gids*, *gigants*.

Dažos internacionālos vārdos līdzskanis *ķ* aizstāj krievu *x* vai vācu *ch* (vidējo mēleni spraudzeni), kas tika lietoti grieķiskas cilmes vārdos, piemēram, *ķīmija*, *ķirurgs* (arī *hirurģs*).

Aizguvumos, galvenokārt intervokālā pozīcijā, sastopami gari skaneņi, piemēram, *ķemme*, *summa*, *gamma*, *kanna*, *tonna*, *savanna*, *kalla*, *halle*, *nulle*, *galli*, *eļļa*, *nerrs*. Šāda parādība nav parasta latviskas cilmes vārdos.

Dažreiz atsevišķu skaņu savienojumi tiek pārveidoti, pielīdzinot attiecīgo zilbi kādai labi pazīstamai izskaņai, piemēram, *mītiņš*, kas aizgūts ar krievu vai vācu valodas starpniecību no angļu *meeting*, tāpat *puđiņš* (*puđing*). Turpretim jaunākos aizguvumos *dempings* (*dumping*) un *dopings* (*doping*) attiecīgais pārveidojums nav noticis.

Latviešu valodā parasts ir pirmās zilbes uzsvars. Tādu uzsvaru dabū arī aizgūti vārdi, kas oriģinālvalodā vai starpniekvalodā tiek uzsvērti citā zilbē, piemēram, *kolhozs* (kr. колхоз), *kultūra* (kr. культу́ра, vācu *Kultúr*). Zināma atkāpe no šīs likumības vērojama nelatviskas cilmes īpašvārdos, piemēram, *Beļinskis* (ar uzsvaru otrajā zilbē), *Monteskjē* (ar uzsvaru beigu zilbē), kā arī dažos sugas vārdos, piemēram, *kakao* (uzsvars otrajā zilbē), *buklē*, *dražē*, *ateljē*, *komunikē* (uzsvars beigu zilbē).

Latviešu valodā garās zilbes tiek dažādi intonētas. Aizgūstot vārdus no valodām, kurās intonācijas netiek šķirtas, tajos tiek ieviestas latviešu valodas intonācijas. Aizguvumos dominē stieptā intonācija,¹ piemēram, *kalps*, *plāns*, *seļga*, *šķēres*, retāk sastopama lauztā un kritošā intonācija, piemēram, *meita*, *gurķis*, *zābaks*.

¹ Sk. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 39. lpp.

Līdzīgs intonāciju veidošanās process vērojams arī internacionālos vārdos. Vairumam internacionālismu ir stieptā intonācija, piemēram, *foīma, koņflikts*, bet ir arī vārdi ar laužto un krītošo intonāciju, piemēram, *partija*. Internacionālismu intonācijām valodnieki līdz šim nebija pievērsušies. Sakarā ar latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcu, ko izstrādā ZA Valodas un literatūras institūts, tiek pētītas arī internacionālismu intonācijas.

Aizgūtie vārdi pakļauti tām pašām pozicionālajām pārmaiņām, kas vērojamas latviskas cilmes vārdos, piemēram, vārdā *abstrakts* balsīgais līdzskanis *b* asimilējas nebalsīgajam līdzskanī *s* un mijas ar atbilstošu nebalsīgo *p*; *t* un *s*, nonākuši vienā zilbē, veido pozicionāli radušos afrikātu *c*. Nebalsīgie troksneņi starp uzsvētu un neuzvētu īsu patskani divzilbju vārdos kļūst gari vai pusgari, piemēram, *masa, bloki, mape*. Trīszilbju un četrzilbju vārdos, īpaši, ja aizguvumi ir jaunāki, vērojamas svārstības — viena daļa runātāju nebalsīgo troksneni pagarina gluži tāpat kā latviskas cilmes vārdos, otra daļa — nepagarina, piemēram, *kasete, raķete, acetons, akustika, citadele, asambleja*.¹ Tātad trīszilbju un četrzilbju vārdos asimilācijas pakāpe ir vājāka.

Reizē ar fonētisko asimilāciju notiek arī morfoloģiska asimilācija. Aizgūtie vārdi iekļaujas latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā un iegūst katrai vārdšķirai raksturīgu morfoloģisku noformējumu. Deklinējamās vārdšķiras iekļaujas deklināciju sistēmā, verbi — konjugāciju sistēmā. Istenībā tiek aizgūti nevis vārdi, bet vārdu celmi,² un gramatiskais noformējums ir tāds pats kā latviskas cilmes vārdiem. Tādā gadījumā morfoloģiskā asimilācija ir pilnīga. Dažreiz aizguvumi latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā iekļaujas tikai daļēji, tiem trūkst vienas vai otras attiecīgajai vārdšķirai raksturīgās kategorijas.

Lielākā daļa aizgūto lietvārdu ir asimilējušies pilnīgi — tie ir iekļauti noteiktā deklinācijā un tiek locīti tāpat kā latviskas cilmes vārdi. Aizgūtie lietvārdi iegūst latviešu valodai raksturīgās dzimtes. Vīriešu dzimtē tie tiek locīti pēc 1. un 2. deklinācijas parauga, piemēram, *veikals, siluets, skapis, ventilis*, sieviešu dzimtē — pēc 4. un 5. deklinācijas parauga, piemēram, *selga, enerģija, svece, ģenēze*, tikai retos gadījumos pēc 6. deklinācijas, piemēram, *klints, telts, valsts*. Tas tāpēc, ka arī lielais vairums latviskas cilmes lietvārdu pieder pie 1., 2., 4. un 5. deklinācijas.

¹ *Liepa E.* Nebalsīgo troksneņu kvantitāte starp uzsvētu un neuzvētu īsu patskani trīszilbju un četrzilbju vārdos. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1967, 60. sēj., 45.—58. lpp.

² *Левковская К. А.* Лексикология немецкого языка. М., 1956, с. 69.

Vārdu, kurus loka pēc 3. un 6. deklinācijas parauga, ir nedaudz, un šīs grupas ir vēsturiski ierobežotas — jauni latviskas cilmes 3. un 6. deklinācijas lietvārdi vairs nerodas, tāpēc šais deklinācijās nemēdz iekļaut arī aizguvumus.

Latviešu valodā ir neliels skaits aizgūtu lietvārdu, kas nav lokāmi. Tie pa lielākai daļai ir internacionāli vārdi un beidzas ar patskaņiem *o, ē, e, u, ū, a, ā, i, ī*, piemēram, *foto, kino, metro, solo, fiasko, veto, rokoko, skerco, maestro, kakao, komunikē, pikē, frotē, buklē, ateljē, foajē, dražē, cece, tabu, ragū, boa, ampluā, kivi, hindi, kiri*. Siem vārdiem nav latviešu valodai raksturīgo locījumu formu, locījumu nozīmes izpaužas saistījumā ar citiem vārdiem, piemēram, *iet uz kino, nākt no kino*. Nelokāmie lietvārdi parasti pieder pie vīriešu dzimtes, piemēram, *tuvākais kino, melns buklē, garšīgs ragū*.

Latviešu valodā ir sastopami arī daži nelokāmi īpašības vārdi, piemēram, *rozā, lillā, bordo, indigo, haki*. Tiem nav noteikto un nenoteikto galotņu, nav arī salīdzināmo pakāpju. Šo vārdu asimilācija ir tikai daļēja.

Lielais vairums aizgūto īpašības vārdu ir asimilējušies pilnīgi, piemēram, *slikts, skops, korekts*. Tos var lietot ar noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm un dažādās salīdzināmās pakāpēs, piemēram, *precīzs, precizāks, visprecizākais*. No aizgūtajiem īpašības vārdiem, tāpat kā no latviskas cilmes īpašības vārdiem, var atvasināt apstākļa vārdus ar adverbīālo galotni *-i*, piemēram, *reāli, regulāri, stihiski*.

Aizgūtie verbi parasti tiek iekļauti II konjugācijā, piemēram, *strādāt, ēvelēt, konkurēt*, III konjugācijas verbs ir *vajadzēt*. No formu veidošanas viedokļa II konjugācija ir visvienkāršākā.

Ir atvasināti internacionālismi, kuros vērojama noteikta atbilstība starp izskaņām latviešu valodā un starpniekvalodās — vācu un krievu valodā, piemēram, *politisks* (vācu *politisch*, kr. политический), *loģisks* (*logisch*, логический), *boikotēt* (*boykottieren*, бойкотировать), *aplaudēt* (*applaudieren*, аплодировать), *apelēt* (*appellieren*, апеллировать), *organizēt* (*organisieren*, организовать), *realizēt* (*realisieren*, реализовать), *organizācija* (*Organisation*, организация).

No aizgūtiem internacionāliem vārdiem var darināt jaunus vārdus ar latviešu valodas izskaņām un priedēkļiem, piemēram, *dirīģents* — *virsdirīģents*, *fizkultūra* — *fizkultūrietis*, *kolhozs* — *kolhoznieks*, *tīģeris* — *tīģerēns*, *vate* — *vatenis*, *talants* — *talantīgs*, *reāls* — *nereāls*, *organizēt* — *noorganizēt*, *pārorģanizēt*, *konstatēt* — *konstatējums*, *komplektēt* — *komplektēšana*.

Sarežģīta ir aizguvumu semantiskā asimilācija. Aizguvumus var pārņemt ar oriģinālvalodas (arī starpniekvalodas)

nozīmi, bet vārdu nozīme var aizguvējā valodā arī mainīties. Piemēram, lituānismu *ķekars, ķērpis, paģiras* nozīmes neatšķiras no atbilstošajiem lietuviešu vārdiem, bet vārdiem *ķēve, duļķes, ģērbt* ir cita nozīme nekā atbilstošajiem vārdiem lietuviešu valodā. Lietuviešu valodā *ķevė* ir 'liess, vājš zirgs', 'kleperis', *dūlkė* — 'puteklis', *ģērbti* — 'cienīt, godāt'. Lituānismu *ķirmis* un *snuķis* nozīme latviešu valodā ir specializēta. Lietuviešu valodā *ķirmis* ir 'tārps', latviešu valodā *ķirmis* — 'koka grauzējs tārps', lietuviešu valodā *snūķis* — 'dzīvnieka mute' (purns), bet latviešu valodā *snuķis* — 'dzīvnieka mute ar smailu ārējo daļu', piemēram, odam, zilonim.¹

Ipatnēji ir veidojušās no vācu valodas aizgūto vārdu *slikts* un *slims* nozīmes.

Viduslejasvācu valodā *slicht* nozīmē 'vienkāršs, mazs, niecīgs'. Šādu nozīmju nav latviešu vārdam *slikts*, kura nozīme laikam ir pārņemta no augšvācu *schlecht* — 'slikts, ļauns, nelāgs'.

Viduslejasvācu *slim* nozīmē 'greizs, liks, slikts', augšvācu *schlimm* — 'slikts'. Aizguvuma *slims* nozīme mūsdienu latviešu valodā ir tuvāka viduslejasvācu vārda *slim* nozīmei, tomēr no tās atšķiras — latviešu valodā vārds *slims* nozīmē 'nevesels', no tā darināti vairāki jauni vārdi: *slimot, slimnieks, slimība, slimnīca*. Tautasdziesmās vārdu *slims* (arī adverbu *slimi*) atrodam arī ar nozīmi 'slikts', kas sasaucas ar augšvācu *schlimm*. Piemēri:

*Sēsties, Laime, ceļmalā,
Ne manās kamanās;
Sli mu mūžu nolikusi,
Gribi viegli vizināma. (9267, 3.)*

Citos variantos šai dziesmā atrodam *Sliktu mūžu nolikusi*.

*Laba, laba jaunā mārša,
Kad ar labu labināja;
Pasacīja sli mu vārdu,
Met tad guni pakulās. (21 758, 2.)*

Pamatdziesmā un citos variantos *Saku vienu ļaunu vārdu*.

*Labāk viena apsasedžu
Ar balto villainīti,
Nekā ņēmu sli mu draugu,
Savas galvas daudzītāju.
(10 132.)*

¹ *Brence M.* Lituānismi latviešu literārajā valodā. — LVKJ, 1965, 55.— 60. lpp.

*Prom uz māju, prom uz māju,
Vai tur labi, vai tur slimī,
Jau saulīte tai vietā,
Kur vakar ienākot.*

(26 279.)

So nozīmi gadās vēl dzirdēt sarunvalodā, to sastop arī literatūrā, piemēram:

— *Vai dieviņ, Jāni! Niķains zirgs, tas tak ir slimāk kā klibs vai akls!*

(A. Upīts. Kopoti raksti. R.,
1951, 11. sēj., 367. lpp.)

Bet es viņiem esmu slimāks par skabargu aci. Kāpēc? Tāpēc, ka es nedzivoju, kā viņi grib.

(D. Zigmonte. Raganas māju remontēs.
R., 1969, 372. lpp.)

Tagadējā latviešu valodā vārdi *slikts* un *slims* nav sinonīmi, bet vārdi *schlecht* un *schlimm* mūsdienu vācu valodā ir sinonīmi.

Polisēmisku vārdu nozīmes reti tiek pārņemtas pilnīgi. Parasti pārņem atsevišķus leksiski semantiskos variantus. Tas bieži vērojams internacionālajos aizguvumos, kam vispār raksturīga nozīmju ierobežošana un specializēšana. Piemēram, franču *partisan* 1. nozīme ir 'piekritējs', 2. nozīme — 'partizānis', bet kā internacionālam vārdam tam ir tikai nozīme 'partizānis'.

Fonētiskās, morfoloģiskās un semantiskās asimilācijas rezultātā citvalodu cilmes vārdi kļūst par latviešu valodas vārdu krājuma sastāvdaļu. Aizguvumu jēdziens ir relatīvs, tas ir atkarīgs no mūsu zināšanām par vārda etimoloģiju. Par aizguvumiem tiek uzskatīti vārdi, kam ir atrasts avots kādā citā valodā. Sādām ziņām trūkstot, vārdi tiek uzverti par latviskiem. Paplašinoties zināšanām, var atklāties, ka dažs labs «latvisks» vārds ir aizguvums. Noteikt aizguvumus pēc ārējām pazīmēm — fonētiskā ietērpā, morfoloģiskās struktūras un gramatiskās formas — daudzos gadījumos nemaz nav iespējams, jo fonētiskā un morfoloģiskā asimilācija ir tik pilnīga, īpaši senos nacionālos aizguvumos, ka tie neatšķiras no latviskas cilmes vārdiem.

Dažās valodās aizguvumus, īpaši vēlākos, var pazīt pēc rakstības. Latviešu valodā citvalodu cilmes vārdus raksta pēc tiem pašiem principiem kā latviskos vārdus (izņēmumi ir tikai atsevišķos gadījumos — ārzemju laikrakstu un žurnālu nosaukumi u. tml.).

Internacionālos aizguvumos palīdz orientēties svešvalodu zināšana. Daļu šādu aizguvumu var pazīt pēc nelatviskām fonēmām (*o, f, h*) un neparastiem fonēmu savienojumiem, pēc neparastas uzsvāra vietas, pēc morfoloģiskā sastāva (sveši priedēkļi un piedēkļi, īpatnēja salikteņu struktūra) un gramatiskām īpatnībām. Nacionālos aizguvumus daudzos gadījumos var noteikt, tikai noskaidrojot vārda etimoloģiju. Arī etimoloģijas noteikšanā dažreiz ir grūtības.

Kalki

Burtiskā tulkojumā *kalks* (franču *calque*) ir uz caurspīdīga papīra vai auduma pēc apakšā palikta parauga izgatavota kopija. Valodniecībā ar kalkiem saprot valodas elementus — vārdus, vārdu nozīmes un frazeoloģismus, kas veidoti pēc konkrēta citas valodas parauga. Ar kalkiem valodā ienāk kaut kas jauns, bet, rūpīgāk ieskatoties jaunajos valodas veidojumos, kļūst redzams arī svešais paraugs. Izcelšanās ziņā kalki atrodas it kā vidū starp mantotiem un aizgūtiem valodas elementiem. Paraugš, pēc kura kalks ir veidots, ir svešs, veidošanas līdzekļi ir ņemti no dzimtās valodas.

Izšķir morfoloģiskus, semantiskus un frazeoloģiskus kalkus. Morfoloģiskie kalki rodas, ja atdarina citas valodas vārda morfoloģisko struktūru, semantiskie — ja vārdam piešķir citas valodas vārda nozīmi, frazeoloģiskie — ja burtiski pārtulko citas valodas frazeoloģismu. Kalkus, tāpat kā aizguvumus, nosaka vēsturiskie apstākļi. Kalki rodas politisku, ekonomisku un kultūras sakaru rezultātā. Kalki paplašina vārdu krājumu, bagātina valodu.

Par morfoloģiskajiem kalkiem sauc saliktus vai atvasinātus vārdus, kas radīti, pārtulkojot kādas citas valodas vārdu morfoloģiskās sastāvdaļas un noformējot vārdu atbilstoši latviešu valodas gramatikas prasībām, piemēram, *laikraksts* (*Zeitschrift*), *baltrocis* (белоручка), *bezdarbība* (безделие), *izraksts* (выписка, *Ausschrift*). Kalki ir citas valodas vārdu morfoloģisko sastāvdaļu atveidojums ar latviešu valodas līdzekļiem. Pirmatnīgus vārdus nav iespējams izmantot kalku veidošanai, tos var pārņemt tikai tieši, piemēram, *krahs*, *stepe*, *centrs*. Ar morfoloģiskiem kalkiem vārdu krājumā ienāk jaunas leksiskas vienības. Morfoloģiskie kalki ir viens no parastākajiem leksikas papildināšanas līdzekļiem.

Lielais vairums kalku latviešu leksikā ir radušies krievu un vācu valodas ietekmē. Dažreiz krievu un vācu valodai ir tikai starpniekvalodas loma kalka veidošanā, oriģināls ir internacionāls

un meklējams kādā citā valodā, piemēram, pēc latīņu *manuscriptum* parauga ir radies vācu *Handschrift*, krievu рукопись un tālāk latviešu vārds *rokraksts*.

Daudzi kalki ir tā iesakņojušies valodā, ka bez īpašiem pētījumiem tos nevar atšķirt no tīri latviskiem vārdu darinājumiem. Kalks ir izjūtams tik ilgi, kamēr apzināmies svešo paraugu, pēc kura tas veidots. Izdzīstot parauga un jaundarinājuma savstarpējiem sakariem, mūsu apziņā zūd arī robeža starp kalkiem un latviskiem vārdu darinājumiem. Tāpēc kalkus var noteikt tikai pēc attiecīgiem vārdu reģistrējumiem un lingvistiskām izziņām.

Samērā daudz kalku atrodam K. Valdemāra Krievu-latviešu vācu vārdnīcā (1872. g.), piemēram, *bezcerība* (безнадежность), *bezgalība* (бесконечность, беспредельность), *lidzcietība*, *lidzcietīgs* (сострадание, сострадательный, *Mitleid*, *mitleidig*), *lidzstrādnieks* (сотрудник, *Mitarbeiter*), *pēcnācējs* (*Nachkomme*), *pretdarbība* (противодействие, *Gegenwirkung*), *pretruna* (противоречие, *Widerspruch*), *priekšlikums* (предложение, *Vorlegen*), *priekšmets* (предмет), *saturs* (содержание, *Inhalt*), *uzpirkstenis* (наперсток), *asinsriņķošana* (кровообращение), *dziļdomība* (глубокомыслие), *kokvilna* (*Baumwolle*), *labsirdība*, *labsirdīgs* (добросердечие, добросердечный, *Gutherzigkeit*, *gutherzig*), *pilngadība*, *pilngadīgs* (*Volljährigkeit*, *volljährig*), *rokraksts* (рукопись, *Handschrift*), *ūdenradis* (водород), *vaļsirdība*, *vaļsirdīgs* (*Offenherzigkeit*, *offenherzig*), *vienlaicība*, *vienlaicīgs* (одновременность, одновременный), *vienskaitlis*, *daudzskaitlis* (*Einzahl*, *Mehrzahl*).¹ Kā redzams no piemēriem, daudzos gadījumos grūti noteikt, kuras valodas paraugam — krievu vai vācu — bijusi lielāka ietekme latviskā kalka veidošanā. Dažreiz par paraugu varēja būt arī internacionāli vārdi, piemēram, *manuskripts*, kuram radušies kalki daudzās valodās.

Vācu valodas ietekmē ir radušies kalki salikteni, kam pirmajā daļā ir lietvārds, otrajā — īpašības vārds, piemēram, *debeszils*, *purpursarkans*, *sudrappelēks*. Sākotnēji latviskais izteiksmes veids ir tāds kā savienojumos *auksts kā ledus*, *balts kā sniegs* vai arī *ledus aukstumā*, *sniega baltumā*. Ilgu laiku šie kalki tika apkaroti, taču zināmu vietu literārajā valodā tie ir jau iekarojuši.²

Kā kalki no vācu valodas ienākuši arī vārdi *sējmašīna* (*Sämaschine*), *pildspalva* (*Füllfeder*) u. c., pēc kuru parauga ir darināti daudzi jauni vārdi ar verba tagadnes celma vai sākotnējo saknes

¹ Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 225.—250., 270.—280. lpp.

² Sk. Ahero A. Par *debeszils*, *sniegbalts*... tipa salikteniem. — LVKJ, 1965, 31.—37. lpp.; Soida E. Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. — Krāj.: Inovācijas dažādos valodas līmeņos. R., 1975, 150.—152. lpp.

formu pirmajā daļā un lietvārdu otrajā daļā, piemēram, *raidluga, dzenskrūve, lidmašīna, lodāmurs*.

Mūsu dienās latviešu valoda vistiešāk saskaras ar krievu valodu. Tāpēc jaunākie kalki ir radušies galvenokārt krievu valodas ietekmē, piemēram, *izstrāde* (выработка), *darbietilpīgs* (трудоемкий), *bezpalīdzīgs* (беспомощный).

Diezgan ievērojama vieta valodā ir semantiskajiem kalkiem, t. i., nacionālās valodas vārdu leksiski semantiskajiem variantiem, kas veidoti pēc atbilstošu citas valodas vārdu leksiski semantisko variantu parauga (par to runāts sakarā ar jaunu vārdu nozīmju rašanos). Semantiskos kalkus, tāpat kā morfoloģiskos kalkus, izjūt tikai tik ilgi, kamēr tie ir jauni. Kalkiem nostiprinoties, ar jaunajām nozīmēm aprod, un bez īpašas lingvistiskas izziņas tās nav iespējams atšķirt no pārējām nozīmēm. Semantiskie kalki bagātina vārda semantisko struktūru, rada jaunus sinonīmus. Semantiskos kalkus pārņem no tām valodām, ar kurām ir ilgstoša saskare. Krievu valodā ir diezgan daudz kalku no franču valodas, latviešu valodā — no krievu un vācu valodas. Jaunākajā laikā aktuāli ir semantiskie kalki, kas rodas krievu valodas ietekmē. Jau pilnīgi nostiprinājušies ir tādi kalki kā *pasvītrot* 'uzsvērt, izcelt' pēc подчеркнуть parauga, *brīdināt* 'iepriekš pateikt, darīt zināmu' pēc предупредить parauga. Pašlaik nostiprinās vārda *patērētājs* atvasināta nozīme 'ņēmējs, tērētājs (pretstatā devējam)' pēc потребитель parauga.

Kalki ir jautājums, kas ļoti cieši saistīts ar valodas kultūru. Kā citvalodu elementi kalki var būt traucējoši, un ne katrs kalks ir vēlams. Pārspīlēta un nepamatota kalku ieviešana, tāpat kā pārmērīga barbarismu lietošana, piegružo valodu. Atzīstami ir tādi kalki, pēc kuriem ir vajadzība, kuri bagātina vārdu krājumu un iekļaujas valodas vārdu darināšanas normās un semantiskajā sistēmā. Kā visos valodas kultūras jautājumos, tā arī šajā rodas daudz strīdu, jo ne katreiz tik viegli noteikt valodas attīstības tendences. Kā jau norādīts, ilgu laiku tika skauti salikteņi ar lietvārdu pirmajā daļā un īpašības vārdu otrajā daļā, bet tagad liela daļa no tiem tiek atzīti.

Var šaubīties, piemēram, vai kalks *bezpalīdzīgs* ir īsti nepieciešams, jo to pašu var izteikt ar vārdiem *nevarīgs, bezspēcīgs*, bet jaunākajā literatūrā tas tiek bieži lietots. Ir arī tādi gadījumi, kad morfoloģiskie kalki ir noteikti noraidāmi, piemēram, latviešu valodā nav vajadzīgs kalks *izpalikt*, kas veidots pēc vācu vārda *ausbleiben* parauga un lietots jau G. Manceļa rakstos.¹ Latviešu valodā nav parasti verbi ar diviem piedēkļiem un to pašu citā

¹ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda, R., 1965, 172. lpp.

veidā var izteikt vienkāršāk, saprotamāk, piemēram, *atbildes nebija* (nevis *atbilde izpalika*), *rezultāti būs* (nevis *rezultāti neizpaliks*). Pret šo kalku valodnieki ir vērsušies jau sen,¹ bet tas vēl tagad nav izskausts un bojā citādi labu latviešu literārās valodas pratēju runas un rakstu stilu. Visbiežāk tas tiek lietots trafaretā frāzē *rezultāti neizpaliks*.

Var būt arī nevēlami semantiski kalki, piemēram, *šaurš*, visbiežāk savienojumā *šaurā vieta*, resp., *vājā vieta*:

Piecgadē liela uzmanība veltīta rūpnieciskās ražošanas struktūras pilnveidošanai un tā saucamo šauru vietu likvidēšanai.
(Cīņa, 1966, № 74, 4. lpp.)

Latviešu valodā nav parasta un ir grūti uztverama vārda *šaurš* nozīme citētajā un līdzīgos kontekstos.

Latviešu valodniecībā kalki ir maz pētīti.²

VĀRDU KRĀJUMA PROFESIONĀLĀ DIFERENCIĀCIJA

Vārdu krājuma profesionālā diferenciacija ir saistīta ar cilvēka aktīvo darbību dažādās dzīves nozarēs — materiālo vērtību ražošanā un sadalē, tehnikā, zinātnē, mākslā un daudzās citās cilvēka darbības sfērās. Katrā nozarē izveidojas specialitātei raksturīga leksika, kas šajā nozarē ir parasta un ikdienišķa, bet ārpus tās reti kad tiek lietota. Pie speciālās leksikas pieder terminoloģismi un profesionālismi.

Sai nodaļā raksturosim terminoloģismus un profesionālistus tikai vispār — kā vārdu krājuma daļu, kas atšķiras no vispārlietojamās leksikas, ilustrējot tos ar piemēriem no dažādām nozarēm, bet nedodot pārskatu par visām šīm nozarēm.

Terminoloģismi

Speciālās leksikas galvenā daļa ir terminoloģiskā leksika jeb terminoloģismi. Tajā ietilpst kādā zinātnes, tehnikas vai mākslas nozarē lietotie termini.

Termins ir vārds, kas apzīmē stingri noteiktu kādas zinātnes jēdzienu un kas vienu un to pašu nozīmi saglabā gan jebkurā

¹ *Endzelins J.* Dažādas valodas kļūdas. R., 1932, 15.—16. lpp.

² Vispārīgs kalku raksturojums un ieskats kalku salikteņu veidošanā dots rakstā *Ahero A.* Par citu valodu ietekmi vārdu darjinašanā. — LVKJ, 1967, 12.—20. lpp.

noteiktas zinātnes nozares kontekstā, gan arī ārpus konteksta.¹ Piemēram, mežsaimniecības termini ir *kailcirte, mistraudze, pamežs, zemsega, dastot* u. c., arhitektūras termini — *antablements, erkers, frontons, kapitelis, portāls* u. c.

Termini ir viennozīmīgi. Kādreiz gan pieļauj atsevišķu terminu lietošanu ar divējādām nozīmēm, piemēram, *folklora* ar nozīmi 'tautas daiļrades kopums' un *folklora* ar nozīmi 'folkloristika', t. i., zinātne, kas pēti folkloru. Tāpat lieto terminus *gramatika, fonētika, frazeoloģija* u. c., saprotot ar tiem gan noteiktas zinātnes, gan šo zinātņu pētīšanas objektu. Dažkārt vienu un to pašu terminu lieto, saprotot ar to gan šaurāku, gan plašāku jēdzienu, piemēram, leksikoloģijā *nozīme* plašā izpratnē aptver visu leksiski semantisko variantu kopumu, šaurā — tikai vienu leksiski semantisko variantu. Tomēr šīs atkāpes negroza vispārīgo principu, ka terminiem jābūt viennozīmīgiem.

Terminiem zinātnē un tehnikā ir liela nozīme. Tie palīdz nepārprotami izteikt vajadzīgo saturu. Terminiem jābūt precīziem un skaidriem. Vācu valodnieks H. Suharts teicis: «Terminoloģiska neskaidrība zinātnē ir tikpat kā migla kuģniecībā, tā jo bīstamāka tāpēc, ka cilvēki to parasti neapzinās.»²

Ar terminoloģiju saprot noteiktas nozares terminu kopumu.

Terminoloģijas attīstība notiek ciešā sakarā ar literārās valodas attīstību. Vienotas terminoloģijas izstrādāšana ir svarīgs valodnieciskais darbs ar lielu sabiedriski politisku un valstisku nozīmi. Šī darba veikšanai tiek organizētas īpašas terminoloģijas komisijas.

Latviešu valodā pašreiz tiek veikts plašs terminoloģijas sistematizēšanas un izstrādāšanas darbs, ko vada Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija, kas tika izveidota reizē ar Zinātņu akadēmijas nodibināšanu 1946. gadā.³ Tās uzdevums ir sistematizēt un izstrādāt latviešu terminoloģiju dažādām zinātņu un praktiskās dzīves nozarēm, vākt un kārtot materiālus speciālu terminoloģisku vārdnīcu izdošanai. Šo uzdevumu veikšanai ir nodibinātas 14 apakškomisijas pa atsevišķām

¹ *Grabis R.* Par terminoloģijas attīstību un izstrādāšanu latviešu valodā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1952, № 4, 26. lpp.

² *Лорте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961, с. 19.

³ *Grabis R.* Zinātnes valodas skaidrības sardzē. — Cīņa, 1976, 4. jūn.; *Grabis R.* Ieskats latviešu zinātnes valodas veidošanās sākumos. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1976, № 6, 114.—131. lpp.; *Skujiņa V.* Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas 30 gadu darbs un galvenie terminoloģijas izstrādes principi. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1976, № 6, 102.—113. lpp.

nozārēm. Apakškomisijās iesaistīti visu nozaru speciālisti no ZA institūtiem, augstskolām un citām iestādēm. Apakškomisiju veikto darbu apspriež Terminoloģijas komisijas plēnums. Tajā kā locekļi ir apakškomisiju priekšsēdētāji un pārstāvji no izdevniecībām, Latvijas Padomju rakstnieku savienības, ministrijām, laikrakstu un žurnālu redakcijām un citām iestādēm.

Noteiktas nozares terminu projektus publicē ZA Vēstis kā atsevišķus biļetenus, lai sabiedrība varētu ar tiem iepazīties un vajadzības gadījumā izteikt savus iebildumus un priekšlikumus. Šim nolūkam paredzēts viens mēnesis. Pēc tam terminus apspriež un nodod publicēšanai galīgā veidā. Ir izdots vairāk nekā četrdesmit biļetenu ar galvenajiem lauksaimniecības, bioloģijas, ģeogrāfijas, ģeoloģijas, medicīnas, bibliotēku zinātnes un folkloristikas, apavrupniecības, astronomijas, hidromeliorācijas, elektronikas, selekcijas un sēklkopības, rasēšanas, hidromehānikas, hidroloģijas, kūdras rūpniecības, būvmehānikas un citiem terminiem.¹

Biļetenos dotie termini tiek sakopoti pa nozarēm un izdoti atsevišķu terminoloģisku vārdnīcu veidā. Pēdējā laikā tiek sagatavotas arī vārdnīcas, kuru materiāli nav publicēti biļetenos. Ir izdotas šādas vārdnīcas: 1. Metālu tehnoloģija un mašīnu elementi. R., 1958; 2. Fizika, matemātika, astronomija. R., 1959; 3. Augu aizsardzība. R., 1960; 4. Valodniecības terminu vārdnīca. R., 1963 utt., jaunākā ir 13. — Pedagoģijas terminu vārdnīca. R., 1978. Terminoloģiskajās vārdnīcās ir doti arī atbilstošie krievu valodas termini. Vārdnīcas ir veidotas divās daļās — pirmajā daļā vispirms ir latviskie termini ar tulkojumu krievu valodā, otrajā — otrādi. Augu aizsardzības terminu vārdnīcā bez tam vēl doti atbilstošie latīniskie nosaukumi. Tiek gatavotas jaunas terminoloģiskās vārdnīcas.

Līdzās Terminoloģijas komisijai ievērojamu darbu terminoloģijas izstrādāšanā veic PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle — Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts, īpaši sabiedriski politiskās terminoloģijas izveidošanā, tāpat arī izdevniecības², augstskolas³, ministrijas⁴, Latvijas Valsts bibliotēka⁵ un dažādas citas iestādes. Terminoloģijas attīstību veicina arī tie atsevišķie darbinieki, kuri, praktiskas vajadzības rosināti, atro-

¹ Sk. LVKJ, 1977, 227.—229. lpp.

² *Timofejevs L., Vengrovs N.* Mazā literatūrzinātnes terminu vārdnīca. R., 1965; Mazā estētikas vārdnīca. R., 1965.

³ *Galenieks P.* Botāniskā vārdnīca. R., 1950; *Stelle A.* Latviešu skatuves mākslas termini. R., 1962 (diplomdarbs).

⁴ Isa krievu-latviešu pedagoģijas terminu vārdnīca. R., 1959.

⁵ *Peile J.* Bibliotekāro terminu vārdnīca. R., 1957.

apzīmējumus, kas nostiprinās plašākas sabiedrības lietošanā un ar laiku kļūst par terminiem.

Latviešu valodas terminu atlases un terminoloģijas veidošanas pamatprincipi ir izkristalizējušies Terminoloģijas komisijas praktiskajā terminu vākšanas un sistematizēšanas darbā. Terminoloģijas teorētisko jautājumu risināšana atpaliek.¹ Līdzīgs stāvoklis ir padomju valodniecībā vispār.² Teorētiska rakstura publikāciju par latviešu valodas terminoloģijas jautājumiem nav daudz. Var minēt rakstu krājumu «Вопросы разработки научно-технической терминологии» (R., 1973), atsevišķus rakstus «Latvijas PSR ZA Vēstis» un dažos citos izdevumos. Regulāri par terminoloģijas jautājumiem tiek rakstīts «Latviešu valodas kultūras jautājumos»³, kur terminoloģijai iedalīta īpaša nodaļa. Ir izstrādāta viena kandidāta disertācija par terminu veidošanu.⁴

Cilmes ziņā termini var būt dažādi — tiem var būt latviska cilme, piemēram, *atvasināt* (vārdus), tie var būt radušies kā aizguvumi, piemēram, *leksikoloģija*, un kā kalki, piemēram, *divvalodība*. Latviskās terminoloģijas izveidē noderīgi var būt ne tikai literārās valodas vārdi, bet arī apvidvārdi. Liela nozīme terminoloģijas paplašināšanā ir internacionālajiem aizguvumiem.

Internacionālā terminoloģija ir tā leksikas daļa, kurā notiek visintensīvākā valodu savstarpējā tuvināšanās. Valodās, kas ietilpst vienā internacionālismu areālā, veidojas plašs internacionālo terminu fonds. Tā Eiropas areāla valodās ir daudzi internacionāli filozofijas termini, piemēram, latviešu valodā tādi ir *matērija, materiālisms, ideja, ideālisms, dialektika, kategorija*, tāpat arī politiski termini, piemēram, *partija, nācija, revolūcija, kongress, republika, pakts, militārisms, suverenitāte*, literatūrziņātņiski termini, piemēram, *drāma, sižets, novele, romāns*, lingvistiski termini, piemēram, *fonēma, fonētika, afikss, prefikss, sufikss, alternācija*. Vēl jo vairāk tas sakāms par medicīnas, matemātikas, ķīmijas un daudzu tehnisko zinātņu terminoloģiju.

¹ Грабис Р. Я. О состоянии терминологической работы в Латвийской ССР. — В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, с. 206.

² Виноградов В. В. Вступительное слово. — В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, с. 9.

³ Sk. publicēto rakstu tematisko rādītāju LVKJ, 1969, 224.—225. lpp.; LVKJ, 1974, 224.—225. lpp.

⁴ *Skujiņa V.* Tehnisko zinātņu terminu veidošana latviešu valodā. R., 1969 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā); *Скуиня В.* Образование терминов технических наук в латышском языке. Автореф. дисс. на сонск. уч. степ. канд. филол. наук. Рига, 1969.

Gramatiskā veidojuma ziņā daudzi termini ir vārdu savienojumi, piemēram, *artikulācijas bāze, atgriezeniskais darbības vārds*.

Termini ir stilistiski neitrāli, tos plaši lieto zinātniskajā un tehniskajā literatūrā.

Profesionālismi

Pie speciālās leksikas pieder arī profesionālismi. Profesionālismus dažreiz ir diezgan grūti norobežot no terminoloģismiem. Atšķirība ir tā, ka termini ir saistīti ar zinātņi, profesionālismi — ar darbu dažādās ražošanas nozarēs. Termins ir oficiāli pieņemts, ar literāru normu nostiprināts noteikta jēdziena apzīmējums kādā zinātnes, tautas saimniecības (rūpniecības, lauksaimniecības, tirdzniecības) vai tehnikas nozarē, bet profesionālisms ir neoficiāls apzīmējums — vārds, ko lieto vienas profesijas vai specialitātes pārstāvji mutvārdu runā un kas nav uzskatāms par zinātniska jēdziena apzīmējumu.¹

Attiecīgās specialitātes darbinieku valodā sastopami gan terminoloģismi, gan profesionālismi. Tā medicīnas darbinieki līdzās speciālajiem terminiem lieto arī sava aroda profesionālismus, tāpat juristi, aktieri u. c. Parasti galveno speciālās leksikas daļu veido terminoloģismi, tomēr ir atsevišķas nozares, kurās pārsvarā ir profesionālismi. Pie tādām pieder zvejniecība, medniecība u. c.²

Profesionālismiem raksturīga detalizēta dažādu parādību diferenciācija. Kur vispārlietojamā leksikā ir tikai viens vārds, tur profesionālajā leksikā diezgan bieži atbilst vesela virkne vārdu, kas apzīmē viena virsjēdziena dažādus paveidus. Tā, piemēram, visiem zināms vārds *tīkls*, bet zvejnieki lieto vārdus, kas apzīmē dažādus tīkla veidus, — *vads, tina, vimbuksis*. Tie ir profesionālismi. No speciālās zvejniecības leksikas var vēl minēt vārdus *kārba* 'liela laiva ar platu dibenu', *linums* 'zvejas tīkla audums', *spaile* 'zvejas rīku kopums', *tilaudas* 'laivas izņemamā grīda', *tarāt* 'izlasīt zivis no tīkla', *lēzēt* 'pēc zvejas sakārtot tīklus'.

Pedagogi lieto profesionālismu *logs* 'ar nodarbībām neaizņemts laiks starp darba stundām'.

Par profesionālismiem sauc tikai šauri speciālus apzīmējumus. Vārdi, kas pazīstami ne tikai vienas profesijas pārstāvjiem, bet arī plašākām aprindām, nav par profesionālismiem uzskatāmi, piemēram, profesionālismi nav vārdi *konvejers, zobrats, vraks* u. c.

¹ Калинин А. В. Лексика русского языка. М., 1966, с. 143.

² Turpat.

Daļa no profesionālismiem dažreiz ir apvidvārdi. Nespeciālistam grūti tos norobežot no vispārlietojamiem profesionālismiem, tāpēc iespējams, ka starp dotajiem piemēriem daži ir profesionālismi apvidvārdi.

Profesionālismu raksturs var būt arī vispārlietojamu vārdu nozīmēm. Piemēram, zvejnieki runā par *skaidru linumu* (ja acis ir lielas) un par *aklu linumu* (ja acis ir mazas). Ar vārdiem *mute* un *aste* tiek apzīmētas murda daļas, ar vārdu *lūpa* — laivas mala, piemēram:

..lai murda mute būtu brīva, bet aste un iedzirkņi nostiepušies.

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1971, 3. sēj., 158. lpp.)

Banderu Edgars atbrauca ar motorlaivu, paņēma tauvā četras līdz lūpai [ar reņģēm] piebērtas kārbas un devās uz Rīgu.
(Turpat, 54. lpp.)

Vairums profesionālismu — dažādu ierīču un to detaļu apzīmējumi — ir lietvārdi, bet netrūkst arī verbu.

Profesionālismi var būt gan latviskas cilmes vārdi, gan aizguvumi.

Latviskas cilmes vārdi ir tādi zvejniecības profesionālismi kā *lidināt* (*lidināt tīklus*) — 'gaidīt, kamēr zivis salien tīklos', *liekači* — 'vimbukša linumam virsū uzaustas acis, kas ir daudz lielākas par parastajām', *steltis* — 'ierīce tīklu nostiprināšanai jūrā', *iedzirknis* — 'murda daļa, kas neļauj zivīm tikt ārā'. Piemēri:

Maz ko varēja saredzēt mēness gaismā, mākoņi vienmēr aizslidēja spīdeklim priekšā, bet tomēr kādā gaismas mirkli viņš [Oskars] ieraudzīja murda steltis aiz trešā sēkļa. Tas bija Dūņa murds.

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1971, 3. sēj., 287. lpp.)

Lai vā ātri auga zivju kaudze. Vismaz tūkstoš mārciņu bija jau izņemts, bet vēl nebija iztukšots murda pirmais iedzirknis.
(Turpat, 165. lpp.)

Zvejnieku profesionālajā leksikā ir daudz aizguvumu, īpaši no lībiešu valodas. No lībiešu valodas ir aizgūti tādi vārdi kā *murds*, *jeda* 'tīklu virkne', *tarāt*, *izķīkēt* 'izņemt zivīm iekšas, iztīrīt', piemēram:

..tagad, ziemas vidū, kad Zviņu ciema ļaudis bija tukši no naudas kā izķiķētas reņģes..

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1971, 3. sēj., 14. lpp.)

Ir arī citas cilmes aizguvumi, piemēram, *venteris* (kuršu) — 'zvejas ierīce, kurā linums uzstiepts uz koka stīpām', *treiliņš* (viduslejasvācu) — 'ierīce, ar kuru zvejo zem ledus'.

Profesionālā leksika var atklāt vārdus, kas izmantojami attiecīgās terminoloģijas izstrādāšanā. Tāpēc būtu vēlams pievērsties profesionālās leksikas pētīšanai. Visvieglāk tas izdarāms nozarē, kuru šī darba veicējs labi pazīst. Pirmais uzdevums ir profesionālo leksiku savākt, noskaidrot atsevišķu vārdu nozīmes.

Nozīmīgs darbs, kas aplūko svarīgu zvejniecības leksikas daļu, ir B. Laumanes monogrāfija «Zivju nosaukumi latviešu valodā» (R., 1973). Amatniecības leksiku pētījusi A. Reķēna monogrāfijā «Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās» (R., 1975). Tajā analizēta ar celtniecību, kokapstrādi, metālapstrādi, aušanu un vēršanu, drēbnieka un kurpnieka darbu saistītā leksika. Abas monogrāfijas dod plašu valodas materiālu, kas izmantojams ne tikai valodniecībā, bet arī etnogrāfijā. Ar tām ir iedibināta latviešu valodas profesionālās leksikas inventarizācija un izpēte (līdz šim par dažādu nozaru leksiku bija tikai nepublicēti materiāli — studentu kursadarbi un diplomdarbi).

Profesionālo leksiku var pētīt arī rakstnieku darbos¹, taču šī bāze ir pārāk šaura, jo rakstnieki izlieto tikai zināmu profesionālās leksikas daļu, kas saistās ar apskatāmajām parādībām. Pazīstot kādas nozares profesionālo leksiku plašākā mērogā, varam ar to salīdzināt rakstnieku lietotos profesionālistismus.

Profesionālo (arī terminoloģisko) leksiku rakstnieki izmanto savos darbos vides, darba apstākļu notēlošanai, dzīves savdabīguma atklāšanai. Taču rakstnieks nedrīkst savu sacerējumu pārāk piesātināt ar profesionālistiem un terminiem. Tas traucē uztvert tēlojuma kopainu, padara tekstu nesaprotamu un līdz ar to mazāk iedarbīgu.

Ievērojot pareizu samēru starp vispārlietojamo un profesionālo leksiku, profesionālistismus savos darbos izmantojis Andrejs Upīts. Par A. Upīša profesionālās leksikas izlietojumu romānā «Plaīsa mākoņos» M. Saule-Sleīne saka: «Strādnieku dzīves notēlojums nav domājams ārpus viņa darāmā darba, darba vietas,

¹ Zalcmāne L. Profesionālā leksika V. Lāča romānā «Zvejnieka dēls». R., 1956 (kursadarbs).

darba nosacījumu un darba attieksmju notēlošanas. Fabriku, rūpniecību un dažādu uzņēmumu strādnieku dzīve 12—13 stundu noris darba vietā. Tāpēc arī rakstniekam nepieciešams tēlojuma valodā iesaistīt profesionālo leksiku. Darba procesu dažādās nozarēs rakstnieks notēlo tik spilgti un dzīvi, ka lasītājam rodas pārliecība, it kā autors šajos darba procesos ne vien dziļi ieskatījies un tos novērojis, bet arī pats bijis tieši tajos iesaistīts (piemēram, darbs *Herminghauzena un Formaņa atslēgu fabrikā*). Taču nekur rakstnieks nepievēršas šauri profesionālu sīkumu notēlošanai, tāpēc arī viņa valodā nav plašai sabiedrībai svešu, nesaprotamu terminu.»¹

VĀRDU KRĀJUMA SOCIĀLĀ DIFERENCIĀCIJA

Vārdu krājuma sociālā diferenciacija ir saistīta ar sociāli diferencētiem runātāju kolektīviem — sabiedrības noslāņojumiem dzīves veida un sabiedriskā stāvokļa ziņā, kā arī ar sociāliem grupējumiem un šķirām. Šādi kolektīvi, pamatos izmantodami nacionālo valodu, piesārņo to ar elementiem, kas uzskatāmi par valodas kropļojumiem un bieži ir saprotami tikai attiecīgajā vidē. Tā rodas kropļotas valodas paveidi — žargons un argo. Atšķirības starp tiem ir galvenokārt kropļojuma pakāpē — žargonā tā ir mazāka, argo — lielāka. Bez tam par argo uzlūko deklasētu elementu valodas paveidu, piemēram, zagļu, klaidoņu, deģenerātu žargonu. Arī žargons diezgan bieži ir saistīts ar tā lietotāju morāli un sabiedrisku pagrimumu, bet ne vienmēr. Dažreiz žargons ir tikai īpaša runas maniere, piemēram, skolēniem, studentiem, kareivjiem.

Latviešu valodā visvairāk pazīstamais žargons, kas guvis arī plašu atspoguļojumu literatūrā, ir kārkļuvāciešu žargons, ko XIX gs. beigās un XX gs. sākumā lietoja galvenokārt buržuāzija. Kārkļuvāciešu žargons izpaudās tādejādi, ka tā runātāji kropļoja latviešu vārdus, latviešu vārdu vietā lietoja no vācu valodas aizgūtus vārdus un vispār centās savu runu vāciskot, runāt pēc vācu modes. Mūsdienu valodā šis žargons ir jau izzudis, kaut gan atsevišķi vārdi barbarismu veidā vēl sastopami, īpaši mājsaimniecībā un amatniecībā.

Literatūrā kārkļuvāciešu žargons plaši atspoguļots brāļu Kaudziņu, A. Deglava, R. Blaumaņa, A. Upīša un citu rakstnieku darbos. Romānā «Zaļā zeme» kārkļuvāciešu žargonā runā sīkpilsoniskā Frēlihu ģimene. Frēliha madāmai katrā teikumā pa

¹ *Saule-Sleine M.* Daži vērojumi par valodu un stilu Andreja Upīša romānā «Plaisa mākoņos». — Grām.: Tautas rakstnieka Andreja Upīša 75 gadi. R., 1952, 416. lpp.

diviem trim «smalkiem» vārdiem: *dufte, rikte, špāse, klopferis, rīvbrote, fleķis, grosammā, šmorbrätens* u. c. Romānā «Plaisa mākoņos» šo žargonu lieto fabriku meistari. «Herminghauzena un Formaņa» meistars Kristaps Gudža pārvērties par Hristophoru Gudzecke (strādniekos viņš pazīstams ar palamu Puszeķe). Bezdarbniekam Fricim Lemešam, kas, darbu lūdzot un Puszeķi sveicinot, nav noliecies pietiekami zemu, viņš žargonā uzblāuj: «*Iekš mūs fabrik arkel netais, lemeš mēs nebrūķē.*» Tai pašā žargonā runā arī Puszeķiene. Nejauši gadoties pie Skrejienes kapa Grauda runas laikā, viņa kā dzelta iekliedzas: «*Tas tokš ir škandals!*» — un metas uz vārtu pusi. Arī tādiem māmuļniekiem kā Grosvalds, kas sevi dēvē par īstajiem tautas interešu aizstāvjiem un tautas vadoniem, latviešu valoda «ķeras», tajā skan sveša intonācija, vāciska izruna: «Mana kundze vienu *dēn* ierauga ķekšai zem spilvena avīzes lapu, un — iedomājieties, kungi, — tā ir «*Dēnas Lapa!*» Ar šiem un citiem piemēriem M. Saule-Sleine ilustrē žargona izmantošanu A. Upīša darbos un analizē žargonismu stilistiskās funkcijas.¹

Par žargonu uzskatāma arī tā kropolā valoda, ko lietoja vācu mācītāji un muižnieki satiksmē ar latviešiem, maz ko no latviešu valodas zinādami. Fragmentāri arī tas atspoguļots literatūrā.

Žargons var izpausties gan visā valodas sistēmā, gan tikai leksikā. Žargonā lietotus vārdus sauc par žargonismiem. Žargonismi visbiežāk tiek radīti, kropolojot citvalodu vārdus un sagrozot dzimtās valodas vārdu nozīmes.

Citvalodu vārdi veido lielu žargonismu grupu; pa lielākai daļai tie ir barbarismi, piemēram, *foršs, feins, šmuce*. Daudzi žargonismi ir citvalodu vārdu pārņēmumi un pārveidojumi, kas var būt saistīti ar nozīmes sagrozījumiem, piemēram, *dvoika* — 'divnieks' (atzīme), *učene* — 'skola', 'skolotāja', *bračka* — 'brālis', *kloze* — 'apģērbs', *šancēt* — 'strādāt', *čalis* — 'zēns', *fonars* — 'zila acs (pēc sitiena)', *drope* — 'iedzeršana', *bastot* — 'bēgt (no stundām)'.

Izplatīti un attiecīgā vidē iecienīti ir žargonismi ar vārda nozīmes sagrozījumiem, piemēram, *senči* — 'vecāki', *žnaugties* — 'skopoties', 'tielēties', *čungurs* — 'nauda', *mans* — 'es'. Šādas nozīmes tiek veidotas arī kā semantiski kalki — pēc citu valodu parauga, piemēram, pēc krievu vārda *дойти* parauga vārdu *aiziet* lieto ar nozīmi 'nokļūt līdz apziņai' (*viņam tas neaiziet, viņam beidzot aizgāja*).

¹ Saule-Sleine M. Daži vērojumi par valodu un stilu Andreja Upīša romānā «Plaisa mākoņos». — Grām.: Tautas rakstnieka Andreja Upīša 75 gadi. R., 1952, 414.—416. lpp.

Žargonismiem bez vides papildkomponenta piemīt arī stilistisks papildkomponents — vienkāršrunas stila nokrāsa. Tāpēc žargonismi literārajā runā lietojami ar lielu ierobežojumu, jo tie piesārņo valodu un degradē pašu runātāju. Attiecīgajā vidē tiem šāda negatīva vērtējuma nav. Literāros darbos žargonu izmanto personāža valodā kā stilistisku līdzekli tēlojamās vides raksturošanai. Tas kalpo rakstnieka ideoloģisko un māksliniecisko mērķu realizēšanai. Žargona iekļaušanai daiļdarbā jābūt mākslinieciski attaisnotai un atturīgai, citādi tiek kaitēts pašam daiļdarbam.¹

Ar labu mēra izjūtu žargonismi izmantoti I. Indrānes romānā «Lazdu laipa», tāpat A. Brodeles stāstā «Tas ir mans laiks». Harija valodā pa reizei dzirdami šādi žargonismi: *fāters* 'tēvs', *mutere* 'māte', *vecie* 'vecāki', *lauzties* 'tiepties' u. c. Piemēram der vieta, kur Harijs taisnojas Inesei par apvainošanu uzbāzībā:

— *Nē, tu esi vēl bērns, mazais... goda vārds! No sikumiem gribi iztaisīt un piešūt man nez kādu krimināllietu. Nu, labi, ja tev no tā būs labāk — es varu pateikt ar. Nu, es tā saciju. Kaut kā tamlīdzīgi... un pēc apstākļiem... tā bija, nu, kā to teikt, sava veida diplomātija no manas puses. Vai tev būtu labāk, ja es ar vecajiem sanistos? Nu, iznāca viņdien saraušanās par tevi... mutere nāca atklātā uzbrukumā... un tad es tā pateicu, un viņa man noticēja, saproti?*

(A. Brodele. Tas ir mans laiks.
R., 1969, 172. lpp.)

Žargons šajā stāstā izpaužas arī nepareizā internacionālismu lietošanā, piemēram:

Tik klasiska diena... vecie — projām...

(Turpat, 171. lpp.)

Jaunākajā latviešu literatūrā dažreiz vērojama pārspīlēta žargona izmantošana, ir aizmirsta valodas estētiskā funkcija, maz domāts par lasītāja literārās gaumes audzināšanu.²

Daudz žargonismu ir Z. Skujiņa romānā «Kolumba mazdēli».³ Daļa no tiem ir tipiski žargona vārdi vai nozīmes, piemēram,

¹ Sk. Stengrevica M. Barbarismi un žargonismi vietā un nevietā. — LVKJ, 1971, 36.—42. lpp.

² Sk. Stengrevica M. Neliterāri valodas elementi mūsdienu latviešu daiļliteratūrā. — LVKJ, 1972, 64.—70. lpp.

³ Sk. Jirgensone R. Ipatnējā leksika Z. Skujiņa romānā «Kolumba mazdēli». R., 1962 (kursdarbs).

ancuks 'uzvalks', *čālitis* 'zēns', *foršs* 'labs, lielisks' (*Foršā dzīvīte pagājusi*), *klārēt* 'skaidrot', *zoste* 'mērce', *kratīties* 'iet', *plānēt* 'dzīvot'.

Daļu žargonismu veido-metaforiski vārda lietojumi, neparastas nozīmes. Piemēri:

— *Sprīci, še roka*, — *Lipsts sacīja*. — *Tu tomēr esi čuguna puika*.

(*Z. Skujiņš*. Kolumba mazdēli. R., 1961, 354. lpp.)

— *Piespraud pie paziņojumu dēļa* [afišu], *esi tik smuks!* (Turpat, 91. lpp.)

Žargonismi izmantoti personāža un vides raksturošanai. Ar tiem piebārstīta slaista Sprīča Uztupa valoda. Žargonismu lietojums romānā visumā ir mākslinieciski motivēts, bet lielāka atturība tomēr būtu vēlama. Žargons un lamu vārdi ir ļoti «spēcīgi» — tie izraisa pārāk neestētiskus priekšstatus, tādēļ nav atzīstams, ka tie likti arī pozitīvu tēlu — Lipsta Tilcēna, vecā meistara Krūskopa un citu mutē.

Nevajadzīgi daudz žargonismu ir arī B. Saulīša romānā «Līdz pēdējai taisnei».

Dažreiz žargonu izmanto kā stila līdzekli satīriskā rakstura darbos, piemēram, R. Blaumaņa satīriskajā feļetonā «Labāko famīliju dzejnieks» (Kopoti raksti. R., 1958, 3. sēj., 253.—256. lpp.).

Īpatnēja vieta žargonismu vidū ir profesionālajiem žargonismiem jeb arodžargonismiem.¹ Arodžargonismi atrodas it kā vidū starp profesionālismiem un žargonismiem. Līdzīgi profesionālismiem arodžargonismi kalpo sazināšanās procesam noteiktā ražošanas nozarē. No profesionālismiem arodžargonismi atšķiras ar to, ka tie nav stilistiski neitrāli, tiem piemīt īpatnēja ekspresija, kurā robežojas sarunvalodas un vienkāršrunas stila nokrāsa. Piemēram, *liķis* — 'lielāks izlaidums' (burtliču žargonā), *kursināt* — 'salikt kursivā' (korektoru žargonā), *ķeņķi* (arī *ķuņķi*) — 'lašu tēviņi', *mačkas* — 'lašu mātītes' (zvejnieku žargonā):

Ķeņķi bija lieli, milzīgām galvām... vāju, baltu gaļu. Mačkas bija melnas, tievas un garas kā sliekas, uz pusi vieglākas nekā pavasarī.

(*V. Lācis*. Kopoti raksti. R., 1971, 3. sēj., 121. lpp.)

¹ *Riesel E.* Stilistik der deutschen Sprache. M., 1963, S. 108—111.

Tepat upē var izcelt lašus, ko te zvejnieki sauc par ķuņķiem un mačkām.

(I. Ziedonis. Motocikls. R., 1965, 89. lpp.)

Arodžargonismi atsevišķos gadījumos var kļūt par profesionālismiem un papildināt speciālo leksiku. Latviešu valodā arodžargonismi nav pētīti, bet tādi pētījumi būtu vēlami.

Argotismi ir argo lietoti vārdi. Argotismi sastopami deklasētu elementu runā un stilistiski vērtējami zemāk par žargonismiem. Argotismi izmantoti, piemēram, H. Gāliņa stāstā «Balerīna» (Kārūsām jāķer līdakas. R., 1972, 76.—104. lpp.).

VĀRDU KRĀJUMA TERITORIĀLĀ DIFERENCIĀCIJA

Valodas faktus, kas ir saistīti ar noteiktu teritoriju resp. dialektu un atšķiras no literārās valodas, sauc par dialektismiem. Šī ir dialektismu plašākā izpratne. Šaurākajā nozīmē ar dialektismiem saprot tikai literāros tekstos sastopamus dialektu elementus. Ievērojot šaurāko izpratni, dialektismi aplūkoti arī šai grāmatā. Pie piemēriem uzrādīti autori, kuru darbi ir pētīti. Tas nenozīmē, ka konkrētā forma vai vārds sastopams tikai nosaukto autoru darbos, šādi dialektismi var būt lietoti daudz plašāk.

Dialektismi attiecas uz dažādām valodas specifikas daļām — fonētiku, gramatiku (morfoloģiju un sintaksi) un leksiku. Atkarībā no tā, kurā valodas specifikas daļā vērojamas dialektālās atšķirības, dialektismus iedala fonētiskos, morfoloģiskos, sintaktiskos un leksiskos.¹

Fonētiskie dialektismi atšķiras no atbilstošajiem literārās valodas vārdiem ar skanējumu, piemēram, A. Upīša darbos lietotās formas *smilks* 'smilts', *sūrkstēt* 'sūrstēt', *elksnis* 'alksnis', *apenis* 'apinis', A. Austriņa darbos sastopamā forma *ustaba* 'istaba'.

¹ Dialektismu apskatā izmantoti diplomdarbi un kursadarbi: *Vintergrīna I.* Dialektismi A. Upīša darbos. R., 1954 (diplomdarbs); *Briedis A.* Ipatnējās leksikas vārdnīca Jāņa Jaunsudrabiņa darbiem par bērnu un jaunatnes dzīvi. R., 1961 (diplomdarbs); *Plūme L.* Latviešu rakstnieku darbos lietoto dialektismu vārdnīca. R., 1963 (diplomdarbs); *Poga Dz.* Leksika E. Birznieka-Upīša darbā «Pastariņa dienasgrāmata». R., 1959 (kursadarbs); *Lietaviete B.* Leksiskās īpatnības A. Austriņa darbā «Puišķans». R., 1960 (kursadarbs); *Dūmiņa B.* Ipatnējā leksika Annas Brigaderes «Trilōģijā». R., 1964 (kursadarbs); *Zilīte M.* Apskatsvārdi Mārtiņa Kalndruvas stāstu krājumos. R., 1966 (kursadarbs).

Morfoloģiskajos dialektismos vērojamas morfoloģiskas atšķirības salīdzinājumā ar literārās valodas ekvivalentiem, piemēram, R. Blaumaņa darbos lietotās formas *kļavs* 'kļava' un *sejs* 'seja', D. Zigmontes un I. Indrānes darbos sastopamā forma *celīte* 'celiņš',¹ A. Upīša darbos lietotās formas *auzaita* 'auzājs', *griķaita* 'griķājs', *linaita* 'linājs', *rudzaita* 'rudzājs'.

Sintaktiskie dialektismi izpaužas literārajai valodai neparastā rekcijā, sintaktiskās konstrukcijās un teikumu veidošanā, piemēram, kursiskajās izloksnēs lietotā konstrukcija *vajag maize* 'vajag maizes'.

Leksiskie dialektismi ir literārajā valodā lietoti dialektu vārdi, piemēram, *dābols* 'āboliņš' (A. Upītim, J. Jaunsudrabiņam, Auseklim un daudziem citiem), *pūne*, *pūnite* 'neliels šķūnis' (A. Upītim, E. Birzniekam-Upītim), *gabana* 'guba' (J. Jaunsudrabiņam), *olnīca* 'ganu ceļš' (A. Upītim, J. Jaunsudrabiņam), *čiksts* 'purvaina, zema vieta', 'ar žagariem klāts ceļš zemā vietā' (E. Birzniekam-Upītim), *svikls* 'sarkanā biete' (A. Upītim, J. Jaunsudrabiņam, J. Janševskim).

Mūsu uzdevums ir aplūkot leksiskos dialektismus. Leksiskie dialektismi ir viena dialektismu daļa, turklāt pati nozīmīgākā un plašāk lietotā. Leksiskie dialektismi parasti pazīstami plašākā apvidū, ne tikai atsevišķās izloksnēs vai izloksņu grupās, tāpēc tos sauc arī par apvidvārdiem. Termins *apvidvārds* ir izdevīgs tai ziņā, ka tas ietver sevī norādījumu uz leksiku un tādējādi palīdz nošķirt leksiskos dialektismus no fonētiskajiem un gramatiskajiem dialektismiem.

Apvidvārdus samērā plaši lieto mutvārdu komunikācijā, īpaši lauku apstākļos, kur tiem ir liels noturīgums, jo dzimtās izloksnes vārdi ikdienas sarunā ģimenē, kaimiņu un draugu vidū šķiet vairāk piemēroti nekā atbilstošie literārie vārdi. Fragmentāri apvidvārdus izmanto daiļliteratūrā un reizumis terminoloģijas izveidē u. tml. Pēc apvidvārdu materiāliem var pētīt tautas un valodas vēsturi. Apvidvārdi ir saistīti ar attiecīgā novada iedzīvotāju etnisko piederību un novada vēsturi.

Daļai apvidvārdu ir literāri ekvivalenti absolūtu sinonīmu veidā. Daži valodnieki šādus apvidvārdus izdala īpaši un sauc par īstajiem apvidvārdiem pretstatā apvidvārdiem, kas ir vienīgie attiecīgās parādības apzīmējumi un kam nav literāru ekvivalentu. Otrā veida apvidvārdi tiek saukti par etnogrāfiskiem dialektis-

---

¹ Sk. *Laua A.* Par dažiem nevēlamiem apvidvārdiem. — LVKJ, 1966, 58. lpp.

miem jeb etnogrāfismiem.¹ Tie ir kādam apvidum specifiski vārdi un apzīmē ar nodarbošanos, mājas dzīvi un ieražām saistītas parādības vai arī citas parādības, kam literārajā valodā nav īpaša apzīmējuma. Šīs grupas apvidvārdiem raksturīga ļoti sīka parādību diferenciacija.

Nav noliedzams, ka zināms pamats šādam grupējumam ir, tomēr ne katrreiz ir iespējams abas grupas droši un precīzi nošķirt. Daudzos gadījumos apvidvārdi robežojas ar profesionāļiem, un nespeciālists nevar pateikt, vai attiecīgajam vārdam ir literārs ekvivalents vai nav. Diezgan bieži apvidvārdi ir novecojuši, arī tad salīdzinājums ar literāru ekvivalentu nav īsti iespējams. Bez tam apvidvārdu izdalīšana vispār ir relatīva, lielā mērā atkarīga no darba veicēja subjektīvā vērtējuma — viņa paša valodas dialektālās bāzes, dažādu dzīves novadu pazīšanas un valodas zināšanām vispār, jo nav apvidvārdu vārdnīcas, ne arī pilnīgas latviešu literārās valodas normatīvās vārdnīcas, pēc kurām varētu pārbaudīt.

Apvidvārdus nosaka, izmantojot Latviešu-krievu vārdnīcu, ME un aptaujājot literārās valodas runātājus. Ja vārds ievietots LK vai iznākušajos LLVV sējumos kā literārs vārds vai tam ir norāde *izl. resp. apv.*, varam domāt, ka tas tāds ir; ja vārds LK nav ievietots, tas varētu būt apvidvārds. Pēc tam ME iepazīstamies ar vārdu tuvāk, uzzinām, kur vārds konstatēts un cik plaši izplatīts. ME, būdama pilnīgākā latviešu valodas vārdnīca, reizē dod arī bagātāko apvidvārdu publicējumu. Tā ir lielākais ieguldījums latviešu apvidvārdu pētišanā un apkopošanā.² Tad ar aptauju noskaidrojam, vai mūsdienu literārās valodas lietotājiem vārds ir pazīstams. No visa tā secinām, vai vārds ir apvidvārds vai nav. Tā apvidvārdi noteikti arī šai darbā, tāpēc iespējams, ka par vairākiem vārdiem var būt citādi uzskati.

Mūsdienu literārās valodas vārdnīcās apvidvārdus dod ar lielu ierobežojumu, bez tam norādes tāpat nav brīvas no subjektīvā momenta. Latviešu-krievu vārdnīcā apvidvārdu norādes dotas ļoti atturīgi, uzskatot, ka šaubu gadījumā labāk vārdu nekvalificēt par apvidvārdu nekā kvalificēt nevietā (sk., piemēram, vārdu *čiksts*). Diezgan bieži apvidvārdi kvalificēti par sarunvalodas vārdiem, piemēram, *pleika* 'dzērājs'.

¹ Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957, с. 7; Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 207—209.

² Sk. Rudzite M. Jānis Endzelīns un latviešu valodas dialektoloģija. — Literatūra un Māksla, 1973, № 8, 6. lpp.

Apvidvārdi pa lielākai daļai apzīmē reālijas ar ļoti konkrētu saturu: sadzīves un mājsaimniecības priekšmetus, vienkāršus darba rīkus, lauksaimniecības produktus, ēdienus, apģērba gabalus, dažādus savvaļas augus (piemēram, pelašķiem vien latviešu izloksnēs, ieskaitot fonētiskos variantus, ir 109 nosaukumi¹) utt.² Daudz apvidvārdu ir dots attiecīgajās sinonīmu rindās Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā.

Vispirms aplūkosim virkni apvidvārdu, kuriem ir literāri ekvivalenti. Apvidvārdi var būt pazīstami lielākā vai mazākā teritorijā. Latviešu valodā ir diezgan daudz apvidvārdu, ko lieto plašā apgabalā un kam izloksnēs ir dažādi fonētiski varianti, piemēram, *tupenis*, *tupulis*, *tupiņš*, *tupinis*. Par apvidvārdu avotu var būt visi latviešu valodas dialekti, arī vidusdialekts, uz kura pamata veidojusies latviešu literārā valoda.

Līdzās literārajam vārdam *kartupelis* plaši izplatīti apvidvārdi *rācenis*, *tupenis*, *buļba*.³ Vārdu *rācenis* ar nozīmi 'kartupeļis' lieto Latvijas rietumu daļā (visā Kurzemē, daļā Zemgales), vārdu *tupenis* — nelielā teritorijā Vidzemes vidienē (līdz Daugavai), vārdu *buļba* — galvenokārt Latgalē. Vārds *kartupelis*, kas ieguvis literāra vārda tiesības, izloksnēs pazīstams Zemgalē (Jelgavas tuvākajā un tālākajā apkārtņē) un Vidzemes lielākajā daļā. Vārdi *tupenis* un *rācenis* šad tad parādās literatūrā.

Literārās valodas vārdam *varde* atbilst apvidvārdi *naģe* (Rietumkurzemē), *kunna* (Ziemeļvidzemē), *kaupiņš*, *čaba* u. c. Vārds *varde* dialektos pazīstams plašā Latvijas teritorijā — Kurzemē, Zemgalē, Vidzemē, Latgalē.

Dažreiz literāra vārda tiesības ir ieguvuši divi vārdi, piemēram, *kadiķis* un *paeglis*.⁴ Vārds *kadiķis* tiek lietots galvenokārt Kurzemē un Zemgalē, *paeglis* — Vidzemē un Latgalē. Neviens no abiem nav uzlūkojams par apvidvārdu. Vērojama abu vārdu līdzāspastāvēšana un lietošana pēc izvēles. Kā apvidvārdu līdzās vārdiem *kadiķis* un *paeglis* Ventspils apkārtņē pazīst vārdu *ērcis*.

Ar vārdu *pilādzis*, ko dažādos fonētiskos variantos (*pilāgs*, *pīleņģis* u. c.) lieto plašā Latvijas teritorijā — Kurzemē, Zemgalē, Vidzemes rietumos, sacenšas vārds *sērmūkslis*, kas pazīstams gal-

¹ Nagaine M. Pelašķu nosaukumi Latvijā. R., 1963 (kursdarbs).

² Sk. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache. M., 1963, S. 89—90; Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1943, S. 4—5.

³ Ziņas par apvidvārdu izplatību un variantiem iegūtas no Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta sagatavotajām apvidvārdu kartēm.

⁴ Sk. Edelmane I. Kadiķis vai paeglis. — LVKJ, 1977, 41.—45. lpp.

venokārt Vidzemes un Zemgales austrumdaļā un Kurzemes dienvidrietumu stūrī. Arī tas tiek atzīts par literāru vārdu, tomēr prioritāte pieder vārdam *pīlādzis* (piemēram, ir tikai «Pīlādžu vīns», nevis citādi). Neapšaubāms apvidvārds ir *čermūkša*, ko dažādos variantos lieto galvenokārt Latgalē. Bez tam Ventspils apkārtnē pazīstams vārds *pucene* (arī *bucene*), piemēram:

Jau preti māj zaļā grāvmala ar mīligu buceņes ēnu.

(M. Kalndruva. Tīrumā.
R., 1963, 149. lpp.)

Dialektāls sinonīms vārdam *virši* ir *siliņi*, ko pazīst Latvijas rietumdaļā, piemēram:

Kamēr vien viņš [pelēkais akmens] atminējās, siliņi bija turpat viņam visapkārt raisījuši savus zilos pumpurišus, ziedējuši līdz pat vēlām rudenim, nobiruši un palikuši zem sniega.
(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti.
R., 1960, 1. sēj., 160. lpp.)

Mums pa labu roku stiepās plata nora, apaugusi siliņiem līdz pašai jūrai. Siliņi bija vēl pilnos ziedos. Kā vainagā tie spraudās viens pie otra ar saviem violeti sārtiem pušķiņiem.

(A. Brigadere. Stāsti.
R., 1958, 52. lpp.)

Gandrīz visā Latvijā sastopams nosaukums ziemas *kvieši*, bet Rietumkurzemē tam atbilst apvidvārds *pūri*.

Literārajam vārdam *vērpt* atbilst apvidvārds *sprēst*, kas pazīstams Latgalē un Vidzemes austrumos.

Tāpat apvidvārds ir *mūsa*, kuru lieto Latvijas ziemeļaustrumu daļā un kura literārais ekvivalents ir *muša*.

Vārdam *sakas* atbilst apvidvārds *riki*, ko lieto galvenokārt Kurzemē, un apvidvārds *paugas*, kas pazīstams nelielā teritorijā Zemgales dienvidos, piemēram:

Nu nokrita ilksis, zirgam noņēma vērzeles, paugas..

(A. Brigadere. Triloģija.
R., 1957, 379. lpp.)

Apvidvārds ir arī *vērzeles*, kas atbilst literārajam vārdam *slejas*.

Literārajam vārdkopai *linus plūkt* Vidzemes piejūras joslā atbilst *linus raut*, Latgales dienvidaustrumos — *linus plēst*; vārdkopai *sienu grābt*, ko lieto Kurzemē, daļā Zemgales un

Vidzemes ziemeļrietumos, pārējā Vidzemes daļā atbilst *sienu kasīt*, Latgalē un Austrumzemgalē — *sienu kast*.

Tālāk minēsim apvidvārdu piemērus mazāk pazīstamām parādībām, necenšoties nošķirt tajos etnogrāfismus. Literatūrā bieži sastopami dažādi ēdienu nosaukumi: *pītes*¹ 'ēdiens no grūstiem zirņiem', *pūtelis*¹ 'pasautēti, žāvēti, pēc tam rupji samalti labības graudi un pākšaugi ar rūgušpienu', *zidenis*¹ 'ēdiens no pākšaugiem, grūbām un cūkas gaļas', *grūslis*² 'ēdiens no sagrūstiem zirņiem, kartupeļiem, kaņepēm', *sutnes*¹ 'ēdiens no dažādu labību un pākšaugu miltiem', *spēķes*¹ 'ēdiens no lopu iekšām', *karsēknis*¹ 'karsēts piens', *pakrejas*¹, *pakrējums*¹ 'krējuma daļas, kas paliek virs rūgušpiena, kad krējums no virsas noņemts', *ķilķeni*³ 'klimpas', *pīgarica*¹ 'saldinātā ūdenī vai pienā iedrupināta maize'. Piemēri:

Nu māte stāstīja un priecājās. Kā tikai šī tikusi izcienāta un izmielota: sivēna gaļa, kartupeļi, sagrūstas pītes ar pakrējumu.

(J. Jaunsudrabiņš. Aija.
R., 1957, 17. lpp.)

..rupjās dzirnās saberztus pūteļa graudus iebēra pakreju pienā.

(A. Brigadere. Trilōģija.
R., 1957, 274. lpp.)

Mūsu māte stingri turējās pie veciem paradumiem. Tā meteņos katru gadu vārīja zideni ar cūkas ausi.

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 360. lpp.)

Māte liek galdā grūslī un rūgušpiena bļodu.

(Turpat, 31. lpp.)

Gardā smarža no virtuves jaucās ar grūšļa mikli sūro rūgtumu.

(Sudrabu Edžus. Raksti.
R., 1969, 2. sēj., 348. lpp.)

Man Aizbetņu tēvs iedeva mazu kulīti ar sutnēm, labsirdīgi piebilzdams: «Tās tev, dēls, labas dienas no Aizbetņu mātes.»

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 47. lpp.)

¹ LK nav.

² LK cita nozīme, LLVV nav.

³ LK bez norādes.

..ēd pats mierīgi gārdu gārdās [tā!] spēķes ar sausiem tupeņiem..

(A. Austrīņš. Puišķans. R., 1959, 232. lpp.)

Svētritā karsēknis, isti, ja vēl sestdien cepts plācenis, tad grūti ko labāku iedomāties.

(Turpat, 336. lpp.)

Šabās viņš sev izkaulē miltus un vāra ķiļķenus.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 90. lpp.)

«Pigarica! Saldinskāba kā vins. Medus klāt!»

(A. Brigadere. Triloģija. R., 1957, 76. lpp.)

Tālāk minēsim dažādus citus ar mājas dzīvi saistītus vārdus: aizgore¹ — 'aizkrāsne';

..muzikanti.. uzskaņo savas vijoles un sāk spēlēt kā circeņi aizgorē.

(A. Austrīņš. Sirmā stunda. R., 1960, 177. lpp.)

bunga² — 'muciņa, kurā lej šķidrus ēdienus';

Bet tad uz reizi Strazdiņam iešāvās labs padoms galvā, viņš pakēra Stepiņa putras bungu ar visu piesieto kuli un izmetās pa durvīm ārā.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 162. lpp.)

žukurs³ — 'koks ar žuburu galā';

Viņš paņem no ratiem cirvi un iet cirst žukurus pavardam.

(Turpat, 86. lpp.)

staņģis³ — 'toveris', 'muca';

Saliekam ratos sausmalku, katliņu, putras staņģi, pilno, balto kuli ar maizi un sviesta bunduli un sabāžam tur arī karotes.

(Turpat, 85. lpp.)

Krastam tuvāk piebraukušajos [kuģos] vīri pusteciņus nesa linu ķipas un graudu staņģus, vaska rituļus un medus mučeles.

(L. Purs. Degošais pilskalns. R., 1972, 158. lpp.)

¹ LK nav, LLVV apv.

² LK nav, LLVV nav.

³ LK nav.

*izvalkas*¹ — 'izvalkātas, novalkātas drēbes';

.. nekurnēdams ne par sliktu ēdienu, nedz vecām *izvalkām*, ko viņam parasti atdeva.

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 182. lpp.)

*kratas*² — 'veci apģērba gabali';

.. paklājis uz siena kādas *vecas kratas*, likos gulēt, apsedzies ar svārkiem.

(Turpat, 117. lpp.)

*krepeči*² — 'vecas, nederīgas lietas';

Neminētu nevar atstāt arī *vecu zara kannu*, ko brālis uzgāja *vecos krepečos* rijas kambarī.

(Turpat, 337. lpp.)

*grabasti*³ — 'vecas, nederīgas lietas';

«Kad ilgāk uz vietas cilvēks dzīvo, tad jau salasās visādi *grabasti*.»

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata.
R., 1959, 14. lpp.)

Ļoti daudz apvidvārdu ir saistīti ar lauku darbiem, piemēram: *tupesis*², *tupezis*² — 'siena guba';

Viņš tur gulēja aiz ciema pakalna malā, šis pelēkais akmens. Liels kā siena *tupesis*, nosūnojis, norepējis.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R.,
1960, 1. sēj., 159. lpp.)

Ap pusdienu cirtām grābekļiem apkārt un pret vakaru krāvām *tupežos*..

(Turpat, 2. sēj., 62. lpp.)

*dalbis*³ — 'dakša';

Baumanis uzkāpj rijā uz ārdiem, Ādams ar *dalbi* sniedz viņam augšā kūļus.

(Turpat, 109. lpp.)

*stirāji*² — 'zirnāji'; *važas*² — 'kamanas';

¹ LK nav, LLVV reti.

² LK nav.

³ LK nav, LLVV nav.

Vienā kaktā stāvēja stirāji. Tos lika ratos vai važās, kad brauca kur labākā vietā. Tos bāza arī sēdekļa maisā, jo tie bija daudz patikamāki nekā salmi un nesasēdās tik ātri.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata.
R., 1957, 27. lpp.)

čangaļi¹ — 'atsijāti, nederīgi graudi';

Uzvīlcis veco kuļamo kreklu, vectēvs ar liekšķeri rokā pazuda pie darba tumsā aiz vārsma, kurā vienkop sarausti čangaļi, pelavas un graudi.

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 77. lpp.)

karkles¹ — 'redeles, kur lopiem ieliek sienu';

Piegājām pie siena bāžamā cauruma, kur lejā pretī stāvēja Meļņa tukšās karkles.

(Turpat, 64. lpp.)

Māte.. blakus sienam karklē noliek spaini ar remdenu ūdeni [govij].

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas.
R., 1974, 67. lpp.)

vādze¹ — 'neuzarta vieta (arot)';

Velēna šķiedās te par šauru, te atkal tik plata, ka apakšā palika vādzes.

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata.
R., 1959, 446. lpp.)

grumstas² — 'sakaltušas zemes pikas, kukuržņi';

Te atkal sievietēm bij savs darbs — grumstu dauzišana.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R.,
1961, 2. sēj., 294. lpp.)

Bagāta ir apvidvārdu leksika cilvēka negatīvai raksturošanai, piemēram:

kleists¹ — 'klaidonis';

¹ LK nav.

² LK nav, LLVV nav.

*Ka nepaliek par kleistu, nesisitas ar plēguriem un krogus
brāļiem, lai dievs pasarga.*

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 248. lpp.)

*kleņģis*¹ — 'slaists';

*«Kad tik nu pagadītos kurmet dūšīgi strādnieki..» bažijās
savukārt saimnieces. «Dažreiz, mūsļaužu māt, pagadās tādi
kleņģi, kas visu māju tev izēd, bet no darba ne vēsts.»*

(Turpat, 298. lpp.)

*šļauksts*¹ — 'slaists';

Varbūt lutināts? Diezgan liels šļauksts.

(A. Brigadere. Triloģija.
R., 1957, 669. lpp.)

*pleika*² — 'dzērājs';

*Tad vilka lomu arī pazīstamie Rugaines plikadidas un plei-
kas..*

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 200. lpp.)

*«Kas to būtu domājis, ka jaunkundzes šito pleiku [Edgaru]
tik smalki ievēro?.. Tad jau kāda varbūt arī varēs pastāstīt, cik
pudeļu alus viņam jāizdzer, lai tam acis taptu raibas.»*

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958,
2. sēj., 254. lpp.)

*pleikot*¹ — 'dzert';

*Pie darba kā zvērs, bet, kad sāk pleikot, tad bez nedēļas
mieru nekad nemet.*

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1951,
11. sēj., 56. lpp.)

Daļa apvidvārdu saistās ar ieražām, piemēram:

*kūjnīeks*¹ — 'nelūgts viesis (kāzās)';

*Kad jau nu jāstāsta par Lejas krodzinieka kāzām, kurās gan
nebiju ne lūgts, nedz arī tiku piedalījies kūjnīekos..*

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 303. lpp.)

*izvadi*¹ — 'izvadišana (bērēs)';

¹ LK nav.

² LK sar.

Es visā šini vakara ainā noraudzījos puslīdz mierīgi, it kā tur šķirstā negulētu vis mans tēvs, bet kāds svešs.. Apraudājās i cīti sievieti kā daždien iz v a d o s.

(A. Austrīņš. Puiškans. R., 1959, 150. lpp.)

*apbēdas*¹ — 'cūku kaušana un sekojošais mielasts';

Ceps uz svētkiem pīrāgus vai vepru ap b ē d ā s asiņu maizi..

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1957, 39. lpp.)

Toreiz bija tāda mode, ka ap b ē d ā s vajadzēja dalities ar kaimiņiem, un tāpēc rudenos staigāja lielas krūzes, pilnas kāpostu un gaļas, no mājas uz māju.

(Turpat, 378. lpp.)

Pēc cilmes apvidvārdi var būt gan latviskas cilmes, gan aizgūti. Vairums apvidvārdu ir latviskas cilmes — gan ar senām mantotām saknēm, gan īpatnēji atvasinājumi un salikteņi. Daļa atvasinājumu ir ļoti seni — ar mantoto patskaņu miju veidoti, piemēram:

*naizs*², *citur niezis*², *niezulis*² (atvasināts no *niezēt*) — 'kašķis';

*izpara*¹ (atvasināts no *izpērt*) — 'veca, nolietota pirtsslota';

Skraidājot nereti vasaras dienvidū bērniem ap pirtiņu, kur sānos uz akmeņu krāšņpatas vējā čaukstēja vecas nomestas iz p a r a s, man bija bailes tām piedurties, sak, nez kādu n a i z u t ā s nav pērušas savā laikā.

(A. Austrīņš. Puiškans. R., 1959, 366. lpp.)

*aptraicīt*¹ (atvasināts no *aptriekt*) — 'notriekt';

Palika tikai zemē aptraicītās lapas un aplauztie zari.

(Turpat, 120. lpp.)

*uzstaips*² (atvasināts no *uzstiept*) — 'liķauts';

Kad atveda zārku, māte pati palīdzēja pie tēva apgērbšanas un iezārkošanas. No galvas līdz kājām pārklāja ar smalku u z s t a i p u un uzsedza lakatiņu uz mutes.

(Turpat, 149. lpp.)

¹ LK nav, LLVV nav.

² LK nav.

Starp apvidvārdiem ir arī dažādi jaunāki atvasinājumi — galvenokārt lietvārdu atvasinājumi ar izskaņām, piemēram, ar izskaņu *-ainis*: *stāvaiņi*¹ (*A. Austrīņš*. Puiškans. R., 1959, 40. lpp.) — 'ūdenszābaki', *vārdainis*¹ (turpat, 105. lpp.) — 'vārda-brālis', *mutainis*¹ (turpat, 91. lpp.) — 'runīgs cilvēks'; ar izskaņu *-enis*: *saliecenis*¹ (turpat, 37. lpp.) — 'kabatas nazis'; ar sufiksālo galotni *-a*: *laka*¹ (atvasināts no *lakt*) — 'vira suņiem', *cieņas*¹ — 'cienasts'. Piemēri:

Lai arī cik sūri, grūti jāplēšas un jācinās ar darbiem, māte tomēr nekad neaizmirsā ieliet sunīšam laku vai pamest kažam viņa tiesu..

(*A. Austrīņš*. Puiškans. R., 1959, 364. lpp.)

Annele ar Kati steidzas cieņas likt galdā, es kā virieša cilvēks aizšmaucos krustmātei garām un eju saņemt krusttēvu.

(*E. Birznieks-Upītis*. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 129. lpp.)

Retāk starp apvidvārdiem gadās atvasināti verbi, piemēram, *ieauzot*² (*A. Austrīņš*. Puiškans. R., 1959, 49. lpp.) — 'dot zirgam auzas', un salikteņi, piemēram, *sausmalka*¹ (*E. Birznieks-Upītis*. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 85. lpp.).

Daļu apvidvārdu dod aizguvumi, īpaši pierobežas joslās.

Daļa apvidvārdu ir aizguvumi no igauņu vai lībiešu valodas. Tie sastopami galvenokārt Ziemeļvidzemes izloksnēs un lībiskā dialekta apgabalā. Tie atspoguļojas arī literatūrā, piemēram: *roida*¹ — 'atkritumi, grūži';

..grīda bija piespļaudīta, piemētāta ar papirosu galiem, papīriem un visādu roidu.

(*V. Lācis*. Kopoti raksti. R., 1970, 1. sēj., 227.—228. lpp.)

*noridot*¹ — 'nokopt, novākt';

Pēc kafijas visi kopīgiem spēkiem norido galdū.

(*E. Birznieks-Upītis*. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 261. lpp.)

Lietuvas pierobežā sastopam apvidvārdus, kas ir aizguvumi no lietuviešu valodas. To daudz ir J. Jaunsudrabiņa un J. Janševska darbos, piemēram:

*auls*³ — 'stulms';

¹ LK nav.

² LK nav, LLVV *pareti*.

³ LK nav, LLVV nav.

Jau šis gribējis krist klēpjos [sākt lauzties], kad par laimi pamanījis, ka jaunkungam ir tāda kā govs aste, kuras gals aizbāzts aiz zābaka aulā.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1957, 62.—63. lpp.)

*paķele*¹ — 'prievīte'; *patāgs*¹ — 'parocīgs';

Mēs sējām krūzēm paķeles ap kakliem, lai būtu patāgāka nešana, un sākām staigāt.

(Turpat, 278. lpp.)

*avelis*² — '(putnu) būris';

«.. es nekur neredzu neviena strazdu avelīša.»

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 1959, 322. lpp.)

*trāba*¹ — 'būda';

Patiesībā te nekāda sētvida nebija, jo nebija vairāk trābu kā tikai istaba un tai tieši iepretim par soļu trīsdesmit šķūnis lieļiem vārtiem.

(Turpat, 225. lpp.)

No krievu valodas aizgūtie apvidvārdi sastopami galvenokārt Latgales izloksnēs, literatūrā tie mazāk pazīstami, piemēram, *bagaters, bagatieris*² — 'bagātnieks';

Varēja manīt, ka arī pārējie bērinieki tā kā drusku bijās no viņa, kā daždien nabagi no bagatera (bagātnieka).

(A. Austrīņš. Puiškans. R., 1959, 203. lpp.)

Ek še baznīckroga kalējs, lielāks bagatieris, savu pleķi bija saņēmis no pilnvarnieka, bet Pricis tieši no paša augstākunga.

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 1959, 205. lpp.)

*satulpīties*³ — 'saiet';

.. šaurajās ustabās jau tik daudz cilvēku nevar nemaz lāgā satulpīties..

(A. Austrīņš. Puiškans. R., 1959, 228. lpp.)

*uz guļņas*² — 'visu uzreiz';

¹ LK nav.

² LK nav, LLVV nav.

³ Tikai EH.

Ziemas salam uznākot, krusttēvs laida iekšā krievos, Pliskavas gubernā, kur teicās atradis trīs uzakupūs, kas noņemot uz gulņas — visu vezumu ..

(A. Austrīņš. Puiškans. R., 1959, 99. lpp.)

Apvidvārdiem, kas pēc cilmes ir aizguvumi, visā latviešu valodas sistēmā ir mazāka nozīme nekā pārējiem, potences papildināt literārās valodas vārdu krājumu tiem ir visai niecīgas, parasti tie paliek tikai rakstnieka darbā.

Sakarā ar apvidvārdiem jāmin semantiskie dialektismi. Par apvidvārdiem uzlūko izlokšnei raksturīgus vārdus, kādu nav literārajā valodā. Apvidvārdiem ir savs patstāvīgs skanējums un nozīme (visi aplūkotie piemēri), bet izlokšnēs ir arī vārdi, kuru skanējums pilnīgi sakrīt ar literārās valodas vārdu, bet atšķiras no tā ar semantisko struktūru, t. i., izlokšnes vārdam ir leksiski semantiskie varianti, kādu nav literārajā valodā. Tā, piemēram, visā Latvijā ir pazīstams vārds *dzīvot*, kura pamatnozīme ir 'bioloģiski eksistēt'. Šī nozīme līdz ar atvasinātajām nozīmēm, kas ir literārajā valodā, pazīstama arī Kurzemes izlokšnēs, bet šai apvidū vārda *dzīvot* semantiskā struktūra ir bagātāka, tam ir leksiski semantisks variants 'strādāt', kāda nav literārajā valodā. Šos no literārās valodas atšķirīgos leksiski semantiskos variantus sauc par semantiskiem dialektismiem.¹ Piemēri: *dzīvot*² — 'strādāt', *padzīvot* — 'pastrādāt';

— *Bet paskaties, ko es esmu padzīvojuse, kamēr tu gulēji, — viņa priecīga izsaucās, rādīdama tam pāri vīzu.*

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 1. sēj., 66. lpp.)

*krūts*³ — 'paugurs', 'cinis'.

Te bija vairākas tādas dobes, kurās pat vasaras vidū ūdens netrūka, bet bij arī vai no vietas augstas krūtis, apaugušas melnajiem elkšņiem un zīleņu mētrām.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata.
R., 1957, 196. lpp.)

¹ Sk. *Reķēna A.* Semantiskie dialektismi Kalupes izlokšnes leksikā. — Grām.: Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. R., 1967, 94.—102. lpp.

² LK, LLVV šis nozīmes nav, ME tā dota kā 5. nozīme.

³ ME dota kā 1. nozīme.

Es raku, .. un beidzot pēdu divu dziļumā sāka krāties ūdens. Nu es pārliku krustām šķērsām žaģarus un uzguldīju veselu sūnotu krūti par vāku, lai ūdens turētos vēss kā visās akās.

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 1959, 409. lpp.)

sēja¹ — 'zelmenis';

Annele jau gāja skolā, un mums ar Kati ik pārdienas katram bija jāuzrauga aitas, kuras no rītiem izlaida uz sēju.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 119. lpp.)

sētniece² — 'sieviete, kas pieskata māju, kad mājas ļaudis kur aizgājuši vai aizbraukuši';

Pēcpusdienā Aizbetņu tēvs taisījās māju, piekodinādams, lai nu braucot Aizbetņu māti aplūkot. Māte gan apsoliņa, ka būšot jāpaņem sētniece un jāaizbrauc vai nākamū svētdienū, vai.

(A. Austrīņš. Puišķans. R., 1959, 48. lpp.)

Ar apvidvārdiem visbiežāk sastopamies izloksnēs un daiļliteratūrā. Daiļliteratūrā tiem var būt īpašas stilistiskas funkcijas — vides kolorīta radīšana, stilistiski ekspresīvās leksikas bagātināšana, bet tie var būt lietoti arī bez īpaša stilistiska nolūka un liecināt par autora leksikas īpatnībām. Atsevišķus sava dzimtā novada vārdus rakstnieki lieto gan apzināti, gan neapzināti, jo valodas vārdu krājums ir tik liels, ka katra vienība nav atsevišķi pārskatāma, un vārds autoram liekas tik parasts, ka tam nekāda īpaša uzmanība netiek pievērsta. Dažreiz rakstnieki apzināti lieto atsevišķus apvidvārdus, jo tie viņiem ir ierasti un mīļi, dažreiz literārajā valodā nav vārda, kas tik pilnīgi izteiktu attiecīgo saturu vai nozīmes niānsi. Sakari starp atsevišķām vārdu krājuma vienībām ir tik brīvi, vārdu krājums tik elastīgs, ka vienmēr viegli var tam pievienot jaunas vienības. Bez tam mazāk pazīstama vai gluži nepazīstama vārda nozīmi palīdz atklāt konteksts. Tāpēc saprātīgi un ar mēru lietoti neparasti vārdi netraucē uztvert saturu kopumā. Tas dod iespēju literārā darbā ieplūdināt neparastus, maz dzirdētus, tikai vienā novadā pazīstamus vārdus. Apvidvārdiem jābūt lietotiem tā, lai tie uz literāro vārdu fona būtu saprotami.

¹ ME kopā ar pamatnozīmi.

² ME dota kā l. nozīme.

Kā vides kolorīta raksturotāji apvidvārdi tiek lietoti galvenokārt prozas darbos, kuros attēlota noteikta novada ļaužu dzīve. Tur tie palīdz atklāt novada īpatnības un palaikam netiek īpaši meklēti. Novada kolorīta radīšanai kopā ar apvidvārdiem rakstnieki dažreiz izmanto arī fonētiskos un morfoloģiskos dialektismus,¹ tomēr tiem stilistiski ir mazāka nozīme. Fonētikas un morfoloģijas normas aptver ļoti stingru un apjoma ziņā ne visai plašu sistēmu, tāpēc katra atšķirība no parastā tiek literārā tekstā sajūsta par traucējumu.

Patiesu vides kolorītu spēj radīt tikai autors, kas labi pazīst aprakstāmo novadu un labi zina šī novada izlokusni. Tā kā apvidvārdi ir saistīti ar tautas un valodas pagātņi, tad tos visbiežāk sastopam literāros darbos, kas atspoguļo pagājušā gadsimta dzīvi lauku novados. Šādos darbos apvidvārdu klāsts ir ļoti bagāts. Spilgtus piemērus tam atrodam bērņības atmiņu tēlojumos — A. Austriņa «Puišķanā», E. Birznieka-Upīša «Pastariņa dienasgrāmatā», J. Jaunsudrabiņa «Baltajā grāmatā», A. Brigaderes «Triloģijā».

Sevišķi daudz apvidvārdu ir A. Austriņa «Puišķanā», kurā atspoguļota īpatnējā Piebalgas novada dzīve. «Austriņa grāmatā pilnā spēkā dūc vērpjamie ratiņi, klab stelles, strādā ratiņu virpotāji, dreimaņi, pļavās balinās piebaldzēnu izaustie audekli, drēbnieki šuj svārkus no Piebalgas vadmalas, rudenos pa lielceļiem dodas aitu, jēru pūļi cits pēc cita, dzinēji plīkšķina pātagas, uz tuviem un tāliem tirgiem brauc ratiņu meistari, vēršu un jēru, linu uzpircēji, citiem vezumos audeklu baķi.»² Visu to attēlojot, nevar iztikt bez īpatnējās piebaldzēnu leksikas. Tā pastiprina veclaicības noskaņu un izceļ tēlojuma savdabību.³

Bez attiecīgajiem apvidvārdiem nav domājama ne J. Jaunsudrabiņa «Baltā grāmata», ne E. Birznieka-Upīša «Pastariņa dienasgrāmata», ne A. Brigaderes «Triloģija».

Apvidvārdu lietošanai jābūt mākslinieciski motivētai, un apvidvārdi jālieto ar mēru. Lai nepadarītu domu lasītājam nesaprotamu, literāru darbu nedrīkst pārāk piesātināt ar apvidvārdiem. Pārspīlēta apvidvārdu lietošana traucē arī rakstnieka māksliniecisko nodomu izpratni, piemēram:

¹ Sk. *Saule-Sleine M.* Daži vērojumi par valodu un stilu Andreja Upīša romānā «Plaisa mākoņos». — Grām.: Tautas rakstnieka Andreja Upīša 75 gadi. R., 1952, 417.—418. lpp.; *Upītis J.* Skrīveriešu izlokusnes pēdas Andreja Upīša darbos. — LVKJ, 1975, 41.—54. lpp.

² *Sudrabkalns J.* Par Antonu Austriņu un viņa «Puišķanu». — Grām.: Austriņš A. Puišķans. R., 1959, 13. lpp.

³ Turpat.

Dažreiz murdēdams kā burbulis no akača uznāk augšā dienas gaismā kāds vecs, spurains vārds,.. sak, ko tur ķiņķelējies par velti, ko kāģelējies, ko jakerējies kā bežga? Vai tiri bez urksta esi palicis?

(A. Austrīņš. Puiškans.
R., 1959, 269. lpp.)

Dažreiz kā māksliniecisks izteiksmes līdzeklis, gaivenokārt komikas radīšanai, tiek izmantota izloksne kopumā, nevis atsevišķi tās elementi. Nacionālās valodas veidošanās posmā izloksni lietoja humoristiska un satīriskā rakstura darbos, vēršoties pret atpalcību vai arī kritizējot sabiedriski politiskās dzīves parādības. Pagājušā gadsimta sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados šādam nolūkam bieži izmantoja tā sauktās malēniešu izloksnes (Austrumvidzemes izloksnes). Tā rikojies arī R. Blaumanis un dažus savus satīriskos feļetonus uzrakstījis ērglēniešu izloksnē, piemēram, «Izpušierēta laime»:

Jur š: «Nu, Jaeni, tev tōds ģimis kā lits debess. Kas ta tev noetics?»

Ja ens: «Pu tu, dranķi, kā ās noārrojōs.»

Jur š: «Ārrojies? Por ko?»

Ja ens: «Ok, vādzi, ās izgāš nokt redzēju sopinu.»

Jur š: «Nu nu?»

Ja ens: «Jae, nu iedomā! Ās sopinā rādzu, ešu beigts un debesies. Svātaiš Pieters do mun laipni roku un soka: «Skāties, Liepiņu Jaens or drusciņ šite! Nākat nu tuvāk! Nāvajag kaunēties.» Un tā viņš muini taišņi iebida debesies. Nu un āngālis Gābrijels tūlit mun preti un dō roku, un soka:

«Nu, Jaeni, nu dzīvo nu te kā po sovām mājām. Voi ko iedzārt a' gribēsi?»

«Nu,» ās soku, «por ļounu tos nābūtu. Kos to tev ir?»

«Vāri dabit, ko gribi,» sācija Gābrijels, «vīnu, olu, šnopstu, graku...»

«Jo, kā tas tev viens daudzums, tad lobak dzārtu graku.»

«Lābi,» soka Gābrijels. «Voi soltu voi siltu graku gribi?»

«Ok,» ās soku, «do lobak siltu. Tur lejā bij solt.»

«Lābi!» viņš soka. «Tod ās drusciņ ieiēšu ķēķie un ātnesišu vaerītu ūdeni.»

Un tad viņš izgāje.

Un ko tu domā? Kā viņš laukā, tā ās atmostos.»

Jur š: «Troki gon.»

Ja ens: «Jo — nuidie troki! Ja ās būt prāsijš soltas grakas, to būt dabijš!»

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958,
3. sēj., 386.—387. lpp.)

Izloksnē rakstītu fragmentu komikas radīšanai atrodam J. Jaunsudrabiņa tēlojumā «Uz kapiem» (Baltā grāmata. R., 1957, 321. lpp.).

Izloksne retumis tiek izmantota dramaturģijā, galvenokārt komēdijās, atsevišķu tēlu raksturošanai un komiska efekta radīšanai.

Sakarā ar literārās valodas ietekmes straujo pastiprināšanos un pārmaiņām sabiedriskajā iekārtā dialektu nozīme mūsu dienās jūtami mazinās. Tāpēc arī vides kolorīta raksturošanā dialektismiem vairs nav agrākās nozīmes. Mūsdienu rakstnieku darbos atrodam tikai pa retam apvidvārdam bez kolorīta veidošanas uzdevuma. Samērā daudz īpatnēju sava dzimtā novada vārdu lieto M. Kalndruva, dažreiz bez ME tie ir pat nesaprotami, piemēram, *bucene* 'pīlādzis' (M. Kalndruva. Tūmā. R., 1963, 48. lpp., 149. lpp.), *denkts* 'brašs' (turpat, 104. lpp.), *pēķot* 'pētīt' (turpat, 55. lpp.), *kraulis* 'stāvs upes krasts' (M. Kalndruva. Gravā pogoja lakstīgala. R., 1960, 294. lpp.).

Apvidvārdus savos darbos lielā mērā izmantojis J. Rainis.¹ Apvidvārdi kopā ar vecvārdiem palīdzēja J. Rainim radīt to leksikas bagātību un daudzkrāsainību, kas tik raksturīga viņa oriģināldarbiem un tulkojumiem. Latviešu literatūrā nav otra rakstnieka, kas tik daudzveidīgi būtu izmantojis dažādus iekšējos resursus vārdu krājuma bagātināšanai kā J. Rainis. J. Raiņa lietotajiem apvidvārdiem par avotu bijušas dažādas izloksnes (parasti apvidvārdu avots ir dzimtā izloksne). J. Rainis apzināti meklējis jaunus vārdus. Dzīves apstākļi deva viņam iespēju pašam tieši iepazīties ar vairākām izloksnēm. Bez tam J. Rainis ir izmantojis visas pieejamās latviešu valodas vārdnīcas. Daļa no J. Raiņa lietotajiem apvidvārdiem ir nostiprinājusies literārajā valodā — gan kā poētismi, gan kā stilistiski neitrāli vārdi, piemēram, *baisma*, *guns*, *jums*, *tāle*, *veldze*.²

Apvidvārdi ir nozīmīgi arī kā literārās leksikas rezerve. Tie var vietas papildkomponentu zaudēt un kļūt par stilistiski neitrāliem vārdiem, piemēram, Kurzemes vārds *dižs* 'izcils, nozīmīgs' (kā apvidvārds tas ir literārā vārda *liels* sinonīms, piemēram, *diža istaba*), vai iegūt stilistisku papildkomponentu. Apvidvārdi diezgan bieži papildina poētismu krājumu (sk. nodaļu par poē-

¹ Sk. *Zemzare D.*, *Pūķe M.* Par dažiem Raiņa valodas un stila pētišanas jautājumiem. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1959, № 4, 34. lpp.

² Sk. *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj., 52.—60. lpp.

tismiem), reizēm kļūst arī par sarunvalodas vārdiem, piemēram, Vidzemes vārds *pleika* 'dzērājs'.

Apvidvārdi var būt noderīgi terminu veidošanā, jo daļa apvidvārdu ir profesionālisti ar detalizētiem parādību apzīmējumiem.

Būdamā sena un bagāta, dialektu leksika ir neizsmeļams avots literārās valodas vārdu krājuma papildināšanai. Tās vērtības latviešu valodā vēl nav pilnīgi apzinātas. Nozīmīgs darbs dialektu leksikas izpētē tiek veikts Latvijas PSR ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūtā, kā arī Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātē.

Valodas un literatūras institūta gatavotajā Latviešu valodas dialektoloģijas atlantā leksikai ierādīta ievērojama vieta. Materiālu vākšanas programmā iekļautas 300 leksiskas vienības,¹ kurām noskaidrojami atbilstošie dialektālie ekvivalenti. Tās rūpīgi apsvērtas un izraudzītas lingvistiski nozīmīgākās. Materiālu vākums atklāj daudz jaunu, interesantu faktu (dažus no tiem izmantojām atsevišķu apvidvārdu izplatības ilustrēšanai).

Valodas un literatūras institūts veic plašu apvidvārdu vākšanas darbu. Lai sekmētu apvidvārdu vākšanu, ir izstrādāta vispārīga instrukcija² un norādījumi, kā vākt atsevišķu nozaru leksiku. Šie norādījumi izdoti sērijā «Palīgs apvidu vārdu vācējiem».³ Sai pašā sērijā iekļauti arī metodiski materiāli «Noskaidrojamie vārdi», kas ietver no ME un EH izrakstītus vārdus ar nenoskaidrotām nozīmēm.⁴ Ir arī sērija «Apvidvārdu aptauja», kurā doti izzināmo vārdu saraksti.⁵ Nozīmīga ir uzkrātā apvidvārdu kartotēka.

Ir sagatavota E. Kagaines un S. Raģes «Ērgemes izloknes vārdnīca» 3 sējumos (R., 1977—1980).⁶ Tā ir pirmā izloknes

---

¹ Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma. R., 1954, 121.—137. lpp.

² Instrukcija apvidu vārdu vācējiem. R., 1963 (Latvijas PSR ZA rotaprintēts izdevums).

³ Palīgs apvidu vārdu vācējiem. 1. Lopkopība. R., 1963; 2. Zemkopība. R., 1964; 3. Zvejniecība. R., 1964; 4. Vērpšana un aušana. R., 1965; 10. Apģērbs, tekstilijas, apavi. R., 1966; 11. un 12. Apgaismošana. R., 1969; 13. Izsaukšanas vārdi. R., 1971; 14. Skaņu vārdi. R., 1971. (Latvijas PSR ZA rotaprintēti izdevumi.)

⁴ Palīgs apvidu vārdu vācējiem. 5.—9. Noskaidrojamie vārdi. R., 1966.

⁵ Jaunākā — 7. Aizguvumi no ģermāņu valodām. R., 1976.

⁶ Sk. Bušs O. Pirmreizīgs darbs latviešu leksikogrāfijā. — Literatūra un Māksla, 1978, № 14, 9. lpp.; Grabis R. Viena novada valodas bagātās tīnes. — Karogs, 1979, № 11, 172.—175. lpp.

vārdnīca latviešu leksikogrāfijā un pēc sava tipa — pilnīga vienas izloksnes vārdnīca. Tajā ietverta gan dialektāli specifiskā leksika, gan izloksnei un literārajai valodai kopējie vārdi. Vārdnīca zināmā mērā atspoguļo vesela novada leksiku un dod daudz vērtīgu liecību arī par literārās valodas bagātībām. Vārdnīca (3 sēj.) aptver apmēram 20 000 vārdu, tajā izmantots ļoti bagāts valodas faktu materiāls — aptuveni 500 000 kartotēkas vienību.

Filoloģijas fakultātes studenti ražošanas praksēs, institūta rīkotajās ekspedīcijās, kā arī savā dzimtajā izloksnē vāc leksikas materiālus dialektoloģijas atlantam, ar saviem kursdarbiem un diplomdarbiem piedalās dialektu leksikas izpētē.¹ Arī šai grāmatā izmantots studentu veikums.

VĀRDU KRĀJUMA VĒSTURISKAIS MAINĪGUMS

Tāpat kā mainās atsevišķu vārdu nozīmes, mainās arī vārdu krājums kopumā. Daļa vārdu pamazām kļūst nevajadzīgi un zūd, daļa rodas no jauna. Zūdošie un zudušie vārdi veido leksikas slāni, ko apzīmē ar terminu *vecvārdi*. Pretstats šim slānim ir *jaunvārdi*, t. i., vārdi, kuri noteiktā laika posmā ienāk valodā un kuru lietošanas vēsture tikai sākas.

Vecvārdi pieder pie pasīvā vārdu krājuma, tie ir vārdi, ko mūsdienīgu valodā lieto reti vai nelieto nemaz un kas paglābjas rakstu valodā un vecās vārdnīcās.

Jaunvārdiem raksturīga aktualitāte un aktivitāte, kuras dēļ tie ātri ieplūst vārdu krājumā un drīz vien nav atšķirami no pārējiem aktīvās leksikas vārdiem. No jauna rodas vairāk vārdu, nekā zūd, tāpēc valodas vārdu krājums vēsturiskās attīstības gaitā kļūst arvien bagātāks.

¹ Daži piemēri: *Emse A.* Vitrupes ciema zvejniecības leksika. R., 1966 (kursdarbs); *Melne E.* Alojās izloksnes lopkopības leksika. R., 1968 (kursdarbs); *Poriņa Z.* Zemkopības leksika Valtaiķu izloksnē. R., 1968 (kursdarbs); *Vagale N.* Mājsaimniecības leksika Viļakas izloksnē. R., 1968 (kursdarbs); *Leja A.* Kalētu izloksnes leksika. R., 1967 (diplomdarbs); *Lāce A.* Vārkavas izloksnes lopkopības leksika. R., 1967 (diplomdarbs); *Skutele A.* Leksika Stirnienes izloksnē. R., 1971 (diplomdarbs); *Liepkalna M.* Leksika Alsungas izloksnē. R., 1971 (diplomdarbs); *Lāce A.* Jeru izloksnes leksika. R., 1972 (diplomdarbs); *Grišule L.* Ar apgērba gatavošanu saistītā leksika Bērzpīli. R., 1973 (diplomdarbs); *Dundure J.* Leksika Lutriņos (lauksaimniecība un mājsaimniecība). R., 1974 (diplomdarbs); *Danče A.* Leksika Makašēnu izloksnē. R., 1977 (diplomdarbs); *Rudzāte I.* Leksika Līvānu izloksnē. R., 1977 (diplomdarbs). Ir izdota brošūra *Reidzāne B.* Mantotā zemkopības un lopkopības leksika Šķilbēnos. R., 1970 (LVU rotaprintēts izdevums).

Vecvārdi

Vārdu krājumā ir vārdi, ko agrāk lietoja bieži, bet mūsdienu valodā lieto reti vai nelieto nemaz. Tie ir novecojušie vārdi jeb vecvārdi.

Vārdu krājuma vienības kļūst par vecvārdiem divu iemeslu dēļ: 1) apzīmējumi kļūst lieki tāpēc, ka to apzīmētās reālijas kļūst neaktuālas un zūd; pie šīs grupas pieder tādi vārdi kā *muiža*, *vagars*, *klaušas*; 2) apzīmējumi tiek reti lietoti tāpēc, ka eksistējošās reālijas tiek nosauktas citos vārdos; pie šīs grupas pieder tādi vārdi kā *aloties* 'maldīties, kļūdīties', *arīdzan* 'arī', *biķeris* 'kauss', *iz* 'no', *jaunekle* 'jauniete', *nēzdogs* 'kabatlakats', arī 'lakats', *secen* 'garām', *sērst* 'ciemoties', *soģis* 'tiesnesis', *teju* 'tepat', *trums* 'augonis' u. c. Pirmajā gadījumā runājam par historismiem, otrā — par arhaismiem.¹

Historismi ir ļoti tieši saistīti ar sabiedrības vēsturi, ar ekonomikas un kultūras dzīves attīstību dažādās nozarēs. Kā sava laika reāliju nosaukumi tie ir vienīgie apzīmējumi, historismiem nav sinonīmu mūsdienu valodā. Daudzi historismi ir kļuvuši par vēstures terminiem, piemēram, *dzimtbūšana*, *dzimtcilvēks*, *dzimtļaudis*, *landtāgs*, *cunĶte*, *ģilde*, *rāte*, *rātsnams*, *landesvērs*. Pie historismiem pieder agrāko administratīvo iedalījumu nosaukumi un ar tiem saistīti apzīmējumi, piemēram, *gubernā*, *apriņķis*, *pagasts*, *pagastskola*, *pagasttiesa*, *pagastvalde*. Historismi ir arī seno mēra vienību apzīmējumi, piemēram, *mārciņa*, *podš* (ar stiepto intonāciju!), *birkavs*, *sieks*, *stops*, *aršina*, *olekts*, *pēda*, *colla*, arī naudas vienību apzīmējumi, piemēram, *grasis*, *vērdiršs*, *dālderis*, un dažādi citi vārdi, piemēram, *āva*, *burtnieks*, *zintnieks*, *gubernante*, *lielskungs*, *lielmāte*, *strūga*, *strūdzinieks*, *sarkanarmietis*.

Vārdu kvalificēšanu par historismiem nevajag pārspilēt un katru mūsdienās mazāk pazīstamas reālijas nosaukumu dēvēt par historismu. Par historismiem nebūtu uzlūkojami vārdi, kas apzīmē mūsdienās retāk sastopamas, bet nesenā pagātnē visai parastas parādības, piemēram, *pastalas*, *vizes*, *ormanis*, *augļotājs*, *baznīca*, *altāris*, *bībele*, *tēvreize*, *ziemsvētki*, tāpat arī vārdi, kas apzīmē kapitālistiskai iekārtai raksturīgas parādības, piemēram, *graudnieks*, *pusgraudnieks*, *rentnieks*, *priekšstrādnieks*, *ūtrupe*, *bezdarbs*, *bezdarbnieks*, *policists*, *vekselis*.

Historismi ir novecojušu, neaktuālu, bieži vēsturē iegājušu un tur palikušu parādību apzīmējumi. Historismu rašanos nosaka ārēji faktori — sabiedrības vēsture. Citādi ir ar arhaismiem.

¹ Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 232—233.

Arhaismi ir novecojuši vārdi, to apzīmētās parādības nav savu aktualitāti zaudējušas. Arhaismu rašanos nosaka gan ārēji, gan iekšēji faktori, kurus reizēm pat grūti izskaidrot. Dažreiz vārdi par arhaismiem kļūst tāpēc, ka mantota vārda vietā stājas aizguvums, piemēram, senāko vārdu *sānkauls* ir izspiedis no vācu valodas aizgūtais vārds *riba*, tāpat vārdu *iksts* izspiedis aizguvums *niere*. Dažreiz īsāki atvasinājumi izspiež garākus, piemēram, vārdu *brīvestība*, *bijāšana*, *rūpesti*, *nākamība* vietā stājušies vārdi *brīvība*, *bijība*, *rūpes*, *nākotne*. Vārdus, kuros saglabājušās senas gramatiskas formas, piemēram, sieviešu dzimtes u-celmi, izspieduši atvasinājumi, kuru formā nav nekā neparasta, piemēram, vārdu *ragus*, *pelus*, *dzirņus* vietā stājušies vārdi *ragavas*, *pelavas*, *dzirnavas*. Aizguvumus izspiež latviskas cilmes vārdi, piemēram, *arestants* — tagad *apcietinātais*, *skroderis* — tagad *drēbnieks*. Par arhaismiem kļuvuši daudzi barbarismi, piemēram, vārdus *spīķeris*, *lēģeris*, *vaņģinieks* aizstājuši vārdi *noliktava*, *nometne*, *gūsteknis*.

Robeža starp arhaismiem un mūsdienu vārdiem ir diezgan noteikta, jo vārdi no valodas izzūd ļoti lēni. Visiem arhaismiem nav arī vienāda novecojuma pakāpe. Minētie piemēri pa lielākai daļai ir tādi vārdi, kurus mūsdienu runātājs vairāk vai mazāk pazīst un kuri atrodami arī literatūrā. Taču vecajos rakstos un vārdnīcās atrodami arī daudzi tagad nesaprotami un nelietoti vārdi, piemēram, *glaudāt* 'izlikties, liekuļot, lišķēt', *paupenes* 'bungas', *tresēt* 'tērzēt, runāt' u. c. (A. Geceļa rakstos XVII gadsimtā)¹, *brālnieks* 'tēvabrālis', *dedziklis* 'šķiltavas', *gausa* 'svētība', *pult* 'krist', *puškainis* 'puķu vainags' (G. Manceļa vārdnīcā un rakstos)².

Atsevišķos gadījumos ir diezgan grūti nošķirt arhaismus un historismus; tad lieti der vispārīgais apzīmējums *vecvārdi*. Arī vecvārdus noteikt ne katrreiz ir viegli, jo starp mūsdienu leksiku un vecvārdiem ir daudz pārejas pakāpju un jautājums bieži ir diskutējams. Nav arī jāsteidzas katru retāk lietotu vārdu kvalificēt par vecvārdu.³

Vecvārdi diezgan bieži sastopami frazeoloģismos, piemēram, vārds *olekts*: *mērit ar savu olekti*; *mērit ar vienu olekti*; *kā olekti norijis*; vārds *muiža*: *liela muiža*; *iet uz miega muižu*; vārds *iksts*: *ienīst līdz ikstīm*.

¹ Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 119.—120. lpp.

² Turpat, 173. lpp.; Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 33.—37. lpp.

³ Ozols A. Latviešu valodas vārdu krājuma pētījums. — Grām.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 611. lpp.

Vecvārdus lieto arī terminoloģiskās vārdkopās, īpaši vēsturē, piemēram, vārds *kronis* 'valdība, valsts': *kroņa zemnieki*.

Leksikogrāfijas praksē vecvārdi tiek atspoguļoti dažādi: arhaismiem parasti ir norāde *novēc.* (novēcojis), historismiem vai nu ir norāde *vēst.* (vēsture), vai nav nekādas norādes.

Novēco ne tikai vārds kopumā, bet arī atsevišķi leksiski semantiskie varianti, piemēram, vārdam *grāmata* mūsdienās ir novēcojusi nozīme 'vēstule', vārdam *precinieks* — nozīme 'tirgotājs'. Novēcojušās nozīmes tuvāk aplūkotas sakarā ar nozīmes vēsturisko mainīgumu. Daži valodnieki novēcojušās nozīmes sauc par semantiskiem arhaismiem.¹

Vecvārdu izlietojums valodā ir samērā plašs. Historismi veido daļu no vēstures zinātnes terminoloģijas, bez tiem nevar iztikt arī literāros darbos par vēstures tēmām. Tad tie netiek īpaši meklēti un veic savu tiešo uzdevumu.

Vecvārdiem kopumā ir diezgan plašas stilistiskas funkcijas. Tos izmanto gan senatnīga kolorīta radišanai darbos, kuros atspoguļots noteikts vēsturisks laikmets, gan personāža valodas raksturošanai, gan svinīguma pastiprināšanai dzejā.

Senatnīguma kolorītu palīdz radīt ne tikai vecvārdi, bet arī novēcojušās nozīmes, arhaiskas formas, izteicieni un frazeoloģija. Radīt laikmeta kolorītu nenozīmē pilnīgi atdarināt attiecīgā vēsturiskā laikmeta valodu, likt personāžam runāt šai valodā, bet ar atsevišķiem arhaiskiem valodas elementiem, kas lietoti uz mūsdienu valodas fona, likt izjust laikmetu.

Vecvārdi un citi arhaiski elementi prasmīgi izmantoti, piemēram, J. Kalniņa romānā «Andrejs Pumpurs». Autora iejušanās XIX gs. septiņdesmito gadu valodas un vēsturisko personu runas stilā uzsvēta arī literatūras kritikā.² Romānā sastopam tādus vecvārdus³ kā *matīt, kamiesis, brīvestība, versts, muiža, vagars, skolmeistars, bizmanis*. Piemēri:

Bet vai Andžs Rātminders to [nepatīkamu patiesību] var savam mācītājam sacīt? Nevar, pasargi, dievs! Un atkal viens jauns klusēšanas un pacietības krusts skolas tēvam jāņem uz saviem kamiešiem.

(J. Kalniņš. Andrejs Pumpurs.
R., 1964, 63. lpp.)

¹ Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 235.

² Sk. Čakars O. Piezīmes par romānu «Andrejs Pumpurs». — Karogs, 1965, № 8, 131. lpp.

³ Broka B. Leksikas stilistiskais izlietojums J. Kalniņa romānā «Andrejs Pumpurs». R., 1966 (kursdarbs).

Vārds *krusts* šai kontekstā lietots ar novecojušu nozīmi 'grūtums, mokas'.

No teiku spēka vīra Lāčplēsis nu kļuva par visas tautas varoni, savas dzimtenes brīvestības sargātāju.

(J. Kalniņš. Andrejs Pumpurs.
R., 1964, 340. lpp.)

Vārdam *brīvestība* piemīt poētisks pacēlums, tas ir vecvārds ar stilistisku papildkomponentu. Līdzīgs stilistisks raksturojums mūsdienās ir romānā bieži lietotajam vārdam *dziesminieks*. Citi piemēri:

Zirgi baznīcas priekšā ir nostāvējušies, un, kad brīdi rikšots tādā kā svinīgā kārtībā, tad braucēji var parādīt, kā kurš savējo prātis kopt. Tās četras piecas verstis, kas šķir Vecpiebalgas baznīcu no Jaungaigalām, ir pietiekami garš ceļa gabals, lai to izdarītu.

(Turpat, 231. lpp.)

— *Es pie jums nāku kā pie goda ļaudim, bet jūs esat sliktāki par muižas vāgaru.*

(Turpat, 13. lpp.)

Bet, kad Krons uzzinās, ka Auseklis ir viņa draudzes skolas skolmeistars, tad var notikt ļoti nepatīkama saruna. Krons par tiem bizmaņiem, kas Krogzemja grāmatiņā izsmieti, nevienam paldies neteiks.

(Turpat, 130. lpp.)

Laikmeta un personu raksturošanai izmantoti arī novecojuši barbarismi, kas diezgan bieži funkcionē kā emocionāli ekspresīvi vārdi. Šādu novecojušu barbarismu romānā nav daudz, to lietojums ir mērķtiecīgs, mākslinieciski motivēts. Te minami vārdi *familija, gaspaža, jumprava, birģelis*.

Visbiežāk lietotais arhaiskais barbarisms romānā ir *jumprava* (6 reizes). Tas rada gan senlaicīguma intonāciju, gan pauž negatīvu attieksmi pret vācu jaunavām, muižnieku meitām, piemēram:

Pumpurs šai vakarā ir jūsmu pilns:

— *Jūs redzēsīt, Ede, paies gadi, un šis vācu jumpravas Rīgas ielās izskatīsies kā tādi dīvaini ērmi.*

(Turpat, 150. lpp.)

Negatīva emocionāla ekspresija piemīt vārdam *bauris*, ko lieto vācieši, runājot par latviešiem, piemēram:

Nāk pretim vācu madāmas un rausta plecus: kā tad! Tūlit var redzēt, ka bauri Rīgā! [Teikts par Pumpura un Edes vakara pastaigu.]

(*J. Kalniņš*. Andrejs Pumpurs.
R., 1964, 150. lpp.)

Vecvārdi palīdz individualizēt personu valodu. Tos bagāti lieto mācītājs Silings, piemēram:

Tagad nācis modē sacerēt pasaulīgas dziesmas un rakstīt pasaulīgās avizēs. Kur tāda indeve aizved, nav tālu jātaujā: svētku reizēs mācītāju atraitnēm samet artavu tik maz, ka kauns pat pārskaitīt. [...] Naudas zutņi Piebalgā tūkst, bet līdzietība un žēlīgas sirdis iet mazumā. Dažs nāk uz baznīcu un sēž pirmajā solā ar nevainīgu ģīmi, bet aiz dievnama durvīm smejas par savu dvēseles ganu.

(Turpat, 82.—83. lpp.)

Mācītāja valodā labi iederas arī bībeliskā metafora *dvēseles gans*.

Līdzīgi vecvārdiem funkcionē atvasinājumi ar izskaņām *-šana*, *-ība*, kuriem mūsdienās ir arhaiska nokrāsa, jo to vietā ir stājušies jaunāki atvasinājumi, pat citi vārdi un cits izteiksmes veids. Arhaiskās formas paspilgtina senatnīguma kolorītu, kalpo personu valodas individualizācijai.

Veiksmīgi atveidota Kaudzītes Matīsa valoda, viņa stils, piemēram:

Es bieži esmu matijis, ka, ar muļķības zirgiem braucot, patiesība tiek tālāk uz priekšu nekā ar skaidru pierādīšanu un uz prāta spriedumiem izdarītu pārliecināšanu.

(Turpat, 117. lpp.)

Arhaiskie vārdi, savdabīgā metafora, smagā izteiksme spilgti raksturo Kaudzītes Matīsa runas veidu.

Brīvzemnieka domas raksturotas šādiem vārdiem:

Sajūsmība, gatavība vispārības labā darīt visu ir skaistas jušanas, bet...

(Turpat, 259. lpp.)

Veclaiēcīga ir arī Tomsona valoda:

Esmu nodomājis izdot lauksaimniecības būšanām veltītu avīzi. Tauta jāiemāca skatīties uz zemtura darbu ar zinātnības viru acīm.

(Turpat, 225. lpp.)

Reizēm vecvārdi tiek izmantoti ekspresivitātes radīšanai gluži mūsdienīgos tekstos, kur tiem nav nekādu kolorīta veidošanas funkciju. Ekspresivitāti tie iegūst ar savu neparastumu, radot nopietnības, pacēluma vai labsirdīga humora nokrāsu.¹ Diezgan bieži vecvārdi tiek lietoti dzejā poētismu funkcijā (sk. nodaļu par poētismiem).

Vecvārdiem, īpaši arhaismiem piemītošā laika pazīme var saistīties ar stilistisku nozīmes papildkomponentu. Veclaicīgums var radīt cieņu, apbrīnu, svinīguma izjūtu, bet tas var izraisīt arī vieglu smaidu, labvēlīgu humoru. Tāpēc starp vecvārdiem ir gan vārdi ar poētismu nokrāsu, piemēram, *austra*, *brīvestība*, *svabads* u. c. (tuvāk tie aplūkoti poētismu apskatā), gan vārdi ar sarunvalodas nokrāsu, tādi kā *maķenit*, *matit*, *nomutēt*, *skolmeistars*, *teju*, *tencināt* u. c., piemēram:

*Arī Maris sarka vien un teju, teju gribēja jaukties pulkā
un aizstāvēt savas intereses.*

(A. Degļavs. Rīga.
R., 1957, 1. sēj., 465. lpp.)

*..cik tad vēl tā auguma zēnam, kas teju, teju sāks iet
pirmajā klasē..*

(Padomju Latvijas Sieviete,
1965, № 10, 2. lpp.)

Dažreiz vecvārdi pēc ilgāka pasīva posma atkal atgriežas aktīvajā vārdu krājumā un kļūst par tā sastāvdaļu. Tā tas ir noticis ar J. Raiņa atdzīvināto vārdu *mila*, kas reģistrēts J. Langes vārdnīcā (1777. gadā)² un sastopams arī veclatviešu rakstos³.

Jauņvārdi jeb neoloģismi

Ar jauņvārdiem saprotam to valodas vārdu krājuma daļu, kas tika nesen radusies. Jauņvārdi nemitīgi papildina vārdu krājumu. Dažreiz šis process ir straujāks, dažreiz mazāk jūtams, bet dzīvas valodas attīstībā neapsīkst nekad.

Vairums jauņvārdu rodas ekonomiskās, sabiedriski politiskās

¹ Par to sk. *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos..., 348.—349. lpp.

² *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 136. lpp.

³ *Ozols A.* Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 438. lpp.

un kultūras dzīves attīstības rezultātā, kad jāmeklē apzīmējumi jaunām parādībām. Šāda tipa jaunvārdi pretstatā darinājumiem, kas nav kļuvuši par valodaš faktiem, tiek saukti par vispārīgiem jaunvārdiem¹, par terminoloģiskiem jaunvārdiem² vai par nominatīviem jaunvārdiem³. Mēs tos sauksim par vispārīgiem jaunvārdiem vai vienkārši par jaunvārdiem (pretstatā okazionālismiem, t. i., individuāli lietotiem darinājumiem).

Vispārīgie jaunvārdi rodas ļoti dažādi. Kādreiz iesakņojas valodnieku proponētie vārdi, kādreiz preses darbinieku lietotie, un bieži vien jaunvārdu autori nav zināmi. Ar vispārīgiem jaunvārdiem vārdu krājums papildinās gan uz valodas iekšējo resursu bāzes, gan ar aizguvumiem, galvenokārt internacionālismiem. Visvairāk jaunvārdu rodas vārdu darināšanas rezultātā.

Jau runāts par to, ka robeža starp vecvārdiem un aktīvo leksiku ir relatīva, bet vēl daudz grūtāk ir noteikt jaunvārdus. Jaunvārdi ir visai nosacīta leksikas kategorija. Vārdi uzlūkojami par jaunvārdiem tikai tik ilgi, kamēr tiek izjūsts to jaunums. Daži vārdi tik ātri iekļaujas vārdu krājumā, ka to jaunums ir apzināts tikai īsu laiku. Šo vārdu lietošanas ilgumā vieglāk orientēties pēc to apzīmētajām reālījām. Zinot, ka neklātiene kā īpaša apmācības forma augstskolās radusies tikai padomju laikā, saprotam, cik gara lietošanas vēsture var būt vārdam *neklātiene*. Vārda mūžā tas ir mazs laiks, tomēr šis vārds mūsu dzīvē ir tik parasts, ka to vairs par jaunvārdu neuzskatām. Savukārt var būt mazāk pazīstami vārdi ar diezgan garu lietošanas vēsturi, bet nezinātajam tie var likties jauni.

Noteikt vārda rašanās laiku un lietošanas ilgumu var tikai pēc vēsturiskajām vārdnīcām un speciāliem leksikogrāfiskiem reģistrējumiem. Tas vien, ka vārds nav reģistrēts vārdnīcās, vēl nenožīmē, ka vārds valodā ir jauns. Daudzi regulāri atvasinājumi līdzšinējās latviešu vārdnīcās vispār nav ievietoti, un dažreiz paiet ilgi gadi, kamēr jaunie vārdi iekļūst vārdnīcās. Bieži vien runātāju uztverē tie tad vairs nav jauni.

Tā kā nav ne latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas, ne arī citu leksikogrāfisku priekšdarbu, kas ļautu precīzi noteikt vārdu rašanās laiku, tad jautājumu par jaunvārdiem risināsim, pievēršoties galvenajām jaunu vārdu darināšanas tendencēm mūsdienā

¹ Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954, с. 132.

² Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, с. 77.

³ Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959, с. 242.

latviešu valodā un izmantojot pētījumus par šo problēmu¹. Raksturos galvenās jaunvārdu darināšanas un nostiprināšanās tendences.

Jaunvārdu darināšanā visnozīmīgākā vieta ir atvasinājumiem. Mūsdienu latviešu valodā sastopami gan jauni parastie atvasinājumi, kas veidoti pēc valodā nostabilizētiem modeļiem, piemēram, *atskaņotājs, sagādnieks, skanisks*, gan tā sauktie īsie atvasinājumi, kas veidoti ar sufiksālām galotnēm vai īsākiem piedēkļiem un izsaka aptuveni to pašu, ko parastie — garākie atvasinājumi, piemēram, *apguve* līdzās vārdam *apgūšana*, *pārstāsts* līdzās vārdam *pārstāstījums*.

Visvairāk parasto lietvārdu atvasinājumu mūsdienās rodas ar izskaņām *-iba*, *-ums*, *-tājs*, *-nieks*, īpašības vārdu atvasinājumi — ar *-īgs*, *-isks*, *-ots*.

Lietvārdus ar izskaņu *-iba* atvasina galvenokārt no īpašības vārdiem un divdabjiem. Šie atvasinājumi apzīmē vispārinātu īpašību vai stāvokli. Piemēri: *biezība* (*augu biežība*), *jutība* (*tēlovisora jutība*), *krāsainība*², *mājība*, *neizdarība*, *teiksmainība*, *trauksmainība*, *slidamība*, *sniedzamība* (*sniedzamības robežās*), *uztveramība*, *ierastība*, *nobeigtība*, *nodrošinātība*, *sarežģītība*. Nedaudz šādu atvasinājumu ir arī no lietvārdiem un verbu tagadnes celma vai saknes formas, piemēram, *zēnība*, *grāmatniecība*, *stāstniecība*, *izricība*, *saslimstība*, *virzība*.

Ar izskaņu *-ums* darina lietvārdus no darbības vārdiem un īpašības vārdiem.

No darbības vārdiem atvasinātie lietvārdi nosauc pabeigtu darbību vai darbības rezultātu, piemēram, *apkopojums*, *aplūkojums*, *atainojums*², *dejojums*, *izgaismojums*, *kārtojums*, *pārslogojums*, *redzējums*, *skanējums*².

No īpašības vārdiem atvasinātie lietvārdi apzīmē vispārinātu īpašību, piemēram, *darbīgums*, *mākslinieciskums*², *neparastums*, *sekmīgums*, *vērienīgums*.

¹ *Augstkalne R.* Par dažiem latviešu valodas saliktoņu tipiēm. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1967, 60. sēj., 225.—249. lpp.; *Augstkalne R.* Īsie atvasinājumi mūsdienu latviešu valodā. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 59.—72. lpp.; *Augstkalne R.* Regulārie atvasinājumi mūsdienu latviešu valodā. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1970, 98. sēj., 159.—176. lpp. Par avotu R. Augstkalnes pētījumos izmantoti visi 1961. gadā iznākušie žurnāli un galvenie 1962. un 1963. gadā iznākušie, no kuriem ekscerpēti vārdi, kuru nav 1953. gadā izdotajā Latviešu-krievu vārdnīcā un ME.

² Vārds ievietots Latviešu-krievu vārdnīcas 1963. gada izdevumā.

Ar izskaņu *-tājs* darina no darbības vārdiem lietvārdus, kas apzīmē profesionālus darītājus, bez tam arī mašīnu vai to daļu nosaukumus, piemēram, *atsveķotājs, iestādītājs¹ (automātu iestādītāji), piekabinātājs¹, stiegotājs, atskaņotājs¹, drupinātājs¹ (akmeņu drupinātājs), gubotājs (salmu gubotājs), izklienētājs (kūtsmēslu izklienētājs), paātrinātājs¹, sasmalcinātājs (barības sasmalcinātājs), skalotājs (sakņu skalotājs).*

Diezgan produktīvi ir atvasināti personu nosaukumi ar izskaņu *-(i)nieks*, piemēram, *apavnieki, aprakstnieks¹, atpūtnieks¹, drosminieks¹, sagādnieks¹, stāstnieks¹, veiksminieks, izcilnieks, klātnieks, neklātnieks¹.*

Jaunu īpašības vārdu atvasinājumu ir mazāk. Vērojami daudzi jauni atvasinājumi no lietvārdiem ar izskaņu *-isks*, kas tiecas aizstāt apzīmētājus ģenitīvus, piemēram, *dejisks (lomas dejiskais veidojums), dvēselisks¹, laikmetisks, saturisks (tēla saturiskā slodze), skanisks (valodas skaniskā puse), strādniecisks, šķeltniecisks¹ (šķeltnieciska politika).*

Tālāk minami no darbības vārdiem ar izskaņu *-īgs* atvasināti vārdi, kas aizstāj divdabjus ar izskaņu *-ošs* un nostiprinās arvien vairāk, piemēram, *glāstīgs¹, pētīgs, uztvērīgs*. Ar šo izskaņu tiek darināti īpašības vārdi arī no lietvārdiem, piemēram, *apjomīgs (apjomīga kaste), meitenīgs¹ (meitenīgs stāvs), vērienīgs, zēnīgs (zēnīga seja).*

Jūtami aktivizējušies mūsdienās īpašības vārdi ar izskaņu *-ots*, kas nozīmes ziņā tuvi atvasinājumiem ar izskaņu *-ains*, piemēram, *čiekurots (čiekurots priēžu zars), dziesmots (dziesmots gājiens), punktots¹ (punktots audums), svitrots¹ (svitrots audums).*

Nostabilizējas daži lietvārdi un īpašības vārdi ar piedēkli *ne-*, piemēram, *nedraugs, nedraudzīgs¹ (nedraudzīgs skatiens), negarš (negara dzīve), neskaists (neskaista seja)*, kuri salīdzinājumā ar atbilstošo sinonīmu izsaka negatīvās parādības vājinājumu. Tā vārds *neskaists* skaistuma trūkumu neizsaka tik asi un spilgti kā vārds *neglīts*. Tāpat vārdos *nedraugs, nedraudzīgs* ne-labvēlīguma pakāpe ir mazāka nekā vārdos *ienaidnieks, naidīgs*, piemēram:

.. sagādes aģents bija viņa draugs, un neviens cits nebija nedraugs.

(V. Lāms. Jokdaris un lelle. R., 1977, 166. lpp.)

Vārds *nedraugs²* daiļliteratūrā diezgan bieži atrodams, to lietojis arī J. Rainis.³

¹ Vārds ievietots Latviešu-krievu vārdnīcas 1963. gada izdevumā.

² ME II, 711. lpp., LK nav.

³ ME II, 711. lpp.

Mūsdienās ļoti produktīvi ir īsie atvasinājumi. Visplašāk izplatīti lietvārdu atvasinājumi no vārdiem ar sufiksālo galotni *-e*. Šā tipa vārdi nozīmes ziņā ir tuvi atvasinājumiem ar izskaņām *-šana*, *-šanās*, *-ums*, *-ība*, *-iens*, piemēram, *apgūve*¹ — 'apgūšana', *nodarbe* — 'nodarbošanās', 'nodarbība', *izveide*¹ — 'izveidošana', 'izveidošanās', 'izveidojums', *šļāce* — 'šļāciens'. Gadījumus, kad galotne *-e* ārēji nivelē vairākas izskaņas, palīdz atšifrēt konteksts.

Lielā daļa no atvasinājumiem ar sufiksālo galotni *-e* nosauc dažādus procesus vai to rezultātus, piemēram, *apgaisme*, *apkope* (*tehniskā apkope*), *apsilde*¹, *atveide*, *atvirze*, *iebilde*, *iedarbe* (*emocionālā iedarbe*), *ieplūde*¹ (*gaismas ieplūde telpā*), *izdāle* (*piena izdāles punkti*), *izpēte*¹, *izplūde*¹ (*izplūdes caurule*), *no-laide*, *nosliece*¹, *noslodze*¹, *padeve*¹ (*barības padeves lūka*), *pārslodze*¹, *pārstrāde* (*naftas pārstrādes rūpnīca*), *pārveide*, *piepilde*, *pieplūde* (*regulēt gaisa pieplūdi*), *piespēle*¹, *pievade* (*gāzes pievade*), *uzkare* (*uzkares mehānisms*), *uzture* (*uztures režīms*).

Mazāk ir ar sufiksālo galotni *-e* darinātu konkrētu priekšmetu nosaukumu, piemēram, *atloce* (*kabatu atloces*), *atvere*¹ (*tvertnes atvere*), *nošuve*, *pārkare*¹ (*klinšu pārkare*).

Sastopami atvasinājumi arī ar citām sufiksālajām galotnēm, bet ne tik plaši kā ar galotni *-e*. Piemēri: *aizvads*, *izvads* (*spoles izvads*), *izveids* (*kompozicionālais izveids*), *nomaldi*, *pievads* (*šķidrums pievadi* no *aizvadi*), *uzzieds* (*garīgo un fizisko spēku uzzieds*); *iestāja*, *mirdza*, *plīva*, *tērgas*; *atturis* (*uz karkasa nostiprināts atturis*), *pārslēdzis* (*taustiņu pārslēdzis*) u. c.

Otra plašāka īso atvasinājumu grupa ir lietvārdu atvasinājumi ar izskaņu *-(s)me*. Tie tiek darināti no I konjugācijas vārdiem un nozīmes ziņā aptuveni atbilst atvasinājumiem ar izskaņu *-šana* (*-šanās*), reizumis arī atvasinājumiem ar izskaņu *-ums*, piemēram, *apgūsmē*, *atplauksmē* (*talanta atplauksmē*), *atsegsme* (*galvenās domas atsegsme*), *atskārsme*, *augsmē*¹ (*pilsētas straujā augsmē*), *celsmē*, *neprasmē*¹, *noslieksmē*, *pāraugsmē*, *saaugsmē*, *sasauksmē*, *uzplauksmē*¹, *vilkme*¹ (*zirgu vilkmes pļaujmašīna*) u. c.

Sastopami arī atvasinājumi ar izskaņām *-(t)nis*, *-(t)ne*, piemēram, *acotnis* (*pavasari acotņus nogriež uz pumpura*), *aizslietnis*¹, *ieveidnis*, *noliektnis*, *slidnis*, *statnis*¹, *uzliktnis*¹, *veidnis*¹, *cirtne*¹, *spiedne*, *vērtne*¹ (*logu un durvju vērtnes*).

Īsie atvasinājumi kā samērā jauni tiek lietoti galvenokārt rakstu valodā — gan daiļliteratūrā, gan publicistiskos un zinātniskos rakstos.

Svarīga vieta latviešu valodas vārdu krājuma paplašināšanā ir saliktniem. Mūsdienu valodā nostiprinās kādreiz apkarotie sa-

¹ Vārds ievietots Latviešu-krievu vārdnīcas 1963. gada izdevumā.

liktie lietvārdi ar verba tagadnes celma vai sākotnējo saknes formu pirmajā daļā¹, piemēram, *dzenskrūve*², *lodāmurs*², *slipripa*², *zibspuldze*², ar nenoteiksmi pirmajā daļā³, piemēram, *celtspēja*², *dzīvotprieks*², *ražotspēja*², *spriestspēja*, *svērtspēja*, *vilkspēja*, ar lietvārdu pirmajā daļā un ipašības vārdu otrajā daļā⁴, piemēram, *kastanbrūns*², *citrondzeltens*, *sudrabpelēks*², *kristālskaidrs*², *kristāltirs*, *tēraudciets*²; *sirdsslims*, *bumbiurveidīgs*², *masveidīgs*², *terasveidīgs*², *zvanveidīgs*², ar apstākļa vārdu pirmajā daļā, piemēram, *blakusvāģis*², *turpceļš*, *iepriekšpārdošana* (*biļešu iepriekšpārdošana*), *līdzāspastāvēšana*² (*mierīga līdzāspastāvēšana*), *atpakaļkritiens*, *atpakaļlidojums*, *lejupeja*².

Plašu salikteņu grupu veido salikteņi (arī atvasinājumi ar priedēkļiem), kurus lieto tikai ģenitīva formā⁵, jeb ģenitīveni⁶, piemēram, *daudzslāņu tembrs*, *zemstumbru koki*, *klusgaitas vagoni*, *bezatspoļu stelles*, *bezstīpu murds*, *bezزارu koksne*.

Jaunvārdi var rasties arī kā morfoloģiski kalki, piemēram, *darbietilpīgs*, *bezpaldzīgs*, kā arī konversijas rezultātā, piemēram, adjektīvs *deficīts* līdzās tāda paša skanējuma lietvārdam (tuvāk sk. nodaļās par kalkiem un homonīmiem).

Mūsdienās aktivizējas arhaisma *vieds*⁷ 'gudrs' (arī atvasinājuma *viedīgs*) lietošana. Piemēri:

.. savā viedajā prātā vecmāmuļa pēc ziemas paredz vasaru, paredz sējas un siena laiku.

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas. R., 1974, 94. lpp.)

¹ *Augstkalne R.* Par dažiem latviešu valodas salikteņu tipiem. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1967, 60. sēj., 227.—232. lpp.

² Vārds ievietots Latviešu-krievu vārdnīcas 1963. gada izdevumā.

³ *Augstkalne R.* Par dažiem latviešu valodas salikteņu tipiem. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1967, 60. sēj., 234.—235. lpp.

⁴ Turpat, 235.—244. lpp.

⁵ Par salikteņiem ar formu *-veida* otrajā daļā sk. turpat, 244.—247. lpp.

⁶ Sk. *Soida E.* Ģenitīveni. — LVKJ, 1974, 114.—128. lpp.; *Soida E.* Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. — Krāj.: Inovācijas dažādos valodas līmeņos. R., 1975, 157.—158. lpp.; *Kušķis J.* Ģenitīveņu tipi. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1976, 259. sēj., 121.—147. lpp.; *Soida E.* Sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveni. — Turpat, 148.—210. lpp.

⁷ EH II, 794. lpp.

*Tu dzeju vēroji ar acīm v i e d ā m
Un priecājies par katru jaunu dzietu.*

(Ā. Elksne. Vēl vienai upei pāri.
R., 1975, 81. lpp.)

*Mana vecā, labā Rīga, v i e d u meistaru un jautru strādniek-
puišu celtā, mākslinieku lolotā un dārznieku greznotā, staroja
svaiga priekšpavasara elpā.*

(S. Viese. Mazi stāsti par mājām. — Padomju
Latvijas Sieviete, 1978, № 5, 19. lpp.)

Arvien biežāk literārajā valodā tiek lietots augšzemnieku ap-
vidvārds *smārds*. Būdam vispārināts apzīmējums parādībām, ko
uztver ar ožu, tas labi papildina literāros vārdus *smaka*, *smarža*.
Piemēri:

*Karstumā no jaunākajiem gulšņiem tek tauki — spoži melna
konservējamā viela. Nāsīs cērt ass s m ā r d s.*

(A. Caune. Mazliet savdabji.
R., 1977, 68. lpp.)

*..kārdinošs s m ā r d s kutina nāsīs: pie ūdeņiem allaž ir
lieliska ēstgriba.*

(A. Vējāns. Savas lakstīgalas meklētāji.
R., 1969, 236. lpp.)

*Smaržo pēc kritušām lapām, kartupeļu lakstiem, pirmā
ledus — smaržo pēc vēla rudens; viegla pūsma atnes kūts smaku
un skābētu kāpostu skāņo s m ā r d u.*

(R. Ezera. Nakts bez mēnesnīcas. R., 1971, 12. lpp.)

Par literārās valodas piederumu kļuvis ar neproduktīvo iz-
skaņu *-estība* atvasinātais vārds *labestība*:

*Skats pāri Slīteres mežiem uz jūru no Slīteres bākas, kāda
pēcpusdiena Košraga kāpā, bangu jūra pie Saunraga, Vaides
priedes vakara blāzmā un Kolkas ļaužu l a b e s t ī b a man paliks
atmiņā kā varbūt šīs vasaras paši spēcīgākie nervu sistēmas kai-
rekļi.*

(I. Ziedonis. Kurzemīte.
R., 1970, 14. lpp.)

Mūsdienu valodas vārdu krājumu papildina arī aizguvumi,
īpaši internacionālismi, kas ienāk valodā sakarā ar zinātnes un
tehnikas attīstību, piemēram, sakarā ar kosmonautikas attīstību.

Leksiku bagātina ne tikai jauni vārdi, bet arī jauni leksiski semantiskie varianti, piemēram, vārdam *atmosfera* mūsdienās radusies nozīme 'apstākļi, vide' (sk. nodaļu par nozīmes vēsturisko mainīgumu).

Vārdu krājuma attīstība ir ļoti cieši saistīta ar sabiedrības attīstību. Jo straujāk attīstās sabiedriski politiskā dzīve, ekonomika, kultūra, zinātne, tehnika un māksla, jo straujākiem tempiem attīstās arī leksika. Padomju iekārtā, kas ir pārveidojusi visu mūsu dzīvi, leksika ir attīstījusies sevišķi strauji. Padomju laikā ir radušies daudzi jauni vārdi un daudzas jaunas nozīmes agrāk lietotajiem vārdiem. Jauni vārdi bieži radīti, tulkojot sabiedriski politisko un zinātnisko literatūru un meklējot oriģinālam atbilstošus vārdus. Padomju laikā latviešu valodā ir pārtulkoti un masu tirāžā izdoti visi galvenie marksisma-ļeņinisma klasiķu darbi. Tie ir papildinājuši latviešu valodas leksiku ar daudziem sabiedriski politiskiem un filozofiskiem terminiem. Ievērojami paplašinājusies speciālās leksikas lietošana. Liela daļa no vārdiem, kas agrāk bija pazīstami tikai speciālistiem, tagad ir kļuvuši parasti ikvienam. Ar žurnāliem, laikrakstiem, radio, televīziju speciālā leksika nonāk līdz plašām tautas masām.

Okazionālismi

Līdzās jaunvārdiem, par kuriem uzskata valodā nostiprinājušos vārdus, rakstos un mutvārdu runā dažreiz sastop individuālus darinājumus, kas veidoti pēc valodā esošiem paraugiem un ir cieši saistīti ar noteiktu kontekstu, dažreiz pat situāciju.¹ Tos uzveram un saprotam attiecīgā konteksta sakarā. Morfoloģiskās uzbūves ziņā tie asociējas ar līdzīgi darinātiem vārdiem, kas ir neapšaubāmi valodas fakti.

Pēc formas diezgan bieži šādi veidojumi ir salikteņi, piemēram:

Visatbaidošākie jēlvārdi skanēja piekrastē.

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1970, 1. sēj., 40.—41. lpp.)

Saliktenis *jēlvārds* pēc formas atgādina salikteni *jēviela*, tā nozīme izriet no sastāvdaļām *jēls* un *vārds*. *Jēlvārdi* — 'rupji, nepieklājīgi vārdi', tas pats, kas *rupjības, jēlības*.

¹ Ilustratīvs piemērs tam atrodams V. Bušmanes rakstā «Par ceļošanu un ceļotājiem». — Literatūra un Māksla, 1970, № 27, 12. lpp.

Toreiz [Čehova laikā] vēl bērniem kristībās un jauniešiem iesvētibās dāvināja sudraba karotes, visādus citus nevajadzīgus vērtsniekus. Toreiz ne prātā neienāca, ka bērns jau no deviņiem desmit gadiem jāmāca fotografēt, jāmāca rīkoties ar filmoskopu.

(I. Ziedonis. Dzejnieka dienasgrāmata.
R., 1965, 54. lpp.)

Vārds *vērtsnieki* veidots pēc vārda *vērtslietas* parauga, tas spilgti pauž autora subjektīvo vērtējumu.

Līdzās Oša meistardarbam Kārlis Sebris tomēr droši radīja savu *Iņķi. Ar traku naudaskāres spīdumu baltskropstainās ačelēs un matiem — sariem, kas, šķīta, satraukumā pilnīgi saslējās stāvus.*

(L. Dzene. Kārlis Sebris.
R., 1967, 46. lpp.)

Salikteņa *baltskropstains* pamatā ir vārdkopa *ar baltām skropstām* līdzīgi kā saliktenim *baltmatains* — vārdkopa *ar baltiem matiem*.

Līdzīgā kārtā ir veidoti atvasinājumi ar piedēkļiem un priedēkļiem, piemēram:

Priecīgu dziesmu manā bērībā un cūkganībā tiem nebija.

(A. Kurcijs. Cūkgans.
R., 1956, 29. lpp.)

Vārds *cūkganība* ar izskaņu *-ība* ir atvasināts no vārda *cūkgans* celma līdzīgi tam, kā *bērība* — no vārda *bērns*, tas arī nosaka jaunā darinājuma nozīmi.

Atcerēties šūpuli šajā mājā, kur nav nekādas ģimenības, šūpuli, kas izauklējis izkaisīto Zītaru dzimtu!

(L. Dzene. Kārlis Sebris.
R., 1967, 51. lpp.)

Vārds *ģimenība* izsaka īpašības vārda *ģimenīgs* vispārinājumu, gluži kā lietvārds *devība* izsaka īpašības vārda *devīgs* vispārinājumu, tikai *ģimenīgs* vēl uzskatāms par individuālu darinājumu.

Kurš gan ir tas laimīgais sols, kur agrāk sēdējuši teicamnieki, labinieki, aktieri, sportisti un visādi citi veiksmīnieki?

(I. Indrāne. Lazdu laipa.
R., 1963, 18. lpp.)

Lietvārds *labinieks* darināts līdzīgi atvasinājumam *teicamnieks*, nozīme ir viegli saprotama.

.. Miķelniēks ar plaukstu ezināja savu īsi apcirpto cekulu.
(Z. Skujiņš. Sudrabortie mākoņi.
R., 1967, 52. lpp.)

Atvasinājuma *ezināt* nozīme kļūst saprotama, ja zinām, ka īsi apgrieztaus matus sauc par ezīti; par atvasināšanas līdzekli izmantota izskaņa *-ināt*, kas pievienota pamatvārda *ezis* saknei.

*Ir atkal jūlijs liepotajā Rīgā,
Un medains zars pie mana loga likst.*

(H. Heislērs. Atzīšanās.
R., 1964, 103. lpp.)

Adjektīvs *liepots* darināts pēc tāda paša vārddarināšanas modeļa kā *sniegots*.

Aplūkotie darinājumi nav valodas fakti, tie ir tikai runas fakti¹ un parasti netiek ievietoti arī vārdnīcās. Šādu darinājumus sauc gan par potenciāliem vārdiem², gan par okazionāliem vārdiem³.

Termina *potenciāls vārds* jeb *potenciālisms* etimoloģija raksturo šos darinājumus kā iespējamus vārdus, kā vienības, kas no runas faktiem var kļūt par valodas faktiem — īstiem vārdiem.

Terminam *okazionāls vārds* jeb *okazionālisms* ir cita etimoloģija — okazionālisms ir gadījumvārds, tam piemīt nejaušības raksturs.

Savs pamats ir gan vienam, gan otram apzīmējumam.

Daļa darinājumu ar lietošanu nostiprinās un kļūst par valodas faktiem — pilnvērtīgiem vārdiem.

Līdzās sen pazīstamiem lietvārdiem un adjektīviem ar priedēkli *ne-*, piemēram, *negaišs*, *nezāle*, *neglīts*, un jaunākiem vārdiem, kas arī jau kļuvuši par valodas faktiem, piemēram, *nedraugs*, *nedraudzīgs*, *negarš*, *neskaists*, ir parādījušies tādi darinājumi kā *nevaronis*⁴, *nebrālis*, *nekoks* u. tml. Piemēri:

*Un mēs mēģinām uzminēt: kāds nākamajos jauniestudējumos
uz skatuves uznāks Brīviņš, Lejassmeltēnu Jorgis..., kāds būs*

¹ Ханнира Э. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании. — В сб.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 154.

² Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 17—18.

³ Фельдман Н. И. Окказиональные слова и лексикография. — ВЯ, 1957, № 4, с. 64—73; Ханнира Э. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании. — В сб.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966.

⁴ LK, ME nav.

Ziņģu Ješka, «Apburtā loka» un «Peldētājas Zuzannas» raibais nevaroņu pulks.

(J. Kalniņš. Ar ciešu sakņojumu zaļajā zemē. — Māksla, 1971, № 1, 23. lpp.)

Ka arī brālis var otram būt nebrālis, ka viņš tevi tura par savu puisī, par vergu vai nerru, — to es redzu!

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 32. lpp.)

Mežam pa vidu saauguši visādi nekoki.

(Literatūra un Māksla, 1973, № 25, 2. lpp.)

Diezgan bieži okazionālismī ar priedekli *ne-* tekstā tiek lietoti kopā ar attiecīgo vārdu bez šī priedekļa, tā ka veidojas antonīmu pāris, kas kalpo par nozīmes atklāšanas līdzekli, piemēram:

— ..Tā jau nebija, ka mēs neko nejutām par viņa gaitām un negaitām... Tikai klusējām...

(L. Purs. Gaismas staru lokā. R., 1968, 389. lpp.)

Starp individuāli darinātiem salikteniem ir diezgan daudz tādu, par kuriem var puslīdz droši teikt, ka tie vārdu krājumā neiekļūs, piemēram:

Izteiksmes vienkāršība un lētsaprotamība ir Lundberga dziesmu galvenākā pazīme.

(V. Plūdonis. Latvju literatūras vēsture. Jelgavā, 1909, 311. lpp.)

Sumbra karavīra sirds ir daudz vienkāršāka un tiešāka, arī viņa mīlestība min vienmīļa taisno un godīgo taku. Viņa mīlestība ir neapbruņota.

(L. Dzene. Kārlis Sebris. R., 1967, 130. lpp.)

Nav viegli samierināt divus stridniekus. Bet vēl grūtāk divos miermīļos ierosināt strīdus gribu.

(V. Ancītis. Par literatūras kritiku. — Cīņa, 1968, № 55, 4. lpp.)

..uzskatis vēl par augstprāti, uzpūtīgu iedomnieku.

(Z. Skujiņš. Zebras āda. R., 1968, 110. lpp.)

Okazionālismu nozīme var būt veidota metaforiski. Šādi okazionālismi diezgan bieži tiek izmantoti dzejā, piemēram:

*Pirms kā dvēse rudeņotu,
Dod tai vēlreiz pavasarot!*

(Aspazija. Dzeja. R., 1966, 2. sēj., 251. lpp.)

Var būt arī neparasti nozīmes lietojumi; tādus sauc par semantiskiem okazionālismiem, piemēram, *asarot* 'raudāt':

*Miglā asaro logs. Ko tur liegties, nav vērts:
Tikai tevi es mīlējis esmu.*

(A. Čaks. Raksti. R., 1971,
1. sēj., 156. lpp.)

Darinājumiem, kam formas vai satura dēļ nav iespēju atrauties no konteksta un kļūt par vārdiem, apzīmējums *okazionālismi* ir vairāk piemērots nekā apzīmējums *potenciālismi*.

Ir arī ieteikums šķirt potenciālus un okacionālus vārdus.¹ Tādā gadījumā ar potenciālu vārdu saprot vārdu, kas darināts pēc ļoti produktīva valodas modeļa, bet vēl nav iegājis valodā; ar okacionālu vārdu saprot vārdu, kas veidots pēc mazproduktīva vai neproduktīva modeļa.² Valodas materiālā norobežot šīs divas grupas ir visai grūti.

Individuāli lietotos darinājumus aplūkojam nediferencēti kā vienu grupu, kuras apzīmēšanai pazīstami divi termini — *potenciālismi* un *okacionālismi*. Jaunākajā lingvistiskajā literatūrā vairāk lieto terminu *okacionālisms*; tas atzīts par vēlāmāku arī šai darbā.

Okacionālismi ir nozīmīgi kā leksikas vēstures materiāls, tie var atklāt arī vārdu krājuma attīstības tendences.

Okacionālistus atrodam gan daiļliteratūrā, gan zinātniskajā literatūrā, arī publicistikā. Tie rodas gan kā vārda meklējumi jēdzienam, kam nav apzīmējuma, gan kā valodā esošu vārdu sinonīmi. Dzejā okacionālismi bieži veic poētismu stilistiskās funkcijas. Šādus okacionālistus daži valodnieki sauc par stilistiskiem

---

¹ Ханнира Э. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании. — В сб.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 154.

² Turpat. Sk. arī Soida E. Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. — Krāj.: Inovācijas dažādos valodas līmeņos. R., 1975, 136.—138. lpp.

jaunvārdiem.¹ Nozīmīgu okazionālismu grupu dzejā veido tēlaini salikteni (par to runāts sakarā ar poētismiem).

Okazionālismu runas un rakstu valodā ir diezgan daudz. Daži no tiem pāriet jaunvārdu kategorijā un kļūst par valodas vienībām. Robeža starp okazionālismiem un jaunvārdiem bieži ir nenoteikta. Gadās, ka vārdi, ko uztveram par okazionālismiem, īstenībā tādi nav — tie ir jau reģistrēti vārdnīcās.

Daudz okazionālismu ir revolucionāro dzejnieku J. Raiņa un L. Laicena darbos. «Jauns saturs, oriģināla poētiskā doma dzejā parasti tiecas pēc vienreizējas izteiksmes, kas ne vienmēr atbilst pastāvošajām literārās valodas normām.»² D. Zemzares un M. Pūķes (Stengrevicas) pētījumos par J. Raiņa leksiku ir skarti arī okazionālismi. L. Laicena valodas jaunradei daudz uzmanības ir veltījis B. Tabūns monogrāfijā par rakstnieku.³ Tur minēta arī virkne okazionālismu, piemēram, *zinībnieks*, *bullīgs*, *pusratīgs*, semantisks okazionālisms *sūceklis* 'izsūcējs' u. c.⁴

Kā teorētisks jautājums individuālie darinājumi izvērsti aplūkoti E. Soidas rakstā par valodas inovācijām⁵ (jauninājumiem). Tajā raksturotas derivatīvās un gramatiskās inovācijas pēc to atliekmēm ar valodas sistēmu, un šī plašā jautājuma sakarā diezgan daudz uzmanības tiek veltīts divām individuālo darinājumu grupām — potenciālismiem un okazionālismiem, izvirzīti kritēriji to norobežošanai, runāts par šo darinājumu funkcijām valodā.⁶

---

¹ Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954, с. 132; Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, с. 77.

² Tabūns B. Linards Laicens. R., 1972, 212. lpp.

³ Turpat, 205.—224. lpp.

⁴ Turpat, 212. lpp.

⁵ Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. — Krāj.: Inovācijas dažādos valodas līmeņos. R., 1975, 131.—161. lpp.

⁶ Turpat, 140.—145. lpp.

III. VĀRDU KRĀJUMA SEMANTISKĀS MIKROSISTĒMAS

VĀRDU krājumā vērojamas dažādas semantiski saistītas vārdu grupas, kas attiekmē pret leksikas sistēmu kopumā uzskatāmas par mikrosistēmām. Semantiskajās mikrosistēmās var būt gan vienas vārdšķiras vārdi, gan etimoloģiski saistīti dažādu vārdšķiru vārdi. Galvenās semantiskās mikrosistēmas ir tematiskās grupas, sinonīmu rindas un antonīmu pāri.

Tematiskās grupas ir visplašākās semantiskās mikrosistēmas, un to robežas reizēm ir diezgan nenoteiktas. Tematisko grupu pamats ir jēdzienisks. Tajās ietilpst vārdi, kas nosauc objektīvajā īstenībā satura ziņā saistītus priekšmetus, parādības, procesus. Vienā tematiskā grupā var apvienot, piemēram, vārdus, kas nosauc krāsas, — *zaļš, sarkans, violets* utt., skaņu atdarinātājus verbus — *tikšķēt, sprakšķēt, plunkšķēt, džinkstēt* utt., pārvietošanās kustības verbus — *iet, skriet, joņot, jost, mesties, nesties, tipināt, lāčot, vilkties, slāt* utt., redzes uztveres verbus — *zibsnīt, plaiksnities, mirdzēt, balot* utt.

Tematisko grupu pētīšanai ir nozīme leksikas sastāva, leksikas nacionālās savdabības noskaidrošanā vienā vai otrā novadā. Šādiem pētījumiem ir liela praktiska nozīme — tie var noderēt tulko-tājiem un rakstniekiem kā labi pārskatāma vārdu krājuma rezerve un valodniekiem kā sistematizēts leksikas materiāls dažādiem speciāliem pētījumiem. Tematiskās grupas tiek izmantotas arī praktiskā valodu mācīšanas darbā. Tematisko grupu pētīšana latviešu valodniecībā aizsākta ar skaņu atdarinātājiem verbiem,¹ dots

---

¹ *Riekstiņa L.* Skaņu atdarinātāji verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1964 (diplomdarbs).

neliels tematisko grupu vokabulārijs¹ un ieskicētas galvenās tematiskās vienpersonas verbu grupas.²

Sinonīmu rindas un antonīmu pārus aplūkosim īpaši.³

SINONIMIJA

Sinonīmija ir dažādu valodas vienību semantiska līdzvērtība. Sinonīmijai raksturīga semantiski līdzvērtīgu vienību grupa, ko parasti sauc par rindu. Rindā jābūt vismaz divām semantiski atbilstošām valodas vienībām. Sinonīmija vērojama dažādās valodas daļās — leksikā, frazeoloģijā, vārddarināšanā, morfoloģijā un sintaksē⁴, piemēram:

1) *apķērīgs* — *atpatīgs, atjautīgs; tikko* — *nupat, nule* (leksiskā sinonīmika)⁵;

2) *smejas, vēderu turēdams* — *smejas, pie zemes krizdams; saņemt rokās* — *pievilkt grožus* — *uzlikt iemauktus* — *piemīt asti* (frazeoloģiskā sinonīmika);

3) *dabisks* — *dabīgs, kopējs* — *kopīgs, klaiņot* — *klaiņāt, nekaunīgs* — *bezkaunīgs, pareizība* — *pareizums, grūtības* — *grūtumi* (vārdu darināšanas sinonīmika);

4) *celieties!* — *celties!* (morfoloģiskā sinonīmika);

5) *eksāmens matemātikā* — *matemātikas eksāmens; skaņu sistēma* — *skaniskā sistēma; kādā nolūkā* — *kādam nolūkam; atnācis mājā* — *kad atnācu mājā; tekošs ūdens* — *ūdens, kas tek* (sintaktiskā sinonīmika).

Populārā nozīmē sinonīmijas jēdzienu attiecina uz visiem tiem gadījumiem, kad dažādā veidā tiek izteikts viens un tas pats saturs.

Visvairāk valodnieki ir pievērsušies leksiskajai sinonīmikai. Tas arī saprotams, jo būtiskāko izpausmi sinonīmija rod tieši lek-

¹ Ozols J. Daži latviešu leksikas materiāli. R., 1958.

² Freimane I. Vienpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1967 (kandidāta disertācija).

³ Ipatnējs viedoklis šai ziņā ir A. Smirņickim: viņš uzskata, ka sinonīmi un antonīmi leksikoloģijas kursā nebūtu aplūkojami. Sīkāk sk. *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. М., 1956, с. 201—202.

⁴ Гречко В. А. О лексической синонимии в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1963, № 2, с. 27.

⁵ Ar terminu *sinonīmija* saprotam problēmu par sinonīmiem, ar terminu *sinonīmika* — sinonīmu kopumu. Sk. *Васильев Л. М.* Несколько замечаний о лексико-фразеологической синонимике русского языка. — Ученые записки Башкирского университета. Серия филологических наук. Уфа, 1961, вып. 8, с. 29.

sikā, Jādomā, ka pati sinonīmijas problēma ir radusies sakarā ar leksiku un vēlāk kā analogiska parādība vērota arī citās valodas sistēmas daļās.

Vārda *sinonīms* pamatā ir grieķu cilmes vārdi *sin* — 'kopā, līdzī, reizē' un *onoma* — 'vārds'. Tātad sinonīmi ir kopā, reizē, līdzī skatāmi vārdi, vārdi, kuru funkcionēšanā ir daudz kopīga. Leksikas materiāls ar savu plašumu dabiski noved pie sinonīmijas. Vārdu sinonīmija ir svarīga leksikoloģijas, leksikogrāfijas un stilistikas problēma.

Jaunākajā laikā sakarā ar plašas krievu valodas sinonīmu vārdnīcas gatavošanu sinonīmijas problēma padomju valodniecībā kļuvusi aktuāla.¹ Arī latviešu valodniecībā sinonīmijas problēma ir saistījusi leksikogrāfu un leksikologu uzmanību. Ir atkārtoti izdota pirmā latviešu valodas sinonīmu vārdnīca² un izstrādāta kandidāta disertācija par sinonīmijas problēmu latviešu leksikoloģijā un leksikogrāfijā.³ R. Veidemanes disertācijā iztīrāti sinonīmijas teorētiskie jautājumi un izvirzīti galvenie principi sinonīmu vārdnīcas izveidē. Uz šīs disertācijas pamata veidota R. Veidemanes monogrāfija «Latviešu valodas leksiskā sinonīmija» (R., 1970). Sinonīmijas problēma tajā risināta tikai leksikoloģijas teorijas plāksnē.

Sinonīmijas izpratne

Sinonīmija ir sarežģīta leksikoloģijas problēma, un tās risinājumā sastopama liela uzskatu dažādība. Padomju valodniecībā nav vienotu uzskatu par sinonīmu būtību, nav stingru sinonīmijas kritēriju, nav vispārpieņemtas sinonīmu klasifikācijas.⁴ Vienprātīgs ir atzinums, ka par sinonīmiem uzlūkojami tikai vienas vārdšķiras vārdi. Latviešu valodā tomēr vienā sinonīmu rindā var ietilpt adjektīvi un adjektīvējušies divdabji, piemēram, *spožs* — *mirdzošs*, *patikams* — *simpātisks*.

¹ *Евгеньева А. П.* Проект словаря синонимов. М., 1964; Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.—Л., 1966; Лексическая синонимия. М., 1967; Словарь синонимов русского языка в двух томах (под руководством А. П. Евгеньевой). Л., 1970—1971.

² *Grinberga E., Kaļnciems O., Lukstiņš G., Ozols J.* Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. 1. izd. R., 1964; 2. izd. R., 1972.

³ *Veidemane R.* Sinonīmijas problēma latviešu leksikoloģijā un leksikogrāfijā. R., 1968.

⁴ *Бланк Л. Д.* К вопросу о синонимах в английском языке. — Вопросы языка и литературы. М., 1962, вып. 3, с. 40.

Dažādi ir uzskati par to, kādi vārdi ietilpināmi vienā sinonīmu rindā. Šeit sastopamies ar trim dažādiem viedokļiem.¹

1. Sinonīmi ir fonētiski atšķirīgi vienas vārdšķiras vārdi ar identu vai tuvu nozīmi.² Vienā sinonīmu rindā tiek ietilpināti visi vārdi, kādi vien valodā ir ar attiecīgu nozīmi. Ja runā par latviešu valodu, tie var būt latviskas cilmes vārdi ar vienādu nozīmi, piemēram, *teikt* — *sacīt*, tiem var būt vienāda nozīme un atšķirīga cilme, piemēram, *paeglis* (latviskas cilmes vārds) — *kadiķis* (aizgūvums no lejasvācu valodas), *īpašs* (latviskas cilmes vārds) — *speciāls* (internacionāls vārds). Izsakot vienu un to pašu nozīmi, sinonīmi var atšķirties ar stilistisko papildkomponentu, piemēram, *airis* — *irklis* (poēt.), *daudz* — *pulka* (sar.), tāpat ar emocionālo papildkomponentu, piemēram, *darbinieks* — *darbonis* (niev.), tie var izcelt jēdzieniskas nianšes, piemēram, *lit* — *liņāt*, *smidzināt*, *sijāt*, *rasināt*, *mirdzināt*, *miglot*. Turklāt vienā sinonīmu rindā var krustoties dažādi aspekti, piemēram, *plāpāt* — *tērzēt*, *triekt*, *mēlot*, *čalot*, *tarkšķēt*, *muldēt*; *iegriba* — *kaprīze*, *untums*. Šāda traktējuma pozitīvā puse ir plašais vārdu klāsts, negatīvā — nenoteiktība, tas, ka grūti noteikt sinonīmu rindas jēdzieniskās robežas.

2. Sinonīmi ir nozīmes ziņā tuvi vienas vārdšķiras vārdi.³ Šis traktējums atšķiras no iepriekšējā ar to, ka par sinonīmiem netiek uzskatīti vārdi, kuru nozīme (galvenie un papildkomponenti) pilnīgi sakrīt, piemēram, *avangards* — *priekšpulks*, *pilādzis* — *sērmūkslis*. Šādi vārdu pāri tiek saukti par vārdiem dubletiem. Iegūvums, kas rodas, ja vārdus dubletus neiekļauj sinonīmu rindā, ir pārāk niecīgs: sinonīmu rindas apjoms tiek nedaudz sašaurināts, bet grūtības sinonīmu rindu norobežošanā tāpat paliek, turklāt rodas vajadzība runāt par īpašu vārdu semantisko grupu, ko veido vārdi dubleti.

3. Sinonīmi ir nozīmes ziņā identī vienas vārdšķiras vārdi.⁴ Saskaņā ar šo koncepciju sinonīmu rindā ietilpst tikai vārdi dub-

¹ Горбацевич К. С. О текстуальном изучении синонимов (на материале синонимичных прилагательных А. П. Чехова). — Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. 1963, вып. 1, с. 92.

² Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., 1954, с. 62.

³ Шапиро А. Б. Некоторые вопросы теории синонимов (на материале русского языка). — Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. М., 1955, т. 8, с. 72.

⁴ Саркисова Л. Н. К вопросу о понимании сущности синонимов, как явления языка. — Ученые записки Таганрогского педагогического института. 1956, вып. 1, с. 47; Палевская М. Ф. Синонимы в современном русском языке. — Ученые записки Кишиневского университета. 1962, т. 47, вып. 1 (филол.), с. 73.

leti vai vārdi, kas atšķiras vienīgi ar nozīmes papildkomponentiem. Pēc šīs koncepcijas sinonīmi ir, piemēram, *liņāt* — *mirdzināt*, *rasināt*, bet nav *lit* un *mirdzināt* vai *lit* un *rasināt*, jo *lit* nozīme nesakrīt ar *mirdzināt* un *rasināt* nozīmi. Tāpat sinonīmi ir *plāpāt* — *tarkšķēt* (niev.) un *tērzēt* — *triekt* (sar.), jo *tarkšķēt* no *plāpāt* un *triekt* no *tērzēt* atšķiras tikai ar papildkomponentiem. Sinonīmi nav *plāpāt* un *tērzēt*, tāpat arī *tarkšķēt* un *triekt*. Šāda pieeja ir radusies, lai novērstu tās grūtības, ar kurām jā sastopas, norobežojot nozīmes ziņā tuvus vārdus. Ja par sinonīmiem uzlūko vienīgi nozīmes (galvenā komponenta) ziņā identus vārdus, sinonīmu rinda iegūst lielu noteiktību, bet daudz zaudē satura ziņā — sinonīmika tiek atklāta ļoti ierobežotā veidā.¹ Pēc šāda principa veidotas vārdnīcas ir nabadzīgas un maz var palīdzēt vārdu izvēlē.

No trim aplūkotajām sinonīmu koncepcijām visbiežāk sastopama pirmā², visretāk — pēdējā³. Uzskatām, ka pirmā (plašākā) koncepcija ir visnoderīgākā — saskaņā ar šo koncepciju veidotās sinonīmu rindas ir plašākās un praktiski nozīmīgākās.

Ne visiem vārdiem ir sinonīmi. Sinonīmu parasti nav terminiem, izņemot tos gadījumus, kad paralēli tiek lietoti internacionāli un latviski apzīmējumi, piemēram, *prepozīcija* — *prievārds*; *pronomens* — *vietniekvārds*. Tāpat sinonīmu nav daudziem vārdiem, kas apzīmē konkrētus priekšmetus un parādības, piemēram, *akmens*, *ūdens*, *galds*, *grāmata*, *pirksts*, *acs*, *auss*, *plaut*, *art*, *tukšs*, *caurs*. Abstraktas nozīmes vārdiem mēdz būt vairāk sinonīmu. Arī visas vārdšķiras nav vienādi bagātas sinonīmiem. Daudz sinonīmu ir darbības vārdiem, arī īpašības vārdiem, mazāk ir lietvārdiem. Tikpat kā nav sinonīmu skaitļa vārdiem, arī vietniekvārdiem sinonīmi ir tikai retos gadījumos, piemēram, *katrs* — *ikkatrs*, *ikkurs*, *ikviens*; *viņš* — *tas* (personas vietniekvārdu funkcijā).

Pēc morfoloģiskā veidojuma sinonīmi parasti ir dažādu sakņu vārdi, piemēram, *dot* — *sniegt*; *vilnis* — *bangs*, bet var būt arī

¹ Григорян В. М. Материалы к словарю синонимов. (Прилагательные по данному языку А. С. Пушкина.) Ереван, 1957. Sai darbā pusi (27) no aplūkotajām adjektīvu sinonīmu grupām (53) veido tāda tipa vārdi kā золотой — златой, неграмотный — безграмотный.

² Ханбикова Ш. С. Синонимы в татарском языке. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. Казань, 1962; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. Ашхабад, 1962; Мухаммадиев М. Синонимы в современном таджикском языке. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. Сталинабад, 1960.

³ Саркисова Л. Н. Наблюдения над лексической синонимикой. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. М., 1955.

vienas saknes vārdi, piemēram, *vizēt* — *vizmot*, *vizuļot*; *dzirkstēt* — *dzirkstīt*; *eglājs* — *eglaine*, *egliens*; *ienaidnieks* — *naidnieks*; *paaudze* — *audze*; *atmiņa* — *miņa*; *apgērbs* — *gērbs*; *kla-jums* — *klajs*; *mīlestība* — *mīla*; *neprātīgs* — *bezprātīgs*; *nebēdīgs* — *bezbēdīgs*. Vienas saknes sinonīmus var aplūkot arī kā vārdu darināšanas sinonīmus. Morfoloģiskā kopība nav šķērslis šo vārdu funkcionēšanai par patstāvīgām leksiskām vienībām. Neatkarīgi no morfoloģiskā sastāva tie funkcionē kā leksiski sinonīmi.

Sinonīmu identificēšana

Ja par sinonīmiem uzlūko vārdus ar identu vai tuvu nozīmi, izvirzās jautājums, ko saprast ar jēdzienu *tuva nozīme*. No tā, kā tiek risināts šis jautājums, ir atkarīgs sinonīmu rindas garums, tās robežas. Jautājums par sinonīmu rindas robežām sinonīmijas teorijā ir visgrūtākais. Vārdi uzskatāmi par nozīmes ziņā tuviem, ja tiem ir kopējs jēdzieniskā satura pamats un tie atšķiras tikai ar jēdzieniskām niansēm vai nozīmes papildkomponentiem.

Jēdzieniskā satura pamatu nosaka, loģiski transformējot kopējos elementus sinonīmu nozīmē. Šādi paņēmieni veido jēdzieniskās jeb loģiskās transformācijas metodi sinonīmu noteikšanā. Piemēram, sinonīmu rindā *priecīgs* — *jautrs*, *liksms* kopējais jēdzieniskā satura pamats ir tas, ka šie vārdi apzīmē gaišu, optimistisku noskaņojumu. Katrā no tiem ir sava jēdzieniskā satura nianse. Vārds *priecīgs* parasti saistās ar kādu konkrētu faktu, kas ir prieka cēlonis. Vārdam *jautrs* ir vispārīgāks raksturs, vārds *liksms* izceļas ar intensitāti. Sinonīmu rindā *sāpināt* — *sarūgtināt*, *apbēdināt*, *skumdināt* kopējais loģiskais pamats ir 'radīt pesimistisku noskaņojumu'. Atšķirības ir gan kvalitatīvas, gan kvantitatīvas. Vārda *sarūgtināt* nozīme ir konkrētāka — sarūgtinājuma cēlonis ir kāds konkrēts fakts, *sāpināt*, *apbēdināt*, *skumdināt* ir abstraktāki vārdi, kas nav tik tieši saistīti ar cilvēka rīcību un var būt saistīti ar dažādiem no cilvēka gribas neatkarīgiem apstākļiem.

Dažreiz kvantitatīvas atšķirības rada jaunu kvalitāti un it kā vienotā sinonīmu rinda jādiferencē.¹ Piemēram, nozīmi 'rasties lietum' izsaka vārdi *gāzt*, *dot*, *līt*, *liņāt*, *rasināt*, *mirdzināt*, *smidzināt*, *sijāt*, *miglot*. Atšķirības intensitātē visā rindā ir tik lielas, ka rindas galējie locekļi jau kļuvuši par pretstatiem — *gāzt* ir 'loti stipri līt', *miglot* — 'gandrīz nemanāmi līt'. Tā zūd pamats vienotai sinonīmu rindai, jāveido divas: *līt* — *dot*, *gāzt*, kuras loģiskā transfor-

¹ Sk. *Veidmāre R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 36.—58. lpp.

mācija ir 'stipri līt', un *lit* — *liņāt, rasiņāt, mirdziņāt, smidziņāt, sijāt, miglot*, kas nozīmē 'drusku līt'. Dažādajā lišanā ir arī kvalitatīvas atšķirības, bet no tām mēs pašreiz norobežojamies.

Sinonīmu rindā starp dominanti (rindas sākumā novietoto, nozīmes ziņā vispārīgāko vārdu) un pārējiem sinonīmiem var veidoties pakārtojuma attiecsmes, piemēram, rindā *karstums* — *svelme, versme, kvēle, tveice, kaisme*, bet tās nedrīkst nonākt līdz loģiskām atšķirībām, kādas ir starp ģints jēdzienu un sugas jēdzieniem, piemēram, vārdu virknē *koks* — *ozols, liepa, bērzs, egle, apse, priede, osis* utt. Sinonīmu rindā starp dominanti un pazīmēm bagātākajiem, konkrētākajiem vārdiem ir citas attiecsmes. Ģints jēdziens ir pilnīga abstrakcija, piemēram, *koka*, kas nebūtu *bērzs, liepa*, *alksnis* vai kādai citai koku sugai piederīgs, nav. Vispārīgais realizējas un pastāv tikai atsevišķajā. Sinonīmu dominante, piemēram, *karstums*, eksistē līdzās citiem sinonīmiem, tā nav arī visas rindas loģiskais pamats. Minētās rindas loģiskais pamats ir augsta temperatūra, kas uz visiem sinonīmiem attiecas vienādi, bet katram sinonīmam ir savas nozīmes niansas. Vismazāk to ir dominantei *karstums*, kurai piemīt tikai visai rindai kopējās pazīmes:

Karstums plūda no krāsns tik liels, ka, tuvāk piegājušam, acu skropstas saskrullējās.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1957, 44. lpp.)

svelme — 'liels, sauss karstums';

Sievietes nāk ar ziediem. Jūlija svelmē tie apvītuši.

(E. Līvs. Kapteinis Nulle. R., 1963, 57. lpp.)

*Apstājies, klaidoni, padziedi dziesmu,
dziesmu par Sirijas tuksneša svelmi.*

(A. Skujiņa. Dzeja. R., 1960, 70. lpp.)

kvēle — 'liels karstums'; biežāk nekā pārējie sinonīmi tiek attiecināts uz liesmu izplatīto karstumu;

Vēl ilgi stārosim mēs dienasvidus kvēlē.

(Ā. Elksne. Vasaras vidū. R., 1966, 38. lpp.)

Kad uguns kurta no dvēseles kvēlēm..

(J. Rainis. Kopoti raksti. R., 1948, 3. sēj., 342. lpp.)

versme — 'liels karstums, ko izplata nokaitēti ķermeņi';

Akmens nokarsis tā, ka zalgo vien, pa gabalu versme sit pretī.

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1951,
11. sēj., 101.—102. lpp.)

tveice — 'spiedīgs, slāpējošs karstums';

*Ieslējis kūlišus, kur nākas, viņš.. norausa no pieres sviedrus.
Tveice bija tāda, ka šķita — tīrums smaržo kā liela rudzu kalte.*

(M. Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi...
R., 1958, 10. lpp.)

kaisme (kaisma), poēt. — jēdzieniski vistuvāks sinonīmam *kvēle*;

Vīru acīs ugunscura kaisma..

(J. Stulpāns. Apvāršņu dūmaka.
R., 1960, 31. lpp.)

Ar analizētajiem piemēriem esam ilustrējuši jēdzieniskās jeb loģiskās identificēšanas metodi sinonīmu noteikšanā. Tātad, lai noteiktu, vai attiecīgie vārdi ir sinonīmi, jāpierāda, ka tiem ir viens loģiskais pamats, — jāatrod tiem atbilstoša kopēja loģiska transformācija. Tā ir galvenā metode sinonīmu noteikšanā.

Kā praktiska palīgmēģe sinonīmu noteikšanā tiek izmantota vārdu substitūcija — eksperiments, kurā vārds tiek aizstāts ar citu. Ja viens vārds var stāties kāda cita vietā, pamatos saglabājot to pašu domu, tas ir pierādījums, ka attiecīgie vārdi ir sinonīmi. Ja šāda aizstāšana nav iespējama, vārdi par sinonīmiem nav uzlūkojami. Piemēri:

Samulsis viņš nomurmināja dažus pateicības vārdus.

Samulsis viņš izrunāja dažus pateicības vārdus.

Izteiktā doma nav manāmi mainījusies, tātad *nomurmināt* un *izrunāt* ir sinonīmi.

Dusmās viņš kļiedza.

Dusmās viņš runāja.

Ja vārdu *kļiegt* aizstāj ar vārdu *runāt*, teikums kļūst pat mazliet nesaprotams, tāpēc šie vārdi nav uzlūkojami par sinonīmiem.

Pret šo paņēmieni daudzi iebilst, norādot, ka sinonīmi nav vārdi, kurus var lietot vienu otra vietā, bet vārdi, kas dod iespēju precizēt domu un attieksmi pret sacīto. Ir, protams, gadījumi, kur substitūciju nevar izmantot, un savstarpēja vārdu aizstāšana nav uzlūkojama par absolūti nemaldīgu, teorētisku kritēriju sinonīmu

noteikšanā, bet praktiski šāds paņēmieni var būt noderīgs.¹ To var izmantot, gan salīdzinot sinonīmu rindas vārdus ar dominanti, gan arī savā starpā.

Vieglāk ir noteikt sinonīmus, kas atšķiras ar nozīmes papildkomponentiem, jo papildkomponenta pastāvēšanas priekšnoteikums parasti ir atbilstošs ekspresīvi neitrāls vārds, piemēram, *āzēt* (sar.) — *izjokot, muļkot*; *kalvis* (poēt.) — *kalējs*; *dzejdaris* (niev.) — *dzejnieks*. Ne velti V. Vinogradovs nozīmes ar ekspresīviem papildkomponentiem sauc par ekspresīvi sinonīmiskām nozīmēm.²

Pamatvārds jeb dominante

Funkcionāli visi rindas sinonīmi ir līdzvērtīgi, bet zinātniskas analīzes nolūkā viens rindas vārds tiek izcelts pārējo vidū kā galvenais un novietots rindas sākumā. Šo vārdu sauc par dominantu.³ Piemēram, rindā *mainīgs* — *nepastāvīgs, svārstīgs, grozīgs* dominante ir *mainīgs*. Dominante ir svarīga leksikoloģijas kategorija ar lielu praktisku nozīmi — leksikogrāfi ap to grupē visus pārējos rindas sinonīmus. Daži valodnieki gan domā, ka dominantes izvirzīšana sinonīmu rindā nav vajadzīga,⁴ tomēr šādi uzskati noraidāmi.

Dominante ievada sinonīmu rindu un orientē uz katra atsevišķa sinonīma pareizu izpratni. Tas jo svarīgi tāpēc, ka daudzi vārdi ir polisēmiski. Ja vārds ir polisēmisks, leksikogrāfijā parasti sinonimizē tikai pamatnozīmi, t. i., izvirza to par dominantu un dod tai atbilstošos sinonīmus. Tā dara vienkāršības labad. Ja sinonimizē visu vārdu pilnīgi, tad dod tik daudz sinonīmu rindu, cik vārdam ir nozīmju.⁵

¹ Либериц А. А. Синонимическое толкование значений слов в словаре литовского языка. — Труды Института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14, с. 116; Гречко В. А. О лексической синонимии в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1963, № 2, с. 29.

² Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5, с. 12.

³ Sk. Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 68.—80. lpp.

⁴ Горнунг Б. В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей. — ВЯ, 1965, № 5, с. 98; Палевская М. Ф. Синонимы в русском языке. М., 1964, с. 58.

⁵ Sk. Словарь синонимов русского языка в двух томах (под руководством А. П. Евгеньевой). Л., 1970—1971.

Izolētu vārdu (ārpus konteksta) parasti uztver pamatnozīmē. Dominante arī ir it kā izolētā stāvoklī. Kā rindas ievadītāja un kā patstāvīgākais rindas vārds tā var būt tikai pamatnozīmē. Dominantes nozīme ir visas rindas organizējošais centrs. Tā atklāj pārējo sinonīmu nozīmes, ja šie vārdi ir polisēmiski. Piemēram, rindā *skarbs* — *ass, nelaipns, dzedrs, vēss, skabargains* dominante *skarbs* ir tā, kas ļauj noteikt, ka polisēmiskie vārdi *ass, vēss, skabargains* šai rindā ietilpst ar savām pārnestajām nozīmēm.

Polisēmisks vārds par dominantu var būt tikai ar savu pamatnozīmi, tātad tikai vienai sinonīmu rindai, piemēram, *grauzt* — *krimst, skrubināt, skribināt*. Ar savām atvasinātajām nozīmēm tas var būt loceklis vairākās citās sinonīmu rindās, piemēram, *berzt* — *trit, grauzt; ēst* — *grauzt*.

Ja izraugās par dominantu vārdu pamatnozīmē, praktiski zūd vajadzība sinonimizēt atvasinātās nozīmes, jo katra no tām, ja vien tā ietilpst kādā sinonīmu rindā, parādās pie atbilstošās dominantes.

Dominante ļauj uztvert ne tikai attiecīgos pārējo sinonīmu leksiski semantiskos variantus, ar savu orientējošo raksturu tā palīdz izprast arī svešāku vārdu.

Vārdi pamatnozīmē sinonīmu rindā var būt vairāki vai pat visi vārdi. Tāpēc ir nepieciešami īpaši kritēriji dominantes noteikšanai.

Parasti par sinonīmu rindas dominantu uzskata sinonīmu, kas nozīmes ziņā ir vispārīgākais un kam nav nozīmes papildkomponentu.¹ Tas mēdz būt arī visbiežāk lietotais vārds.² Dominantē izteiktā jēdzieniskā satura pamats ir arī citiem rindas vārdiem, bet katrs to atklāj mazliet citādi — izceļ kādu jēdzienisku vai ekspresīvu atšķirību. Piemēram, sinonīmu rindā *spīdēt*³ — *mirdzēt, mirgot, mirguļot, vizēt, vizmot, vizuļot, zaigot, zalgot, zviļot, laistīties, spigot, spiguļot, spulgot, zibēt, dzirkstēt, dzirkstīt, starot* par dominantu uzlūkojams vārds *spīdēt*. Rindas pamatnozīme ir 'izstarot vai atstarot spožumu'. Vārds *spīdēt* (*saule spīd*) ir stilistiski neitrāls un šo nozīmi izsaka tikai vispārīgi, nepiesaistot uzmanību atsevišķām spīdēšanas īpatnībām, pārējiem vārdiem tāpat ir nozīme 'izstarot vai atstarot spožumu', bet katrs no tiem izsaka kādu īpatnību, piemēram, *mirdzēt* (*zvaigznes mirdz*) nozīmē 'atstarot asāku, nevienmērīgāku spožumu', *vizuļot* (*sniegs vizuļo*) — 'atstarot ļoti mainīgu spožumu', *laistīties* (*audums laistās*) — 'iz-

¹ Клюева В. Н. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, с. 6.

² Гречко В. А. О лексической синонимии в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1963, № 2, с. 25.

³ Sk. *Vēidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 94.— 98. lpp.

starot krāsu niansēs mainīgu spožumu' utt. Vārdi *spīgot, spulgot, vizmot, zaigot, zviļot* bez tam nav stilistiski neitrāli, tajos izjūtam poētismu raksturs.

Ir sinonīmu pāri, kas atšķiras tikai ar ekspresiju. Tādā gadījumā dominante ir neekspresīvais vārds — stilistiski neitrālais vārds. Piemēram, vārdu pāri *iet — čāpot* dominante ir stilistiski neitrālais vārds *iet*, vārdam *čāpot* ir stilistisks papildkomponents — tas ir sarunvalodas vārds. Vārdu pāri *nodevējs — jūdass* dominante ir *nodevējs*, *jūdass* ir emocionāli ekspresīvs vārds ar negatīvu emocionālo nokrāsu.

Tomēr ir gadījumi, kad aplūkotie kritēriji (nozīmes vispārīgums un ekspresijas trūkums) ir nepietiekami dominantes noteikšanai. Valodā ir arī tādi sinonīmu pāri, kur vārdiem nav papildkomponentu un vārdi neatšķiras arī ar vispārīguma pakāpi, piemēram, *paeglis — kadiķis, mērķēt — tēmēt, teikt — sacīt, mest — sviest, sēgt — klāt*. Tad meklējami citi kritēriji.

Viens no tādiem ir vārdu lietošanas biežums — par dominanti uzskatāms vārds, kas tiek biežāk lietots. Taču šo kritēriju var izmantot tikai tad, ja ir izdarīti nepieciešamie pētījumi par vārdu lietošanas biežumu — izstrādāta valodas biežuma vārdnīca.

Par dominanti var spriest pēc vārda aktivitātes pakāpes.¹ Ar vārda aktivitāti saprot derivatīvos (vārdu darināšanas) un frazeoloģiskos sakarus (spēju funkcionēt frazeoloģismos), tāpat arī polisēmiju. Par dominanti uzskata sinonīmu, kam derivatīvie sakari ir plašāki, frazeoloģismu skaits, kuros tas atrodams, lielāks un polisēmija bagātāka.

Piemēra dēļ analizēsim sinonīmu rindu *kūtrs, laisks, slinks*.

1. Derivatīvie sakari:

<i>kūtrs</i>	<i>laisks</i>	<i>slinks</i>
<i>kūtrība</i>	— — —	— — —
<i>kūtrums</i>	<i>laiskums</i>	<i>slinkums</i>
— — —	<i>laiskot(ies)</i>	<i>slinkot</i>
— — —	— — —	<i>sliņķis</i>

2. Frazeoloģiskie sakari:

— — —	— — —	<i>slinks kā (pelu) maiss</i>
— — —	<i>laiskumu lāpīt</i>	<i>slinkumu lāpīt</i>
— — —	— — —	<i>slinkuma lāpītājs</i>

¹ Москвич В. А. Опыт квантитативной типологии семантического поля. — ВЯ, 1965, № 4, с. 80.

3. Polisēmija:

visi trīs vārdi ir viennozīmīgi

Analīze liek secināt, ka par dominanti izraugāms sinonīms *slinks* (*slinks* — *kūtrs*, *laisks*), jo tam ir plašāki derivatīvie un frazeoloģiskie sakari.

Tomēr arī vārda aktivitātes kritērija izmantošanā ir daudz grūtību un neatrisinātu jautājumu. Vispirms būtu jāvienojas, cik plaši saprast derivatīvos sakarus. Liekas, ka būtu jāievēro tikai tiešie derivatīvie sakari — pirmās pakāpes atvasinājumi un tiešie salikteņi.

Gadījumos, kad galvenais kritērijs dominantes noteikšanā (nozīmes vispārīgums un papildkomponentu trūkums) nav pietiekams, bez aplūkotajiem ir ieteikti vēl citi kritēriji, bet to lietošana nav mazāk sarežģīta kā tikko apskatītajā gadījumā, tāpēc pie tiem neapstāsimies.

Liekas, ka tādos gadījumos, kad vairāki sinonīmi pēc galvenā dominantes kritērija ir līdzvērtīgi, dominanti var izraudzīt arī pēc kādas formālas pazīmes, piemēram, pēc vārda vietas alfabētā. Bez tam šādu sinonīmu nav pārāk daudz.

Galvenie sinonīmu tipi

Ikvienas parādības analīzē svarīga vieta ir jautājumam par aplūkojamo faktu sistēmu, par klasifikācijas principiem. Praktiski sinonīmus grupē ap dominanti, iekļaujot vienā rindā visus iespējamus vārdus, kādi vien valodā ir attiecīgā jēdzieniskā satura izteikšanai. Jautājums par sinonīmu tipiem ir galvenokārt leksikoloģijas teorijas jautājums.¹ Līdz šim valodniekiem nav izdevies atrast tādu sinonīmu klasifikācijas sistēmu, kurai vienlaicīgi varētu pakļaut visus dažādu rindu sinonīmus, jo tajos krustojas dažādi nozīmes aspekti. Atsevišķi sinonīmi var atšķirties ar papildkomponentiem, ar kādu jēdzienisku niānsi, tiem var būt dažāda distribūcija. Vienu dalījuma principu var panākt, sistematizējot sinonīmu diferencētājas pazīmes un uz to pamata izdalot sinonīmu tipus.

Tādējādi rodas divi galvenie sinonīmu tipi: 1) sinonīmi bez diferencētājām pazīmēm jeb absolūtie (identie) sinonīmi; 2) sino-

¹ Sk. *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 81.—141. lpp.

nīmi ar diferencētājām pazīmēm, kurus savukārt iedala jēdzieniskos, stilistiskos un perifēriskos sinonīmu apakštipos.

Klasificējot sinonīmus pēc diferencētājām pazīmēm, netiek ņemta vērā visa sinonīmu mikrosistēma, bet tikai atsevišķi tās elementi, proti, sinonīmu tipi, kuriem ir viena pazīme, pie tam tā tiek abstrahēta no citām pazīmēm. Piemēram, runājot par sinonīmu rindas *prašnāt — taujāt, klausināt, pratināt, tirdīt, tincināt* (sar.), *dibināt* (novec.) jēdzieniskajiem sinonīmiem, tiek ņemti vērā tikai sinonīmi *prašnāt — taujāt, klausināt, pratināt, tirdīt*. Analizējot stilistiskos sinonīmus, pievēršamies tikai sinonīmiem ar stilistisku papildkomponentu — sarunvalodas vārdam *tincināt* un novecojušam vārdam *dibināt*, neskarot to jēdzieniskās atšķirības.

Par absolūtajiem sinonīmiem leksikoloģijā nav vienu uzskatu. Daļa valodnieku par absolūtiem sinonīmiem uzlūko sinonīmus ar vienādiem galvenajiem komponentiem un vienādiem papildkomponentiem,¹ ja tādi ir, piemēram, *blakus — līdzās, mētāt — svaidīt, tricēt — drebēt, sukāt* (sar.) — *lupīt* (sar.), *brīvestība* (novec.) — *svabadība* (novec.). Daļa valodnieku par absolūtiem sinonīmiem uzskata arī sinonīmus, kuriem sakrīt tikai galvenie komponenti (papildkomponenti var atšķirties), piemēram, *veikals — bode* (sar.), *brīvība — brīve* (poēt.). Mēs pievienojamies uzskatam, ka absolūtie sinonīmi ir vārdi, kam identī visi nozīmes komponenti.

Absolūto sinonīmu² nav daudz, un kā valodas funkcionālām vienībām tiem ir maza nozīme. Absolūtos sinonīmus latviešu valodā veido galvenokārt vārdu pāri, kuros līdzās latviskas cilmes vārdam (arī nacionālam aizgūvumam) ir internacionāls ekvivalents, piemēram, *ievedums — imports, starptautisks — internacionāls, pamatot — argumentēt, īstenot — realizēt, gaišmate — blondīne*. Ir daži tādi vārdu pāri, no kuriem viens ir latviskas cilmes, otrs — sans aizgūvums, piemēram, *aplūkot — apskatīt* (aizgūvums no senlejasvācu valodas), *upenes — zustrenes* (aizgūvums no igauņu valodas). Tāpat nedaudzus pārus veido latviskas cilmes vārdi ar pilnīgi vienādu nozīmi, piemēram, *likties — šķīst*. Absolūtos sinonīmus var veidot arī apvidvārdi, piemēram, *tupenis — rāčenis*.

Lai gan absolūto sinonīmu nozīmes pilnīgi sakrīt, tomēr valodas sistēmā tie nav absolūti identī. Jau skanējums vien piešķir katram vārdam zināmu savdabību, ko var izmantot atkārtojumu

¹ Калинин А. В. Лексика русского языка. М., 1966, с. 54; Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1964, с. 54.

² Sk. Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 87.— 93. lpp.

novēršanai, piemēram, *teikt* — *sacīt*, dzejas ritma izveidē u. tml. Bez tam atsevišķajiem vārdiem piemīt vēl citas, svarīgākas īpatnības. Tā internacionālie vārdi vairāk tiek lietoti zinātniskos un tehniskos tekstos, latviskajiem ir plašāka lietošanas sfēra. Dažkārt internacionālie vārdi ir ar terminu raksturu, piemēram, *eksports*, *imports*, bet atbilstošie latviskie vārdi — *izvedums*, *ievedums* — nav termini. Dažreiz latviskajiem un atbilstošajiem internacionālajiem vārdiem izveidojušās katram savas lietošanas tradīcijas. Piemēram, lietojam tikai vārdu savienojumus *starptautiskā arēna*, *starptautiskais stāvoklis*, kur vārds *starptautisks* nav aizstājams ar vārdu *internacionāls*, turpretim sakarā ar Spānijas pilsoņkaru lietojam tikai vārdu savienojumu *internacionālās brigādes*.

Absolūtie sinonīmi var atšķirties ar atvasinājumu sistēmu. Katram vārdam var būt savi atvasinājumi ar īpašām nozīmes nianšēm, piemēram, *apskatīt*, *apskats*, *apskate*; *aplūkot*, *aplūkojums*. No internacionālajiem vārdiem vieglāk nekā no latviskajiem darināt dažādus atvasinājumus. Piemēram, no vārda *vokālis* ir darināti atvasinājumi *vokālisks*, *vokālisms*, *vokalizēties*, *vokalizācija*, bet no atbilstošā latviskā vārda *patskanis* šādus atvasinājumus nedarina. Arī jaunu vārdu atvasināšanas iespējām dažreiz ir nozīme viena vai otra vārda izvēlē.

Līdzās absolūtajiem sinonīmiem, kuriem raksturīgs diferencētāju pazīmju trūkums, ir sinonīmi ar diferencētājām pazīmēm. Tie veido valodas sinonīmikas galveno daļu. Atkarībā no diferencētājām pazīmēm izšķir jēdzieniskos, stilistiskos un perifēriskos sinonīmus.

Jēdzienisko sinonīmu¹ diferencētāja pazīme ir nozīmes nianse, kas bieži ir grūti definējama, bet pietiekama, lai valodas pratējs to uztvertu un pareizi lietotu attiecīgos vārdus. Jēdzieniskie sinonīmi ir, piemēram, *gribēt* — *vēlēties*, *kārot*, *tikot*, *alkt*, *tiekties* (nozīmes nianšes skaidrotas sakarā ar sinonīmu jēdzienu, tāpēc šeit tam pievēršam mazāku uzmanību). Ilustrētais sinonīmu tips pazīstams ar vairākiem nosaukumiem: jēdzieniskie sinonīmi², ideogrāfiskie sinonīmi³ un semantiskie sinonīmi⁴.

Stilistiskajiem sinonīmiem⁵ atšķirībā no stilistiski

¹ Sk. *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 93.—106. lpp.

² *Калинин А. В.* Лексика русского языка. М., 1966, с. 50.

³ *Виноградов В. В.* Итоги обсуждения вопросов стилистики. — ВЯ, 1955, № 1, с. 69; *Евгеньева А. П.* Проект словаря синонимов. М., 1964, с. 9.

⁴ *Палевская М. Ф.* Синонимы в русском языке. М., 1964.

⁵ Sk. *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 106.—125. lpp.

neitrālajiem sinonīmiem piemīt stilistiski un emocionāli papildkomponenti. Stilistiskie sinonīmi pamatos aplūkoti, runājot par vārdu krājuma leksikostilistisko diferenciaciju.

Arī perifēriskie sinonīmi¹ būtībā ir apskatīti. Tie ir literārās valodas perifērijā esoši vārdi ar vietas, vides un laika papildkomponentu. Atbilstoši šiem papildkomponentiem rodas attiecīgās leksiskās grupas — apvidvārdi, žargonismi un vecvārdi (arhaismi), kas analizēti sakarā ar vārdu krājuma diferenciaciju (teritoriālo un sociālo) un vēsturisko mainīgumu.

Savdabīgs stāvoklis leksikas sistēmā un sinonīmikā ir barbarismiem, kuros izpaužas gan etimoloģiskas diferenciacijas pazīmes (barbarismi ir aizguvumi), kas pašas par sevi nefunkcionē kā nozīmes papildkomponenti, gan stilistiskas diferenciacijas pazīmes (barbarismi ir nevēlami aizguvumi). Tos var uzskatīt tiklab par stilistiskiem, kā par perifēriskiem sinonīmiem.

Sinonīmu funkcijas valodā

Sinonīmu lietošanas māksla izpaužas prasmē atrast katram gadījumam visvairāk piemēroto sinonīmu rindas vārdu. Sinonīmu būtība izpaužas dažādajās satura niansēs, ko atklāj katrs sinonīms atsevišķi vai arī vairāki kopā. Katram sinonīmu tipam ir savi specifiski uzdevumi, savas funkcijas.²

Jēdzieniskie sinonīmi palīdz atklāt smalkas nozīmes nianšes, piešķir valodai lakonismu un precizitāti, piemēram:

Ziedi sniedzās pār galvu un piebēra matus, ziedi vāļājās pa kājām.. Un cik daudz gaismas un spožuma visapkārt! Kā visur mirdzēja, spulgoja, zaigojās, vizuļoja, blāzmojās, laistījās, zibēja un spīdēja!

(Aspazija. Zila debess zelta mākoņos.
R., 1968, 148.—149. lpp.)

Stilistiskie sinonīmi ar savu bagāto saturu izceļ stilistiskās nianšes, pauž runātāja emocionālo attieksmi, modificē jēdzienisko saturu. Tie palīdz panākt spilgtu, krāsainu un lakonisku izteiksmi, piemēram:

«Skriesim!» Lapa piepeši apstājas un paceļ pirkstu. Jānis saliecas uz priekšu un stiep j.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1948, 4. sēj., 562. lpp.)

¹ Sk. Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 126.—137. lpp.

² Sk. turpat, 141.—170. lpp.

..kājas zin ceļu. Ceļgalos liecas zem smagās nastas, meimuro
pāri saknēm, tomēr zin savu gaitu.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1948, 4. sēj., 341. lpp.)

Fiziskais vārgums un kremtoša mazvērtības apziņa darija viņu
viegli saērcināmu, ķildīgu, izsmējīgu.

(Z. Skujiņš. Fornarīna.
R., 1964, 95. lpp.)

Autora tekstā lietotie sinonīmi — sarunvalodas vārdi — piešķir
tēlojumam krāsainību, izceļ jēdzieniskas niansas (*stiept* — 'skriet',
meimurot — 'streipulot', *saērcināms* — 'sakaitināms').

*Drīz bija nosukāts viss putras kalns
un izdzerts vīnezers ar visām dūņām.*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1947, 1. sēj., 275. lpp.)

Dzejā lietotais sarunvalodas sinonīms *nosukāt* pastiprina teksta
ironisko nokrāsu.

Dzejā plaši tiek izmantoti sinonīmi poētiski. Tie palīdz radīt
emocionālu pacēlumu, lirisku noskaņu, piemēram:

*Stipro un spitīgo laiks,
Siksta spēka un kaismes kad vajag.*

(Z. Purvs. Meža roze. R., 1961, 18. lpp.)

Caur matiem atkal vēju spārnu vēdas kā glāsti slid.

(A. Skujiņa. Dzeja.
R., 1960, 255. lpp.)

*Paliekam krastā ar salauztu irkli,
Muklajos stiegam kā vajāti brieži.*

(J. Grots. Kopoti raksti. R., 1968,
1. sēj., 376. lpp.)

Perifēriskie sinonīmi palīdz radīt vides kolorītu. Nostiprinoties
valodā, tie iegūst nozīmes papildkomponentu. Tā rodas, piemēram,
apvidvārdi poētiski, vecvārdi poētiski, kā arī apvidvārdi un vec-
vārdi ar sarunvalodas nokrāsu.

Savdabīgas stilistiskas funkcijas ir vairākiem līdzās vai tuvu
kopā vienā teikumā lietotiem sinonīmiem, ko sauksim par sino-

nīmu blīvējumiem.¹ Visbiežāk sinonīmu blīvējumiem ir nozīmes pastiprinājuma un precizējuma funkcijas, reizumis tie izsaka arī pretstatījumu.² Blīvējumos visplašāk izmanto jēdzieniskos sinonīmus, bet sastopami arī citi sinonīmu tipi.

Pastiprinājums rodas gan vienkāršā atkārtojumā, gan atkārtojumā, kurā mainīta forma, gan atkārtojumā, kurā nedaudz variēti atsevišķi satura elementi. Pastiprinājuma funkcija ļoti bieži ir jēdzieniskajiem sinonīmiem. Dažādās niansēs eksistējošā parādība kļūst it kā tiešāka, spilgtāka, varenāka. Piemēri:

Emmas kundze apkārt vien tinas. Ne soļa neatstājas. Uztraukta, ekscentriskā sūrojas, žēlojas, gaužas.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1948, 3. sēj., 489. lpp.)

Visi [putni], kas nu gribēja kaut ko zināt, to [žagatu] ņēmās slavēt un cildināt, cik varēja.

(A. Brigadere. Stāsti un noveles.
R., 1958, 126. lpp.)

Uzšalca vilnis priekšgalā, skaidrs un dzidrs kā viru prieks.

(E. Līvs. Kapteinis Nulle.
R., 1963, 165. lpp.)

*Nav man cita balsta, cita drauga
Kā patiesība vien,
Kā taisnība tik vien.*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1948, 3. sēj., 92. lpp.)

Pastiprinājumu satura atkārtojuma veidā izsaka absolūtie sinonīmi, piemēram:

*Viņa vairs negāja lēnītēm, pamazītēm kā uz mikst-
čaulām, bet bija kundra kā stirna un naska kā bitīte.*

(R. Blaumanis. Kopoti raksti.
R., 1958, 1. sēj., 81. lpp.)

*Viņu [šoferi] svaidīja, mētāja un dauzīja, bet viņš to
nejuta.*

(Z. Skujiņš. Fornarīna.
R., 1964, 111. lpp.)

¹ Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961, 231. lpp.

² Veidemane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 165. lpp.

Sinonīmu blīvējumi, kas izsaka nozīmes precizējumu, izceļ atšķirīgo. Taču ļoti bieži precizējums un pastiprinājums ir savstarpēji saistīti un grūti norobežojami, piemēram:

..lielais, grandiozais varēja izaugt vienīgi no mazuma.

(I. Indrāne. Lazdu laipa.
R., 1963, 85. lpp.)

*Ja sapņi maldinātu, sapņi tevi viltu,
Es īstenība esmu, mīlu vēl arvienu.*

(S. Kaldupe. Grieze sauc.
R., 1961, 84. lpp.)

Sinonīmu blīvējums var radīt arī nozīmes pretstatījumu. Sinonīmos ir gan vienojoši elementi (kopējais jēdzieniskais pamats), gan elementi, kas tos šķir (nozīmes nianšes). Izceļot noteiktā kontekstā atšķirīgās pazīmes, var panākt, ka tās tiek uztvertas kā pretpoli, piemēram:

Virs taisnojās. Viņš, pirmkārt, nebija zvērējis, bet nodievojies.

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata.
R., 1959, 87. lpp.)

Bieži sinonīmus kā fonētiski atšķirīgus vārdus izmanto izteiksmes līdzekļu (formas) variēšanai, atkārtojuma un stila vienmuļības novēršanai. Šim nolūkam labi noder absolūtie sinonīmi, piemēram:

Uz aku gāja visplatākais un visbaltākais celiņš. Plata bij arī teka uz saimnieka klēti..

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata.
R., 1957, 19. lpp.)

Viņa gulēja uz sava sola un drebēdama dudināja. Viņai bija segti virsū kādi trīs kažoki, bet tie visi lēkāja vien, tā viņa tricēja.

(Turpat, 142. lpp.)

Ina paskatījās uz reprodukciju vēlreiz. Pēc tam atkal parraudzījās uz savu portretu.

(Z. Skujiņš. Fornarīna.
R., 1964, 97. lpp.)

*Pa zālitēm vijas
Ligsmas urdziņas.
Ceļam tieši
Pāri skrien tērcītes.*

(J. Rainis. Kopoti raksti.
R., 1947, 1. sēj., 415. lpp.)

Formas variēšanai dažreiz tiek lietoti arī sinonīmi ar diferencētājām pazīmēm (sinonīmi ar jēdzieniskām niansēm vai nozīmes papildkomponentiem), jo kontekstā šīs atšķirības var neitralizēties, palikt nerealizētas, piemēram:

*Kosa... aizsteidzās ar jauno vēsti uz klasi. Viņam gribējās
būt tam, kas pirmais šo ziņu atnesa.*

(P. Rozītis. Raksti.
R., 1961, 4. sēj., 166. lpp.)

*...tās [gleznas] aizklāja visas sienas, kalta uz molbertiem,
žuvu uz ipašiem statņiem.*

(Z. Skujiņš. Fornarīna.
R., 1964, 48. lpp.)

Vārdu izvēli šādos gadījumos nosaka to forma. Lai neatkārtotu to pašu vārdu, tiek ignorētas sīkās satura nianšes.

Sinonīmu avoti un vieta valodā

Sinonīmikai ir dažādi avoti. Jaunu sinonīmu rašanās ir saistīta ar vārdu krājuma un vārdu nozīmju attīstības procesiem.

Diezgan nozīmīgs sinonīmu avots ir aizguvumi. Šādā veidā sinonīmi rodas tad, ja vienas un tās pašas parādības apzīmēšanai līdzās nostājas mantotie vārdi un aizguvumi. Latviešu valodā ir daļa tādu sinonīmu, kad paralēli latviskas cilmes vārdam lietojam aizguvumus no vācu, lībiešu vai igauņu un citām valodām, piemēram, *paeglis* — *kadiķis*, *sērmūkslis* — *pilādzis*, *upenes* — *zustrenes*. Daudz vairāk sinonīmu ir radīts, līdzās internacionāliem vārdiem darinot latviskas cilmes vārdus, piemēram, *infinitivs* — *noteikums*, *realizēt* — *īstenot*, *telefons* — *tālrūnis*.

Savdabīgu sinonīmu grupu veido barbarismi, piemēram, *mālderis* 'krāsotājs', *familija* 'ģimene'.

Sinonīmi var ienākt arī no leksikas slāņiem, kas atrodas literārās valodas perifērijā. Diezgan redzama vieta šai ziņā ir apvidvārdiem. Tiem ceļu visbiežāk pašķir vārda mākslinieki — rakstnieki un dzejnieki. J. Rainis latviešu literārajā valodā ieviesis

tādus apvidvārdus poētismus kā *guns* 'uguns', *jums* (*debesu jums*) u. c. Mūsdienās plaši izplatīti tādi apvidvārdi sinonīmi kā *virtene* 'virkne', *nīgrs* 'īgns', *grīns* 'īgns' u. c.

Arī vecvārdi arhaismi var būt sinonīmi mūsdienu valodā plaši lietotiem vārdiem, piemēram, *avs* 'aita', *kamieši* 'pleci', *matīt* 'manīt, just', *sebu* 'vēlu'.

Visvairāk sinonīmu rodas sakarā ar vārdu polisēmiju un nozīmju attīstību. Dažādi leksiski semantiskie varianti kļūst par citu vārdu sinonīmiem un vienlaikus ietilpst vairākās sinonīmu rindās, piemēram, vārdam *čikstēt* ir trīs nozīmes: 1. 'Radīt nepatīkamu troksni'. *Durvis čikst*. 2. 'Raudāt'. *Bērns čikst*. 3. 'Žēloties'. *Nav ko čikstēt*. Ar 2. un 3. nozīmi vārds *čikstēt* kļūst par sarunvalodas sinonīmu diviem stilistiski neitrāliem vārdiem — *raudāt* un *žēloties*. Daudzi sinonīmi ir radušies kā vārdu pārnestās nozīmes, piemēram, vārdam *sīrsnīgs* pārnestās nozīmes sinonīms ir *sīlts* (*sīlti vārdi*).

Sinonīmi ir liels valodas krāšņums un bagātība. Tie palīdz īsi, skaidri un precīzi izteikt domu, piešķir stilam krāsainību un lokanumu, dara valodu skaistu un vijīgu. Mērķtiecīgi izraugoties piemērotus jēdzieniskos sinonīmus, var izcelt vissmalkākās nozīmes nianses. Sinonīmiem ir svarīga nozīme arī kā stila līdzeklim — stilistiskie sinonīmi ietver sevī nosauktās parādības stilistisku vērtējumu, atklāj runātāja emocionālo attieksmi pret runas priekšmetu. Par sinonīmiem, kas izsaka emocionālu nokrāsu, bieži tiek lietoti vārdi ar pārnestu nozīmi, piemēram, *rūgta* (nepatīkama) *patiesība*, *sīlti* (sīrsnīgi) *vārdi*. Metaforā apslēptais salīdzinājums rada tēlu un reizē parāda arī emocionālo nokrāsu. Absolūtie sinonīmi un reizēm arī sinonīmi ar jēdzieniskām niansēm vai nozīmes papildkomponentiem dod iespēju izvairīties no viena un tā paša vārda atkārtošanas, jo viena vārda vietā var lietot otru, piemēram, *apskatīt* — *aplūkot*, *izvēlēties* — *izraudzīties*, *nepieciešams* — *vajadzīgs*.

Apskatā iekļauti tikai sinonīmi kā valodas parādība, t. i., vārdi, kas ir sinonīmi ar savu valodā nostiprinājušos nozīmi.

Dzejas teorijā diezgan bieži par sinonīmiem uzskata kontekstā satuvinātus vārdus, piemēram, *sacīt*, *atsaukties*, *atbildēt*, *noņurdēt*, *piebilst*, *iesaukties*, *ieteikties*, *vaicāt*;¹ *gaisma*, *blāzma*, *gaišums*, *liesma*, *vizma*.²

Aiz *sacīt* dotie vārdi neviens nav tā sinonīms lingvistiskā izpratnē (tāds būtu tikai *teikt*), arī savstarpēji tie nav sinonīmi, jo tiem katram ir savs jēdzieniskā satura pamats. Tāpat vārdi

¹ Valeinis V. Poētika. R., 1961, 165. lpp.

² Dombrowska M., Sīrsone S. Latviešu dzeja. R., 1966, 29. lpp.

blāzma, liesma, vīzma nav sinonīmi ne savā starpā, ne arī vārdam *gaisma*. Par tā sinonīmu var uzskatīt vienīgi vārdu *gaišums*.

V. Kļujeva šādas vārdu virknes apzīmē ar terminu *tematiskie sinonīmi*¹. Varbūt šo terminu vajadzētu lietot arī dzejas teorijā, lai norobežotu tematiski tuvus vārdus no sinonīmiem lingvistiskā izpratnē.

Stilistikā diezgan plaši lieto terminus *individuālie sinonīmi*² jeb *kontekstuālie sinonīmi*³. Ar tiem saprot jebkuru vārdu, kas kontekstā lietots kā cita vārda aizstājējs, lai izceltu kādu raksturīgu pazīmi. Piemēram, ja vārdu *iesvilpties* lieto *ierunāties* vietā un ar to tuvāk raksturo ierunāšanās veidu ('ierunāties it kā svilpjot'), tad tas uzskatāms par kontekstuālu sinonīmu.

Minētās vārdu grupas — t. s. tematiskie sinonīmi un individuālie jeb kontekstuālie sinonīmi — nav sinonīmi leksikoloģiskā izpratnē, nav valodas, bet runas parādības, tāpēc tos arī tuvāk neaplūkojam.

ANTONĪMIJA

Līdzās sinonīmiem antonīmi ir otra leksikoloģijā tradicionāli aplūkotā semantiskā mikrosistēma. Kā leksikoloģijas problēma antonīmija ir ļoti maz pētīta tiklab padomju, kā ārzemju valodniecībā. Uz to ir norādīts arī lingvistiskajā literatūrā.⁴ Nav plašāku pētījumu ne par krievu, ne latviešu valodas antonīmiku. Pats nozīmīgākais antonīmijas problēmas pētījums padomju valodniecībā ir V. Komisarova izstrādātā kandidāta disertācija par angļu valodas antonīmiem.⁵

Vārda *antonīms* pamatā ir grieķu cilmes vārdi *ant(i)* — 'pret' un *onoma* — 'vārds'. Tātad antonīms ir pretvārds kādam citam vārdam.

Tradicionāli par antonīmiem tiek saukti vārdi ar pretēju

¹ Ключева В. Н. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, с. 5.

² Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961, с. 260.

³ Ключева В. Н. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, с. 5.

⁴ Лесник М. Д. Об антонимичности прилагательных *большой, малый, маленький* и сфере их употребления в современном русском литературном языке. — Ученые записки ЛГУ. Л., 1952, т. 161, с. 83; Комиссаров В. Н. Проблема определения антонима. — ВЯ, 1957, № 2, с. 51.

⁵ Комиссаров В. Н. Семантическая характеристика слов-антонимов (на материале английского языка). М., 1961 (дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук).

nozīmi¹ un ilustrēti ar piemēriem, kas izsaka loģiskus pretstatus: *diena — nakts, auksts — karsts, agri — vēlu* utt. V. Komisarovs šādu pieeju kritizē kā loģistisku, jo tās pamatā ir pieņēmums, ka starp vārdiem ir tādas pašas attiecības kā starp jēdzieniem. Ar to tiek ignorēta antonīmu kā valodas parādības specifika.² Antonīmija netiek izsecināta no valodas faktiem, bet tīri loģiski no izolētu vārdu nozīmēm. Šāda pieeja nav pieņemama. Lai apgalvotu, ka vārdu pāris veido antonīmus, nepietiek konstatēt, ka vārdiem ir pretējas nozīmes, jāpierāda, ka šie vārdu savienojumi tiek regulāri lietoti runā, ka tie ir ar lietošanas tradīciju nostiprināti un ir valodas sistēmas elementi. Kā polisēmisku vārdu leksiski semantiskie varianti tiek izsecināti no daudziem vārda lietošanas gadījumiem, tāpat arī antonīmi jāpētī literāru darbu tekstos.

Par antonīmiem uzskatāmi tikai vārdi, kuru nozīmes pretstatīšana kļuvusi par valodas sistēmas faktu. Lingvistiski nozīmju pretstats izpaužas tipiskos kontekstos, kuros antonīmiskie vārdu pāri tiek regulāri lietoti. Pētnieku uzdevums ir šos vārdus un kontekstus atrast, sistematizēt un aprakstīt. Tipiskie konteksti izmantojami par kritēriju, lai noteiktu, vai attiecīgajā vārdu pāri ar pretēju nozīmi realizējas vai nerealizējas antonīmiskas attiecības.

Izanalizējis ļoti plašu valodas materiālu (vairāk nekā 30 000 lappušu 35 angļu un amerikāņu autoru 215 darbos)³, V. Komisarovs ir noteicis galvenos antonīmu pārus angļu valodā un konstatējis 6 antonīmisku kontekstu tipus.

Sekojo V. Komisarova teorētiskajai nostādnei, latviešu valodā antonīmi pētīti⁴ parunās, sakāmvārdos⁵ un mīklās⁶. Nelielajā eksperimentā konstatēti 38 antonīmu pāri — 16 adjektīvu pāri, 13 lietvārdu pāri, 6 adverbu pāri, 3 verbu pāri. Lielākais lietojumu skaits ir 18 reizes, mazākais — 2 reizes.

Adjektīvu grupā biežāk lietotie antonīmi ir *liels — mazs* (18 reizes), *balts — melns* (11 reizes), *bagāts — nabags* (10 reizes), *jauns — vecs* (10 reizes), *labs — slikts* (7 reizes), *garš — iss* (6 reizes), *augsts — zems, dzīvs — miris, labs — ļauns, rūgts —*

¹ Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, с. 200.

² Комиссаров В. Н. Семантическая характеристика слов-антонимов., с. 13.

³ Там же, с. 221.

⁴ Anševica M. Antonīmi latviešu parunās, sakāmvārdos un mīklās. R., 1967 (kursadarbs).

⁵ Latviešu sakāmvārdi un parunas. R., 1955. Saīsināti S.

⁶ Latviešu tautas mīklas. Izlase. R., 1954. Saīsināti M.

salds (katrs pāris lietots 4 reizes), lietvārdu grupā — *dievs* — *velns* (12 reizes), *diena* — *nakts* (7 reizes), *draugs* — *ienaidnieks* (6 reizes), *rīts* — *vakars* (5 reizes), *kalns* — *leja*, *vasara* — *ziema*, *kalps* — *kungs* (katrs pāris lietots 4 reizes), adverbu grupā — *ārā* — *iekšā* (12 reizes), *daudz* — *maz* (8 reizes), verbu grupā — *dzimt* — *mirt* (3 reizes).

Ekscerpētājā materiālā konstatēti trīs kontekstu tipi. Tie atbilst V. Komisarova 1., 4. un 5. konteksta tipam.

1. tipiskais konteksts,¹ kuru varētu saukt par pretpolu kontekstu, izceļ pretējos polus kopīgajā. Antonīmi attiecas uz vienu un to pašu parādību kā virsjēdzienu, piemēram, *balts* — *meln* ir krāsu apzīmējumi. Sintaktiski pretpolu kontekstam raksturīgi sakārtojuma vai šķiramie saikli (gan — gan, ne — ne, un, vai), noteiktie vietniekvārdi *viss*, *katrs*, prievārdu savienojums *no* — *līdz*, kā arī visa teikuma struktūra. Piemēri:

*Citi lieli, citi mazi,
Tomēr visi pēdu gari.* (Apavi.)
(M, 53. lpp.)

*Lieli kungi, mazi kungi,
Visiem baltas cepurites.* (Celmi.)
(M, 92. lpp.)

Katram sava labā un kreisā puse.
(S, 140. lpp.)

Nezin ne rīta, ne vakara.
(S, 146. lpp.)

*Pa kalniem, pa lejām
Staigā kažoks un apkakle.* (Aita.)
(M, 45. lpp.)

4. tipiskais konteksts,² kuru varētu saukt par tiešā pretstatījuma kontekstu, raksturo divas parādības kā kontrastus. Katra no tām attiecas uz savu priekšmetu un veido salikta sakārtota teikuma neatkarīgās daļas. Starp kontrastējošām daļām var iespraust saikli *bet*. Piemēri:

¹ Комиссаров В. Н. Семантическая характеристика слов-антонимов., с. 71—74.

² Там же, с. 81—83.

Mazs gulstas, liels ceļas. (Sēkla.)
(M, 242. lpp.)

Jauns ar spēku, vecs ar prātu.
(S, 80. lpp.)

Dievs dod devējam, velns rauj rāvējam.
(S, 58. lpp.)

Draugam dosi, no ienaidnieka atprasīsi.
(S, 61. lpp.)

Dzirdi daudz, runā maz.
(S, 64. lpp.)

5. tipiskais konteksts,¹ kuru varētu saukt par raksturojošā pretstatījuma kontekstu, divas dažādas parādības raksturo ar epitejiem, kas pauž kontrastus. Piemēri:

Mazs cinitis gāž lielu vezumu.
(S, 47. lpp.)

Maza dzirkstele nodedzina lielu mežu.
(S, 64. lpp.)

No mazas dzirksteles liela uguns izceļas.
(S, 64. lpp.)

Augstais no zemā lūdzas dāvanas.
(Akas vinda un aka.)
(M, 49. lpp.)

Ekscerpētājā materiālā visplašāk pārstāvēts 4. tipiskais konteksts (arī angļu valodā to lieto visbiežāk), no tā daudz neatpaliek 1. tipiskais konteksts, samērā maz ir 5. tipiskā konteksta piemēru, bet pārējo konteksta tipu nav nemaz. Antonīmijas pakāpe ir atkarīga no tā, cik bieži un kādos kontekstos antonīmi tiek lietoti. Ekscerpētājā materiālā visspilgtākā pretstatījuma pakāpe ir adjektīviem *liels* — *mazs*.

Otrs kritērijs antonīmijas noteikšanā ir distribūcijas identitāte — antonīmiem ir vienāda distribūcija: tie lietojami savienojumos ar vieniem un tiem pašiem vārdiem, piemēram, *liels vezums* — *mazs vezums*, *jauns mēness* — *vecs mēness*, *rīta stunda* — *vakara stunda* u. c. Kopējas distribūcijas trūkums iz-

¹ Комиссаров В. Н. Семантическая характеристика слов-антонимов., с. 84—88.

slēdz antonīmiskas attieksmes starp vārdiem. Antonīmi pauž zināmu nozīmes tuvumu — nosauc viena veida parādības, piemēram, *auksts* — *silts* izsaka temperatūras pakāpes, *zems* — *augsts* tiešajā nozīmē raksturo priekšmetu vertikālo izmēru, pārnestajā — cilvēka sabiedrisko stāvokli. Tas arī nosaka kopēju distribūciju.

Antonīmi, tāpat kā sinonīmi, ir vienas vārdšķiras vārdi. Pēc morfoloģiskā veidojuma antonīmi parasti ir dažādu sakņu vārdi (visi līdz šim minētie piemēri), bet tie var būt arī vienas saknes vārdi, kas atšķiras ar priedekļiem, piemēram, *laimīgs* — *nelaimīgs*, *darbi* — *nedarbi*.

Antonīmi tiek izmantoti daiļliteratūrā kā stilistisks izteiksmes līdzeklis. Antonīmi izceļ pretstatus, kāpina emocionālās iedarbības spēku.

Pētījumu trūkuma dēļ antonīmijas problēma šeit tikai ieskicēta.

LEKSIKOGRĀFIJA

LEKSIKOGRĀFIJA ir ļoti cieši saistīta ar leksikoloģiju — leksikogrāfija ir tuvākā leksikoloģijas robežzinātne. Abām zinātnēm ir viens pētīšanas objekts — vārds, tā nozīme, lietošana, izcelšanās. Leksikoloģija un leksikogrāfija savstarpēji bagātina viena otru, sasniegumus, kas gūti vienā zinātnē, izmanto otra.

Leksikogrāfija apraksta vārdu krājumu vārdnīcas veidā. Atkarībā no tā, vai vārdnīcā aprakstīti vārdi vai to nosauktie priekšmeti, parādības un jēdzieni, izšķir filoloģiskās un enciklopēdiskās vārdnīcas. Filoloģisko vārdnīcu aprakstīšanas objekts ir vārdi kā valodas vienības (to gramatiskais raksturojums, semantiskā struktūra, lietojums, vieta vārdu krājumā, attieksmes pret citiem vārdiem u. tml.); enciklopēdiskās vārdnīcas no sava laika zinātnes viedokļa raksturo vārdu apzīmētās parādības, dod īsas ziņas par to būtību, vēsturisko attīstību, rāda sakarus ar citām parādībām.¹

Šīs nodaļas uzdevums ir īsi aplūkot galvenās latviešu filoloģiskās vārdnīcas.

ISAS ZIŅAS PAR LATVIEŠU LEKSIKOGRĀFIJU

Latviešu leksikogrāfija no tās sākumiem līdz 1900. gadam sīki apcerēta D. Zemzares monogrāfijā «Latviešu vārdnīcas» (R., 1961).² Monogrāfija aptver latviešu leksikogrāfijas pirmos trīs gadsimtus — XVII—XIX gadsimtu, un tajā ietverti visi līdz šim

¹ Sk. Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. 1. sēj. R., 1967; 2. sēj. R., 1968; 3. sēj. R., 1970; Personu un priekšmetu alfabētiskais rādītājs. R., 1972.

² Sk. atsaukumi Ozols A. Latviešu valodas vārdukrājuma pētījums. — Grām.: Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967, 604.—611. lpp.; Urbutis V. Senieji latviešu kalbos žodynai. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1963, t. 6, p. 287—312.

zināmie iespiestie materiāli, kā arī rokraksti, kas glabājas dažādās mūsu zemes un ārzemju bibliotēkās, muzejos un arhīvos. D. Zemzares «Latviešu vārdnīcas» ir svarīga un neaizstājama rokasgrāmata ikvienam, kas risina attiecīgā laika posma latviešu leksikogrāfijas un leksikoloģijas jautājumus. Leksikologiem šis darbs ir īpaši nozīmīgs ar to, ka tajā rādīta latviešu leksikas attīstības aina.

Latviešu leksikogrāfijas vēsture no 1900. gada līdz mūsu dienām līdz šim nav bijusi speciāla pētījuma objekts.¹

Leksikogrāfijā sastopami dažādi vārdnīcu iedalījumi. Viens no tādiem ir dalījums vispārīgajās un speciālajās vārdnīcās.² Pie vispārīgajām vārdnīcām pieskaita skaidrojošās, tulkojošās un mācību vārdnīcas, pie speciālajām — sinonīmu, frazeoloģijas, pareizrakstības, pareizrūnas, svešvārdu, terminoloģijas, biežuma vārdnīcas, etimoloģiskās, toponīmiskās, tematiskās, apgrieztās (inversās) vārdnīcas, rakstnieku leksikas vārdnīcas un citas.

Vispārīgās vārdnīcas

No latviešu vispārīgajām vārdnīcām visplašāk ir pārstāvētas tulkojošās vārdnīcas. Ar tām arī sākas latviešu leksikogrāfija. Praktiskās nozīmības dēļ tulkojošās vārdnīcas ir līdz šim visplašāk sastopamais vārdnīcu tips vispār un arī latviešu leksikogrāfijā. Latviešu leksika tulkojošās vārdnīcās visbiežāk sastatīta ar vācu un krievu leksiku. To nosaka vēsturiskie apstākļi, jo ar šīm tautām latviešus saista vistiešākie sakari. Ar tulkojošām vācu-latviešu un latviešu-vācu vārdnīcām XVII gadsimtā sākas latviešu leksikogrāfija. Tulkojošās krievu-latviešu un latviešu-krievu vārdnīcas parādās tikai XIX gs. otrajā pusē. Tulkojošo vārdnīcu kvalitāte galvenokārt ir atkarīga no tā, cik pilnīgi atklāta vārdu semantiskā struktūra un nozīmju specifika. Pirmās latviešu vārdnīcas šo uzdevumu veic ļoti ierobežoti.

Pirmie latviešu valodas leksikogrāfi bija vācu mācītāji, kas rakstīja vācu-latviešu un latviešu-vācu vārdnīcas, lai palīdzētu saviem amata brāļiem saprast tās tautas valodu, kuras vidū viņi darbojās. Pirmā vārdnīca latviešu leksikogrāfijā ir G. Manceļa vācu-latviešu vārdnīca «Lettus», kas izdota Rīgā 1638. gadā

¹ Pirmais mēģinājums šai ziņā ir G. Cakules bibliogrāfija «Latvijā izdotās vārdnīcas laikā no 1900. līdz 1966. gadam» (P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1969, 118. sēj., 144.—197. lpp.).

² Sk. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1966, p. 256—268.

(vārdnīcas teksta fotokopijas sk. D. Zemzares monogrāfijā).¹ Manceļa vārdnīcā ievietoti ap 6000 vārdu. Vārdi ar izskaņu *-šana* tajā aizņem daudz lielāku vietu nekā tagadējās vārdnīcās, jo šie atvasinājumi doti blakus gandrīz katram verbam. Citi atvasinājumi turpretim doti ļoti nepilnīgi. Autors devis to, ko pašam bija vieglāk pamanīt. Latviešu leksikas ainu XVII gadsimtā Manceļa vārdnīca atspoguļo tikai daļēji.

Vārdnīcai ir pievienota īpaša daļa «Phraseologia Lettica», kurā tematiskā izkārtojumā doti latviešu teksta (dialogu) paraugi. Manceļa vārdnīca ir nozīmīga arī kā XVII gadsimta latviešu valodas rakstu piemineklis un dod svarīgus materiālus latviešu valodas leksikas, fonētikas, gramatikas un rakstības vēstures pētīšanai.

Manceļa sākot darbu latviešu leksikogrāfijā vācu mācītāji turpināja XVIII un XIX gadsimtā, rakstot gan vācu-latviešu, gan latviešu-vācu vārdnīcas. Viņu izdotās vārdnīcas atspoguļo tikai daļu no latviešu valodas vārdu krājuma, kas folklorā un tautas mutvārdu runā bija daudz pilnīgāks.

Pirmās krievu-latviešu un latviešu-krievu vārdnīcas parādījās tikai XIX gadsimtā, kad latvieši sāka iegūt izglītību Krievijas augstskolās un sāka paši veidot savu kultūras dzīvi. Pirmā no tām ir Krievu-latviešu-vācu vārdnīca,² kas iznāca Maskavā 1872. gadā ar Krievijas Tautas apgaismošanas ministrijas gādību un materiālo atbalstu. Apvēršot un saīsinot minēto vārdnīcu, tika sagatavota Latviešu-krievu-vācu vārdnīca,³ kas izdota Maskavā 1879. gadā. Abas tās dēvē par Krišjāņa Valdemāra vārdnīcām, jo viņš vadīja šo vārdnīcu uzrakstīšanas organizatorisko darbu.⁴ Tās ir galvenokārt jaunlatviešu sagatavotas vārdnīcas.

K. Valdemāra vārdnīcas būtiski atšķiras no vācu mācītāju sakrāstītajām vārdnīcām. Tām ir cits mērķis, citi apsvērumi vārdu izvēlē un atlasē. Šīs vārdnīcas ne tikai fiksēja esošo vārdu krājumu, bet arī palīdzēja to pilnīgot un bagātināt ar jauniem vārdiem, centās panākt, lai latviešu valoda kļūtu par pilnvērtīgu saziņāšanās līdzekli visās kultūras dzīves nozarēs — mākslā, zinātnē, tehnikā un sabiedriski politiskajā dzīvē.

Ikvienas valodas vārdu krājuma bagātināšanā liela nozīme ir internacionālismiem, bet vācu leksikogrāfi uzskatīja šo leksikas slāni par latviešu valodā nevajadzīgu un tāpēc apzināti vairījās

¹ *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 12.—15. lpp.

² Turpat, 218.—311. lpp.

³ Sk. turpat, 312.—319. lpp.

⁴ Bez nosauktajām ir vēl trešā K. Valdemāra vārdnīca — Krievu-latviešu vārdnīca, kas izdota Jelgavā 1890. gadā (sk. *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 321. lpp.).

no internacionālismu uzņemšanas latviešu vārdnīcās. Latviešu leksikogrāfijās vēsturē Krievu-latviešu-vācu vārdnīca ir pirmā, kurā tik plaši uzņemti internacionālismi (sk. nodaļu par internacionālismiem). Autori saprata, ka internacionālismi ir nepieciešama sastāvdaļa ikvienas kultūrtautas valodā.

Vārdu krājuma paplašināšanai Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā izmantoti arī citi paņēmieni. Vārdnīcā ir ievietoti diezgan daudzi jaundarinājumi, kas radušies, autoriem meklējot adekvātus tulkojumus krievu valodas materiālam un cenšoties aizstāt ģermānismus ar latviskiem vārdiem. Starp šiem jaundarinājumiem redzamu vietu ieņem kalki, kas veidoti pēc attiecīgā krievu vai vācu parauga. Vārdnīcā pirmoreiz ir reģistrēti tādi mūsu dienās gluži parasti un nepieciešami vārdi kā *augstskola, bezgalība, burtnīca, caurmērs, dzelzceļš, izraksts, jūrnieks, juteklis, kalnraktuve, kokvilna, laikraksts, rakstnieks, raksturs, rūpniecība, sabiedrība, sacerējums, sapulce, sauszeme, sūtnis, tēlnieks, tēlot, tēviņa, uzmanīgs, vēstule, vēsture, viesnīca, vispārīgs* u. c.¹ Krievu-latviešu-vācu vārdnīcai bija liela nozīme latviešu nacionālās literārās valodas vārdu krājuma paplašināšanā un vēlāko krievu-latviešu un latviešu-krievu vārdnīcu izveidē, īpaši XIX gs. beigās un XX gs. sākumā.

Padomju laikā krievu-latviešu un latviešu-krievu vārdnīcas kļūst sevišķi nozīmīgas. Svarīgākās ir Krievu-latviešu vārdnīca, kas izdota Rīgā 1959. gadā (divos sējumos), Latviešu-krievu vārdnīca, kuras 3. izdevums iznācis 1974. gadā, un 1979.—1981. gadā izdotā Latviešu-krievu vārdnīca divos sējumos. Latviešu-krievu vārdnīca pašreiz veic arī mūsdienu latviešu valodas normatīvās vārdnīcas funkcijas un, kamēr skaidrojošā «Latviešu literārās valodas vārdnīca» nav pabeigta, uzskatāma par galveno mūsdienu latviešu valodas vārdnīcu, jo salīdzinājumā ar citām latviešu valodas tulkojošām vārdnīcām tā ir vispilnīgākā.

Padomju laikā ir izdotas daudzas citas tulkojošās vārdnīcas, visvairāk angļu-latviešu un latviešu-angļu — gan lielāka, gan mazāka apjoma, galvenokārt skolu vajadzībām. Pirmā angļu-latviešu vārdnīca parādījās tikai XX gadsimtā — tā ir J. Dravnieka Angļu-latvju vārdnīca, kas izdota Rīgā 1924. gadā (apmēram 20 000 vārdu). Līdz mūsu dienām iznākušas ap 20 dažāda apjoma angļu-latviešu vārdnīcas, apmēram puse no tām padomju laikā. Latviešu-angļu vārdnīcu ir mazāk.

Padomju laikā iznāk arī vācu-latviešu un latviešu-vācu vārdnīcas. Padomju izdevumos iznākušas ap 10 vācu-latviešu vārdnīcas,

¹ Sk. *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 223.—250. lpp.

lielākā no tām ir — *K. Granta, E. Pampe*. Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1968 (2. izd.). Ir izdotas arī vairākas latviešu-vācu vārdnīcas.

Franču-latviešu un latviešu-franču vārdnīcu latviešu leksikogrāfijā ir maz. Jaunākā ir — *I. Zandreitere, J. Ābrama*. Franču-latviešu vārdnīca. R., 1973 (2. izd.).

No padomju tautu valodu vārdnīcām izdotas lietuviešu un igauņu valodas vārdnīcas: *A. Bojāte, V. Subatnieks*. Lietuviešu-latviešu vārdnīca. R., 1964 (pirmā ir *J. Rītera* sagatavotā Lietuviski-latviska vārdnīca. R., 1929); *K. Abens*. Igauņu-latviešu vārdnīca. R., 1967 (tā ir pirmā igauņu-latviešu vārdnīca latviešu un igauņu leksikogrāfijā).

Padomju laikā izdota liela apjoma latīņu-latviešu vārdnīca (autori — *K. Veitmane, L. Čerfase, H. Novackis un A. Apinis*, R., 1955).

Pie vispārīgā tipa vārdnīcām pieder arī skaidrojošās vārdnīcas, kas katru nozīmi atklāj aprakstoši — izskaidro (tai pašā valodā, kuras vārdi doti vārdnīcā). Skaidrojošā vārdnīca, atklādama vārda nozīmju sistēmu, dod visplašāko vārda raksturojumu. Tā ir normatīva vārdnīca, kas fiksē ne tikai vārda formu, bet rāda arī, ar kādu nozīmi lietojams katrs vārda leksiski semantiskais variants.¹ Pirmo latviešu valodas skaidrojošo vārdnīcu «Latviešu literārās valodas vārdnīca» gatavo Latvijas PSR ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūts. Tā paredzēta 8 sējumos, iznākuši četri: 1. sēj. (A) — R., 1972, 2. sēj. (B—F) — 1973, 3. sēj. (G—I) — 1975, 4. sēj. (J—L) — 1980.

Daļēji latviešu valodas skaidrojošās vārdnīcas uzdevumus veic *K. Mīlenbaha un J. Endzelīna* Latviešu valodas vārdnīca (*K. Mühlenbachs*. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis *J. Endzelīns* (Lettisch-deutsches Wörterbuch.) 1. sēj. R., 1923—1925; 2. sēj. R., 1925—1927; 3. sēj. R., 1927—1929; 4. sēj. R., 1929—1932; *J. Endzelīns un E. Hauzenberga*. Papildinājumi un labojumi *K. Mühlenbacha* Latviešu valodas vārdnīcai. (Ergänzungen und Berichtigungen zu *K. Mühlenbachs* Lettisch-deutschem Wörterbuch.) 1. sēj. R., 1934—1938; 2. sēj. R., 1938—1946). Tā ir lielākā latviešu valodas vārdnīca (apmēram 110 000 vārdu), lingvistiskās nozīmības ziņā pati vērtīgākā, augstākais latviešu leksikogrāfijas sasniegums. *K. Mīlenbaha un J. Endzelīna* Latviešu valodas vārdnīca dod par vārdiem ziņas, kādu nekur citur nav. Šī vārdnīca ir plašāka nekā literārās valodas vārdnīca. To var izmantot gan kā apvidvārdu vārdnīcu, gan kā pareizrunas vārdnīcu, kā etimoloģisko un daļēji kā vēsturisko vārdnīcu.

¹ *Ковтун Л. С.* Лексические нормы русского языка и разговорная речь. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966, с. 4.

K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca ir īpatnēja tulkojoša (latviešu-vācu) un skaidrojoša vārdnīca. Nozīmju dalījums vārdiem ir pilnīgāks nekā tulkojošās vārdnīcās, skaidrojumi — lakoniskāki nekā skaidrojošās vārdnīcās. Kur var iztikt bez garāka skaidrojuma, ir dots tikai vienvārda tulkojums. Ļoti bagāts ir piemēru klāsts; tiem dotas arī avotu norādes. Skaidrojumi un viss pārējais autoru teksts ir vācu valodā. Tas vārdnīcu dara pieejamu plašām zinātnieku aprindām. Šķirkļa beigās dota vārda etimoloģija (cilme un sakari ar radu valodām). K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīca ir vienīgā latviešu valodas vārdnīca, pēc kuras var uzzināt vārdu etimoloģiju.¹ Īpašas latviešu etimoloģiskās vārdnīcas nav.²

Pēc K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas var noskaidrot, ka, piemēram, *kauls* (ME II 176) un *liktenis* (ME II 469) ir indoeiropiešu kopības slāņa vārdi, *nākt* (ME II 698) un *tāss* (ME IV 151) — baltu kopības slāņa vārdi, *puķe* (ME III 406) — aizgūvums no lībiešu valodas, *launags* (ME II 429) — aizgūvums no igauņu valodas, *stūrmanis* (ME III 1110) — aizgūvums no viduslejasvācu valodas.

Šī vārdnīca ir arī sava veida pareizrūnas vārdnīca — vienīgā, kurā norādītas latviešu valodas trīs intonācijas, šaurā un platā *e*, *ē* lietojums, kā arī divskaņa *uo* lietojums.

K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca latviešu leksikas pētniekiem kļuvusi par nepieciešamu rokasgrāmatu, uzticamu padomdevēju un pārbaudes kritēriju. Leksikoloģiskos pētījumos par tradīciju kļuvusi vārdu salīdzināšana ar K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīcu, un tā darīts arī šai grāmatā.

K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca tapusi ilgā laika posmā. To iesāka K. Milenbahs un pabeidza J. Endzelīns, un tā uzlūkojama par abu izcilo valodnieku mūža darbu. Pa atsevišķām burtnīcām vārdnīca iznāca vairāk nekā 20 gadus (no 1923. g. līdz 1946. g.), tā radās četri vārdnīcas pamatsējumi un divi papildsējumi. Vārdnīcu rediģējis un sagatavojis iespējamai J. Endzelīns, jo K. Milenbahs 1916. gadā mira. Beidzamais vārds, ko K. Milenbahs vēl pats bija paguvis apstrādāt, ir *patumšs* (ME III 125), visus sekojošos vārdus ir apstrādājis J. Endzelīns. Bez tam rediģējot bija jāstrādā arī pie uzrakstītās daļas.

¹ Var izmantot arī lietuviešu valodas etimoloģisko vārdnīcu — *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg—Göttingen, 1955—1965.

² Ir tikai LVU Svešvalodu katedras studentu vajadzībām sagatavots rota-printēts izdevums — *Lapiņš N.* Latviešu vārdu etimoloģija. 1.—3. daļa. R., 1967—1975.

J. Endzelīnam vispirms bija jākorīgē vārdu intonācijas, jo K. Mīlenbahs sākumā bija lietojis vidus dialekta divu intonāciju sistēmu — stiepto un nestiepto resp. laužto intonāciju. Nestieptās intonācijas gadījumi bija jāatšifrē, noskaidrojot, kuros no tiem vidus dialekta triju intonāciju apgabalā lieto laužto intonāciju, kuros — krītošo. Tagad vārdnīcā viscaur lietotas trīs intonācijas. Tas ir liels ieguvums ne tikai latviešu valodniecībā, bet arī salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā, jo triju intonāciju sistēmu var izmantot intonāciju atbilstības noteikšanai latviešu valodas dialektos un citās indoeiropiešu valodās. Vārdnīca izmantojama arī, izvirzot vidus dialekta intonācijas par vēlamu normu mūsdienu literārajā valodā, kurā galvenokārt tiek pretstatīta stieptā un nestieptā intonācija.

Daudz darba prasīja vārdu etimoloģijas noskaidrošana, jo šo jautājumu K. Mīlenbahs pa lielākai daļai bija atstājis nerisinātu. Tā par vārdnīcā doto etimoloģiju autoru uzskatāms J. Endzelīns.

Papildinājumi pamatsējumiem sagatavoti kopā ar E. Hauzenbergu. Tajos ar īpašu norādi (krustiņū) ievietoti vārdi un nozīmes, kuru nav pamatsējumos, klāt pienākuši jauni ilustratīvi piemēri un jaunas etimoloģijas. Nozīmju numerācija paturēta tā pati, kas pamatsējumos. Ja kāds vārds vai nozīme pamatsējumos nav atrodama, tā meklējama papildinājumos.

Saīsinājumi un citi paskaidrojumi doti vārdnīcas IV sējuma beigās.

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca atspoguļo galvenokārt latviešu leksikas agrāko ainu, tajā ir bagāts izlokšņu leksikas materiāls. Tā ir svarīga kā latviešu leksikas vēsturē iegājušu vērtību krājums. Autori ir gribējuši vārdnīcā fiksēt iespējami pilnīgu latviešu valodas vārdu krājumu. J. Endzelīns apzināti ārpusē atstājis internacionālismus. Visi pārējie pieejamie vārdi uzņemti neatkarīgi no to lietošanas vietas un laika. Vārdnīcā ievietotie vārdi var būt dzirdēti izlokšnē, atrasti folklorā, pirmajos latviešu rakstos, agrākajās vārdnīcās, literatūrā vai kur citur. Šī vārdnīca ir kļuvusi par visbagātāko latviešu valodas leksikas krājumu.

Šajā vārdnīcā plaši izmantota dialektu leksika, dots bagāts ilustratīvais materiāls līdz ar vietu norādēm. Izlokšņu vārdu fonētiskās īpatnības pārceltas atbilstoši literārās valodas skaņām.

No folkloras materiāliem šajā vārdnīcā izmantotas K. Barona «Latvju dainas», sakāmvārdi, parunas un citi materiāli. Autori folkloras materiālus izmantojuši ar lielu atlasī, īpaši tas sakāms par tautasdziesmām. Parastu, visiem pazīstamu vārdu un nozīmju ilustrēšanai reti kad izmantotas tautasdziesmas, tās rāda senu vārdu un nozīmju lietojumu.

Šajā vārdnīcā izmantoti dažādu autoru literārie darbi, sevišķu uzmanību veltījot autoriem, kuru leksikā izpaužas novada īpatnības. Vārdnīcas autori ir pievērsuši uzmanību arī tādiem vārdiem, kas varētu būt rakstnieka individuāli darinājumi. Tā vārdnīcā uzņemti J. Raiņa dzejā lietoti vārdi, kuru vienīgās ilustrācijas ir viņa teksts.

Materiālus vārdnīcai devušas arī atsevišķas personas — studenti, skolotāji, rakstnieki un citi interesenti.

Šajā vārdnīcā iekļauts plašs frazeoloģiskais materiāls. Tas gan ievietots ilustratīvajos piemēros bez norādēm, tomēr frazeoloģismu vākumam pašam par sevi ir liela lingvistiska vērtība. Vārdnīca dod līdz šim pilnīgāko latviešu valodas frazeoloģismu kopojumu. Tas redzams, piemēram, vārdu *acs* (ME I 7) un *kauls* (ME II 175) izstrādājumā.

Ļoti nosacītas ir šajā vārdnīcā dotās stilistiskās norādes, kuru vispār nav daudz. Ar īpašu zīmi — zvaigznīti aiz vārda — norādīts uz neoloģismiem, pārējie raksturojumi, kas saistīti ar vārda lietošanu un ekspresiju, izteikti aprakstoši šķirkļa tekstā, piemēram, *čučēt* — gulēt (par bērniem); *grezele* — ..*veca grezele* (lamu vārds). Lielākā daļa vārdnīcas neoloģismu ir jau pilnīgi iekļāvušies valodā un nav vairs par tādiem izjūjami, piemēram, *rakstniecība*, *rakstnieks* (ME III 474), *raksturīgs*, *raksturs*, *raksturot*, *rakstvedis*, *raktuve* (ME III 475). Tā kā šī vārdnīca nav normatīva, tajā nav arī norāžu no literārās normas viedokļa — nav kvalificējumu «apvidvārds», «barbarisms». Tas lasītājam jāizsečina pašam. Vienīgi daļa vārdu, kas J. Endzelīnam kāda iemesla dēļ likušies rakstu valodā nelietojami, iespiesti petita burtiem.

Ļoti piesardzīgi šajā vārdnīcā izdalīti homonīmi. Pamatos par tādiem atzīti tikai nejauša fonētiska sakrituma rezultātā radušies vārdi ar vienādu skanējumu — etimoloģiskie homonīmi, piemēram, *dumpis I* — 'troksnis, nemiers', *dumpis II* — 'īpašs putns' (ME I 515). Autori atturas no homonīmu izvirzīšanas uz nozīmju attālināšanās pamata; sk., piemēram, vārdus *laiks* (ME II 405) un *lasīt* (ME II 423), kas LLVV doti kā homonīmi. Autoru nostāja pret vēsturiskajiem homonīmiem ir kritiska un vērtējama pozitīvi.

K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā ir dažas tehniskas īpatnības, kas īpaši izceļas salīdzinājumā ar mūsdienu leksikogrāfisko praksi. Refleksīvie verbi ir doti vienā šķirklī ar tiešajiem — aiz tiešajiem ar attiecīgu norādi, turpat doti arī regulārie atvasinājumi. Citāds ir arī vārdu kārtojums alfabētā un mazliet atšķirīga rakstība. Divskanis *uo* šķirts no patskaņa *o*, platais *e* — no šaurā *e*, mikstais *r* — no cietā *r*. Ir apzīmētas intonācijas, kas zīlēs ar garu patskani aizstāj garumzīmi. Vārdnīcā

lietots šāds alfabēts: *a, ā, b, c, č, d, dz, dž, e, ē, g, ģ, i, ī, ie, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, o, p, r, ŗ, s, š, t, u, ū, uo, v, z, ž* (36 burti). Ipaša vieta alfabētā ierādīta garajiem patskaņiem, tāpat burtu savienojumiem *dz, dž* (balsīgo afrikātu apzīmēšanai), *ie* un *uo* (divskaņu apzīmēšanai). Saskaņā ar šo alfabētu vārdi ar garajiem patskaņiem kārtoti atsevišķi — aiz visiem vārdiem ar īsajiem patskaņiem. Galavārdā J. Endzelīns norāda, ka darba gaitā šāds kārtojums izrādījies neizdevīgs, bet bijis par vēlu to mainīt. Vārdi, kuros ir divskanis *uo*, novietoti aiz vārdiem ar *ū*.

Tagadējās vārdnīcās lieto šādu alfabētu: *a, b, c, č, d, e, f, g, ģ, h, i, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, o, p, r, s, š, t, u, v, z, ž* (29 burti). Ja vārdi atšķiras tikai ar patskaņa garumu, tad vispirms dod vārdu ar īso patskani, pēc tam vārdu ar garo patskani, pārējos gadījumos patskaņu īsumu vai garumu neievēro, piemēram, *ābece, ābols, abra*.

Speciālās vārdnīcas

Speciālās vārdnīcas ir radušās vēlāk nekā vispārīgās vārdnīcas. Speciālo vārdnīcu grupā ietilpst ļoti dažādas vārdnīcas.

Sinonīmu vārdnīca pēc nozīmības un izlietojuma salīdzināma ar skaidrojošo vārdnīcu. Skaidrojošā vārdnīca atklāj vārda semantiskās iespējas, sinonīmu vārdnīca atklāj iespējas noteikta jēdzieniskā satura izteikšanai ar dažādiem vārdiem. Atšķirdamies ar fonētisko ietērpu, vārdi var izcelt kādu satura niānsi un būt par tīri formāliem kāda cita vārda aizstājējiem. Sinonīmu vārdnīcas apjoma un izveides ziņā ir ļoti dažādas. Tās var dot tikai vārdu uzskaitījumu, var dot to skaidrojumu un ilustrēt ar literāriem piemēriem. Ir iznākusi pirmā latviešu valodas sinonīmu vārdnīca: *E. Grinberga, O. Kalnciems, G. Lukstiņš, J. Ozols*. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. R., 1964.¹ Tajā ir 4430 sinonīmu rindu, kas aptver apmēram 20 000 vārdu. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca dod galvenokārt sinonīmu uzskaitījumu ar nelielām lietojuma ilustrācijām no K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca ir veidota uz K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas pamata, tāpēc tajā ir samērā daudz novecojušu vārdu, apvidvārdu un vienkāršrunas vārdu. Jaunākajā laikā radušos vārdu, kā arī internacionālismu šajā sinonīmu vārdnīcā ir maz. Vārdu specifikā palīdz orientēties stilistiskās norādes, tomēr pamatos vārds jāpazīst vārdnīcas lietotājam pašam, jo šī sinonīmu vārdnīca vārdus galvenokārt tikai

¹ Sk. recenziju — *Laua A., Veidemane R.* Pirmā latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. — *Karogs*, 1964, № 12, 135.—137. lpp.

nosauc. 1972. gadā iznāca vārdnīcas 2. izdevums, kas papildināts ar materiāliem no jaunākās daiļliteratūras, periodikas un vārdnīcām. Tajā ir 5847 sinonīmu rindas, kas aptver apmēram 27 000 vārdu.

Frazeoloģijas vārdnīcas uzdevums ir apkopot valodas frazeoloģismu krājumu. Lai izveidotu frazeoloģijas vārdnīcu, ir nepieciešams, lai frazeoloģija būtu zinātniski izpētīta, lai būtu izstrādāti leksikogrāfiskie frazeoloģismu kārtošanas principi. Latviešu frazeoloģija vēl maz pētīta un uzkrāta galvenokārt dažādās tulkojošās vārdnīcās, kā arī K. Milēnbaha un J. Endzelīna vārdnīcā. Speciālas latviešu valodas frazeoloģijas vārdnīcas nav. Ir gan tulkojošā frazeoloģismu vārdnīca — *D. Caubuliņa, N. Ozoliņa, A. Plēsuma*. Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca. R., 1965. Tajā doti 3567 frazeoloģismi. Vārdnīca domāta kā palīgīdzeklis tulkojājiem; materiāls ekscerpēts galvenokārt no K. Milēnbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas. Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca dod ne tikai frazeoloģismus, bet arī brīvus vārdu savienojumus, kas var būt interesanti no tulkošanas viedokļa, jo krievu valodā tos izsaka ar citiem leksiskiem līdzekļiem (*pašos pamatos* u. tml.). Daudzu frazeoloģismu, īpaši jaunāko, šai vārdnīcā nav. Frazeoloģismu izvietojums bieži ir nekonsekvents¹. Vārdnīca kā pirmais sistematizētais frazeoloģismu krājums ir ieguvums latviešu leksikogrāfijā, bet no frazeoloģijas teorijas viedokļa tā izmantojama kritiski.

Ir iznākušas divas tulkojošās vārdnīcas ar krievu un angļu valodas frazeoloģismiem un latviešu valodas ekvivalentiem: *A. Bauga, A. Jostsone, L. Tjurina*. Krievu-latviešu frazeoloģiskā vārdnīca, I, II. R., 1974; *J. Raškevičs, O. Sauka, J. Vējš, T. Zālite*. Angļu-latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca. R., 1977.

Pareizrakstības vārdnīcas ļauj konstatēt tādu vārdu un formu pareizrakstību, kuros iespējamas kādas novirzes no literārās normas. Novirzes pa lielākai daļai rodas tāpēc, ka šo vārdu izruna nav pietiekami nostiprinājusies — ir svārstīga, atspoguļo izloksnes īpatnības, kā arī tāpēc, ka rakstība ir konvencionāla vai kā citādi grūti iegaumējama. Praktiskās nozīmības dēļ pareizrakstības vārdnīcu ir radies diezgan daudz. Pirmās latviešu pareizrakstības vārdnīcas ir izdotas XX gs. sākumā; līdz mūsu dienām iznākušo pareizrakstības vārdnīcu skaits, atkārtotos izdevumus ieskaitot, tuvojas 20.

---

¹ Plašāku Latviešu-krievu frazeoloģiskās vārdnīcas vērtējumu sk. darbā *Орловская Л. Я. О расположении фразеологических единиц во фразеологическом словаре*. R., 1968 (rotaprintēts izdevums).

Pieminamas Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca, kas izdota Rīgā 1951. gadā, un Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca H. Bendika sakārtojumā, kas izdota Rīgā 1958. gadā. 1951. gada pareizrakstības vārdnīca atspoguļo 1946. gada pareizrakstības likumu, pēc kura patskaņu garumu svešvārdos neatzīmēja, izņemot dažus pilnīgi ieviesušos un plaši pazīstamus vārdus. Šī vārdnīcas daļa tagad ir novecojusi, bet ar savu latviskas cilmes vārdu daļu šī vārdnīca ilgi bija vienīgā jaunākā latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. 1958. gada Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca atspoguļo 1957. gada ortogrāfijas precizējumus, tajā ievietoti vienīgi rakstības ziņā problemātiski internacionālisti. Arī tā ir daļēji novecojusi, jo pēc tās izdošanas ir unificēti daudzie svešvārdu paralēlrakstījumi un atsevišķos gadījumos mainīti arī vienīgie rakstījumi.

Tiek gatavota jauna latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca.

Pareizrūnas vārdnīcas fiksē vārda fonētisko pusi, nosaka vārda izrunu. Šāda tipa vārdnīcas latviešu leksikogrāfijā nav, bet ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūts gatavo vārdnīcu, kurā līdzās vārdu pareizrakstībai būs atspoguļota arī vārdu pareizrūna.

Pareizrakstības un pareizrūnas jautājumus risina arī ZA sagatavotie «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrūnu latviešu literārajā valodā», no kuriem jau iznākuši 14 vārdnīcveida biļeteni ar igauņu, čehu un slovaku, vācu, lietuviešu, poļu, angļu, spāņu, franču, somu, krievu, itāliešu, sengrieķu un bulgāru valodas īpašvārdiem, kā arī ASV ģeogrāfiskajiem nosaukumiem.¹

Svešvārdu vārdnīcās ir ievietoti plašāk lietotie internacionālisti, uzrādīta to cilme, doti paskaidrojumi par nozīmi. Pirmās svešvārdu vārdnīcas latviešu valodā sāka iznākt XIX gs. pēdējā ceturksnī²; līdz mūsu dienām, atkārtotos izdevumus ieskaitot, izdots ap 30 dažāda apjoma svešvārdu vārdnīcu. Neliela «Svešvārdu vārdnīca» iznāca 1951. gadā, pēc tam plašāka 1969. gadā (1. izd.) un 1978. gadā (2. izd.).

Terminoloģijas vārdnīcās atrodami kādas zinātnes, mākslas, tehnikas vai tautas saimniecības nozares termini, visbiežāk divās vai vairākās valodās. Pirmā latviešu terminoloģijas vārdnīca ir K. Valdemāra sagatavotā jūrniecības terminu kabatas vārdnīca

¹ Sk. LVKJ, 1977, 229.—230. lpp.

² Sk. *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 398.—399. lpp.

krievu, angļu, franču, vācu, itāliešu, dāņu, norvēģu, zviedru un latviešu valodā ar pielikumu holandiešu un spāņu valodā, ko izdeva Krievijas Jūras tirdzniecības veicināšanas biedrība 1881. gadā.¹ Līdz šim latviešu valodā izdots ap 30 terminoloģijas vārdnīcu. Liels darbs terminoloģijas izstrādāšanā veikts padomju laikā: izdotas 13 terminoloģijas vārdnīcas², ko sagatavojuši vai apstiprinājuši ZA Terminoloģijas komisija.

Toponīmiskās vārdnīcas reģistrē apdzīvotu un neapdzīvotu vietu nosaukumus. Latviešu leksikogrāfijā pati nozīmīgākā ir līdzšinējo pētījumu apkopotā vārdnīca — *J. Endzelins*. Latvijas PSR vietvārdi. 1. daļas 1. sēj. (A—J) R., 1956, 2. sēj. (K—O) R., 1961. Par 1. sējuma izstrādāšanu autoram 1957. gadā piešķirta Latvijas PSR Valsts prēmija. Vārdnīca ir ar lielu lingvistisku vērtību, tā dod plašu, pārbaudītu, etimoloģizētu materiālu un var būt noderīga arī vēsturniekiem.

Biezuma vārdnīcu pamatā ir leksikas statistiskā analīze. Tās ir jaunas, vēl maz pazīstamas, bet praktiski nozīmīgas vārdnīcas ar lielām nākotnes perspektīvām. ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūta Matemātiskās lingvistikas laboratorijas darbinieki T. Jakubaites vadībā ir sagatavojuši «Latviešu valodas biežuma vārdnīcu»³ 4 sējumos: 1. sēj. — Tehnika un rūpniecība (1966); 2. sēj. — Laikraksti un žurnāli (1969); 3. sēj. — Daļliterateatūra (1972); 4. sēj. — Zinātne (1976). Pirmo trīs sējumu materiāls iekļauts Apvienotajā (1.—3.) sējumā (1973). Izdota arī Latviešu valodas biežuma inversā vārdnīca (1976).

LVU studenti ir sagatavojuši atsevišķu literāru darbu leksikas biežuma vārdnīcas un veikuši leksikas statistisko analīzi.⁴

Rakstnieku leksikas vārdnīcas ir svarīgs un samērā jauns filoloģisko vārdnīcu tips. Padomju Savienībā ir sagatavota A. Puškina leksikas vārdnīca 4 sējumos⁵ un pašreiz tiek gatavota M. Gorkija

¹ Sk. *Zemzare D.* Latviešu vārdnīcas. R., 1961, 384.—385. lpp.

² Sk. LVKJ, 1977, 227. lpp.; 13. Pedagoģijas terminu vārdnīca. R., 1978.

³ Sk. *Ceplītis L.* Valoda matemātiskā skatījumā. — *Ciņa*, 1977, № 52, 4. lpp.

⁴ 1967. gada kursdarbos statistisks leksikas apraksts dots šādiem literāriem darbiem: Ā. Alunāna «Paša audzināts» (R. Boka); J. Alunāna «Dziesmiņas» (V. Piese); Aspazijas «Sarkanās puķes» (R. Rācene); R. Blaumaņa «Bailes no laimes» (I. Birkova); R. Blaumaņa «Nezāle» (M. Valtere); M. Ķempes «Mīlestība» (G. Sebre); V. Plūdoņa «Atraitnes dēls» (M. Eņģele); J. Raiņa «Tālas noskaņas zilā vakarā» (A. Štoma); J. Raiņa «Zelta zirgs» (R. Miezīte).

⁵ *Словарь языка Пушкина*. М., 1956—1961.

leksikas vārdnīca.¹ Ārzemēs ir izdotas V. Šekspīra, M. Servantesa leksikas vārdnīcas un tiek gatavota V. Gētes leksikas vārdnīca.²

Latviešu rakstnieku leksikas vārdnīcas būtu jāiesāk ar J. Raiņa leksikas vārdnīcu. Tādas domas ir vairākkārt atskanējušas presē.³ Plašā mērogā šis darbs vēl nav organizēts. Atsevišķus J. Raiņa darbus ekscerpē LVU studenti. LVU studenti savos diplomdarbos ir sagatavojuši dažādu rakstnieku atsevišķu apjoma ziņā nelielu darbu leksikas vārdnīcas⁴ un izveidojuši plašāku darbu leksikas kartotēku, kas glabājas Latviešu valodas katedrā.⁵ Diplomdarbos ir izstrādātas vārdnīcas, kurās dota plašāku J. Raiņa darbu leksikas daļa — lietvārdi un darbības vārdi.⁶

---

¹ Донец Н. А., Раздорова Н. П., Толмачева З. А. О составлении полного словаря языка М. Горького. — Зинātniskā konference «Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi». Referātu tēzes. R., 1967 (LVU rotaprintēts izdevums), 50.—52. lpp.

² Gētes valodas vārdnīca. — Literatūra un Māksla, 1967, № 12, 14. lpp.

³ Karulis K. Par Raiņa valodas vārdnīcu. — Literatūra un Māksla, 1966, № 26, 3. lpp.; Laua A. Raiņa leksikas vārdnīca — darbs, kuru nevar atlikt. — Literatūra un Māksla, 1966, № 49, 3. lpp.; Egle K. Kādai vajadzētu būt Raiņa vārdnīcai. — Literatūra un Māksla, 1967, № 2, 13. lpp.; Cepītis L. Kā sagatavot Raiņa valodas vārdnīcu. — Literatūra un Māksla, 1967, № 4, 3. lpp.

⁴ Kļumele V. J. Raiņa poēmas «Ave sol!» valodas vārdnīca (1955); Cēbere A. Jura Alunāna «Dziesmiņu» valodas vārdnīca (1957); Augstkalne R. Aspazijas dzejoļu krājuma «Sarkanās puķes» valodas vārdnīca (1957); Jukneviča M. R. Blaumaņa stāsta «Nezāle» valodas vārdnīca (1959); Gasiņa A. R. Blaumaņa stāsta «Bailes no laimes» valodas vārdnīca (1959); Zeltiņa V. V. Plūdoņa poēmas «Atraitnes dēls» valodas vārdnīca (1959); Mežaraups A. A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas patstāvīgo vārdu vārdnīca un palīgvārdu un izsaukmes vārdu vokabulārijs (1959); Vasiļevska V. Viļa Lāča stāsta «Notikums jūrā» valodas vārdnīca (1960); Pabrūkle V. M. Ķempes dzejoļu krājuma «Mīlestība» valodas vārdnīca (1961). Sk. arī Mežaraups A. Par Ā. Alunāna lugas «Paša audzināts» valodas vārdnīcu. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj., 233.—254. lpp.

⁵ J. Raiņa lugas «Zelta zirgs» leksikas kartotēka, dzejoļu krājuma «Tālas noskaņas zilā vakarā» leksikas kartotēka, pašlaik tiek veidota «Fausta» tulkojuma leksikas kartotēka. Ir gatavota E. Veidenbauma oriģināldzejoļu un tulkojumu leksikas kartotēka un kursdarbos uzsākta Veidenbauma leksikas vārdnīcas izveide.

⁶ Dūmiņa B. Substantīvu vārdnīca J. Raiņa lugai «Zelta zirgs» (1965); Viļuma A. J. Raiņa lugas «Zelta zirgs» verbu vārdnīca (1965); Latkovskis A. J. Raiņa dzejoļu krājuma «Tālas noskaņas zilā vakarā» substantīvu un verbu vārdnīca (1965); Zariņa E. J. Raiņa lugas «Pūt, vējiņi!» verbu vārdnīca (1966).

Studenti savos diplomdarbos veido arī latviešu tautasdziesmu verbu vārdnīcu. Ir pabeigta «Latvju dainu» 1. un 2. sējuma verbu vārdnīca,¹ ir sagatavota 4. un 5. sējuma verbu kartotēka.

---

¹ Laikā no 1967. gada līdz 1971. gadam uzrakstīti 11 diplomdarbi par tematu «Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze»: *Miškina M. A, B* (1967); *Aumeistere E. C, Ć, D* — līdz dom- (1967); *Ziriņa G. D* — no dot, E, G, Ģ (1967); *Rancāne S. I, J, K, Ķ* (1967); *Steinbergs G. L, Ļ* (1967); *Kardzukeviča V. M, N, Ņ* (1968); *Strode S. O, P, R* — līdz ra- (1968); *Gailuma J. R* — no re-, S — līdz si- (1968); *Šekava I. S* — no sk-, Š (1970) *Daubere E. T, U* (1970); *Vīksna M. V—Ž* (1971). Sk. arī *Laua A.* Par zudušām verbu nozīmēm. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj., 52. lpp.

UZDEVUMI PRAKTISKAJIEM DARBIEM

Uzdevumi sakarā ar vārdu, vārda nozīmi

1. Atrast tekstā neparastākus vārdus un pēc vārdnīcām (divsējumu Latviešu-krievu vārdnīcas, LLVV, ME) noteikt to vietu latviešu valodā

Beidzot pat vientulīgajam šķūnišam ezermalā bija sava pievilcība. Tas saistīja manu brāli, kurš pie šķūniša žāva tiklus un tinas, kā arī kaltēja murdus, lāpija savus zvejas rikus. Kad dažu labu reizi, ar maksškeres šķeistu pār pleciem tur nogājis, es apsēdos uz šķūniša sliedīša un ieraudzīju tinās kalstam pa bālai ūdens zālei un satrūdējušai lapai, man likās: tur gozējas dzelmes noslēpumi, un es jutos kā dzelmes dibenā, ūdens aizspiestiem acu vākiem. Es domāju, kad vējš piedauzīja pie sienas tinas plukstus: kur augstu te sitas viņi! Un, kad atvēru plakstus, saule spoguļojās ezerā kā princese vaļējiem zelta matiem, un man apžilba acis no viņas daiļuma.

(A. Austrinš. Kopoti raksti.
R., 1931, 4. sēj., 168. lpp.)

2. Isi paskaidrot internacionālismu nozīmēs:

a) *akceptēt*
ekspresīvs
fascinēt
ignorēt
intelekts
kontrasts
prestižs
pretenzija
stabils
tendence

b) *adekvāts*
analoģisks
arguments
erudīts
fenomenāls
filigrāns
interpretēt
komentēt
patoss
šedevers

3. Noskaidrot, izmantojot vārdnīcu, nozīmi ikvienam internacionālismam, kas lietots šai grāmatā apgūstamā jautājuma sakarā.
4. Noskaidrot, izmantojot vārdnīcu, kādā tekstā («Cīņā», «Padomju Jaunatnē», «Literatūrā un Mākslā» vai kādā žurnālā) lietoto internacionālismu nozīmes, mazāk pazīstamos vārdus iegaumēt.
5. Paskaidrot nozīmi 10 internacionālismiem, kas lietoti iepriekš iepazītā tekstā.
6. Izrakstīt dotos teikumus katru uz savas kartītes, sagrupēt kartītes pa nozīmēm, sakārtot tās leksikogrāfiskā secībā un īsi paskaidrot katru nozīmi:

a) trūkums

Nekāda vieglā dzīve arī viņu nesagaidīja te Ūdros, smagā darbā aizritēja dienas, un trūkums bija pastāvīgs viesis viņu mājā..

(V. Lācis. Kopoti raksti.
R., 1978, 20. sēj., 326. lpp.)

Raktuves, kur viņi agrāk strādāja, cilvēku trūkuma dēļ ir slēgtas, piefrontes lauki stāv neapstrādāti.

(Z. Grīva. Kopoti raksti.
R., 1973, 4. sēj., 403. lpp.)

.. dažādu ciemiņu Avolos nebija trūkums.

(A. Brigadere. Triļoģija.
R., 1957, 81. lpp.)

.. tajos [vērtējumos] galvenokārt runāts par inscenējuma stilu, sasniegumiem un trūkumiem.

(K. Krauliņš. A. Upīts.
R., 1963, 279. lpp.)

Tiņi — man nav nekāda apslēpta nolūka, man nav ne mazākā prieka par tavām kļūdām un trūkumiem.

(Z. Grīva. Kopoti raksti.
R., 1971, 2. sēj., 111. lpp.)

*.. Viena, dēls, viena nu palikšu te,
Trūkums kur perinās paspārnē.*

(V. Plūdonis. Raksti.
R., 1975, 2. sēj., 269. lpp.)

Par Dambi jau gan te melš visāduš niekus, tomēr par viesmīlības trūkumu šajā mājā neviens vēl nesūdzas..

(P. Baugis. Sķembas un oļi.
R., 1964, 18. lpp.)

Kādēļ viņš vienmēr palika ilgāk strādāt un nekad nežēlojās par naudas trūkumu?

(P. Rozītis. Raksti.
R., 1961, 3. sēj., 196. lpp.)

Darba sūrumu un trūkuma lāstu es pazīstu tikpat labi kā kura katra strādnieku sieva.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1952, 12. sēj., 734. lpp.)

Savus trūkumus Selderiņš ļoti labi apzinās.

(M. Kalndruva. Tīrumā.
R., 1963, 147. lpp.)

b) tiesāt

Nekrasovs veltīja dzejoli Kobzara piemiņai, skarbi, ar rūgtu izsmēģību tiesādams žandarmus, laiku un iekārtu..

(J. Sudrabkalns. Nemirstīga mīlestība. —
Karogs, 1964, № 3, 5. lpp.)

.. puisēni garšīgiem kumosiem sāka tiesāt pārējos [ābolus].

(Valdis. Staburaga bērni. R., 1955, 156. lpp.)

*Bet, par mērenību
ja cilvēkus kādreiz tiesās,
Tad būs jāatbild sev
un citam nevienam nekad.*

(B. Saulītis. Kopoti raksti.
R., 1972, 1. sēj., 383. lpp.)

Tiesādams [volejbola] sacensību, viņš [skolotājs] sākumā svīlpa pie katras kļūmītes..

(Turpat, 3. sēj., 35. lpp.)

.. [revolucionāru] arestēja, ieslodzīja un beidzot tiesāja. Viņu notiesāja uz dažiem gadiem trimdas, jo pierādījumu nebija nekādu.

(A. Kurcijs. Vienkāršā dzīve. R., 1959, 40. lpp.)

Gatavojieties katrs reiz doties savas sirdsapziņas tiesas priekšā. Tur tiesās par tiem pārkāpumiem, kuri nav paredzēti sodu likumos.

(M. Birze. Smilšu pulkstenis. R., 1964, 185. lpp.)

Aža apsēdās uz savas gultas un noskatījās, ar kādu kāri ciemiņš tiesāja maizi..

(A. Austrīņš. Sirmā stunda. R., 1960, 240. lpp.)

Tikai Janko bija no straujajiem ēdējiem, bet Zigis tiesāja sviestmaizes ar pagausu nolemtību.

(B. Saulītis. Kopoti raksti. R., 1975, 4. sēj., 95. lpp.)

— Tu mani izsauci, lai tiesātu, nosodītu, bridinātu sabiedrību no manis.

(A. Jansons. Vientulības ilgas. R., 1965, 369. lpp.)

..kā zibens mani pēkšņi uzliesmoja doma: mani tiesās. Es biju [sava vīra] slepkava, un mani sagaidīja sods. Par slepkavību mani pašu sodīs ar nāvi!

(E. Zālīte. Agrā rūsa. R., 1956, 339. lpp.)

c) tīrs

Rokdarbiņus pastrādāt vai priekšautiņus izgludināt — tas jau tīrais prieks!

(I. Indrāne. Lazdu laipa. R., 1963, 252. lpp.)

Viņa mūžs bij tikumiski tīrs, viņam bij domu pretinieki, bet ienaidnieka neviena.

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1948, 2. sēj., 603. lpp.)

Valdis sameklēja skapī tīru gultas veļu un nolika uz kijas.

(E. Līvs. Kapteinis Nulle. R., 1963, 112. lpp.)

Lielaļs pagalmā bija tīrs, lietus nomazgāts un spīdējis melns kā asfalta klājums — tūkstoš kāju gadu desmitos bija to blietējušas.

(Ē. Vilks. Stāsti. R., 1963, 285. lpp.)

Debess ir augsta, kāpu smilts viz tīra zelta krāsā..

(D. Zigmonte. Jūras vārti. R., 1960, 71. lpp.)

Neraudi, Ieva, nu taču notiek tas, ko tu gribēji, un nu tu tīra un skaidra vari pastāvēt visas pasaules priekšā...

(D. Zigmonte. Jūras vārti. R., 1960, 264. lpp.)

Patiesību sakot, nekādus kalnus ziemā neviens negāž, un gaļas ēšana tādā laikā ir tīrā lepnība.

(J. Kalniņš. Andrejs Pumpurs. R., 1972, 88. lpp.)

Vienīgi pasaulē nav tādas naudas, ar ko nopirkt tīru sirdsapziņu.

(Turpat, 75. lpp.)

Aina spēja mīlēt un godāt tikai to, kas bija patiesi skaidrs, tīrs, cienījams.

(D. Zigmonte. Jūras vārti. R., 1960, 44. lpp.)

Silvai tas tīrais sikums — skaitīt naudu un sarunāties.

(M. Kalndruva. Tīrumā. R., 1963, 183. lpp.)

Vēl no rīta aizejot, grīda palika izmazgāta, tik tīra, ka nekrāsotajos dēļos redzēja pat šķiedras...

(M. Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi...

R., 1963, 70. lpp.)

Man patik vērot, kā savalkātais gabals karstajā ziepju ūdenī izspaidās tīrs un smaržīgs.

(A. Brodele. Tas ir mans laiks.

R., 1969, 136. lpp.)

7. Noskaidrot pēc LLVV doto vārdu semantisko struktūru, noteikt, izmantojot atbilstošu shēmu, atsevišķu nozīmju savstarpējos sakarus (shēmas veidu sk. grāmatas tekstā):

a) *avots, akls, apaļš;*

b) *gulēt, galva, gatavs.*

8. Salīdzināt pēc LLVV semantisko struktūru vārdiem

a) *dzelt, iedzelt;*

b) *grūst, iegrūst.*

9. Noteikt izcelto vārdu nozīmes, kvalificēt tās pēc funkcionālās nozīmības (pamatnozīme vai atvasināta nozīme¹), savu vērtējumu pārbaudīt pēc vārdnīcām.

a) *A u g a s a k a p ā t o ž a g a r u s t r ē ķ i t i s, a u g a v e c t ē v a n ē m i e r s. J a u d ū r a i ņ i n o s t, p a t s i z m e t i e s v e s t ē, v ē l r a s a u z p i e r e s. P a k a p ā, p a k a p ā, a ç i s a t p a k a ļ v i e n g r i e ž a s.*

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 124. lpp.)

¹ Atvasinātās nozīmes nosaka uz pamatnozīmes fona, pamatnozīmi ilustrē ar atbilstošu vārdu savienojumu (necenšoties dot skaidrojumu).

b) Kaspars sēdēja silti sakurinātā istabā un kāvās ar snaudienu. Uz galda dega ar avīzi aizklāta petrolejas lampa, mezdāma istabas krēslainajos kaktos mikstas ēnas. Ja istabas pretējā stūrī nesēdētu kareivis ar automātu az krūtīm, Kaspars jau sen būtu izstiepies uz garā sola — kauli smeldza kā pēc smagas zvejas. Dienā izmirkušās drēbes tagad siltumā kalta, viesdamas visā augumā niezošas tīrpas. Ja nebijis karavīra, Kaspars novilkto adīto vamzi un saberzētu niezošās krūtis un plecus... Bet kareivis vēl aizvien skatījās ar tādu uzmanību, it kā Kaspars būtu pele, kas vienā mirkli spētu pazust grīdas spraugā...

(E. Līvs. Velnakaula dvīņi. R., 1966, 67. lpp.)

10. Noteikt fragmentos izcelto vārdu nozīmes, kvalificēt tās pēc funkcionālās nozīmības, pārbaudīt pēc vārdnīcām:

a) Tagad viņš raka zemi miežiem. [...] No būdas uz leju biežajos alkšņos jau bija izcirsts labs stūritis. Ap desmitiem saule varēja apspīdēt viņa māju un sildīt pie tās guļošo dzelteno runci. Arī māte tad pakrita saulgozītī.

(K. Fimbers. Pelēkā zeme. R., 1956, 149. lpp.)

— Tūliņ vedīšu baļķus un pieņemšu strādniekus palīgā. Celšu istabu un kūti, — Mieriņš domāja, nogurumā atkristams pie žaguru gubas.

Kad māte atgriezās ar zāļu maisu, Valdis mierīgi šņāca līdzās savam īpašumam — sirmajam zirgam.

(Turpat, 196. lpp.)

Pēc laiciņa apārnis jāapcērt uz otriem sāniem, un, kamēr irdenais siens vējo un žūst, var paēst pusdienās jaunus kartupeļus ar pirmajām sēnēm, sadzerties rūgušpienu un atkrist stundiņu diendusā.

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas. R., 1974, 97.—98. lpp.)

b) Tikai tagad pa istam sākam izjust, izprast un novērtēt Čaku, sākam nojaust, ka viņš ir viens no labākajiem mūsu pārdzīvojamu un centienu tulkiem.

(Literatūra un Māksla, 1971, № 43, 4. lpp.)

c) Tad viņa dusmīgi paskatījās uz mani: «Kā nu tik stāvu var vaicāt: vai tu esi laimīgs? Tāds jautājums jau satur lielu daļu šaubu par otra laimi.

(Zeiboltu Jēkabs. Raksti. R., 1956, 5. sēj., 114. lpp.)

Gabalu paskrējušām, soļu straujums sāk apsīkt. Ne jau tādēļ, ka būtu piekusušas, nē — dzestrā mijkrēšļa klusums divatā likās miži aicinošs. Lai stāvus gāžas nakts, lai nāk kā pinkains lācis — vai viņas gan bisies?

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 92. lpp.)

d) *Klases biedrenes, Inta un Ināra, kas palika ciktamies ap mašīnu, plīsis aiz skaudības par šādu uzslavu.*

(V. Svikule. Mirkļu mozaīka. R., 1968, 151. lpp.)

e) *Pret vēju soļojot, sāpīgi
Tava vecā mugura liecas.
Sis skaudīgais vējš! Pat pipītes
Tev aizpipēt nenoliecas.*

(K. Skalbe. Dzeja. R., 1957, 51. lpp.)

f) *Naktī ledus gabals bija atkal samazinājies gandrīz uz pusi... Par laimi vējš sāka gurt un trešās dienas vakarā aprīma pavisam. Pagaidām nebija jābaidās, ka ledus gabals varētu sadrupt vēl vairāk.*

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1972, 7. sēj., 169. lpp.)

11. Noteikt vārdu semantisko struktūru, ilustrēt leksiski semantiskos variantus ar atbilstošiem vārdu savienojumiem, sakārtot tos leksikogrāfiskā secībā:
  - a) *daba, māksla, sapnis, sapnot, ātrs;*
  - b) *ceļņš, čikstēt, uzmanība;*
  - c) *ķerties, nomizot;*
  - d) *iegrūst, pastāvēt.*
12. Salīdzināt nozīmju dalījumu divsējumu Latviešu-krievu vārdnīcā un LLVV, novērtēt atvasinātās nozīmes no tēlainības viedokļa vārdiem
  - a) *iedzelt;*
  - b) *iekost.*
13. Noteikt doto vārdu nozīmes, novērtēt atvasinātās nozīmes no tēlainības viedokļa, savu vērtējumu salīdzināt ar vārdnīcu dotumiem:
  - a) *gards;*
  - b) *gurt.*
14. Atrast fragmentos metaforiski lietotus vārdus, noteikt vārdu savienojumu, kurā realizējas metafora, pamatot metaforiskā lietojuma sakaru ar vārda nozīmi.

a) *Pār mežu valni dienvidvakaros sāka krāties mākoņu ozoli. Kad tikai neuznāk lietus!*

(A. Austrīņš. Kopoti raksti.
R., 1931, 7. sēj., 129. lpp.)

b) *Un tad jau lielais Amatas atvars ir klāt. Tas guļ kā dziļa, satumsusi acs grīšļa skropstu ietvarā, kuplu, pelēkzaļu kārklu krūmu uzacu paēnā.*

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas.
R., 1974, 103. lpp.)

c) *No smilgu skarām saule jau bij rasu nodzērusi, bet sikajā zālē tā vēl mirdzēja kā sudrabs.*

(J. Jaunsudrabiņš. Aija. R., 1957, 175. lpp.)

d) *Sorit salna uzkāpusi jau uz jumtiem. Bet kaitēt viņa nekam vairs nevar. [.] Nekur vairs zaļuma, nekur ziedu!*

(A. Baltpurviņš. Klusumam. R., 1972, 151. lpp.)

e) *Ozolu plašais ābeļu dārzs bija kā aizmidzis ezers. Neviena lapiņa koku zaros nekustējās, tikai rudenīgā saule neapnikusi glāstīja ābolus un gatavākos raisīja no zariem, likdama tiem apmulsušiem zemē krist.*

(P. Rozītis. Raksti. R., 1961, 1. sēj., 187. lpp.)

15. Atrast tekstos metaforiskus vārda lietojumus un metaforiskas gleznas.

a) *Aspazijas dzejolis «Ziedoņa rīts» (sk. grāmatas 83. lpp.).*

b) *Mežs sāk šalkt stiprāki. Liekas, pa egļu galotnēm grābsta pastiprs vējš. Apakšā nemana ne vēsmas. Mikla tveice kļūst kā smagāka un spiedīgāka.*

Viņā pusē, jaunajā dēstītā mežā vēl spīd sarkana, apmiglota saule. Viss platais, līdzenais klajums te apsedzies ar biezu, zaļpelēku smilgu vadmalu. Retumis vietvietām izkaisītas baltelkšņu un brūno kārklu kupenas. Tikai labi ieskatoties, pērngada zāles kūlā var pamanīt sēto priežu asnus.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1947, 4. sēj., 290.—291. lpp.)

16. Semantiski analizēt tekstā izceltos vārdus (noteikt, kuri no tiem ir savās leksiskajās nozīmēs, kuri lietoti metaforiski).

a) *Pašam mutē, uz mēles ir tāds rūgtums, neizsakāms rūgtums. Gaļas nevaru ne uzskatīt.*

(J. Poruks. Raksti.
R., 1973, 3. sēj., 314. lpp.)

Sabangotais ūdens lauks nu bija tik tumšs, ka lāgā nevarēja vairs saskatīt apvārsni.

(V. Lācis. Kopoti raksti.
R., 1977, 19. sēj., 191. lpp.)

Bija sākusies pirmā Krievijas revolūcija, un Rīgā tā spēcīgi sabangoja arī visu progresīvo inteligenci.

(Literatūra un Māksla, 1971, № 39, 16. lpp.)

Mežmalā zem egļu zariem gulēja mēma būda. Būdas priekšā sēdēja pusmūža vīrs un kūra uguni. Ledainie zari čūloja un spiedza. Silti dūmi cēlās un ložņāja pa egļu skujām. Pastāvīgi krita no egles zemākajiem zariem netīras piles.

(J. Jaunsudrabiņš. Tā pasaule paiet.
R., 1977, 61. lpp.)

b) *Dzeguze kūko nesteidzīgi, it kā ļaudama savai balsij pilnīgi izviļņot silu telpā. Ilgi plūst šī ritmiskā mūzika, nav jāgaida, kad tā beigsies, ir tikai vēlme to klausīties vēl un vēl. Tā ir visbūtiskākā šo kalnaino mežu valoda, ar kuru pielijuši sūnu paklāji, silpureņu zvani, stumbru kolonnas, zaru vainagi.*

(A. Caune. Mūzs. — Karogs,
1977, № 7, 92.—93. lpp.)

c) *Es tricēju sajūsmā — krasta biezoknī rāva vaļā lakstīgalu koris. Saule — pār koraļļu salu, pār zelta zivtiņu, pār mani, pār lakstīgalu dziesmām. Bridis, kad es vairs nebiju es, bet visa šī pasaule: dzidrā bezgalība, ugunīgā ripa, dziesmu pali, ziedu izraibinātā pļava, zaļganais biezoknis, staru rotaļa vīrs rāmā līmeņa.*

(V. Lāms. Vienu avota lāsi. R., 1971, 127. lpp.)

d) *Pie likumainām, lietus un atkušņu ūdeņu atskatotām un nomazgātām egļu saknēm turēdamies, uzkāpju Gaujas senlejas stāvajā krastā. Te augšā zem egļu zariem ir zaļa un valga paēna. Bet lejā, visā plašumā pārskatāma, plešas gaiši zaļa, saulaina pļava ar zilu debess spoguļi vidū. [...] Ir maijs. Pļavā kā dzeltenas pūkas izmētāti kārklu krūmi, pūpoli izplaukuši par dzelteniem ziediem un sēd zaros kā cālēnu pulks. No priedes galotnes, kura atrodas zem manis, uz pļavu aizšūpojas dzilna, skaļi piekļiedama dienvidus stundas klusumu.*

(M. Birze. Tai rudens vakarā.
R., 1974, 33. lpp.)

17. Izrakstīt 5 kartītes ar atvasinātām nozīmēm un 5 kartītes ar spilgtiem metaforiskiem vārda lietojumiem (uzdevums veicams, izraugoties atbilstošu tekstu).
18. Analizēt vārdu izvēli tekstā, pievēršot uzmanību vārdiem, kuru lietojums neatbilst lietošanas tradīcijai; motivēt savu vērtējumu, eventuāli uzrādīt gadījumus, kur attiecīgais vārds lietots pareizi.

a) *Vai vainīgi bij nebēdnīgi pirksti
Vai zibenojošs maija vētras spēks,
Bet pietika ar vienu sīku dzirksti,
Lai visu mežu*

skautu ugunsgrēks.

(H. Heislars. Atzišanās. R., 1964, 75. lpp.)

b) *Strauji rausos no galda,
Tu mēmi pagāji garām:
Ļaunums kad jūtas skalda —
Vai vienmēr pareizi darām?*

(H. Dorbe. Asā mirklī. — Zvaigzne, 1966, № 24, 3. lpp.)

c) *Ir tikai cilvēks un viņa pretrunām bagātais raksturs.*

(Cīņa, 1966, № 126, 4. lpp.)

d) *A. Jaunušana nopelns ir tas, ka viņš iespējis palūkoties uz tik labi pazīstamu darbu [«Pūt, vējiņi!】 svaigām acīm, viņam ir savs skatījums, sava koncepcija.*

(V. Hausmanis. Atkal skan «Pūt, vējiņi!». — Literatūra un Māksla, 1969, № 4, 13. lpp.)

e) *Mums arī tūrpmāk, kā tas bijis līdz šim, stingri jāatšķir tie, kas patiesi grib dzīvot ar mums mierā, no tiem, kas lolo mūsu tautām bistamus nodomus.*

(Cīņa, 1968, № 234, 3. lpp.)

f) *Ši puse [Ziemeļvidzeme] drusku atgādina Piebalgu, tikai šeit varbūt nav tā plašuma un skatījuma dziļuma, kas pie Ineša saviļņo dvēseli.*

(A. Vējāns. Savas lakstīgalas meklētāji. R., 1969, 73. lpp.)

Ziņa par rakstnieka [L. Tolstoja] nāvi saviļņoja visu Krieviju...

(Karogs, 1978, № 9, 141. lpp.)

g) *Viņš [Paustovskis] rakstīja, raksta, visu savu dzīvi raksta, ticēdams, ka nav varenāka spēka par vārdu, ka nav vārda, varenāka par radoša mākslinieka vārdu.*

(Zvaigzne, 1968, № 19, 6. lpp.)

*Tāds klusums — nesajusts un nepazīts, —
Ka gribas stāvēt elpu aizturētu
Un katrā asins lāsē iesūkt mieru svētu,
Lai paņemtu uz visu mūžu līdz.*

(J. Stulpāns. Vētrainais aprīlis.
R., 1965, 17. lpp.)

*Visu dzīvi es ugunis meklēšu,
Arī tad, ja kāds pelnos tās racis.*

(Turpat, 9. lpp.)

Tā jau visu dzīvi var veltīgi nostaigāt, brīnumu meklēdams.

(S. Kaldupe. Piejūras dārzi.
R., 1968, 49.—50. lpp.)

*Un vai nebija labāk tagad izlabot kļūdu, kuru abi kādreiz
pieļāvuši? Vai tad labāk nodzīvot dzīvi ar nepiepildītu tukšuma
sajūtu sirdī?*

(V. Kaijaks, Soļi. R., 1977, 70. lpp.)

19. Noteikt leksiski semantiskos variantus

- a) vārdiem *sapnis*, *sapņot* un salīdzināt tos ar atbilstošajiem vārdiem krievu valodā;
- b) vārdiem *vesels*, *veselīgs* un salīdzināt tos ar atbilstošajiem vārdiem krievu valodā un vācu vai angļu valodā.

20. Raksturot izceltā vārda vietu leksikas attīstības procesā, izmantojot arī savus vērojumus, salīdzinājumus ar krievu valodu un vārdnīcu dotumus:

a) *Kolhoza valde dara visu, lai savā ciematā radītu isto «sociālo klimatu», lai iemācītu jaunajiem zvejniekiem kulturālu dzīvotprasmī.* [Teikts par Roju.]

(I. Ziedonis. Kurzemīte. R., 1970, 176. lpp.)

Svarīgu vietu šajā antikomunistiskajā kampaņā ieņem pūliņi Rietumu sabiedrībā radīt sagrozītus priekšstatus par garīgo klimatu sociālistiskajās zemēs, it īpaši Padomju Savienībā.

(Literatūra un Māksla,
1972, № 38, 12. lpp.)

Mani visvairāk nodarbina jautājums par estētiska klimata radīšanu darba vietā. Lai viss atbilstu skaistā prasībām..

(Literatūra un Māksla, 1973, № 17, 4. lpp.)

.. ja mūs pilnā mērā apmierinātu pietiekami augsts telpas lietošanas komforta līmenis, skaidra informācija un atbilstošs emocionāls klimats, tad jāpiekrit — viss ir atrisināms telpā un ar telpu.

(Māksla, 1973, № 1, 17. lpp.)

Viņam nepalīdzēs vienas otras lekcijas vai pat vesela lekciju cikla noklausīšanās, ja ap viņu nebūs, neizveidosies, neieraus to sevī ipašs psiholoģisks klimats, kurā domām, pārrunām, strīdiem par mākslu un pašai mākslai ierādīta goda vieta..

(Literatūra un Māksla, 1973, № 17, 12. lpp.)

.. katrā klasē ir savs morālais klimats.

(Pionieris, 1976, № 87, 3. lpp.)

Atziņu, ka redakcijām jāklūst par mūsu literāri kritiskās domas klimata veidotājām, izteica arī pārējie «Cīņas» apaļā galda sarunu dalībnieki.

(Cīņa, 1972, № 122, 4. lpp.)

Bet tieši teātra darbinieku kongresā un turpmākajā darbā es vēlu katram atsevišķi mīlēt un aizstāvēt to, kas tuvāks viņa gaumei un raksturam. Visi kopā radīsim klimatu, kurā labi strādāt katram, kurš vien «to grib darīt» ar sirdi, paturot prātā «mākslas neatceļamo» sabiedrisko funkciju.

(L. Akurātere. Par labu radošo klimatu. — Literatūra un Māksla, 1971, № 45, 11. lpp.)

b) Vaina, manuprāt, ir nenobriedušajā meistarībā, vairāk — māksliniecisko mērķu pieticībā, autoru ētisko ideālu pazemajos griestos.

(Literatūra un Māksla, 1972, № 28, 5. lpp.)

Trīssimt piecdesmit rubļu budžets tad arī bija šo gimeņu [Bēzām līdzīgo] materiālie griesti.

(A. Bels. Būris. R., 1972, 65. lpp.)

..vai tas būtu viss, vai tie būtu māksliniecisko iespēju griesti?

(O. Dunkers. Režisors domā par aktieri.
R., 1976, 128. lpp.)

«..Protams, tā [prasība pēc izcila snieguma] ir vēlme, bet ko lai dara, ja dzīve katram devusi savus griestus, katram savas intereses, katram savu spēju robežas?..»

(L. Dzene. Mana versija par Alfrēdu Jaunušanu.
R., 1979, 68. lpp.)

c) *Viņa* [L. Vignera] darbībā izpaužas savdabīga «režisoriska» pieeja, tieksme priekšnesumā atsegt dramatisko «nervu», izcelt tēlainības pretstatus, kuri nosaka mūzikas organizējošo ritumu, veido tās plūstošo formu.

(N. Grīnfelds. Nenogurstošais mākslinieks. —
Literatūra un Māksla, 1971, № 45, 12. lpp.)

Viņa [H. Liepiņa] redzamākais ieguvums šais gados bija tas, ko saucam par dzīvu skatuves *nervu*.

(M. Grēviņš. Dailes teātris.
R., 1971, 146. lpp.)

Līdz šai dienai bieži strīdas par to, vai režisoram ir jārāda priekšā vai ne. Bet Staņislavskis reizēm to darījis, arī Tovstonogovs.. uzsver, ka režisorām ir jābūt ar aktiera *nervu*.

(J. Zariņš. Mans darbs teātrī.
R., 1974, 73. lpp.)

d) *Bet pašu programmas «naglu» runātājs pataupījis beigām. Viņš lūdz piecelties Somālijas republikas pārstāvjus.*

(Literatūra un Māksla,
1971, № 50, 3. lpp.)

Mūsu preses izdevums lepojās vēl ar citiem akūtiem materiāliem, taču ziņas par bušeti neapšaubāmi varēja uzskatīt par pirmā numura «naglu».

(V. Bērce. Dzīves labākā daļa.
R., 1972, 149. lpp.)

21. Atrast teksta fragmentos vārdus, kas lietoti ar novecojušu nozīmi, mēģināt noteikt šo nozīmi, savu izpratni pārbaudīt pēc vārdnīcām.

a) *Tēvs. Edvart, kur ir tā grāmata, ko Kārlis rakstījis par to... par to, ka no zaldātiem nenākšot mājās?*

(R. Blaumanis. Kopoti raksti.
R., 1959, 5. sēj., 149. lpp.)

«.. Brālis solīja sēklu, cik jau šis varēšot atlicināt. Vecākais dēls atlaida grāmatu. Rubļu piecdesmit šis varēšot atsūtīt.»

(J. Jaunsudrabiņš. Tā pasaule paiet.
R., 1977, 62. lpp.)

— .. Nevaru iegādāties, kur es kādam tā sariebis. Slimam jāpaliek, kad tevi pataisa par nelgu.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 129. lpp.)

Viss ātri un kā vienā virknē aizlidoja priekš viņas acīm, viņa iegādājās arī viņas dienas sapni, kur tepat dārzā briesmīgs vilks zvērojošām acīm uz viņu glūnēja.

(A. Deglavs. Izlase. R., 1965, 68. lpp.)

Un bērnus izaudzina un dzīvē izvada, un pašiem vienmēr savs mantas, savs naudas padoms.

(D. Zigmonte. Raganas māju remontēs.
R., 1969, 260. lpp.)

Krājkasē man bija savs padoms.

(V. Lāms. Raudze. R., 1973, 385. lpp.)

Viņam pašam jāiekrāj padomiņš nākotnei — jātaisās uz dzīvošanu.

(Turpat, 388. lpp.)

b) Bet ļaudis runā, ka nelaime nenākot brēkdama. Arī Pēteri un Martu tā apciemoja pavisam negaidot kādā rudenī, kad siens jau sen bija zem jūmta un kartupeļi arodā.

(L. Kuzāne. Mana Augšzeme stāsta.
R., 1970, 40. lpp.)

Viņam stāvējuši cauru gadu rudzi arodos.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata.
R., 1957, 70. lpp.)

Bērtulis.. zaglīgi paskatījās te uz Ēriksenu, te uz Salderu, it kā vēlēdamies saredzēt viņu vaigā turpmākos nodomus, par ko mute runās.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai.
R., 1970, 53. lpp.)

Es atradu perēkli. Vistas nebija, bet siena iedobumā gulēja sešas septiņas olas. Es tās salīku cepurē un skrēju pie mātes.
— Rokā ir! — man vaigs staroja.

(J. Kalniņš. Kad strazdi svelpj.
R., 1968, 77. lpp.)

Visos darbos [muižā] spējīgākie bija pārmaiņus katrs savu nedēļu visa pulka barveži un stāvēja vispārējā cieņā. Dažs atkal bija varens balamutis, cits liels meistars visādās jokos un atjautībās, citi atkal tāpat lieli valodnieki, arī pasaku stāstītājs vai arī viens otrs gudrs klusētājs.

(J. Janševskis. — Krāj.: Atziņas. Cēsis—Rīga, 1923, 1. daļa, 161. lpp.)

c) Tautas mutē ir teika, ka šim Matisam bijusi skola pa ūdens virsu jāt un staigāt.

(P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1937, 15. sēj., 345. lpp.)

Un gudrs padoms, pēc visu domām, pašlaik pavisam nepieciešams Jēkabam. Jo redzi, naudu nopelnīt un sakrāt — nu, neviens jau nesaka, ka tā nepavisam nebūtu skola, bet lielākā skola — gudri izdot.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 141. lpp.)

Nebija stāvējuši ne stundu — izdzirda istabiņā dumpi un lāci stipri ierūcamies ..

(P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1935, 11. sēj., 242. lpp.)

Viri gan gribējuši celt [smēdi] pašā ciematā, tikai sievas kā vienā mutē nē un nē — tāds dumpis mazuļiem miega saldumu noskaudīs!

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 76. lpp.)

Pērļu tirgus bija: pūrs rudzu par pērli.

(P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1937, 15. sēj., 373. lpp.)

Latviešu tirgotājs. [.] Ei, tautieši, nākat iekšā! Nupat dabūju visjaunākās modes kaklautus, tūkus, buksiņus, vadmalas [.] un pārdošu uz galvošanu par to vislētāko tirgu.

(Auseklis. Izlase. R., 1955, 235. lpp.)

Tik to beidzot piekodināju tautai, lai viņa sagatavojas jau laikus uz lielo dienu: lai dziesmu šķēpus un zobenus nerauga bāzt makstīs, bet lai spodrodami un balinādami izsarga no ap-rūsējuma.

(Turpat, 191. lpp.)

d) Uz reizi [baznīcas tornī] kļuva gaišs, un es ieraudzīju pie krustbaļķa karājamies milzīgu pulksteni ar lielu mēli, vai vēl lielāku nekā mana roka līdz pat plecam. Lielajam blakus karājās mazāks pulkstenis ar mazāku mēli.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti. R., 1961, 2. sēj., 177. lpp.)

.. jālūko labāk, kur tagad zirgi, pulksteņu nekur nedzird skanot ..

(Apsišu Jēkabs. Izlase. R., 1952, 56. lpp.)

Kā priekšbraucējs viņš bija izlietojis arī priekšbraucēja tiesības, piesiedams savam zirgam pulksteni pie ilks, kas, zirgam palēni skrejot, klusajā, rāmajā ziemas dienas ritā vareni skanēja, kā zvanit zvanija.

(J. Janševskis. Kopoti raksti. R., 1933, 13.—14. sēj., 203. lpp.)

Brauc gara kāznieku rinda,
Pliukšķ pātagas, pakavi klab,
Un ilkšu pulksteņi šķinda,
Un rati svaidās un grab.

(E. Treimanis-Zvārgulis. Kur Gauja ar Raunu tiekas. R., 1978, 203. lpp.)

— Brauc, brauc! Kāzinieki brauc! Pulksteņi skan, un šauj!...

(J. Janševskis. Kopoti raksti. R., 1933, 11.—12. sēj., 27. lpp.)

Te pēkšņi aiz lielās kāpas jau sāk skanēt ilks pulksteniņš.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 98. lpp.)

Rudzu druvā paipaliņa
Maigi sit kā pulkstentiņš,
Un aiz kalna birztaliņā
Miegains ieslid mēnestiņš.

(V. Plūdonis. Raksti. R., 1974, 1. sēj., 502. lpp.)

Trīs reizes viegli piesītis pie durvīm, ārsts ienāca, pasveicināja, nolika hūti un novilka cimodus, pasēdās pie slimnieces gultas, apklaušinājās, kā viņai vakar un naktī klājies, pataustīja pulkstenišus un noteica, kas tālāk darāms.

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 310. lpp.)

- e) *Pār plecu tam sidraba cirvois zib,
Viņš zin, kādu namu sev uzcirst grib;
Tur saule visos logos zeltu bērs.*

(A. Grigulis. Vējš dzied ezera vītolos.
R., 1968, 88. lpp.)

*Kad atgriezīsimies, būsīm jau vīrs un sieva. Gan jau tad
ko izdomās, kur sievu piemināt, līdz pats uzcirtīšu istabu.*

(L. Purs. Degošais pilskalns.
R., 1972, 106. lpp.)

*Beidzot celt rižu, uz Krūtaiņu Jāņa saskubināšanu ņēma un
uzcirta arī kopēju pirti, gan ne tādu, kā pirms bija runā-
juši..*

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 2. sēj., 316. lpp.)

— *Droši vien Emīls ies arī braukties; tālab viņš jau aizva-
kar atbrauca, lai zirgi dabūn līdz kāzu dienai labi atdusēties.*

(J. Janševskis. Kopoti raksti.
R., 1933, 13.—14. sēj., 261. lpp.)

*Jēkabam šķiet, te esot laba zeme; daudz gadus atmatā gu-
lējuse, tā esot krietni atdusējusēs, un tālab esot kā laista
dārza vājadzībām.*

(Turpat, 295. lpp.)

*Labi domātais padoms [nep]aut līdz zemei] Jānim neko ne-
palīdz. Rokas jau bez jēgas, izkopts skrien vienreiz tā, otrreiz
atkal tā. Pēdējā cipsla miesā liekas izstaipīta un pārmocīta,
viņš elš kā zirgs, kas patlaban taisās pakrist zemē uz nāsīm.*

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1947, 4. sēj., 276. lpp.)

22. Salīdzināt homonīmijas sakarā nosaukto vārdu traktējumu vārdnīcās, izteikt savu vērtējumu un pamatot to:

- a) *likties*;
b) *tecināt*.

23. Izlasīt anekdoti, noteikt, kā radies anekdotiskais pārpratums; izmantojot vārdnīcas, dot tam iespējamus lingvistiskos skaidrojumus, izteikt un motivēt savas domas šai jautājumā.

Mācītājs, bērnus pārklaustot, jautājis: «Bērniņi! Vai jūs esat redzējuši garu?»

Bērns: «Jā gan, cienīgs mācītāj!»

Mācītājs: «Kur tad?»

Bērns: «Pirtī peroties!»

(Latviešu tautas anekdotes.
R., 1961, 199. lpp.)

24. Atrast tekstos kalambūriskās atskaņas un lingvistiski analizēt tās:

a) *Teic man vārdus divus trīs,
Kas kā zelta lāses trīs!...*

(A. Skalbe. Saules vārdi. R., 1969, 207. lpp.)

b) *Mums vajag sakņu
Tāpat kā — sapņu.
Rau, zvaigzne spoža,
Rau, asns dīgst!
Un pāri, pāri
Šalc spārnu pāri,
Un tukšās rokas
Tev ilgās tvīkst.*

(I. Auziņš. Nezūdošais. R., 1972, 30. lpp.)

c) *Vai zini, ka lieks?
Uzvelcies melnu kārtu
Un gaidi kārtu.*

(A. Grigulis. Otrie gaiši. R., 1970, 85. lpp.)

25. Raksturot teksta īpatnējo poētiku un lingvistiski analizēt atiecīgās vienības.

a) *Viegls lūgums*

*Es tevi lūdzu: atnāc atkal
Un pavasara durvis atkal.*

*Lai ilgi katru mūsu soli
Vēl sadzird vecā parka soli.*

*Tev tikai vienai tāda vara:
Man pusi dot no saules vara.*

*Lai blāzmo visa debess mala,
Lai smeldze rimst, kas mani mala.*

*Degs zvaigžņu kvēlē zvaigznes, kuras
Bez tevis — peticīgi kuras.*

(I. Auziņš. — Padomju Latvijas Sieviete, 1972, № 2, 2. lpp.)

- b) *Kaimiņu māte saslima,
un viņai nebija radu,
tikai gous,
un nu gous bija jānodod.
Kaimiņu māte nevarēja nodot govi.
Viņa vienkārši nevarēja nodot.
Viņa nekad un nekur nevienu nebija nodevusi.*

(I. Ziedonis. Poēma par pienu. R., 1977, 33. lpp.)

26. Atrast tekstos vārdus, kam ir formāli varianti, noteikt un analizēt varianta tipu; kur iespējams, motivēt varianta izvēli.

a) *Tad viņš uzlida uz istabaugšas apskatīties, kas ir ar jumtu, jo lietavās gar skursteni tecēja istabā ūdens.*

(A. Austrīņš. Kopoti raksti.
R., 1931, 4. sēj., 321. lpp.)

Otrās nedēļas sākumā laiks iegriezās lietavās. Rupjo lāšu kapātā Salaca drebulīgi nīrbēja.

(Z. Skujiņš. Uzbrukums vējdzirnavām.
R., 1976, 18. lpp.)

Kā vējš nemsies spēkā, kā celsies, kā piepūtīs buras, tā vien skaties, ka nesāk gāzt un cirst, ka neiestājas lielās litavas..

(R. Ezera. Zemdegas. R., 1977, 381. lpp.)

.. nāk litavas un garas rudens miglas ..

(D. Zigmonte. Zilo rūķu gals. R., 1973, 278. lpp.)

Pēc ilgajām litavām debesis pirmo reizi bija pilnīgi skaidras, caurspīdīgi zilas un tīras.

(J. Plotnieks. Viena raiba vasara. —
Karogs, 1976, № 8, 75. lpp.)

b) *.. Rūdolfš .. piegāja pie akas, palūkojās pāri grodu malai — viņu pārsteidza lielais dziļums: tālu, tālu apakšā kā monēta vizēja neliels, pelēks aplītis, pretim kāpa valga dvesma.*

(Karogs, 1972, № 11, 158. lpp.)

*Vai tev trūka agrā rīta?
Vēla, velga vakariņa?
Ko tu raudi, debestiņa?*

(Aspaziņa. Dzeja. R., 1966, 2. sēj., 74. lpp.)

Sarkana atblāzma ilgi spīd tiri nomazgātā logā. Tas vairs nav ziemas skaidrais spīdums — jau manāms pavasara tvaiks, kas to padara velganu un maigu.

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1947, 4. sēj., 151. lpp.)

*Vai būs prieka stunda lēta,
Skaņu reibums sāļš?
Vai būs sāpes stunda svēta,
Laimes gājiens tāļš?*

(M. Bārbale. Aiz kalna. R., 1979, 129. lpp.)

c) *Tad uzkritis barga ziema — īsta spelgoņa, kādu neatcerējušies pat veci ļaudis. Putniņi lidojot krituši zemē un nosaluši.*

(K. Kraujiņš. Dzīves lokā. R., 1970, 25. lpp.)

Tāda ziemas spelgoņa vai pakšus mājai saskaldīs.

(J. Indrāne. Anemone. R., 1974, 106. lpp.)

*Puisis, pie visām miesām drebinādamies, bubināja:
— Nezin kādēļ tik nāvīgi salst, vēl trakāk kā ziemas spelgoni. Tireļpurvā.*

(V. Branks. Perekopa velns. R., 1971, 142.—143. lpp.)

*Jo es pilsētnieks esmu,
kam spelgoni rūp
Atrast juntu virs galvas
un apsildīt ausis.*

(B. Saulītis. Kopoti raksti. R., 1972, 1. sēj., 331. lpp.)

d) *Es pašķiru elkšņus sikus
Un skatos, kur taka ies.* (Turpat, 437. lpp.)

*Pāri noužušām sētām
Vītoļiņu zaļās sprogas,
Bāli, klusi smilšu taki,
Bālas smilgas, bālas rogas.*

(K. Skalbe. Dzeja. 1957, 340. lpp.)

Klāt sveču mēneša trešā sestdiena.. Nakti visi ceļi, visi taki kā ar stiklu pārklāti.

(V. Delle. Ķiņķēziņi nē, bet... — Karogs, 1977, № 3, 104. lpp.)

Meža taciņš jau manāmā krēslā.

(A. Upīts. Kopoti raksti.
R., 1947, 4. sēj., 289. lpp.)

*Svešais cilvēks joprojām stāvēja priedulājā uz tekas un no-
raudzījās uz aizejošajām meitenēm.*

(M. Bendrupe. Degošie raksti. R., 1963, 20. lpp.)

*Rītos no mežiem un siliem pelēki cilvēki pa dubļainiem ce-
ļiem un tekām pastalo uz muižu.*

(A. Kurcijs. Cūkgans. R., 1956, 12. lpp.)

Uzdevumi sakarā ar vārdu krājuma leksikostilistisko diferenciaciju

27. Atrast tekstā stilistiski ekspresīvus vārdus (arī nozīmes), salīdzināt savu vērtējumu ar vārdnīcām, motivēt izraudzīto vārdu lietošanu.

a) — ..*Negribējās, nepagalam negribējās laisties šurpu. Vai nu pavasarī kāds vaļas laiks, lai lauku cilvēks braukātu pie dakteriem.*

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 236. lpp.)

*Sestdienās ar autobusu atlaiž uz Rūjienu, pirmdienās brauc atpakaļ, paņēmis līdzī čemodāniņu, ko gādīgā mamma piepa-
kojusi ar visādiem gardumiem.*

(Ē. Vilks. Rūjienu un rūjienieši. —
Zvaigzne, 1967, № 2, 5. lpp.)

*Pat vienaldzīgs skatiens nogurst,
Pat noguris prāts saprast atsakās,
Cik mežu izķēzīts žogos,
Cik metāla izķēzīts atslēgās!*

(O. Vācietis. Elpa. R., 1966, 145. lpp.)

b) «Bet okeāns tik briesmīgs nemaz nav, kā to tēloja prāt-
vēderi tur malā,» Harijs domāja. «Bija laipns, tad pabārās,
patrakoja — un tagad atkal gluži mierīgs. Un kārtīgam jūr-
niekam nav tik viegli iezāgēt, ja ir tādi lieliski kuģi — stabili,
veikli, izturīgi.»

(Ā. Talcis. Tikšanās ar okeānu.
R., 1964, 222. lpp.)

c) — *Pagaidi — pieturi! — Merķis sauca. — Kur tu tādu
zirgu ķēri? Tas jau kungu izbraucamais!*

— Rīgā pirku! — lepmi atteica Mieriņš, pievilkdams grožus, lai zirgs apstātos.

— Cik gāzi? Vai visu aizdevumu atdevi?

Varens zirgs! Bilde! ..

(K. Fimbers. Pelēkā zeme.
R., 1956, 196.—197. lpp.)

d) *Šī stunda ir mana! Šī stunda ir mana!*
Ar plīvošām burām laiks garām skrien
Pa zilo jūru ar zelta irkli ...
Šī stunda vien.

Šī stunda ir mana!

(Aspazija. Dzeja. R., 1966, 1. sēj., 263. lpp.)

Tu esi, mīla, dzīvē man par irkli,
Tu, mīla, tā kā smarža svaigam sienam ...

(A. Čaks. Raksti. R., 1971, 1. sēj., 350. lpp.)

Dvēsele man aizskrēja
Kā pa jūru kaiva —
Domu stūre atmesta,
Lēni mani vizina
Sapņu zelta laiva.

(Aspazija. Dzeja. R., 1966, 1. sēj., 243. lpp.)

No dienas dienā ieslid mana laiva
Caur naktīm kā caur zvaigžņu patiltēm.
Te saulē vizinās kā balta kaiva,
Te ēnās grimst zem lazdu pacerēm.

(K. Skalbe. Saules vārdi. R., 1969, 225. lpp.)

Cienastā brūklenes sniegsim,
Kas smaržo pēc Dundagas siliem,
Un dzelteno Malienas sieru
Ar rūgteno ķimeņu garšu,
Arī vēl ziemās tas glabā
Mūsu sarkanā dābola smaržu.

(S. Kaldupe. Zaļās gatves. R., 1965, 29. lpp.)

Gar Svētupes krastiem viņš [Jānis Sudrabkalns] reizēm aizklīst lielus ceļa gabalus, un tad ap dzejnieku san smilgas un smaržo dābois, kaut kur iesaucas vālodze, pretim nāk meitenes no fermas.

(A. Vējāns. Zem Sprundu baltajiem bērziem. —
Zvaigzne, 1969, № 9, 5. lpp.)

Tur stāvēja meitene, zviļa un koša kā jāņogu cers jūlijā.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 198. lpp.)

.. Un dzīvei pāri dvēseles mirdzums plūst.

(S. Kaldupe. Zaļās gatves.
R., 1965, 78. lpp.)

Viņā bija saglabāties kaut kas no bijušās komjaunietes, no strādnieka meičas, kura pēkšņi apjēgusi, ka atbild par visu, kas pasaulē notiek, līdz ar to nojautusi sevi spēkus tikt galā ar visiem darbiem un uzdevumiem, lai cik lieli, smagi un atbildīgi tie būtu.

(V. Bērce. Svaru kausi.
R., 1970, 153. lpp.)

Bagātīgi niansētā tēlojumā aktrise parāda Žannas ceļu no vienkāršas zemnieku meičas, kuru vēl nospiež viņai uzveltais atbildības smagums, bet kura jau skaidri un nelokāmi apzinās savu gaitu.

(Literatūra un Māksla,
1972, № 45, 6. lpp.)

28. Raksturot fragmenta stilu, analizēt izmantotos stilistiskos līdzekļus.

Man patik diendusu vadīt koku paēnā.

Visbiežāk es apmetos zem lielās kļavas. Kļava ir gaišs koks, un to neviļus gribas salīdzināt ar sirsnīgu cilvēku, kura mīlestība staro pār mums sapni un nomodā. Pavasarī bites no kļavas nes ļoti maīgu, dzeltenzaļu medu, un tā smaržas pilni ir vieglie vēji un bišu spārnu vēdas. Bet ātri, pārlietu ātri koks savus medainos ziedu čemus izkaisa zālienā, uz takām un cilvēku matos. Ziedi vēl nemaz nav novītuši — dzīvības saldmes pilnus tos notrauc pat mazākā vējpūta. Un man ļoti, ļoti patik šie ziedi, kas nobirst bez vītuma. Vēlāk vasaras norās tādas ir sātās mežrozītes, bet dārzos kuplās sarkanās un baltās magones. Ziedi,irstot bez vītuma, vēsmo skumjas, bet nekad tie nekļūst nožēlojami.

Vasarā kļavlapas visu laiku kaut ko savā starpā runā, čukst miļus vārdus saulei un zilajiem gaisiem, bet tad, gluži negaidot, iesmejas kopā ar vēju, kas pāri dzen baltus gubu mākoņus.

Snaužot zem kļavas lapotnes, es jūtu, kā man pār seju cilpo nenotverami saules zaķiši. To mikstās pēdas tik tikko pieskaras pierai un vaigiem. Vasaras vēju iztramditi, zaķiši aizlec uz visām pusēm, bet pēc britiņa atkal ir klāt. Uz pie-

vērtajiem plakstiem es manu viņu vieglās un siltās trisas. Ne-
bēdņi tādi — tie taču ar mani rotaļājas!

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas.
R., 1974, 98. lpp.)

29. Atrast fragmentos vārdus ar piedēkļiem *-iņ-, -īt-, -el-, -elē-*,
analizēt to semantiski ekspresīvās funkcijas.

a) *Pēc ganiem pāri pļaviņai jāja divi rutēņi uz maziem,
liesiem bēras spalvas kleperišiem, kuri izskatījās kā siseniši
pret kara melni.*

(K. Štrāls. Likteņi. R., 1970, 97. lpp.)

*Ceļš ievilinājis purvā arī stērsti — vai nebūs kaut kas no-
biris, ko paknābāt. Tā, retumis klusi iecikstēdamās, sēž bēr-
žeļa zarā, kas liks un raupjš kā sastrādāts pirksts.*

(A. Caune. Mūžs. — Karogs, 1977, № 7, 94. lpp.)

b) *Vakars*

*Vējiņš lapās čabina klusi,
Puķes gurdeni galviņas liec,
Migla balta ielejās veļas,
Nobāl kvēlsārtais blāzmas zieds.*

*Zvaigznītes atnāk viena pēc otras,
Svecītēm rociņās stājas uz vakts;
Miļa un lēna kā māte pie bērna,
Nesdama mieru, tuvojas nakts.*

(K. Skalbe. Dzeja. R., 1957, 36. lpp.)

c) *«Sejienes latviešu starpā,» lasām [Raiņa] vēstulē, «nav
nemaz tālu un ilgi jāmeklē pēc tā sauktiem kaunīgiem latvie-
šiem. Kā zināms, visur, kur tik latvieši dzīvo, nav tādu vīreļu
trūcis, tā arī pēterburdnieku pulkā šie varoniši manāmi.»*

(Literatūra un Māksla, 1971, № 37, 5. lpp.)

*Un, ieraugot tepat mirdzošajā sniegā zaķa pēdas, viņš
[mežsargs] nenocietās, nenodudinājis bārdā, ka nu jau šipainiši
vīrā, taupāmais laiciņš klāt. Lai nu mednieķeļi sajož bikses
un pakar bisītes vadzi.*

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 116. lpp.)

*Tu tikai stāvi un spriedelē, un ar katru mirkli tu kļūsti
dižāks savās acis, vai ne?*

(D. Zigmonte. Raganas māju remontēs. R., 1969, 521. lpp.)

30. Raksturot tekstā izceltā vārda ekspresiju, noteikt, ar kādiem līdzekļiem tā veidota un kā ar tekstu paspilgtināta.

J-jā, par vienu saka: tas tik ir cilvēks! Bet par otru: cilvēciņš vien tik ir. Un dažreiz vēl skumjāk: dieva dots cilvēciņš.

(E. Salenieks. Neskrej ugunī! R., 1972, 49. lpp.)

31. Salīdzināt teksta fragmentos izcelto vārdu formas, pamatot šo formu izvēli.

Pelt un nonicināt Stenderu šodien ir vieglāk par vieglu. Bet lai apdomājam, ka Stendera grāmata [«Augstas gudrības grāmata»] rakstīta pavisam tukšā vietā, rakstīta tautiņai, kas atradās dzimtbūšanas jūgā un līdz tam tika barota vienīgi ar bībeli un dziesmu grāmatu..

Padomju Latvijā augtin aug zinātnes iestādes, un tajās strādā daudzi tūkstoši no tās mazās tautas, kas pirms diviem gadsimtiem saņēmusi «Augstas gudrības grāmatu» līdz ar mudinājumu: «Un, kad cilvēks mācās tās dabas spēkus pazīt, tad tas caur viņas palīgu dažu grūtu lietu var viegli padarīt.»

(J. Stradiņš. Stenders un viņa «Augstas gudrības grāmata». — Zvaigzne, 1974, № 24, 20. lpp.)

32. Raksturot fragmentā izceltos vārdus (nozīmes) no emocionālās ekspresijas viedokļa, norādot ekspresijas veidu, novērtēt tos no valodas tradīcijas viedokļa (objektīvi piemītoša vai kontekstuāla ekspresija), savu vērtējumu pārbaudīt vārdnīcās.

a) *Pie pašām viesnīcas durvīm Ritai [jaunajai skolotājai] pabrauca garām kariete, kurā sēdēja augstāks krievu policists, un tas viņu sveicināja. [.] Rita pabrīnījās par sveicienu, bet atņēma to. Viesnīcā viņai paskaidroja, ka tas esot bijis pats apriņķa priekšnieks Kirils Kirilovičs Kutuzovs. Viņam esot paradums katru smalkāku dāmu sveicināt.*

(P. Rozītis. Raksti. R., 1961, 4. sēj., 16.—17. lpp.)

Kaspars pie moliņa atnāca pēdējais. Abus mazos ieguldījis dēļu kastē, kam riteņu vietā bija piekārtotas baļķa galam nozāģētas ripas, viņš nāca lēni gar kāpu, vilkdams aiz sevis pašdarīto karieti.

(E. Līvs. Velnakaula dvīņi. R., 1966, 15.—16. lpp.)

b) *Zirgs tikai lēnitēm vilcīes.*

(ME IV 591)

— *Kā no rita braucis [jaunais Podnieks]. Velns viņu zin, kur dauzās. Tas pagasta amats viņu izdzīs laukā no mā-*

jām. Saime nestrādā: vai nu vēl vakars kāds, bet velkas jau mājā. Sieva [Zetiņa] nestrādā, — cauru dienu uz lielceļa glūn. Nez ko glūn, ko ne. Brūtgānu [Mārtiņu] gaida, vai... [Vecais Podnieks saka Mārtiņam.]

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1947, 4. sēj., 368. lpp.)

c) Vecis ņēmis vienu koku un sācis āžam sist par ragim. Labi krietni āzi samielojis, vecis bēdzis uz māju.

(P. Smits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1937, 15. sēj., 68. lpp.)

Viss pūlis aplenca Turpinu, kuru pavadīja kādi desmit zaldāti. Pilsoņi to centās pamieļot kulakiem, bet zemā tauta spiedās ap to, lai attaisītu viņa valgu.

(J. Poruks. Raksti. R., 1973, 3. sēj., 248. lpp.)

33. Atrast teksta fragmentos eifēmismus, noteikt to stilistisko ekspresiju, savu vērtējumu salīdzināt ar vārdnīcām.

Tikko vecais, uz nāves gultas cinošs, izdzisis, rijā sācis nejauki šņākt un nauda džinkstēt.

(P. Smits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1937, 15. sēj., 74.—75. lpp.)

Taču arī māsasdēlu, aplencot mežotniešu pili, kur bija ieperinājušies melnie viltvārži, ķēra bulta, un viņš turpat virsaiša rokās izdzisa.

(L. Purs. Degošais pilskalns. R., 1972, 16. lpp.)

Vai gan šī posta kaite nevarēja piemesties man. Cik vairs atlicis to dieniņu, rāmi aizvērtu acis, mierīgi aizietu.

(V. Delle. Dīžais buciņš. R., 1970, 253. lpp.)

Ļaudis runājuši, ka saimnieks esot ar nelabo draugos.

(P. Smits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1936, 13. sēj., 271. lpp.)

Tas [kaimiņš] mājaja mazā plostnieku būdā, saucās Ķeizars un bija siks, izdēdējis, žultīgs viriņš, absolūts savā pretinieks.

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 99. lpp.)

Gadās mums, zvejniekiem, reizēm tāda nelaime, kad pēc ilgāka laika, krastā tikuši, ieņemam to sīvo pārāk par mēru...

(Ā. Talcis. Tikšanās ar okeānu. R., 1963, 131. lpp.)

— *Bet kad tu tagad ietu viena un satiktu vilku — ko tad?* — *grib zināt Ilzīte.*

— *Žviks! — eglē augšā.*

— *Bet ja nu egles tuvumā nebūtu?*

— *Zveltu ar šo pašu šķietu pelēcim pa acīm.*

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 92.—93. lpp.)

34. Noteikt teksta fragmentos izceltā vārda ekspresiju, atrast pārējos tekstos šī vārda nozīmei atbilstošas gleznas un raksturot to sakaru ar eifēmisma nozīmi.

a) *Protams, viņš bija īsts jūras vilks, pārcietis vētras, zemūdeņu mednieku kuģu uzbrukumus, nogremdējis ne vienu vien vācu transportkuģi, skatījies nāvei acīs un aizgājis no kaulainās kā uzvarētājs.*

(A. Bels. «Es pats» līdzenumā. R., 1968, 223. lpp.)

.. *Andersons, bijušais kaimiņš, vecais tuberkuloznieks, mūžīgais nāves kandidāts, iereibis atgriezās no pilsētas un vēl izaicināja kaulaino ar savu dziedāšanu.*

(R. Ezera. Pavasara pērkons. R., 1973, 128. lpp.)

Dažreiz Filips no tās [nāves] bija ticis vaļā, vienkārši ar smaidu aizbildinoties, ka kaulainās nav viņa gaumē.

(E. Lukjanskis. Bez žēlastības. R., 1973, 204. lpp.)

b) *Un šitā spriedelē [par dzīvi] cauri visam mūžam, uz kaut ko taisās, uz kaut ko cer. Kamēr vienā jaukā dienā pretim nāk nevis istā dzīve, bet kaulaina vecene ar izkapti...*

(R. Ezera. Dzilnas sila balāde. R., 1968, 179. lpp.)

Kaulainā dāma ar savu izkapti pārāk steidzīgi, nežēlīgi pārcirta Roziša dzīves dziju — tai vēl būtu vajadzējis vērpties un vērpties krāsainai, stiprai.

(J. Sudrabkalns. Pāvilu Rozīti atceroties. — Karogs, 1969, № 12, 135. lpp.)

Bet kaulainā atnāk bez aicināšanas, lietpratīgi pārvelk nagu izkaptas asmenim, čirkstina striķi — pļauja sāksies.

(V. Lāms. Jokdaris un lelle. R., 1972, 14. lpp.)

35. Atrast teksta fragmentā vārdu savienojumus, kas veic eifēmisma funkciju, salīdzināt tos ar sev zināmiem netiešiem pārādības apzīmējumiem.

— Čūska, čūska, se, se, sel — bet velti es vilināju, čūskas baidījās no cilvēkiem. Man bija teikts, ka nedrīkstot saukt čūsku vārdā, velti — garais tārps, purva striķis, stārķu barība, čūska, sauc, kā gribi.

(A. Bels. Saucēja balss. R., 1973, 35. lpp.)

Uzdevumi sakarā ar vārdu krājuma etimoloģisko diferenciaciju

36. Noteikt pēc ME etimoloģiju šādiem vārdiem:
a) *dzija, krelle, sēne, tit, tris*;
b) *glāze, mosties, saite, tīne, vēsts*.
37. Paskaidrot tekstā izcelto internacionālismu nozīmi.
a) *Radīt Dostojevska ģēnijam a dek vātu skatuves mākslas veidojumu — tas nav ātri veicams uzdevums.*

(L. Akurātere. Ir ko darīt mūsu pasaulē. — Māksla, 1970, № 1, 38. lpp.)

Un rakstnieks, lai cik sāpīgi viņam būtu uzklaustīt recenzentu pārmetumus, tomēr neiekvēlosies niknumā un atavisitiskā atreibības kārē, ja redzēs, ka izteiktie aizrādījumi ir dibināti, bet kritiķa bargums — autora paša labā.

(D. Zigmonte. Nepieciešamais nosacījums. — Literatūra un Māksla, 1970, № 14, 4. lpp.)

Arvien neatliekamāka kļūst nepieciešamība veikt reālus atbrūošanās pasākumus, kas darītu galu bruņošanās eskalācijai.

(Cīņa, 1969, № 263, 3. lpp.)

Kritiskajiem spriedumiem un atziņām par pamatu ņemta literāro tēlu konfrontācija ar reālo, dzīvo īstenību.

(Literatūra un Māksla, 1970, № 16, 10. lpp.)

Ik vasaru uzturzinātnieki dodas ekspedīcijās. Šis vārds gan skan pārāk pretenciozi, jo mēs nebrienam nedz pa Antarktīdas sniegiem, nedz arī rāpjamies Altajā..

(J. Liepiņš. Dzejoļi no Kurzemes. — Veselība, 1970, № 3, 13. lpp.)

Mana iepriekšējā vēlēšanās paliek — lai mazāk būtu pretenciozitātes, iedomīguma.

(Literatūra un Māksla, 1970, № 27, 2. lpp.)

Mums [aktieriem] vairāk tikai ar jūtām jāuztver skatītāju reakcija.
(Cīņa, 1970, № 54, 4. lpp.)

Vai tad nu viena gada laikā lai rastos tikai šedevri [īsaajā prozā]..
(Literatūra un Māksla, 1970, № 12, 5. lpp.)

Cik tendenciozi aprakstīti visi notikumi, kādi melu kalni sakrauti ap visvienkāršākajiem jautājumiem!
(Literatūra un Māksla, 1970, № 9, 13. lpp.)

Tikpat kā vairs nav pamanāms vēl nesenā pagātnē tik izplatītais utilitārais didaktiskais stāsts.
(Literatūra un Māksla, 1970, № 12, 4. lpp.)

b) *Kritiķis cinās par istumu un patiesīgumu mūsdienu literatūrā, ..pret tādu praksi,.. kad jaunu meklējumu vietā rakstnieks sniedz pareizas, bet aprobežotas patiesības, apējot šķautnaināku dzīves problēmu izvirzījumu un risinājumu.*
(Literatūra un Māksla, 1970, № 34, 5. lpp.)

Aleksandrs Čaks bijis erudīts citu mākslu pazinējs — teātra, glezniecības, īpaši grafikas.
(Karogs, 1970, № 2, 147. lpp.)

Kur labā un jaunā idejiski mākslinieciskais etalons?
(Literatūra un Māksla, 1970, № 26, 4. lpp.)

Regulārākais G. Priedes darbu interprets ir Vilandes teātris «Ugala» Igaunijā.
(Literatūra un Māksla, 1973, № 46, 2. lpp.)

Ari kritiķis var kļūdities. Dažkārt kritiķi nespēj objektīvi novērtēt savai koncepcijai un gaumei svešu daiļrades sniegumu. Viņus labo vēsture.
(Literatūra un Māksla, 1971, № 45, 11. lpp.)

Lekcijas Hedvigs lasījis vienkārši un nepretenciozi.
(Veselība, 1969, № 11, 20. lpp.)

Aug vispārējais daiļslidošanas līmenis, un nivelējas atšķirības starp sportistiem.
(Padomju Jaunatne, 1970, № 46, 4. lpp.)

Mūsu laikabiedru tēlojums glezniecībā iezīmējas ar pietāti pret cilvēka neatkārtojamo individualitāti.
(Literatūra un Māksla, 1970, № 8, 8. lpp.)

No latviešu dzejniekiem Egilam Plaudim vistuvākais liekas Valdis Grēviņš — arī vieglas rezignācijas, smeldzīga vēja un sāpīga skaistuma pasaule, kura milama tieši šo maiņīgo izjūtu dēļ, jo tās piepilda cilvēka dzīvi.

(M. Čaklais. Dienas uzvarēts. — Literatūra un Māksla, 1970, № 15, 3. lpp.)

Viņš [Nezlobins] izvēlējās savai Rīgas krievu teātra trupai tādus aktierus, kas nebūtu pašāvušies rutīnai, un izveidoja šeit vienu no radoši veiksmīgākajām cariskās Krievijas provinces skatuveņ.

(Karogs, 1973, № 1, 141. lpp.)

38. Izrakstīt no kāda teksta 10 kartītes ar vispārlietojamiem internacionālismiem; izmantojot Svešvārdu vārdnīcu, noteikt to nozīmi.

39. Atrast tekstā internacionālistus, paskaidrot to nozīmi.

Skalbem piemīt unikālas spējas iedziļināties apkārtējā īstenībā — dabas parādībās, sabiedrībā un atsevišķā cilvēkā šādā dzīves poēzijas jeb sirds aspektā. Sociālais vērtējums un skatījums gluži nepazūd, tas aizvirzās otrā plānā, proscēniņu atstādams ētiski estētiskam raksturojumam un psiholoģiski smalkai, intelektuāli emocionālai refleksijai. Šādu pārdzīvojumu atveidojumā Skalbe ir lielisks meistars. Tā ir viņa valstība, un tur viņš ir nedalīti suverēns ķēniņš...

Sirds un sirdsapziņa, laime un nelaime, bēdas un prieks, personības tikumiskie pamati, pārdomas un izjūtas dabas fenomenu tiešā tuvumā, cilvēku saskarsme milā un draudzībā, rakstura izturība dzīves grūtību priekšā, garīgo, tikumisko, estētisko vērtību pasvitrojums un izcēlums — tādi ir galvenie temati un caurviju motīvi K. Skalbes daiļradē.

(V. Eihvalds. ... Pasakķēniņš ciemā nāk... — Literatūra un Māksla, 1979, № 44, 6. lpp.)

40. Atrast tekstā barbarismus, noteikt to cilmi un vietu valodas attīstības procesā.

Latvijas armijas ģenerāļa uniforma ar brēcošu mirdzumu neizcēlās, mirdzēja ģenerāļa godība. Muiža. Neuzticīgi blisnāju acis pret aizgruvušajiem pamatiem un urbināju degunu. — Nem šņudrānu, tas nav anštendīgi, — uzsauca mana māte, viņa sacīja arī: forūzis, antkambaris, telēķis, gapele, širce, vašbļoda, gardīnes un gardīnštanga un tā joprojām; lasot jaunizdotās grāmatas, viņas izteiksme pārveidojās.

(V. Lāms. Vienu avota lāsi. R., 1971, 99.—100. lpp.)

41. Atrast teksta fragmentos barbarismus, noteikt to cilmi un stilistiskās funkcijas (izmantojot vārdnīcas).

a) *«Šoreiz esmu pie vainas, bet man jau izgāja pavisam čābiski. Iedzēru atkal to vienu glāzi vairāk, nekā vajadzēja; te bija tā nelaime... Nāku uz laivu — vēl nekas: ceļš, kā smeļ, skaidrs, bet te pret spiķeriem piesitas man viens tāds puisis, no kura es vairs netieku vaļā...»*

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 190. lpp.)

Citureiz viņš tur redzēja trīs vecākas sievietes melnos ģērbos. Varbūt tās bija trīs aizmirstas vecas jumpravas no tuvējās muižas.

(K. Štrāls. Karš. — Ķarogs, 1972, № 7, 61. lpp.)

Molekulārās bioloģijas, kosmosa lidojumu un kibernetikas laikmetā runāt par Vecā Stendera «Augstas gudrības grāmatu» šķietas nepiedienīgi. Pārāk daudz ūdeņu aiztecējis tais divos gadu simteņos, kopš Jelgavā un Aizputē 1774. gadā tā pirmoreiz driķēta, pārāk daudz ūdeņu...

(J. Stradiņš. Stenders un viņa «Augstas gudrības grāmata». — Zvaigzne, 1974, № 24, 19. lpp.)

Saldera personiskā saimniecība.. isi pirms Jaungada, vēl pirms mācību sākšanās skolā, rikoja cūku bēres, kas, kā zināms, nevar notikt bez krietnas čarkas kāvējam un svilinātājam.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 115. lpp.)

Iraids lieliski valkāja savu činavnieka masku, un tā viņam it brangi arī piedienēja.

(Turpat, 62. lpp.)

Atbildība. Aizvien asāk šī tēma sāka izskanēt literatūrā, mākslā, žurnālistikā. Tā nesa sev līdzī arī skarbāku, pagērošāku intonāciju, jo vienmēr tā prasīja cilvēkam norēķinu par savu dzīvi un darbību.

(L. Dzene. Mana versija par Alfrēdu Jaunušanu. R., 1979, 41. lpp.)

b) *Pagaršojiet arī jūs, paspēlējieties arī jūs, nomocītie bērni! Firera armija izsūca jūsu asiņu siltās straumes.*

(I. Auziņš. Nezūdošais. R., 1972, 128. lpp.)

Radiouzvedums «*Ārprātiegie*» pavērs mazpazīstamas otrā pasaules kara lappuses. Galvenie personāži ir trešā reiša vadītāji un viņu palīgi, hitleriešu ārsti, kas eksperimentē ar cilvēkiem, «dzīvajiem šāviņiem», tā saucamajām cilvēkorpēdām...
(Rīgas Viļņi, 1970, № 21, 8. lpp.)

«. . viņš bija augstdzimušo vāciešu sugas pārstāvis, ap kuru neredzami virmoja fāterlandes garā uzpūstā dvinga...»
(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 155. lpp.)

42. Salīdzināt un novērtēt izceltos vārdus (nozīmes).

a) *Viņa* [Kristīne] bija pilnīgā brūtes rotā. Smalka, balta kleite apņēma viņas stalto augumu, garš šķidrauts viņu ietinā no galvas līdz kājām kā miglā...
(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958, 2. sēj., 289. lpp.)

Divi sveši puīši, pamanijuši viņu [Taigu], klusām irgojās:
— *Ei, kuram šitā brūte atnākusi?*

(I. Indrāne. Lazdu laipa. R., 1963, 376. lpp.)

b) «*Vai brandvīna vairs netecina?*» es prasu.

«*Nav brīvi. Kronis aizliedz...*»

(J. Poruks. Raksti. R., 1972, 2. sēj., 253. lpp.)

Arī viņš [pastmeistars] bija uzcēlis savu māju, kaut gan tam bija pastā kroņa dzīvoklis.

(P. Rozītis. Raksti. R., 1961, 2. sēj., 259. lpp.)

Varbūt tādas [cepures] jādēsā pavāriem, varbūt frizieriem, bet uz pirtnieka noskūtās galvas tā atgādina ķeizara kroni, varbūt kaut ko vēl jocīgāku.

(E. Līvs. Vecā romantiķu pirts. R., 1968, 8. lpp.)

43. Atrast teksta fragmentos kalkus, analizēt un vērtēt tos no valodas kultūras viedokļa (pārbaudot vārdnīcās).

a) *Un ciema puīši parasti prec blakussētas meitenes — skaistas (kamēr jaunas) tik tiešām ir visas meitenes, un greizsirdības rūpes arī izpaliek — maz ir to puīšu, kas zina par tavas skaistules esamību.*

(I. Ziedonis. Perpendikulārā karote. R., 1972, 45. lpp.)

Afsākās ikvakara mūžīgie cīņi, kas ieilga vairāk vai mazāk atkarībā no tā, vai Laura bija vai nebija mājās. Ja viņa izpalika, jandāliņš turpinājās krietnu brīdi...

(R. Ezera. Aka. R., 1972, 225. lpp.)

b) *Pieraduši pie pārāk vieglas un bezrūpīgas dzīves, neizjūdami darba sūrumu, aug aktīvi un uzstājīgi patērētāji.*

(Karogs, 1971, № 4, 159. lpp.)

*Manuprāt, daudzās ģimenēs audzina patērētāju, nevis de
vēju.*

(Padomju Latvijas Sieviete,
1972, № 10, 2. lpp.)

*... autores nolūks nav bijis risināt aktuālākās sabiedriskās
problēmas. Sinī jomā darba saknes iesniedzas pagātnē un šo-
dienas pretrunām pieskaras gan trāpīgi, taču garāmejojot (Lau-
ras kritika par skolu politiku, kas veicina bērnu izaugsmi par
pātērētājiem, Vijas ironija pret skaistvārdīgo pļāpāšanu u. c.
momenti).*

(Karogs, 1972, № 11, 158. lpp.)

*Dzelzceļa būvētāji bija parupja, bet lādzīga tauta, tādēļ
draudzība ar avotu tika noslēgta nekavējoties. Viri noietās
ceļos vai salieca lokā sviedros izmērcētās muguras un nogar-
šoja žigli skrienošo dzidrumu.*

(M. Kalndruva. Avots, R., 1974, 9. lpp.)

— *Kambizē ūdens! Un gaiteni arī!*

— *Kas tad tas? Vai tiešām vāks?*

(Ā. Talcis. Jaunības dienu pēdās. R., 1979, 341. lpp.)

Uzdevumi sakarā ar vārdu krājuma profesionālo diferenciāciju

44. Atrast teksta fragmentos attiecīgās nozares profesionālismus (terminologismus).

a) *Meža kopšanas cirtēs izcērtamie koki apzīmējami tajā
laikā, kad koki ir lapotā stāvoklī. Mežaudzēs ar ļoti biezu
(lapu koku) otro stāvu vai pamežu šo darbu ieteicams veikt,
kad koki ir bezlapotā stāvoklī — līdz sniega uzsnigšanai.*

*Visu veidu kopšanas cirtēs izciršanai paredzētie koki, sākot
ar 8 cm krūšaugstumā, apzīmogojami ar kolhoza zimogāmuru
pie sakņu kakla (zem nozāģēšanas līnijas), bet krūšaugstumā
apzīmējami ar krāsu vai skripstu. Zimogs uzsitams ar krāsu.
Arī par 8 cm tievāki koki, ja tie paredzēti izciršanai, apzīmē-
jami krūšaugstumā ar krāsu vai skripstu. Atēnošanas un
smalctīres gadījumā izcērtamos kokus var apzīmēt reizē ar
ciršanu.*

(J. Kronitis. Rokasgrāmata kolhozu mežkopjiem.
R., 1957, 77. lpp.)

b) Laižot jūrā, traļmeistars darbina vinču un riko, bet vīri, kas stāv pie priekšējās un pakaļējās dugas, uzmana, lai āmis kaut kur neaizķertos, lai ūdeni pareizi iegrimtu tā saucamās durois, kas uzvērtas uz trosēm jeb vaijeriem un tur traļa muti izplestu.

(Ā. Talcis. Tikšanās ar okeānu.
R., 1964, 194. lpp.)

.. visa divus, trīs un pat četrus kilometrus garā jeda izmetama pilnīgā kārtībā desmit, piecpadsmīt minūtēs. Šai laikā katra tikla apakšējā mala jāpiestiprina pie vadņa, bet augšējā mala — pie boju pavadiem. Lai to varētu izdarīt, jāiemācās zibenīgi sasiet vebliņu mezglu un veikli paņemt no tiklu kauzdes kārtu pa kārtai linumu un to pareizi iemest jūrā.

(Turpat, 276. lpp.)

c) Kuģa priekšgalā sardzes matrozis, pārlicies pāri bortam, ar garo kapteiņa binokli uzmanīgi vēro fārvateru, cenzdamies izdibināt, vai priekšā nekūpojas kāds peldošs priekšmets. Biezajā miglā viņš izskatās tā, it kā būtu uzdūries uz kuģa asā piķa, kas to nepārtraukti cilā no augšas uz leju. Netālu pa labi spalgi ieaurojas spēcīga miglas sirēna, un man iešaujas prātā kāds miglainis rīts Ziemeļatlantijā. Toreiz mēs ar kapteini Klāvu uz siļķu tralera bortā dreifējām kopā ar jūrā izmesto trīs kilometrus garo driřtertiklu. Negaidīts no biezās tvaika vates iztinās kāds zvejnieku traleris un, mūs nepamanījis, šķērsoja jūrā iemesto tiklu, atstādams aiz sevis tikai dzenskrūves saplosītā linuma skrandas. Tas parādījās un atkal pazuda tik pēkšņi kā spoku kuģis Vilhelma Hauša pasakā. Un tā mēs pat neuzzinājām šī okeāna huligāna numuru un piederību. Tas tikai vēlreiz liecina, ka biezā miglā iet pa jūru nav joks. Tagad pat: lokators rāda visapkārt desmitiem kuģu, bet mēs ar savām acīm nevienu neredzam. Tāpēc ejam uz priekšu tikpat uzmanīgi kā izlūki tumsā, vairīdamies no sadursmes ar ienaidnieku.

(Ž. Grīva. Kopoti raksti. R., 1971, 2. sēj., 284. lpp.)

45. Salīdzināt teksta fragmentos dažādu autoru lietotos aušanas profesionālismus, pēc vārdnīcām notiekt, kuri no tiem ir literāri vārdi, kuri apvidvārdi; iespēju robežās salīdzināt ar savas izloksnes vārdiem.

a) *Stelles pie loga aizņem pusistabu. Pakulu audekls ieriests un savērts nītis. Māte ar plakanu sausvieža ķeksiti vēl izver metu galus šķietam cauri, tad tūliņ sāksies aušana. [.]*

Pamina nočikst, šaudikla aizšļirkst pa sacelto audu spraugu, mustava ar šķietu noklab — vienreiz asi un spēcīgi, otrreiz maigāk. Tā tas iet no rīta līdz vēlai naktij. Vakaros Jānis iemieg, šai klaboņai ausis skanot, pelēkā ritā tā viņu uzmodina, kad saivu groziņš tukšs un jāsēstas atkal pie ratiņa. Lēnām plok riestuve steļļu pakalgalā, un tikpat lēnām piebriest velteņa bomis virs paminām. Liekas, nekad nesagaidīs to brīdi, kad māte celsies, pieslies sēdamo dēliti pie sienas, ar dzirklēm nogriezīs audeklu, izmēris un ilgi rēķinās, cik no tā iznāk.

(A. Upīts. Kopoti raksti. R., 1947, 4. sēj., 145., 147. lpp.)

«Vai tu māki arī aust?» [jautā viešņa].

Ja kāds ar tādu jautājumu Māru [jaunu meitu] domāja trāpīt vārigā vietā, tad tāds vilās. Māra arī šini nozarē [tāpat kā tamborešanā] nebija nepraša. Viņa izcēla no skapja apakšas pāri ritumu. Te bija galdauti astoņās nītis. Un te divieļi sešās. Pašas vērti, pašas austi. Kas par skaistiem rakstiem! Tos viešņai vajadzēja noņemt. Un viņas sāka runāt par nītis vēršanu un par pakāju uzsiešanu, par šķietiem un par lielajām un mazajām kaziņām. To varēja saprast vienīgi tā darba cilvēks, ne es.

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 1959, 39.—40. lpp.)

Kad dziju bija diezgan savērpts, kāda no vecākām meitām, kas bija labi iepratusēs aušanas mākslā, vai arī kāda muižas kalpu sieva, kas bija pazistama par labu audēju, ņēma un ar citu palīdzību uzstādīja dižajā ļaužu istabā stakles, izpleta arī četrspārnainās mestuves, sameta metus jeb šķēriņus, tad iegrieza tos riestavā un nu uzrikoja audeklu, pēc kam ņēmās aust. Caurām dienām tad klaudzēja mustava gandrīz līdz pat pavasarim, saaužot ļaudim gan nātna audeklus palagiem, krekliem un vasaras bīksēm, gan vadmalas un pusvadmalas baņus ziemas un goda ģērbjiem.

(J. Janševskis. Līgava. R., 1931, 1. sēj., 228.—229. lpp.)

b) Tu savā vēstulē vaicā, ko tagad strādāju. Patiesībā neko sevišķu. Mums tagad mājā vispāri tāds pavaļas laiks. Viņreiz noaudu vairāk nekā desmit sienas nātna audekla saimei krekliem (linu meti, smalko pakulu iekšaudi). Tas bija mans pirmais audums, ko visu veicu viena pati. Burse ar puīša sievu tik palīdzēja ieriest metus riestavā, pēc tam strādāju es viena: ievēru dzijas nītis un šķietā, atsēju atvāršņus un tad audu, ka klaudzēja vien, vecāmāte atkal saivēja. Paminu mišanā neiera-

dušai, no pirmā gala vakariem un rītiem gan sāpēja kulšas un kājas (es audu caurām dienām), arī pleci, šautuvi ātri šaudot un mustavu sitot, bija vakariem smagi un kā pamirūši; pie tam vecāmāte, saives tidama un sniegdama klāt, mani vēl piesku-bināja, sacīdama, ka, kamēr izteicot vārdus:

Atskrien gandrš, aizskrien gandrš,
Sasit spārnus kliukš, klaukš,

šautuvei vajagot būt jau trīsreiz skrējušai šķirim cauri. Bet drīzi ieradu neierastā darbā: jau pēc dažām dienām nejutu vairs nekur nekādas sāpes, un tad audu tik šķirīgi, ka vecāmāte viena pati nevarēja gūt saivēšanu un laikiem Lūsiņa nāca tai palīgā. Es ātrāki nerimu, kamēr audekls bija noausts, jo to katrās krietnās mājās ieskata par negodu, kad ieriests un uztaisīts audekls ilgi stāv staklēs.

(J. Janševskis. Kopoti raksti.
R., 1933, 13.—14. sēj., 164.—166. lpp.)

46. Veikt profesionālismu analīzi 45. uzdevuma tekstos izlases kārtā (pēc docētāja vai darba veicēja izvēles).

Uzdevumi sakarā ar vārdu krājuma teritoriālo diferenciāciju

47. Atrast teksta fragmentos apvidvārdus, noteikt to nozīmi un apvidu, kurā tos lieto, salīdzināt ar savas izlokšnes vārdiem (ja tāda ir).

a) ..Droja apvaicājās, kāds šorit ceļš. Vai čikstā negriežas jau līdz-rumbām?

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 81. lpp.)

Ilgāku laiku gājuši, viņi beidzot nonāca pie neliela valka. Tanī padzirdināja zirgu, padzērās arī paši, iesmeldami ūdeni sev saujās, jo valks bija tik lēzeniem krastiem un tik purvainš, ka ar muti pie tā pieliekties nebija iespējams.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 1. sēj., 128. lpp.)

Starp pagasta namu un lielceļu atradās kartupeļu lauciņš, ko pārdalīja plats un dziļš grāvis. Šo grāvi varēja saukt arī par mazu gravu vai valku.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 25. lpp.)

Reizēm no bezveidīgu mākoņu aizsegtajām debesīm smilā
sīks lietus, mērcēdams jau tā izmirkušo ceļu, kas liecas ap
ezera galu un slīenas pret tuvīno pakalnu.

(M. Kalndruva. Cilvēka sirds. R., 1961, 126. lpp.)

Kad pirmais gāziens mitējās, vējš pierima un jūra nomieri-
nājās, sāka smilāt istis audzelības lietutiņš, taisni tāds, par
kādu Rainis sacījis, ka to nemani, tik dzirdi tā šalkas.

(J. Liepiņš. Vasarlaiks. R., 1977, 14. lpp.)

b) Otrs vecīgais — arī mazliet ar sarmu apbiris, taču dru-
ķīgs un denkts — acimredzot bija no tās laimīgo cilvēku su-
gas, kurai vecums lāgā netiek klāt.

(M. Kalndruva. Tepat visapkārt. R., 1970, 53. lpp.)

Ziemelis saslējās visā savā augumā denktāki un atkal sa-
tvēra izkopts kātu cieši rokās.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 1. sēj., 135. lpp.)

c) Uzmirdzēja saule, vēl nule drusku bālganajai un šķie-
tami plakanajai apkārtnes ainavai ar tīrumiem un dzedziedām
uzreiz piešķirdama ne tikai spilgtumu, bet arī trešo dimensiju.

(R. Ezera. Zemdegas. R., 1977, 266. lpp.)

Mūsu latviešu dzīves laukā vēl daudz dzedziedu un atmatu,
kas visas jāuzplēš un jāpataisa par tīrumu . .

(Apsišu Jēkabs. Raksti. R., 1925, 141. lpp.)

Gailis nodziedāja vēlreiz, bet telpā ieslodzītajai balsij ne-
bija ne skanīguma, ne atskalu.

(R. Ezera. Zemdegas. R., 1977, 287. lpp.)

48. Atrast teksta fragmentos semantiskos dialektismus, noteikt to
nozīmi un apvidu, kurā tos lieto.

a) Pašā klajuma vidū pacēlās augstāk par visu birzi vecs,
dižs ozola milzenis ar kupliem zariem uz visām pusēm.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 1. sēj., 200. lpp.)

.. [lepniņas] dižākā puse .. bija viņa divi meitas — Ilzīte
un Luzīte.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 90. lpp.)

Kādu pēcpusdien, viens pats mežā strādādams, Jancis pie-
dzīvoja dižu pārsteigumu.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis.
R., 1981, 2. sēj., 359. lpp.)

Ko dižu varēja līdzēt labais padoms [pasteigties], kad saule jau sēdās koku galos un meitenēm vēl priekšā pārāk par stundu garš ceļa gabals pa dižmežu vien.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 92. lpp.)

Taujāts par mājiniekiem, Erasts atturīgs. Neko dižu nesaka, tikai, ka visi veseli un sūta labdienas.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 76. lpp.)

Tavu nabadzību! Tavu dižu tukšību!

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 78. lpp.)

b) *Skapis esot ritumu kā sistin piesists — gan vilnas, gan linu audekli.*

(J. Jaunsudrabiņš. Tā pasaule paiet. R., 1977, 51. lpp.)

Brālim otrā dienā bija jāiet tēvam palīgā malku griezt vietējā ārsta Rauves virtuves vajadzībām.

(V. Branks. Puiku gadi Alūksnē. R., 1973, 74. lpp.)

Ap zārku salikti no egļu skujām un sila pīti vainagi.

(M. Kalndruva. Cilvēka sirds. R., 1961, 127. lpp.)

.. āboli mums mājās bija vai bridieni, un man atļāva ņemt uz skolu tik daudz ābolu, cik tik uziet.

(Zeiboltu Jēkabs. Raksti. R., 1956, 5. sēj., 104. lpp.)

Laikam agrākajiem saimniekiem bijis pērn rudeni maz sēklas, un tālab iekaisījuši tikai plānu kārtiņu. Tad arī sēja, protams, bija tāda pašķidra, parēna.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis. R., 1981, 1. sēj., 172. lpp.)

49. Atrast teksta fragmentos dialektālus eifēmismus, noteikt, pie kādas dialektismu grupas tie pieder, analizēt tekstā visus šīs grupas vārdus.

Es nobijos, čūsku ieraudzījis. Vecāmāte taču man bija apgalvojusi, ka te neviena tārpa neesot.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1957, 348. lpp.)

Cilvēkiem viņa [vecāmāte] apvārdoja rozi, .. nomērdēja zobu sāpes un tārpa kodumam lika atslābt.

(Turpat, 72. lpp.)

«Istais ogās gājējs! Vēl Izdēju suņi saplēsīs. Vai tārps iecirtīs. Tur jau čūskas stāpoties kā pinekli.»

(J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 1959, 81. lpp.)

«.. Pats piesargies no garajām, ka neiecērt, tad tu esi beigts. Pirms sēdies uz krūtiņas, izper to ar klūgu, lai aizšļūc visi nelabie.»

(Turpat, 329. lpp.)

50. Analizēt dialekta izmantojumu tekstā, uzrādīt dialektismus teksta literārajā daļā un no literārās valodas atšķirīgās leksēmas izloksnē.

Apglabāšana bij galā. Atkal viens krusts kapos bija pienācis no jauna, atkal viena dzeltēna smilkšu kopiņa ar mētru vaiņagiem un puķu pušķiem saulē mirdzēja.

Mēs gājām atpakaļ uz vārtiem, kur izdalija kapiniekiem pīrāgus un brandavīni. Sāda pacienāšana vēl toreiz bija modē, un daudzi, sevišķi vecītes un veči, tamdēļ vien uz kapiem gāja. Kāda vecā sieva, ritiete, reiz pie kapu vārtiem bēdājusies, lai jau nepalīktu nepamanīta:

«Ka tis cilvēks dzēvis, ta ir smuks in lobs; bet, ka jis nūmīrst, — igrouž toadā dziļā dūbē. Teiri baist!»

Bēru tēvs uzdevis ritietei vienu čarku, un sieva teikusi:

«Ak jou — mīrstami cilvēki. Gon jou ij mousu stunda donoks. Ūtra mouža ni vins nadzeivūsīm.»

«Nu še, māt, dzer vēl uz otru kāju!»

Ritiete izdzērusi otru čarku un sacījusi:

«Ak, voi ta mas ar savu raūdošanu nalaiķi pīcelsīm? Lai guļ, kur nūlikts, — koa soka: vīglas smilktiņas, spūdra sauleita!»

Bet, kad sieva dabūjusi vēl trešo šļanku, tad kļuvusi pavisam liksma un iesaukusies:

«A paldis divam, ka nūmīra, — ben soldana brandaviņa at-sadzēru!»

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1957, 320.—321. lpp.)

Uzdevumi sakarā ar vārdu krājuma vēsturisko mainīgumu

51. Atrast teksta fragmentos arhaismus, noteikt pēc vārdnīcām to nozīmi, raksturot novecojuma pakāpi.

a) Bārdzīnis noskuva Rasam bārdū, sacirtoja matus un vēl visādi izlietoja pie tā savu mākslu.

(Zeiboltu Jēkabs. Raksti. R., 1956, 2. sēj., 317. lpp.)

«Tu trisi?» viņš jautāja, manīdams, ka jaunekles roka drebēja kā apses lapa.

(R. Blaumanis. Kopoti raksti. R., 1958, 1. sēj., 302. lpp.)

Ciemošanās ievilkās līdz labai vakara stundai.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 36. lpp.)

Tūdaļ gudrie brāļi ievērojuši jauno dakteri un lūdzot paārstēt viņu vājiniekus.

(P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1931, 7. sēj., 201. lpp.)

Vājniece gulēja, iepakusi gultā, klusu elpodama, izdēdējusi un sika.

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 317. lpp.)

Es viņu pārtraucu, izskaidrodams, ka pirkt nevēlos it neko, bet būtu pateicīgs, ja viņš man varētu pastāstīt, kur mājiņas iedzīvnieki palikuši.

(Turpat, 333. lpp.)

b) Zirgs arī vairs neēd, stāv uz trīs kāji un snauz, ceturto kāju savilcis liku un dusinādams.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis. R., 1981, 1. sēj., 132. lpp.)

Nobraucis sešas līdz astoņas jūdzes (tik tālu apmēram mēdza vienā jūdzienā noskriet), tas kādā krogā dusināja un baroja zirgus ar līdzīgi paņemtām auzām un āboliņu, gaidīdams kungus atbraucam.

(J. Janševskis. Līgava. R., 1931, 1. sēj., 346. lpp.)

Gribēja mani precēt jauns kalpa puisis, ticis darbā un valodā. [.] Runājām, runājām, bet ko tu izrunāsi, plikam ar kailu kopā saiet, kas tur par dzīvi varēja iznākt. Atteicu.

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas. R., 1974, 159. lpp.)

.. viņš patiesi izskatījās kā seno laiku ticības fanātiķis vai rasi kā viens otrs lielinkvizitors.

(T. Lejas-Krūmiņš. Mazās ostas stāsti. R., 1971, 122. lpp.)

Sagurusi un satricināta viņa bija sevī apņēmusies māju vairs neatstāt, gaidīdama, ka vīrs rasi vēlreiz varētu atgriezties..

(K. Štrāls. Karš. R., 1957, 310. lpp.)

Neba ik vakaru mēs, bērni, varējām lielajiem līdz daudzies uz pieguļu.

(J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 1971, 161. lpp.)

Viņš apspiedā īgnumu un pūlējās sataisīt priecīgu vaigu — neba nu katram tūliņ jāredz, ko cilvēks jūt.

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1972, 7. sēj., 42. lpp.)

Galu galā nav vērts činkstēt: neba pirmo reizi piedzīvoju — kam spēks, tam vara.

(V. Lāms. Jokdaris un lelle. R., 1972, 103. lpp.)

52. Atrast teksta fragmentos iespējamus okacionālistus, noteikt, pēc kāda modeļa tie darināti, pārbaudīt vārdnīcās.

a) *Laiņība un mīlestība, ko Pūpēdis visu zīmu pilnam baudīja, tagad pārvērtās par ezību, kas viņu durstīja kā asām adatām.*

(P. Rozītis. Raksti. R., 1961, 1. sēj., 250. lpp.)

Rindām piemīt īpašība izskatīties mazākām, nekā īstenībā ir, jo gudri rindenieki nestāv visu laiku uz vietas, piesakās un aiziet.

(J. Mauliņš. Kājāmgājējs. — Karogs, 1974, № 4, 36. lpp.)

Rīgā vienmēr gadījās redzīga acs, stāstīga mēle, līdzī jūtoša sirds, sensāciju alkstošs prāts, kas pavēstīja: «Zini, tavējs pusdienoja kopā ar to, nu, tu jau zini, ar ko...»

(A. Bels. Būris. R., 1972, 28. lpp.)

Bērtulis.. atcerējās mīdzeniešu nostāstus par Ezermalnieku saimnieci. Tā bijusi skopa, neganta gājēju izkalpinātāja. Pati jau tuvu astoņdesmitiem, bet kustējusies vagarēdama kā ūdenszāle, gan ar divu spieķu palīdzību.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 219. lpp.)

Abi nesamierināmie ienaidnieki ne reizi nebija pārmijuši ne vārda savā starpā, garajos ministrijas gaitēšos viņi allaž vai nu viļus, vai neviļus bija izmainījušies, arī pie ieejas nekad negadījās kopā un sapulcēs vienmēr sēdēja diametrāli pretējos zāles stūros.

(A. Bels. «Es pats» līdzenumā. R., 1968, 22. lpp.)

Činkvečento lielmeistariem ir bijuši ceļa sagatavotāji, priekšteči, līdzteči, pēcteči...

(V. Lāms. Raudze. R., 1973, 369. lpp.)

b) *Anemone, anemone — burve, glāb mani no skaudības un greizprātības grēka!*

(I. Indrāne. *Anemone*. R., 1974, 165. lpp.)

Mani reizēm mulsina skaistvārdības tradīcijas — līdzjūtības un apsveikumi avīzes beigu lappusēs.

(Literatūra un Māksla, 1968, № 49, 5. lpp.)

Jūlite, sārtlūpīga meiča, stāv saulē pie malkas grēdām, skatās tālumā piemiegtām acīm..

(A. Kurcijs. *Cūkgans*. R., 1956, 293. lpp.)

Atdzejošana gan ir laikietilpīgs process, taču ļoti interesants un noderīgs darbs dzejniekam meistarības kaldināšanas ziņā.

(Padomju Latvijas Sieviete, 1971, № 7, 7. lpp.)

Šodienas labklājību mērojam ar automašīnu un televizoru skaitu, bet pienāks diena, kad to rēķināsim pēc tīrā gaisa un saglabāto birztalu daudzuma. Un ar standartiem ne vienmēr spēsim aizstāt savu «āzdzārzniecisko metodi».

(A. Skalbe. *Barbarisms*. — Literatūra un Māksla, 1977, № 15, 11. lpp.)

Uzdevumi pilnīgai leksiskai analīzei

53. Leksiski analizēt teksta fragmentos izceltos vārdus.

..pastāv gandrīz vai svēts likums, ka šoferi nedrīkst vadīt ar tiem, kas sēž viņiem blakus.

(M. Kalndruva. *Tepat visapkārt*. R., 1970, 105. lpp.)

Jāatzīmē, ka par spīti visām pārtapes grūtībām viena lieliska [deju] ansambļa tradīcija tiek saglabāta — joprojām turpinās plaši izvērsti.. jaunrades darbs.

(Literatūra un Māksla, 1970, № 26, 2. lpp.)

Debatēs man vajadzēja informēt par literatūru mijiedarbības un tulkojuma problēmu risinājumu VI PSRS rakstnieku kongresā, īpaši par mūsu republikas dzeju un atdzeju.

(I. Auziņš. *Panorāma un dažas detaļas*. — Literatūra un Māksla, 1976, № 47, 5. lpp.)

Turpretī dažs labs rūdīts rakstītājs, īstenībā ne patiess mākslinieks, bet rakstotājs, nemīlamu personāžu izmālē par

karikatūru, par ampelmani, raustidams to aiz diega pēc sava prāta un iegribas, izdeldēdams tajā visu cilvēcisko, aizmirdams, ka mākslinieka uzdevums un pienākums ir rādīt patiesību.

(H. Dorbe. Vaicāju jaunībai. R., 1970, 205. lpp.)

Viņš.. sagramstija kabatā sērskaliņus.

(V. Branks. Puiku gadi Alūksnē. R., 1973, 36. lpp.)

Viņš taču bija mūsu laikabiedrs..

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis. R., 1981, 1. sēj., 13. lpp.)

54. Veikt teksta fragmentos pilnīgu leksisko analīzi, motivēt vārdu izvēli.

a) *Pie sienām bildes tumšos, smagos rāmjos, bet aiz loga ligojas zaļoksnēja kastaņkoka cekuls...*

(A. Upits. Kopoti raksti. R., 1947, 4. sēj., 756. lpp.)

Tēvs no darbiem brīvajos brīžos, kad bērni viņam liptin lip klāt, izstāsta kādu joku vai arī pazobojas par melnsvārciem.

(V. Brutāne. Atmiņu gaismā. R., 1967, 28. lpp.)

Ne jutin, ne domāt, ka šis vēl lidis uz Ceplišu valciņu stirnas glūnēt.

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 124. lpp.)

Lai nu tas nelabais [zirgs] gadās pa grābienam, tad drāzis vienreiz par visām reizēm. Tā lies virsū, ka zilās svītras uz ciskām greznosies visu vasaru!

(I. Indrāne. Anemone. R., 1974, 150. lpp.)

Donāts no vecā saņēmis visu nopelnīto algu, savu mūžu viņam tāds čungurs nav bijis rokā; prieks nopirkt, ko sirds vēlas..

(V. Lāms. Vienu avota lāsi. R., 1971, 111. lpp.)

Izlūki ziņoja, ka tuvākie «kruķi» atrasti pie Kaļķu un Paulūči ielām.

(J. Grīziņš. Vārnu ielas republika. R., 1947, 166. lpp.)

Komjauniešu sapulces mēs tagad nenoturēsime mežā, bet pašā pilsētas centrā, un «kruķiem» tiks skaidri un gaiši pateikts: «Jums ieeja aizliegta!» Un sarkanais karogs plivos pie aprīņķa komitejas durvīm, neprasot, vai politapsardzei patīk vai nepatīk!

(V. Lācis. Kopoti raksti. R., 1976, 15. sēj., 225. lpp.)

b) *Starp divām mūžībām, starp divām naktīm maigām.
Ir gals un sākums zemes bērna staigām.*

(K. Skalbe. Saules vārdi. R., 1969, 189. lpp.)

*Zilbinoši spožs rita cēliens. Saulē vizmo ne vien ziedošā
ābele duroju priekšā, ne vien baltpārslainās lentes, ko slaidā
lokā pāri debesu zilumam atstājusi lidmašīna, dzirksti pat
sīkās bērza bārbaliņas virs malkas šķīlām, kas sakrautas kau-
dzē pārdesmit soļu no ābeles.*

(V. Delle. Dižais buciņš. R., 1970, 251. lpp.)

*Tu dzeju vēroji ar acīm viedām
Un priecājies par katru jaunu dzietu.*

(Ā. Elksne. Vēl vienai upei pāri. R., 1975, 81. lpp.)

*Un kā ikreiz, kad mani nejauši skāris garām lidojoša sveša
fanātisma putna spārns, es šajā mirklī [redzot zēnu ar jahtu]
sajutu skaudību un pašam grūti izprotamu nožēlu, ka pats ne-
piederu pie šiem apmātajiem, saulesērdzīgajiem, nesaprasta-
jiem un laimīgajiem un droši vien nepiederēšu nekad.*

(R. Ezera. Pavasara pērkons. R., 1973, 74.—75. lpp.)

55. Veikt teksta stilistisko un leksisko analīzi.

a) *Pasaule: brīnums, solījums, tūkstošiem taku, kas visas
vilina uz tālieni. Kam pretī?*

*Pasaule sākas Gaujas malā — tieši šeit. Gaisma zimē tri-
suļojošus plankumus straumes plūsmā, ar sulīgu triepienu
ieveidojas dzeltenpelēkā smilšu sēre, alkšņu kupenas zaļgani
sablīvējušās, apvārsnis ir dzidri bezkrāsains, tam nav gala —
mūžīgais sākums, nebeidzamā mūžība.*

*Brīnums: asa zāle paceļas no neauglīgā smiltāja, ūdeņi gar
iegrauztajiem krastiem skalojas pāri noslēpumam. Kur esmu
ielūkojies cauri ūdens, smilšu, laika tecējumam līdz pašiem
dzīves bezgaliem? Šķiet, tas reiz ir bijis, esmu visu zinājis,
esmu atnācis no turienes — tūlit manā atmiņā atdzims tā
zeme, tā saule; tie krasti, kur mitis esmu pirms šejienes. Atklāt
kaut ko bīstami skaistu — krāsās, kas nav redzamas šeit, ska-
ņās, kas atgādina grospapa vijoles smeldzi, nojautās, kas uz-
gūlušās krūtīm. Kaut kas sastrēdzis manā dvēselē, nespēju to
izraut uz ārieni, lai gan pūlos ar visiem spēkiem. Esmu kā
mēms mūzikas instruments, kas veltīgi ilgojas skanēt.*

*Soliņums: pieliecies pie šīs zāles — pelēkās, sīkās, asās, —
ieklausies, ieklausies! Vai tā pastāstīs par krastiem, kuros plū-
dusi mana dzīve pirms šejienes, vai vēstīs par krastiem, kas*

mani gaida tur? Bet šī upe ir bijusi un būs; un būs resnais vitols un kaijas skarbā balss virs sēres. Vai ir burvoju vārdi, kas atvērs vitola dobumu, atsegs tur slēpto pasaku; varbūt ne pasaku, bet zelta atslēgu visai dzīvei, gudribas atslēgu, zināšanu atslēgu, spēka atslēgu; bet varbūt baismas, kas aizņaudz rikli un naktis izspiež saltus sviedrus? Solījumu izteic katra zemes pēda, katrs vilnis, kas uzšūpojas un izkūst Gaujas straumē, katra gundega Vecgaujas pļavā, katrs rīts, kas ar svaigumu un saules stariem piekļauvē pie Staļļu mājas pažobeles sešrūšu loga, — kas šo solījumu izpildīs?

(V. Lāms. Vienu avota lāsi. R., 1971, 133.—134. lpp.)

b) Saules siltums tiek ar katru dienu jūtamāks un tīkamāks, un, kur viņa ar saviem staru pirkstiniem pieduras, tur mostas dzīvība, riet jaunu spēku sulas. Bērzam sāk kaut kas rasties un rādīties tievo, lokano zariņu galos, un drīzi tur izrit gari, tumšrusli, apaļi pumpuri, pilni stipra, savāda spēka, jo, kad tos izmērcējot dzērienā, tas kļūstot stipri reibīgs. Pakaļ šiem iekšķīga spēka pilniem karekļiem drīzi sāk rist un raisīties paši lapu pumpuriši. Strautlejā vitoli jau izkāruši prāvus, dzeltenī pūkainus pūpolus, bet eglītēm zāru galos un galotnītēs arī jau pampst, briest un knīt isi, iegareni apaļi knužuļi. Kad tiem noraisīsies un nobruks tumšdzeltenā pārslas cepurīte, tad tur parādīsies mazs, gaiši zaļš suseklītis, kas drīzi izvirtis par smalku skuju pūciņu un vēlāk par jaunu, spēcīgu zariņu. Tiklīdz sniegs labi nozudis, jaukos rītos pļavu un ganīklas bērzos dzird jau rubeņu gaišus dziedam.

(J. Janševskis. Mežvidus ļaudis. R., 1981, 2. sēj., 381. lpp.)

56. Atrast teksta fragmentos leksēmas, kas var saistīt uzmanību, noteikt tā cēloņus.

a) *Nekādi, nu nekādi nevaru ticēt, ka Saldumu Kārļa vairs nav. Tā paša Saldumu Kārļa, kurš, pastalās vai vīzēs autām kājām vieglu soli iedams, apkopj pļavas, tīrumus un sētu.*

(S. Andersone. Smaržīgās pēdas. R., 1974, 145. lpp.)

Vispirms jau Hārlēmā (pa ceļam uz Amsterdamu) mums gadījās apstāties, kad pilsētas laukumā braši zirgi, gan balti, gan melni, kā nu kurā kariatē, ar uniformētiem kučieriem uz bukas atvīzināja uz rātsnamu laulību ceremonijai jauno pāri ar visiem tā radniekiem.

(Cīņa, 1968, № 167, 3. lpp.)

b) *Nekad agrāk viņš nebija varējis iedomāties, ka pasaule var būt tik tukša, ja tev tuvumā trūkst kāda zināma cilvēka, jo nekad viņš nebija pie cilvēkiem turējies kā pie kaut kā nepieciešama. Tagad viņš to matija pilnā mērā. Nekas viņam nemilēja, nekam viņa sirds nesējās klāt.*

(J. Jaunsudrabiņš. Uršulīte. R., 1935, 159. lpp.)

Bet, ja slimnieks dakterlielkunga zāles bija izdzēris un nāca otru reizi par savu vājību sūdzēties, tad reizēm notika, ka tas dabūja arī belzienus.

(J. Poruks. Raksti. R., 1973, 3. sēj., 312. lpp.)

Ļaudis gudrojuši un izgudrojuši, ka latviešu valoda esot arāju valoda. No šīs lietas viņi tālāk sprieduši, ka latviešu valoda esot jāaizmirst. [.] Tik skāde, ka tās pierādīšanas, ar ko viņi savas praviešu ziņas grib apstiprināt, mums izrādās ļoti brīnīšķas, ja ne no gaisa grābtas.

(J. Alunāns. Izlase. R., 1956, 152. lpp.)

Celiņš aizvijās pa laukiem un pļavām līdz mežmalai. Te viņa uzgāja uz cērpu galiem un ap eglīšu pudurkšņiem skaisti ierietējušas brūklenes.

(J. Janševskis. Kopoti raksti. R., 1933, 11.—12. sēj., 202. lpp.)

57. Analizēt teksta īpatnējo leksiku.

a) *Sikragu ciems bijis arī laba tirgus vieta: tur bijušas vairākas bodes un spiķeris. Vecā spiķera atslēga vēl tagad esot vecajam Tridmanim, un vecās baznīcas zēģele vēl nesen bijusi kādam Libietim. Pat leiši braukuši šurp tirgoties. Toreiz dižceļš nav vis gājis, kur tagad — pa Būdenes kalnu — bet gar Pepes (Päppes) valku taisni pār dižmeža pļavām. Reiz tur vienam mācītājam, no Pepes kalna braucot, salūzuši rati un mācītājs pats nolauzis kaklu. No tā laika arī kalnu iesaukuši par Pepes kalnu (libiski pāp ir mācītājs) un tāpat arī valku.*

(P. Šmits. Latviešu pasakas un teikas. R., 1937, 15. sēj., 352. lpp.)

b)

Sķūtēs

Visu vasaru mums nekur nebija jāsūta zirgi pagasta vājadzībām, bet nu pagasta vecākais bij teicis Baumanim pie baznīcas, ka tagad būšot jābrauc divas reizes no vietas.

Driz pienāca ziņa, ka pirmdien jāsūta divzirgu ore šķūtēs — rekrūšu vešanai uz Talsiem. Jāierodas no paša rīta pie baznīckroga.

Ādams sagatavojās uz braukšanu jau svētdienas pievakarē: iesmērēja ori, piebāza siena maisus, sabēra zirgiem oderi kuliņos, piebēra miltu kuliti zirgu dzirdīšanai un izņēma no savas lādes pulksteni, ko piesiet zirgiem. Tā pulksteni Ādams mēdza siet tikai reizi gadā, kad brauca tirgū.

Otrā ritā Māre, Baumaniete, Dāvis un es gribējām aizbraukt līdz krogam izvadīt rekrūšus. Mārei aizbrauca kāds radnieks, ar kuru kā zēnu Baumaniete bij ilgāku laiku dzīvojuši kopā agrākajās mājās. Mēs ar Dāvi piesviedāmies tāpat — pabraukāties un paskatīties.

Māre smējās, ka Ādams nopircis pulksteni, ko siet klāt, kad braukšot pie mācītāja rādīties.

«Sēdies nu vien iekšā, un brauksim rādīties,» Ādams atteica.

Māre uz reizi vairs negribēja braukt un gāja jau projām. Bet Baumaniete pagāja Mārei pakaļ, kaut ko parunāja, un Māre griezās atpakaļ un sēdās orē. Apsalusī zeme tālu rībēja, kad braucām pa ceļu augšā uz krogu. Lai pulkstenis jautri skanētu, Ādams laida pilnos rikšos.

Pie kroga slitas stāvēja jau piesieta otra ore, bet bez pulksteņa. Svešajiem zirgiem bij kamoli uzsietas astes. Ādams ar Dāvi ņēmās arī mūsu zirgiem uzsietas astes.

(E. Birznieks-Upītis. Kopoti raksti.
R., 1961, 2. sēj., 117. lpp.)

58. Analizēt leksikas stilistisko izlietojumu un tās lomu dzejoļa vārsmojumā.

Pastāv

Ir troļļi, ir rūķi,
un pastāv labie un sliktie gari,
un citādi nevar būt.

Bez viņiem
es būtu nosmacis tajā ūķī,
kur sīku dzīvīti sīc ap ausīm
visādi knariņi.

Un nelabajam
arī pastāv savs areāls,
jo kas citādi
mani reizēm uz elli ved?

Un ir cilvēki,
ap kuriem ir reāls oreols,
un es neteikšu,
ka viņi ir svētie.

*Bet svētīti gan —
kur viņi iet,
nesaplok mētras,
neizkalst avoti
dzeramie,
zibens
aizķeras viņos,
un viesuļvētrām
viņi bez palīgā saukšanas
liek ceļā
savu ķermeni.*

*Un tāpēc — lai pastāv
pasaka basa
labāk,
nevis
bezpasakainība
ar dzelžos iekaltiem zābakiem.*

(O. Vācietis. Antracīts. R., 1978, 124.—125. lpp.)

59. Analizēt leksikas stilistisko izlietojumu teksta fragmentā.

Zāģeru Fricis, re, strādāja pie savas personīgās sievas par sētnieku, slaucīja to divu nameļu priekšu, kā nākas. Neviens policists nekad vēl viņam par ielas netirību nebija sastādījis protokolu. Taču sieva bija tik skopa, ka katru gadu avizē publicēja sludinājumu:

«Es, Emīlija Zāģere, ar šo paziņoju, ka nemaksāju sava vīra Friča Zāģera parādu.»

Bet Fricim to tik vajadzēja: viņš sarunā kundi, kam ir desmit latu iemaksai, paņem uz nomaksu uzvalku, mēteli vai pulksteni, godīgi uzrādīdams savu pasi, dabū no kundes otrs desmit latus vai pat mazliet vairāk, un visi apmierināti. Bodnieks — ka šeftes iet no rokas, kunde — ka tik lēti ticis pie drēbju gabala, taču laimīgākais laikam gan bija Fricis, nu atkal varēja dzesēt slāpes.

Kad ebrejs sāka domāt par parādu piedzišanu, Emīlija Zāģere viņam gar degunu novicināja avīzi, bet no Friča nav, ko ņemt. Abi nami uz sievas vārda, bet namsaimniekam nav pat kārtīgu bikšu kājā. Kā nāk mājās pilnā, šo pat dzīvokli nelaiž iekšā, lai guļ pagrabā uz vecas kušetes. Taču Fricis ne tikai nenosala, bet pat nenaslima. Norūdījies.

No kā tad arī Emīlija būtu maksājusi: cik tad tie nameļi ienes, meita arī jāskolo. Bet strādāt, kā to dara viena otra strādnieku sieva, kurai pagadijies dzērājs vīrs, Emīlija nevarēja

slimo aknu dēļ. Pat dzīvokli uzpost piektdienās ņēma vecāku tantiņu, piektdienās tāpēc, ka tad mazāk jāmaksā, nav tik daudz aufeiterieņu gribētāju. Veļu mazgāt reizi mēnesī nāca kāda cita tantiņa. Tās abas bieži mainījās, jo Emilijai nebija tik viegli iztapt.

(H. Gāliņš. Nāves ūtrupe. R., 1968, 78.—79. lpp.)

60. Analizēt neliterārās leksikas lietojumu teksta fragmentā.

Sams atkal naktī aizgāja, un tad Lidija Petrovna no tiesas atplauka. Viņa dejodama griezās pa istabu un mani vilka sev līdzī riņķī. Mēs uzrikojām sev istas dzīres. Jā, aizvien pēc Sama viesošanās Lidija Petrovna bija tik dāsna...

Torīt, kad atskanēja aizsmakusi Sama dziedāšana «Heiß über den Afrikas Boden die Sonne geht...», nepatikā atkal aizvēru acis un izlikos aizmidzis, kamēr sadzirdēju dusmīgo Lidijas Petrovnas balsi. Viņa šerpi lamāja Samu. Kaut kas tāds notika pirmo reizi, tāpēc sasprindzis klausījos.

— Un tu, psia krew, neatšuvies no ļagača, būdams pilnā, uzdrošinājies nākt uz hazu. Lops no cilvēka. Ja tev pašam brīvība nav dārga, kāpēc gribi pazudināt citus?

— Ak, tu, lahudra tāda! Es lai mirstu žogmalē kā suns, kamēr tu te mieslosies ar savu salātiņu!

Nesadzirdēju, ko Lidija Petrovna viņam atbildēja, jo žigli lēcu biksēs un ģērbdamies drudžaini domāju, vai man labāk nelaisties lapās un kādu nedēļu nenoslapsītīties.

(H. Gāliņš. Karūsām jāķer līdakas. R., 1972, 97. lpp.)

Uzdevumi sakarā ar sinonīmiem

61. Atrast teksta fragmentos *lit* sinonīmus, papildināt tos ar savas izloksnes vārdiem (ja tāda ir).

.. rudens ir atnācis, ne saukts, ne aicināts tas atkal ir klāt, un laukā liņā sēņu lietus, mirgo un smidzina, sijā un raso..

(R. Ezera. Zemdegas. R., 1977, 346. lpp.)

Un lietus list, sēņu lietus. Nu vairs nesmidzina un nerāsina, nepilina un nemargo, nu sāk dot pa istam.

(Turpat, 381. lpp.)

62. Atrast teksta fragmentos sinonīmus, analizēt tos un motivēt lietojumu.

- a) *Baltas zvaigžņu meitenītes
Zilas miglas govīs gana,
Kam zem platām, lēnām krūtīm
Plakans vara zvaniņš zvana.*

*Un kā pasakā tur bija
Baltās puķēs liepu galds,
Zelta krūzē, vara kannā,
Iekšā sapņu dzēriens salds.*

*Dzer un dziļi aizver acis ...
Salds ir sapņa mielastiņš.
Tālu skan pie lēnām krūtīm
Plakans vara pulksteniņš.*

(K. Skalbe. Saules vārdi. R., 1969, 101. lpp.)

Nav [dieva]! — kā varena āmura sitienu nodimā viņa [vecā Podnieka] apziņā. Nav, nav, nav ... kā siki pulksteniņi skan viņa asinīs. Jau sen viņā šie zvani gulējuši nekustinātām mēlēm. Bet nu skan un nebeigs skanēt ...

(A. Upīts. Kopotī raksti. R., 1947, 4. sēj., 415. lpp.)

b) *Vairākkārt savā dzīvē viņš [E. Vēveris] atradies par mata tiesu no nāves, taču laimīgā kārtā kaulainā allaž pagājuši secen.*

(J. Čākurs. Viņa acis daudz ko redzējušas. — Karogs, 1969, № 7, 74. lpp.)

63. Atrast tekstā sinonīmus, izveidot sinonīmu rindas un tās analizēt.

Gurķu skābētāja

Sieviete — liela auguma, spēcīgām, kailām kājām, arī rokas viņai bija kailas līdz pleciem — ienesa milzīgu klēpi, nē, veselu gubu diļļu. Paņēma cirvi un uz koka dēļa sāka noteiktiem, īsiem cirtieniem kapāt dilles, — gaisu pieplūdināja stipra, elpu aizraujoša smarža, izstrāvodama ļoti asu un vienkāršu prieku.

Sakapājusi dilles, viņa izsteidzās pa durvīm un drīz atkal ieskrēja atpakaļ kā bakhante, spiezdama sev pie vingrajām krūtīm vīnogulāju un upeņu lapu žūksni. Nometusi to blakus dillēm, viņa piebīdīja tuvāk māla podu un, platā smaidā atsegdama baltus zobus, plāja podā diļļu kārtu, tad vīnogulāju un upeņu lapu slāni, piedevām uzmezdama ķiploku daivas un ābolu šķēles.

Tikai uz šāda pamata viņa novietoja mitros, košzaļos gurķus, kas peldēja skārda vannā. Atkal un atkal klājās cits uz cita zaļie slāņojumi, un, it kā Delfu Pitija sava trejkāja dūmu smaržās reibdama, viņa, diļļu, upeņu, vinogulāju, ķiploku un ābolu smārdiem virmojot, viedīgi vēstīja un pareģoja, cik labi, izcili un nesalīdzināmi būs viņas skābētie gurķi.

Kad māla pods bija līdz malām pilns, viņa satvēra citu podu, kurā kūpēja karsts sālsūdens, ar karoti nogaršoja šķidrumu, skaļi nošmūkstināja lūpas un sevi uzlielīja. Sālsūdens pazuda zaļajā, smaržīgajā masā, bet, kad viņa krusteniski uzlika tai divus īsus dēlišus un uz tiem vēl palietu akmeni, šķidrums burzguļojot pacēlās, aplādams gurķus un burvestīgās piedevas.

Sieviete tagad nolielīja savu acumēru un iesaucās: — *Lai nu skābst!*

Tad sagraba milzīgo māla podu un, vēlreiz atsegdama baltos zobus uzvarētājas smaidā, kā dzīvības spēka trofeju nesa to uz pieliekamo kambari.

(M. Ķempe. Dzintara spogulis. R., 1968, 13.—14. lpp.)

* * *

64. Veikt patstāvīgas leksikas studijas — izrakstīt uz kartītēm paša izraudzītus vārdus (kopumā 50 ekscerptu), analizēt tos, savu vērtējumu pamatojot ar vārdnīcu dotumiem, vārdiem ar nozīmes papildkomponentu dot lietošanas motivāciju.

Leksikas studiju saturs un apjoms:

- a) 5 ekscerpti ar interesantām atvasinātām nozīmēm, 5 ekscerpti ar spilgtiem metaforiskiem lietojumiem;
- b) 10 internacionālismu ekscerpti;
- c) 10 ekscerpti ar stilistiski un emocionāli ekspresīviem vārdiem;
- d) 10 ekscerpti — apvidvārdi, vecvārdi un novecojušas nozīmes, okazionālismi;
- e) 10 ekscerpti — pēc vēlēšanās par visu kursa saturu.

Darbam pievienojams tabulas veida pārskats par analizētā materiāla skaitu pēc leksiskajām grupām un vērtējums «Ko man deva leksikas studijas», kurā īsi raksturojams iegūtais, izsakāmas vēlmes, ierosinājumi, kritiskas piezīmes u. tml.

Paskaidrojumi. Darbs veicams visā priekšmeta studēšanas laikā. Par avotu uzdevumiem izmantojama daiļliteratūra, žurnāli, laikraksti, zinātniskā literatūra utt., attiecīgie

piemēri izrakstāmi uz kartītēm (katrā kartītē atspoguļojams tikai viens valodas fakts), avota norādes dodamas kā grāmatā.

Kartītes sakārtojamas norādītajā sistēmā, piestiprinot ar saspraudēm pie atsevišķām lapām vai ievietojot aploksnēs ar attiecīgiem uzrakstiem. Katrai leksēmai pierakstāmi vajadzīgie komentāri (uz lapas vai papildkartītē).

Leksikas studijas rezumē priekšmeta apguves laikā veikto darbu.

65. Sameklēt piesātinātu tekstu paša izraudzītas leksikas parādības vai vairāku parādību analīzei.
66. Sameklēt piesātinātu tekstu pilnīgai leksikas analīzei.

LITERATŪRAS SARAKSTS

IESPIESTIE DARBI

- Augstkalne R.* Isie atvasinājumi mūsdienu latviešu valodā. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj.
- Par dažiem latviešu valodas salikteņu tipiem. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1967, 60. sēj.
- Regulārie atvasinājumi mūsdienu latviešu valodā. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1970, 98. sēj.
- Brence M.* Par dažām leišu un latviešu kopīgās leksikas īpatnībām. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj.
- Būga K.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1959, t. 2.
- Cakule G.* Latvijā izdotās vārdnīcas laikā no 1900. līdz 1966. gadam. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1969, 118. sēj.
- Dombrowska M., Sirsone S.* Latviešu dzeja. R., 1966.
- DornseiĶ F.* Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1943.
- Endzelins J.* Dažādas valodas kļūdas. R., 1932.
- Homonīmu vārdu zušana latviešu valodā. — FBR. R., 1929, 9. sēj.
- Latviešu valodas gramatika. R., 1951.
- Latviešu valodas skaņas un formas. R., 1938.
- Endzelins J. un Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. 1.—2. sēj. R., 1934—1946.
- Filipec J.* Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexicologie. Praha, 1961. Fremdwörterbuch. Leipzig, 1964.
- Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A.* A Course in Modern English Lexicology. M., 1966.
- Grabis R.* Par terminoloģijas attīstību un izstrādašanu latviešu valodā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1952, № 4.
- Ieskats latviešu zinātnes valodas veidošanās sākumos. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1976, № 6.
- Grinberga E., Kalnciems O., Lukstiņš G., Ozols J.* Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. R., 1972.

- Kagainė R., Raģe S.* Ērgemes izloksnes vārdnīca. 1.—3. sēj. R., 1977—1980.
- Kėzytė S.* Perkeltinės žodžio reikšmės ir jų pateikimas «Lietuvių kalbos žodyne». — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1961, t. 4.
- Kolbuševskis S. F.* «Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen» von August Summent (Göttingen 1950). — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1963, 35. sēj.
- Kušķis J.* Ģenitīveņu tipi. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1976, 259. sēj.
- Lapiņš N.* Latviešu vārdu etimoloģija. 1.—3. daļa. R., 1967—1975 (LVU rota-printēts izdevums).
- Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1974.
- Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1. sēj. R., 1972; 2. sēj. R., 1973; 3. sēj. R., 1975; 4. sēj. R., 1980.
- Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma. R., 1954.
- Latviešu valodas gramatika VIII—XI klasei. 1. daļa. R., 1953.
- Laua A.* Par zudušām verbu nozīmēm. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj.
- Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. R., 1968.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Fonētika un morfoloģija. R., 1959.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. Sintakse. R., 1962.
- Mūlenbachs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.—4. sēj. R., 1923—1932.
- Ozols A.* Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj.
- Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961.
- Par dažām stilistikas problēmām. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1955, № 10.
- Raksti valodniecībā. R., 1967.
- Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965.
- Ozols J.* Daži latviešu leksikas materiāli. R., 1958.
- Paul H.* Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1920.
- Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1958, 7. sēj.
- Reķēna A.* Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R., 1975.
- Semantiskie dialektismi Kalupes izloksnes leksikā. — Grām.: Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. R., 1967.
- Riesel E.* Stilistik der deutschen Sprache. M., 1963.
- Roze L.* Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962.
- «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1961, 13. sēj.

- Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca. — Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. R., 1961, 13. sēj.
- Rozenbergs J.* Latviešu valodas praktiskā stilistika. R., 1976.
- Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. R., 1964.
- Sabaliauskas A.* Lietuvių kalbos leksikos raida. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1966, t. 8.
- Saule-Sleina M.* Daži vērojumi par valodu un stilu Andreja Upīša romānā «Plaisa mākoņos». — Grām.: Tautas rakstnieka Andreja Upīša 75 gadi. R., 1952.
- Latviešu valodas vārdu pamatfons un vārdu krājums. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1952, № 6.
- Schmidt W.* Lexikalische und aktuelle Bedeutung. — Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Berlin, 1963, № 7.
- Schwers J.* Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918.
- Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Berlin, 1953.
- Skujiņa V.* Latviešu valodas tehnisko zinātņu terminoloģijas veidošanas jautājumi. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1966, № 4.
- Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas 30 gadu darbs un galvenie terminoloģijas izstrādes principi. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1976, № 6.
- Soida E.* Inovācijas un valodas attīstība mūsu dienās. — Krāj.: Inovācijas dažādos valodas līmeņos. R., 1975.
- Sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveņi. — P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. R., 1976, 259. sēj.
- Stang Chr. S.* Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1966.
- Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos mūsdienu latviešu literārajā valodā. — Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. R., 1972.
- Sudrabkalns J.* Par Antonu Austrīņu un viņa «Puišķanu». — Grām.: Austrīņš A. Puišķans. R., 1959.
- Tabūns B.* Linards Laicens. R., 1972.
- Urbutis V.* Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos? — Kalbotyra. Vilnius, 1962, t. 4.
- Senieji latvių kalbos žodynai. — Lietuvių kalbotyros klausimai. Vilnius, 1963, t. 6.
- Valeinis V.* Par dzeju. R., 1967.
- Poētika. R., 1961.
- Veidmane R.* Izteikt neizsakāmo. R., 1977.
- Latviešu leksiskā sinonīmija. R., 1970.
- Leksiskie sinonīmi un to stilistiskās funkcijas. — P. Stučkas. LVU Zinātniskie raksti. R., 1968, 86. sēj.
- Poētismi mūsdienu dzejā. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 3.

- Sinonīmu rindas jēdzieniskās robežas. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1968, № 2.
- Sistēmas sakaru izpausme sinonīmu rindā. — Grām.: Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. R., 1967.
- Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. R., 1972.
- Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961.
- Zemzare D., Pūķe M. Par dažiem Raiņa valodas un stila pētīšanas jautājumiem. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1959, № 4.
- Zeps V. A. Latvian and Finnic linguistic Convergences. Hague, 1962.
- Zinātniska konference «Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi». Referātu tēzes. R., 1967 (LVU rotaprintēts izdevums).
- Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре. — ВЯ, 1957, № 3.
- Абен К. Ливские и эстонские элементы в латышском языке. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised Teadused, 4. Tartu, 1947.
- Акуленко В. В. Существует ли интернациональная лексика? — ВЯ, 1961, № 3.
- Андреева В. Н. Лексикология современного французского языка. М., 1955.
- Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. — В сб.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1963.
- Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. М., 1959.
- Оппозиции в семасиологии. — ВЯ, 1966, № 2.
- Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.
- Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
- Бланк Л. Д. К вопросу о синонимах в английском языке. — Вопросы языка и литературы. М., 1962, вып. 3.
- Брагина А. А. К истории слова *спутник*. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966.
- Будагов Р. А. Многозначность слова. — Научные доклады высшей школы. Серия филологических наук. 1958, № 1.
- Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). М., 1963.
- Булаховский Л. А. Из жизни омонимов. — В сб.: Русская речь, 1928, т. 3.
- Бурячок А. А. К вопросу о размежевании значений слова и их оттенков в толковом словаре. — Труды института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14.
- Васильев Л. М. Несколько замечаний о лексико-фразеологической синонимике русского языка. — Ученые записки Башкирского университета. Серия филологических наук. Уфа, 1961, вып. 8.
- Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. — ВЯ, 1955, № 1.
- Основные типы лексических значений слова. — ВЯ, 1953, № 5.
- Русский язык. М.—Л., 1947.

- Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. М., 1959.
- Гак В. Г.* Некоторые общие семантические особенности французского слова в сравнении с русским и общие вопросы лексикографии. — Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4.
- Галкина-Федорук Е. М.* Современный русский язык. Лексика. М., 1954.
- Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М.* Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М., 1957.
- Гальперин И. Р.* Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
- Гвоздев А. Н.* Очерки по стилистике русского языка. М., 1955.
- Георгиев В.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.
- Горбацевич К. С.* О текстуальном изучении синонимов (на материале синонимичных прилагательных А. П. Чехова). — Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. 1963, вып. 1.
- Горнунг В. В.* О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей. — ВЯ, 1965, № 5.
- Грабис Р. Я.* О состоянии терминологической работы в Латвийской ССР. — В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961.
- Гречко В. А.* О лексической синонимии в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1963, № 2.
- Григорян В. М.* Материалы к словарю синонимов. (Прилагательные по дан-ным языка А. С. Пушкина.) Ереван, 1957.
- Дискуссия по вопросам омонимии. — Лексикографический сборник. М., 1960, вып. 4.
- Евгеньева А. П.* Проект словаря синонимов. М., 1964.
- Ефимов А. И.* Стилистика художественной речи. М., 1961.
- Ефремов А. Ф.* Многозначность слова. — Русский язык в школе, 1957, № 3.
- Звегинцев В. А.* Замечания о лексической синонимии. — В сб.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963.
- Семасиология. М., 1957.
- Калинин А. В.* Лексика русского языка. М., 1966.
- Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. М., 1958.
- Кацнельсон С. Д.* Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965.
- Клюева В. Н.* Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961.
- К обсуждению вопроса об омонимах. — ВЯ, 1959, № 2.
- Ковтун Л. С.* Лексические нормы русского языка и разговорная речь. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966.
- Кожина М. Н.* О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. Пермь, 1962.
- Колшанский Г. В.* Семантика слова в логическом аспекте. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967.
- Кондратов А.* Звуки и знаки. М., 1966.
- Кузнецова О. Д.* О глаголах, изменяющих значение в связи с переменной

- субъекта действия. — В сб.: Современная русская лексикология. М., 1966.
- Кузнецова Э. В.* Полисемия и ее отношение к слову и понятию. — В сб.: Язык и мышление. М., 1967.
- Левин В. И.* О месте языка художественной литературы в системе стилей национального языка. — Вопросы культуры речи. М., 1955, вып. 1.
- Левковская К. А.* Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии. М., 1960.
- Лексикология немецкого языка. М., 1956.
- Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962.
- Лексическая синонимия. М., 1967.
- Лесник М. Д.* Об антонимичности прилагательных *большой, малый, маленький* и сфере их употребления в современном русском литературном языке. — Ученые записки ЛГУ. Л., 1952, т. 161.
- Либрис А. А.* Синонимическое толкование значений слов в словаре литовского языка. — Труды Института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14.
- Маковский М. М.* К проблеме так называемой «интернациональной» лексики. — ВЯ, 1960, № 1.
- Москович В.* Опыт количественной типологии семантического поля. — ВЯ, 1955, № 4.
- Мурат В. П.* Об основных проблемах стилистики. М., 1957.
- Ожегов С. И.* Словарь русского языка. М., 1964.
- Орловская Л. Я.* О расположении фразеологических единиц во фразеологическом словаре. Рига, 1968 (ротапринт).
- Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.—Л., 1966.
- Палевская М. Ф.* Синонимы в русском языке. М., 1964.
- Синонимы в современном русском языке. — Ученые записки Кишиневского университета. 1962, т. 47, вып. 1 (филол.).
- Панов М. В.* О стилях произношения (в связи с общими проблемами стилистики). — В сб.: Развитие современного русского языка. М., 1963.
- Прохорова В. Н.* Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957.
- Резников Е. А.* К вопросу о развитии и изменении значений слова. — В сб.: Процессы развития в языке. М., 1959.
- Рихтер Г. И.* Вопросы классификации омонимов в русском языке. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 1.
- Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968.
- Саркисова Л. Н.* К вопросу о понимании сущности синонимов, как явления языка. — Ученые записки Таганрогского педагогического института. 1956, вып. 1.
- Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. М., 1956.
- Стенгревиц М. М.* Принципы толкования значений слов в словаре латышского

- литературного языка. — Труды института языка и литературы АН Латвийской ССР. Рига, 1963, т. 14.
- Степанова М. Д., Чернышева И. И.* Лексикология современного немецкого языка. М., 1962.
- Уфимцева А. А.* Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М., 1962.
- Фельдман Н. И.* Окказиональные слова и лексикография. — ВЯ, 1957, № 4.
- Фрумкина Р. М.* Статистические методы изучения лексики. М., 1964.
- Ханпира Э.* Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании. — В сб.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966.
- Черкасова Е. Т.* Опыт лингвистической интерпретации тропов. — ВЯ, 1968, № 2.
- Шайкевич А. Я.* Источники лексической омонимии в германских языках. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 2.
- Шанский Н. М.* Лексикология современного русского языка. М., 1964.
— Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959.
- Шапиро А. Б.* Некоторые вопросы теории синонимов (на материале русского языка). — Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. М., 1955, т. 8.
- Шафф А.* Введение в семантику. М., 1963.
- Шмелев Д. Н.* О типах лексических значений слова. — В сб.: Проблемы современной филологии. М., 1965.
- Щерба Л. В.* Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., 1958, т. 1.
- Эндзелин Я.* Латышские заимствования из славянских языков. — Живая старина, 1899, вып. 3.
- Эндзелин Я. [И. М.]* О латышско-финских языковых связях. — В сб.: Памяти академика Льва Владимировича Щербы. 1880—1944. Л., 1951.
- Язык и мышление. М., 1967.

NEIESPIESTIE DARBI

Kandidāta disertācijas

- Freimane I.* Vienpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1967 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā).
- Roze L.* «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. R., 1962 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā).
- Stengrevica M.* Leksikas stilistisko grupu izmantojums J. Raiņa leksikā. R., 1958 (manuskripts Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta bibliotēkā).
- Veidemane R.* Sinonīmijas problēma latviešu leksikoloģijā un leksikogrāfijā. R., 1968 (manuskripts LVU Zinātniskajā bibliotēkā).
- Комиссаров В. Н.* Семантическая характеристика слов-антонимов (на материале английского языка). М., 1961.

Diplomdarbi¹

- Anžjāne I.* Par dažiem humoristiska stila izteiksmes līdzekļiem. R., 1965.
- Briedis A.* Ipatnējās leksikas vārdnīca Jāņa Jaunsudrabiņa darbiem par bērnu un jaunatnes dzīvi. R., 1961.
- Broka B.* Sarunvalodas vārdu atspoguļojums Latviešu-krievu vārdnīcā (A—O). R., 1968.
- Burnicka Z.* Internacionālismi K. Valdemāra 1872. g. Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā. R., 1962.
- Cakule G.* Sarunvalodas vārdu atspoguļojums Latviešu-krievu vārdnīcā (P—Z). R., 1968.
- Jansone R.* Emocionāli ekspresīvā leksika ar pozitīvu attieksmi Viļa Lāča literāro darbu valodā. R., 1968.
- Lasmanis H.* Latviešu valodas atsevišķos stilos biežāk lietotie barbarismi, to grupas un stilistiskās funkcijas. R., 1962.
- Liepiņš P. J.* Raiņa tulkojumu valodas salikteņu vārdnīca. R., 1961.
- Margeviča V.* Jāņa Sudrabkalna salikteņu vārdnīca. R., 1960.
- Nagle L.* Slāvismi Kārsavas izloksnē. R., 1966.
- Plaudis J.* Poētismu izmantojums latviešu dzejā. R., 1965.
- Plūme L.* Latviešu rakstnieku darbos lietoto dialektismu vārdnīca. R., 1963.
- Riekstiņa L.* Skaņu atdarinātāji verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. R., 1964.
- Smilts G.* Izdevuma «Latviešu Ārste» verbālā leksika. R., 1968.
- Stelle A.* Latviešu skatuves mākslas termini. R., 1962.
- Vilīte V.* Jāņa Raiņa lugu salikteņu vārdnīca. R., 1961.
- Vintergrīna I.* Dialektismi A. Upīša darbos. R., 1954.
- Vitoliņa I.* Homonīmijas problēma leksikoloģijā un leksikogrāfijā. R., 1963.

Kursadarbi¹

- Anševica M.* Antonīmi latviešu parunās, sakāmvārdos un mīklās. R., 1967.
- Broka B.* Leksikas stilistiskais izlietojums J. Kalniņa romānā «Andrejs Pumpurs». R., 1966.
- Dūmiņa B.* Ipatnējā leksika Annas Brigaderes «Triloģijā». R., 1964.
- Jirgensone R.* Ipatnējā leksika Z. Skujiņa romānā «Kolumba mazdēli». R., 1962.
- Lietaviete B.* Leksiskās īpatnības A. Austriņa darbā «Puišķans». R., 1960.
- Nagaine M.* Pelašķu nosaukumi Latvijā. R., 1963.
- Poga Dz.* Leksika E. Birznieka-Upīša darbā «Pastariņa dienasgrāmata». R., 1959.
- Zalcmane L.* Profesionālā leksika V. Lāča romānā «Zvejnieka dēls». R., 1956.
- Zariņa V.* Sarunvalodas leksika Latviešu-krievu vārdnīcā. R., 1962.
- Zilīte M.* Apvidvārdi Mārtiņa Kalndruvas stāstu krājumos. R., 1966.

¹ Atrodas LVU Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedrā.

SĀSINĀJUMI

- alb.* — albāņu valodā
apv. — apvidvārds
barb. — barbarisms
EH — Endzelīns J. un Hauzenberga E.
Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai
FBR — Filologu Biedrības Raksti
folkl. — folklorisms
fr. — franču valodā
g. — gads
gr. — grieķu valodā
grām. — grāmata
gs. — gadsimts
ig. — igauņu valodā
iron. — ironiski
kr. — krievu valodā
krāj. — krājums
lat. — latīņu valodā
latv. — latviešu valodā
liet. — lietuviešu valodā
LK — Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1974
LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca
lpp. — lappuse
- LVKJ* — Latviešu valodas kultūras jautājumi
LVU — Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte
ME — K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca
Mllvg — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika
niev. — nievājoši
novec. — novecojis vārds
pārn. — pārnestā nozīmē
poēt. — poētisms
R. — Rīga
sal. — salīdziniet
sansk. — sanskrita valodā
sar. — sarunvalodas vārds
sēj. — sējums
senind. — senindiešu valodā
senisl. — senislandiešu valodā
senpr. — senprūšu valodā
sk. — skatiet
veckr. — veckrievu valodā
vienk. — vienkāršrunas vārds
ZA — Zinātņu akadēmija
-
- вып.* — выпуск
ВЯ — Вопросы языкознания
Л. — Ленинград
- М.* — Москва
с. — страница
сб. — сборник

SATURS

Ievadjautājumi	3
Leksikoloģija kā valodniecības nozare	3
Leksikoloģijas attīstības stāvoklis	9
I. Vārds kā valodas pamatvienība	13
Vārda leksiskā nozīme	14
Nozīme un lietojums	25
Polisēmija un nozīmju klasifikācija	29
Nozīmes nacionālā specifika	40
Nozīmes vēsturiskais mainīgums	43
Homonīmija	53
Homoformas, homofoni, homogrāfi	61
Vārda formālie varianti	63
II. Vārdu krājuma diferenciacija	67
Vārdu krājuma leksikostilistiskā diferenciacija	67
Stilistiski ekspresīvā leksika	71
Sarunvalodas vārdi	73
Vienkāršrunas vārdi	79
Poētismi	81
Emocionāli ekspresīvā leksika	94
Eifēmismi	98
Vārdu krājuma etimoloģiskā diferenciacija	99
Mantotā leksika	100
Indoeiropiešu leksikas kopības slānis	101
Baltu leksikas kopības slānis	103
Aizgūtā leksika	104
Nacionālie aizguvumi	107
Aizguvumi no somugru valodām	107
Aizguvumi no slāvu valodām	108

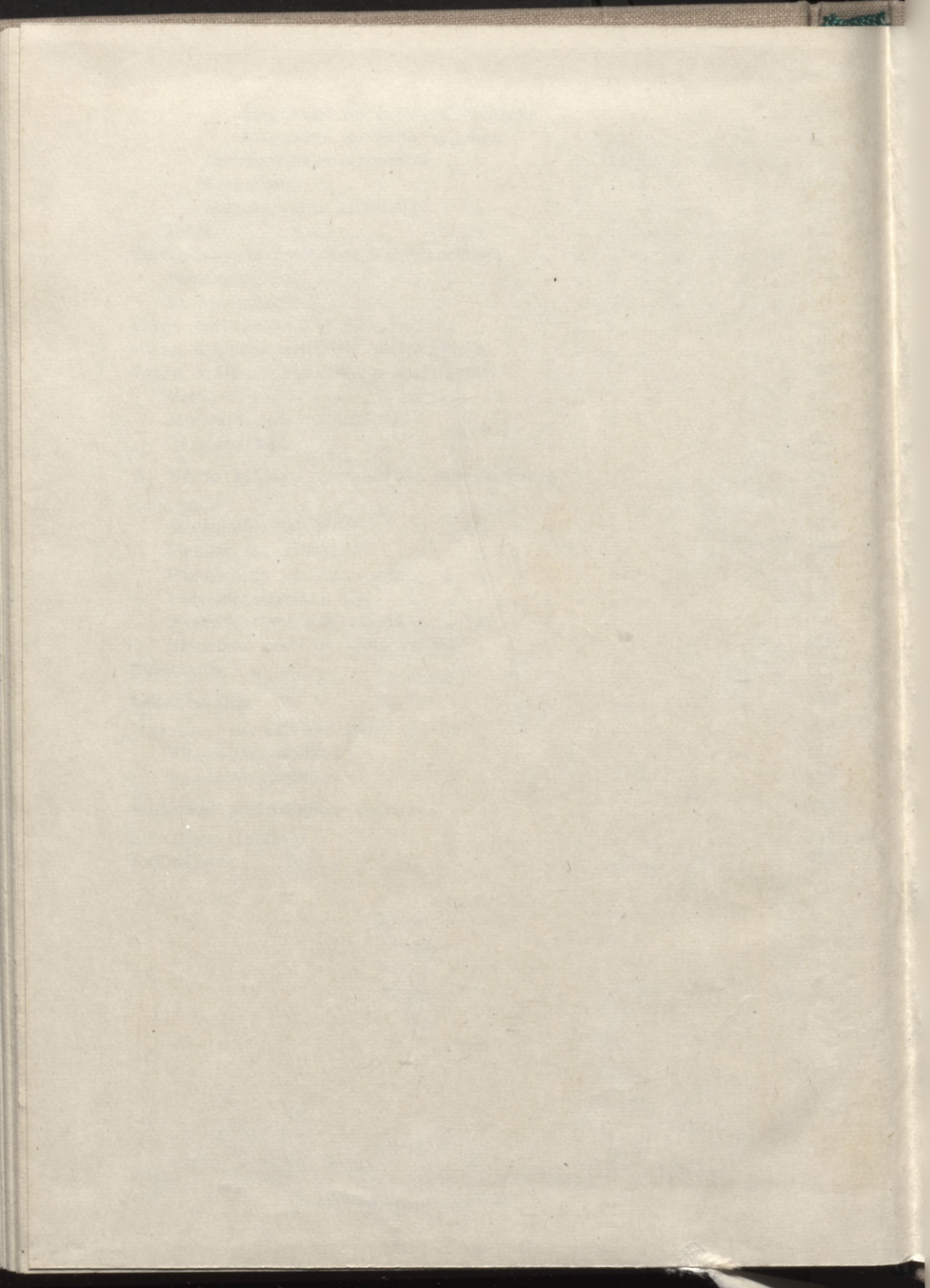

Aizgūvumi no ģermāņu valodām	109
Aizgūvumi no baltu valodām	111
Internacionālie aizgūvumi	113
Barbarismi	120
Aizgūtu vārdu asimilācija	127
Kalki	135
Vārdu krājuma profesionālā diferenciacija	138
Terminoloģismi	138
Profesionālismi	142
Vārdu krājuma sociālā diferenciacija	145
Vārdu krājuma teritoriālā diferenciacija	149
Vārdu krājuma vēsturiskais mainīgums	168
Vecvārdi	169
Jaunvārdi jeb neoloģismi	174
Okazionālismi	181
III. Vārdu krājuma semantiskās mikrosistēmas	187
Sinonīmija	188
Sinonīmijas izpratne	189
Sinonīmu identificēšana	192
Pamatvārds jeb dominante	195
Galvenie sinonīmu tipi	198
Sinonīmu funkcijas valodā	201
Sinonīmu avoti un vieta valodā	205
Antonīmija	207
Leksikogrāfija	212
Isas ziņas par latviešu leksikogrāfiju	212
Vispārīgās vārdnīcas	213
Speciālās vārdnīcas	220
Uzdevumi praktiskajiem darbiem	226
Literatūras saraksts	278
Saīsinājumi	286

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0305034492

090

Kontrollseksemplars